

THOMAS KAMPEN Anders kijken naar de bijstand

PETER SAS

Een groen-liberaal-socialistisch verbond tegen het
kapitalisme

TIJN CROON & SJOERD BROUNS

Pak energiearmoede gericht aan

Jaargang 79, nummer 1, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Klara Boonstra

Ruud Koole

Wiljan Linders (*eindredactie*)

Marijke Linthorst

Kiza Magendane

Annemarieke Nierop (*hoofredactie*)

Bram van Welie

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Liesbeth Noordegraaf

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,

mail info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-

makingsnummer of meldt u zich
aan via het formulier op

www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennepe

Emmastraat 69

1814 DM Alkmaar

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50

- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennepe

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Een nieuw kabinet, en nu?

Het lange wachten op een nieuw kabinet is voorbij, maar als een geoliede machine oogt Rutte IV nog niet. ‘Een kabinet verwekt in rancune’ noemt Joop van den Berg het. Ook de linkse oppositiepartijen lijken nog steeds zoekende naar hun plek. Zij doen er volgens Van den Berg goed aan gezamenlijk op te trekken en kunnen vooral resultaten bereiken door D66 op te jagen.

Bijvoorbeeld door erop te hameren dat de € 35 mrd die in het Klimaatfonds gaat, ook daadwerkelijk leidt tot minder CO₂-uitstoot én dat er steeds oog en compensatie is voor degenen die in de knel komen door deze transitie. Bij de verduurzaming van de woningvoorraad betekent dat slecht geïsoleerde huizen als eerste aanpakken en huishoudens in energiearmoede compenseren. Tijn Croon en Sjoerd Brouns laten zien hoe dat aan te pakken.

Uit onverdachte hoek, want van SP-er en Extinction Rebellion-activist Peter Sas, komt de oproep de samenwerking tegen het neoliberale kapitalisme nog veel breder te trekken dan alleen de linkse partijen. Ook de liberalen hebben er volgens hem baat bij ons kapitalistische systeem grondig te herzien.

Thomas Kampen schrijft over de manier waarop de bijstand mensen met een uitkering gevangen houdt, en pleit ervoor uitkeringsgerechtigden minder afhankelijk te maken van de bijstand. Dat klinkt als een contradictie, maar is het niet. En Jan Pronk houdt in de rubriek ‘Over beginselen’ een pleidooi voor solidariteit zonder grenzen.

In dit nummer van S&D vindt u ook vier essays over het sociaal contract, van jonge denkers die zijn genomineerd voor de Banningprijs 2022. Onder andere Kim Putters en Herman Tjeenk Willink hebben de afgelopen jaren gepleit voor een nieuw sociaal contract, maar Barend Wind, Kristiaan Bakker, Lian Heinhuis en Rimmert Riedstra tonen aan dat het niet een onproblematisch begrip is.

S&D sluit tegenwoordig af met een theatermonoloog, en begint vanaf dit nummer met een gedicht, van kort commentaar voorzien door de docenten Nederlands Hermen Hoek en Marc van Osch.

Voor u ligt, kortom, een nummer vol politiek, wetenschap en creativiteit.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur S&D.

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Rodaan Al Galidi brak door bij het grote publiek met zijn autobiografische roman *Hoe ik talent voor het leven kreeg*, dat bij *DWDD* tot boek van de maand uitverkoren werd. Onder literatuurliedhebbers was zijn ster al jaren rijzende – sinds hij eind jaren negentig als uitgeprocedeerd vluchteling zich de Nederlandse taal eigen maakte, publiceert hij in zijn nieuwe taal romans, columns en poëzie. Met zijn ironische blik laat hij ons zien hoe het is om Nederlander te worden. Ook in zijn nieuwste roman *Holland* laat Al Galidi zijn hoofdpersoon het land ontdekken dat wij allemaal zo goed denken te kennen. Een recensent schreef ooit over zijn werk dat we *beleefd, maar o zo raak* worden uitgelachen. En zo is het. Het gedicht *Vergadering* (Uit: *Koelkastlicht* [2016], Uitgeverij Jurgen Maas, Amsterdam) is hier een prachtig voorbeeld van.

Vergadering

Waarheen gaat de Nederlander?

Naar een vergadering.

Waar komt hij vandaan?

Van een vergadering.

Het huis

is de vergadering van de Nederlander
met zijn hond.

De douche

is de vergadering van de Nederlander
met het warme water.

De slaap

is de vergadering van de Nederlander
met zijn bed.

Wakker worden

is de vergadering van de Nederlander
met de haast.

De vergadering

is de vergadering van de Nederlander
met de vergadering.

Rodaan Al Galidi

Minder autonomie voor schoolbesturen

Door **Marijke Linthorst**

Redactielid S&D, oud Eerste Kamerlid

Vóór corona begeleidde ik drie groepjes leerlingen van groep 8 op een basisschool in Amsterdam. Twee groepjes leerlingen die moeite hadden met lezen en één groepje met kinderen die meer in hun mars hadden, maar die in de reguliere lessen niet aan hun trekken kwamen. Met name de laatste groep gaf voor mij nieuwe betekenis aan het begrip 'kansengelijkheid'. Als ik de vaardigheden (en daarmee de kansen) van deze kinderen vergeleek met die van mijn zevenjarige kleindochter, legden zij het in alle opzichten af. Ze stonden niet 2-0 maar 3-0 achter, en de kans dat zij dit ooit zullen inhalen is buitengewoon klein. En dat was dan nog de groep die boven het gemiddelde uit stak.

Onderwijs is lang een vehikel geweest waarmee kinderen uit sociaaleconomisch zwakkere milieus konden stijgen op de maatschappelijke ladder. Dat gold in de jaren zestig ook voor mij, mijn broers en zussen en veel van mijn vrienden en vriendinnen. Die functie lijkt het onderwijs nu minder te vervullen. Het is hoog tijd dat de overheid zijn verantwoordelijkheid op dit punt nieuw leven inblaast. In Amsterdam doet Marjolijn Moorman haar best en ook in andere steden werken wethouders hard aan verbeteringen, maar het ontbreekt aan een landelijke visie op en aanpak van kansengelijkheid.

Kansengelijkheid is alleen te bestrijden met ongelijkheid: kinderen met minder bagage hebben extra ondersteuning nodig om dezelfde kansen te krijgen als hun meer bevoorrechte leeftijdgenootjes. Wat dit betreft is de afgezwakte gewichtenregeling een teer punt. (De gewichtenregeling kende op grond

van een aantal sociaaleconomische criteria aan sommige kinderen meer gewicht toe dan aan andere. Scholen kregen op basis daarvan meer financiële middelen.)

Daarnaast hebben deze kinderen baat bij de beste leerkrachten. Het valt leerkrachten niet te verwijten als zij liever voor een 'makkelijke' klas in een rustige wijk staan. En er zijn natuurlijk ook leerkrachten die liever de uitdaging opzoeken. Maar dat zijn er te weinig. Het lerarentekort is met name groot op scholen in wijken met een complexere problematiek. Het zou kunnen helpen als de leerkrachten op deze scholen structureel beter betaald worden. Het werk is ingewikkelder en verdient dus ook een beloning die daarbij past.

Maar ook de salariering van reguliere leerkrachten is aan herziening toe. Vanaf 2006 worden schoolbesturen niet betaald voor specifieke kostenposten, maar ontvangen zij een lumpsum. Een zak geld die zij naar eigen inzicht mogen besteden. Salarissen vormen de grootste 'onkostenpost' en zijn daarmee potentieel een geliefd bezuinigingsobject. In een advies uit 2007 pleitte de Commissie Leraren onder leiding van Rinnooy Kan ervoor om de salarissen uit de lumpsum te halen. Tot nu toe is aan dit advies geen gehoor gegeven. Het zou mij niet verbazen als dit terug te voeren is op de huiver om te tornen aan de autonomie van de scholen. Vrijheid van onderwijs! Maar in de praktijk zijn scholen helemaal niet autonoom. De autonomie ligt bij de schoolbesturen.

Een kwart van de vijftienjarigen is laaggeletterd en de kansengelijkheid neemt toe. Kennelijk zijn de schoolbesturen niet in staat geweest dit tij te keren. Het is tijd dat de centrale overheid de regie op het onderwijs (weer) naar zich toetrekt. Onze leerkrachten en kinderen verdienen beter.

Een kabinet verwekt in rancune

Of het kabinet Rutte IV een lang leven beschoren is, valt te bezien. De linkse oppositiepartijen doen er in elk geval goed aan klaar te staan voor een nieuwe ronde verkiezingen. Ondertussen kunnen zij in de oppositie misschien wel meer invloed uitoefenen op het beleid dan in de regering. Bijvoorbeeld door D66 op te jagen te laten zien wat zij kan zonder linkse partijen in de coalitie.

JOOP VAN DEN BERG

Emeritus hoogleraar aan de Universiteit Leiden (parlementaire geschiedenis) en Maastricht (parlementair stelsel), oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en oud-lid van de Eerste Kamer.

Als Lillianne Ploumen de geschiedenis van kabinetsformaties in Nederland kent, moet zij zich in het voorjaar van 2021 een sneue volgelinge hebben gevoeld van Anne Vondeling, die in de eerste helft van de jaren zestig de politieke leider van de Partij van de Arbeid was. Hij wist na de verkiezingen van 1963 eigenlijk wel dat er weinig kans op was dat de PvdA weer zou meeregeren na vier jaar oppositie.¹ De toenmalige formateur Wim de Kort, die net de roemruchte Carl Romme was opgevolgd in de leiding van de KVP, schiep voornamelijk mist over zijn voorkeur voor een regeringspartner. Vondeling reageerde voortdurend doelbewust positief op zijn werk en daagde hem zo uit om nu toch maar ronduit voor de PvdA te kiezen. Ook voorstellen die er minder mooi uitzagen wilde Vondeling niet gladweg afwijzen; hij vond dat ‘details’ waarover best te praten viel. Dat was allemaal niet de bedoeling van De Kort, wiens voorkeur voor de VVD evident was maar wiens fractie sterk verdeeld was.

Totdat Vondelings concurrent, VVD-leider Edzo Toxopeus, er genoeg van kreeg. Die had geen zin zich langer tegen Vondeling te laten uitspelen en eiste een keuze van De Kort. Die deed dat na een weekeinde van inwendige reflectie in zijn Brabantse dorp en koos voor de samenwerking met de VVD. Vondeling hoorde ervan via de radio en reageerde in goed gespeelde opperste verbazing. Enige motivering voor De Korts keuze had er immers niet vanaf gekund. Daarin deed hij sterk denken aan de huidige chef van het CDA, Wopke Hoekstra.

Hoekstra schiep, samen met Mark Rutte, allerlei mist over zijn voorkeur, maar na maanden gepraat onder leiding van informateur Mariëtte Hamer en zelfs nog een paar weken vakantie, maakte hij even ongemotiveerd als eertijds De Kort zijn keuze. Ploumen stond op straat, net als Vondeling in 1963.

Alleen had zij gezelschap van Jesse Klaver, die nog veel liever dan Ploumen zijn partij GroenLinks het kabinet had binnengeleid. In 2017 had de leider van het CDA nog iets wat

op een argument leek; dat was voor Hoekstra te veel moeite. Dat PvdA en GroenLinks door samenwerking wilden voorkomen dat zij vier jaar lang genadebrood zouden moeten eten was ook al te veel gevraagd. VVD-leider Rutte volgde het CDA; hij wilde niet het risico lopen alleen te worden uitgeleverd aan D66, PvdA en GroenLinks.

Lilianne Ploumen en Jesse Klaver kunnen zich misschien getroost weten dat het met De Kort slecht afliep en trouwens ook met zijn KVP: hijzelf moest na de formatie terugtreden als politiek leider van de KVP. Zijn partij hielp het centrumrechtse kabinet-Marijnen in het zadel, dat binnen twee jaar uit elkaar viel.² Verderop in dit artikel zal ik betogen dat en waarom de overlevingskansen van het vierde kabinet-Rutte niet beter zijn.

Die nogal onberedeneerde weerzin tegen partijen van links heeft de Amsterdamse hoogleraar politicologie Hans Daudt ooit tot de stelling gebracht dat deelname van de Partij van de Arbeid aan de regering afhankelijk is van 'uiterste noodzaak'. Die uiterste noodzaak was ooit, in 1925, geformuleerd door de katholieke politieke leider, mgr. W.H. Nolens, die toen opmerkte dat met socialisten 'niet dan in uiterste noodzaak' kon worden geregeerd. (Daar moesten zij dan nog blij om zijn, want van de katholieke bisschoppen mocht het helemaal niet.)³

Na de Tweede Wereldoorlog leek dat allemaal voorbij te zijn, maar Daudt beredeneerde dat er in de kern sedert 1945 niets was veranderd. Hij deed dat in een voordracht voor de Koninklijke Academie van Wetenschappen in 1985.⁴ In de eerste naoorlogse jaren was de PvdA nodig als regeringspartij om de gevaarlijk opkomende communisten klein te krijgen en later omdat anders geen parlementaire meerderheid kon worden gevormd.

De gedachte kon in de jaren negentig opkomen dat die 'Nolens-doctrine' – ook wel 'Daudt-doctrine' genoemd – haar tijd had gehad. Er kon nu immers zonder CDA worden geregeerd en blijkbaar achtte de VVD zich dan niet aan enige uiterste noodzaak gebonden.

Toch blijkt ze nu nog steeds relevant zodra de VVD reden heeft om de christendemocraten dicht bij zich te houden als bondgenoot. En dus wordt links, in casu PvdA en GroenLinks, weer onbekommerd de deur gewezen. Vanaf zijn wolkje in de hemel zal Hans Daudt tevreden op het Haagse wereldje beneden neerkijken.

Is dat erg? Nee, de mogelijkheden die elk van de partijen afzonderlijk heeft om het regeringsbeleid mede vorm te geven zijn te gering. Ja, desondanks is dat voor GroenLinks wel erg, want weer valt het uiteindelijk, ondanks al zijn inspanningen regierungsfähig te zijn, buiten de boot na eerdere vergeefse pogingen in 2010, 2012 en 2017.⁵ Voor de PvdA is het allemaal minder ernstig: deelname vanuit haar zeer zwakke positie in de Tweede Kamer zou op weinig minder dan een horrorscenario zijn uitgelopen. Zij heeft immers een geschiedenis als grote, dominante partij die je niet zo maar kan loslaten.

Ook vanuit parlementair-democratisch oogpunt is er weinig reden tot verdriet. Als PvdA en GroenLinks waren gaan meedoen aan de regering, zou de parlementaire oppositie uit nog slechts twee genres hebben bestaan: destructieve populistische enerzijds en ondefinieerbaar gruis van één of een paar zetels anderzijds. De verlangde 'nieuwe bestuurscultuur' zou alvast zijn begonnen met een parlement dat machtelozer zou zijn geweest dan ooit.

Als de linkse partijen systematisch zouden weten samen te werken, zou het over nog steeds niet meer gaan dan hooguit dertig zetels, maar er is aldus een reële kans om voor de buitenwacht een zichtbaar alternatief te demonstreren. Het zal nog moeilijk genoeg worden om te midden van allerlei lawaaiige eenpersoonspartijen een hoorbaar en overtuigend geluid te produceren: PvdA, SP en GroenLinks zullen daarvoor zo veel mogelijk gelijk op moeten marcheren, eventueel met hulp van Partij voor de Dieren, Volt en/of BIJ1. Het oppositieakkoord van PvdA en GroenLinks is daarbij een eerste stap, maar daar mag het niet bij blijven. Aan het slot van dit artikel

kom ik daar op terug. Incidenteel kan natuurlijk worden samengewerkt met D66, maar normaal gesproken moet deze partij vooral, zoals eertijds de KVP, worden opgejaagd.

Hans Daudt zei in zijn beschouwing over de ‘uiterste noodzaak’ immers nog iets anders. Hij meende dat de Partij van de Arbeid – die je nu beter kan vervangen door de drie van links gezamenlijk – vanuit de oppositie minstens zo effectief kon zijn als vanuit de regering. Vooral de KVP voelde zich door de PvdA-in-oppositie immers permanent opgejaagd om te laten zien dat zij ook progressief kon zijn zonder PvdA.⁶ Dat leidde tussen 1959 en 1965 tot de meest genereuze sociale wetgeving die na 1945 tot stand is gebracht. Zo zou nu D66 effectief kunnen worden opgejaagd om te laten zien wat het kan zonder linkse partijen in de coalitie. Dat zou te meer kunnen, nu de coalitie van Rutte IV in de Eerste Kamer niet over een meerderheid beschikt.

Het treurige begin: de rancune tegen Rutte

Maar, laat ons beginnen bij het begin, zij het wel een buitengewoon treurig begin. De formatie van het vierde kabinet-Rutte startte immers met de verkenning door Kajsa Ollongren en Annemarie Jorritsma. Waarom er twee ‘verkenners’ noodzakelijk waren, terwijl het ging om de vraag naar de meest voor de hand liggende combinatie om de formatie mee te beginnen, is en blijft een raadsel. Opmerkelijk is wel, dat evaluaties van vorige formaties zonder koning(in) in een begeleidende rol het nooit hadden gehad over die eerste verkenning na de verkiezingen.⁷ Terwijl het toch om een cruciale fase gaat, wat nu wel elkeen in Den Haag zal beseffen.

Om vast te stellen wat de eerste serieuze poging tot formatie zal zijn is één informateur-verkenner meer dan genoeg. Hij of zij moet voldoende afstand hebben van de eigen partijleiding om ook door andere partijen te worden vertrouwd. Zo’n verkenning moet nu juist zo min mogelijk gepolitiseerd verlopen.

Het ging dus prompt mis, vooral dankzij het treurige incident met de papieren van Ollongren met daarin de gewraakte zin: ‘positie Omtzigt, functie elders’. Die bood Geert Wilders, die je zoiets kan toevertrouwen, de mogelijkheid voor een enorme theatervertoning, alsof de verkenning voornamelijk bedoeld was geweest om de kritische christendemocraat Omtzigt terzijde te schuiven.

Vanaf zijn wolkje in de hemel zal Hans Daudt tevreden op het Haagse wereldje beneden neerkijken

Aanvankelijk beweerde Rutte dat hij niet met de verkenners over Omtzigt had gesproken, maar dat moest hij later corrigeren. Een forse uitglijder, maar geen reden om er het drama van te maken dat Wilders erover opvoerde. Maar die ziet het nu eenmaal als zijn taak om chaos te scheppen en daarvoor had hij onmiskenbaar een bruikbare aanleiding.

Wat er vervolgens in het debat over de ‘verkenning’ gebeurde was dat iedereen het frame van Wilders volgde, ook Lilianne Ploumen en Jesse Klaver. Beiden hadden ook de vraag kunnen stellen of dit nu de belangrijkste bevindingen waren van beide verkenners en of de Kamer niets beters te doen had dan op Rutte in te hakken, alsof hij groot onheil had aangericht.

Wat er vermoedelijk aan de hand was, was niet de zorg om rol en positie van het Kamerlid Omtzigt, zojuist met veel voorkeurstemmen herkozen, maar de brede rancune over de verkiezingszege van de VVD en haar lijsttrekker, Rutte. Die had immers nauwelijks campagne gevoerd, met als motief dat hij leiding moest geven aan de coronacrisis en hij had daarmee ook nog eens succes geboekt. De VVD

was weer de grootste geworden, in strijd met wat veel partijen — het CDA voorop — hadden gehoopt; links had een collectieve nederlaag geleden van jewelste. Er was dus veel reden voor wrok en dat terwijl de zege van de VVD eigenlijk heel beperkt was gebleven.⁸

Nu is het een oude traditie van de Nederlandse politiek om de eerste weken van de kabinetsformatie te gebruiken om zoveel mogelijk van de zege van de winnaar te laten afbrokkelen. Geen mooie traditie, maar wel een vaste.⁹ Dit keer ging het wel heel erg tekeer, voorbij de grens van de smakeloosheid. De campagne die vóór de verkiezingen was uitgebleven, moest na de verkiezingen alsnog worden opgevoerd met als collectief motto: ‘actie beschadiging lijsttrekker VVD’.

Die slaagde ten dele: het imago van de premier sinds 2010 liep vrij ernstige schade op. Tegelijk werd het een treurige mislukking: een zinloze motie van wantrouwen van Wilders kreeg wel de steun van links, maar onvoldoende voor een meerderheid; de lichtelijk ridicule motie van afkeuring tegen medelid van de Kamer¹⁰, Rutte, kreeg wel een meerderheid, maar bleek al snel geen betekenis te hebben voor de voortgang van de formatie. De VVD bleef haar politieke leidsman steunen; de VVD was onmisbaar voor een parlementaire meerderheid; fracties die wilden meeregeren moesten dus terugkrabbelen.

Nu zijn er wel factoren ter verklaring. Het fractieleiderschap in de Tweede Kamer is een vak op zichzelf en moet worden geleerd. Voor Sigrid Kaag, Wopke Hoekstra en Lilianne Ploumen was het debat van 1 april over de verkenning hun première. Hun gebrekkige ervaring speelde hen parten tegenover de ervaring en ‘getructheid’ van Geert Wilders. Klaver had intussen beter moeten weten.

Een tweede feit van belang bleek de totale versnippering van de Tweede Kamer, die een dynamiek op gang heeft gebracht waarbij ‘expressive politics’¹¹ zo dominant is geworden dat er voor gematigde en meer genuanceerde interventies weinig ruimte meer over is. Dat begon al vóór 2021 een probleem te worden,

omdat versnippering samengaat met polarisatie.¹² Nu beide aan kracht hebben gewonnen, wordt het onevenredig moeilijk in debatten het hoofd koel te houden en nodeloos drama te vermijden. Ten slotte biedt het reglement van orde van de Tweede Kamer aan haar leden te veel ruimte om chaos te scheppen, in het bijzonder achter de interruptiemicrofoon. Daar staat zelfs een alerte voorzitter tamelijk machteloos tegenover.

Incidenteel kan natuurlijk worden samengewerkt met D66, maar normaal gesproken moet deze partij vooral worden opgejaagd

Het tegelijk chaotische en giftige begin van de formatie maakte een langdurige periode van pacificatie noodzakelijk. Het blijft de ironie van de geschiedenis dat uitgerekend twee sociaal-democraten die ooit zijn opgevoed in een tijdperk van polarisatie van links¹³ of in de nadagen daarvan, Herman Tjeenk Willink en Mariëtte Hamer, nu mochten zorgen voor terugkeer van voldoende rust om aan het echte formatiewerk te beginnen. Wat voornamelijk betekende dat Mark Rutte weer in positie werd gebracht en de VVD in de leidende rol bij de formatie kwam. Dat kostte bij elkaar zes maanden. Eerst toen kon VVD-informateur Johan Remkes aan de slag, eerst alleen om alle alternatieven nog eens na te lopen; vervolgens om samen met Wouter Koolmees echt aan het werk te gaan.

Intussen is de vraag steeds interessanter geworden wat het begrip ‘demissionair’ eigenlijk nog te betekenen heeft.¹⁴ Voorop staat dat zulke status de ministers niet minder bevoegd maakt tot het nemen van besluiten. Voorts dwingt de internationale situatie meer dan

eens tot het nemen van belangrijke beslissingen, ongeacht de status van minister of kabinet. Wij hoeven daarbij maar te denken aan de terugtrekking van Nederlandse militairen en burgers uit Afghanistan, in de zomer van 2021. Het lidmaatschap van de Europese Unie gaat ook door, ongeacht wat Nederlandse ministers van het nemen van beslissingen zou weerhouden. Uiteindelijk bepaalt de Kamermeerderheid of een kabinetsbesluit achterwege dient te blijven, omdat het controversieel is.

Al jaren valt op dat ministers in het ene geval zeggen niet te kunnen beslissen, omdat zij demissionair zijn, terwijl zij zich daar op andere ogenblikken helemaal niet van laten weerhouden. Voor een normaal mens is daar geen peil op te trekken, hetgeen doet vermoeden dat politiek opportunisme de doorslaggevende factor is. Het is waar dat de Tweede Kamer ook in 2021 een lijstje heeft gemaakt van ‘controversiële’ onderwerpen waarvan de behandeling moet wachten totdat er een volwaardig kabinet is aangetreden. De situatie werd gecompliceerd doordat het demissionaire kabinet-Rutte alle maatregelen die verband houden met de coronacrisis, zei te zullen behandelen alsof het niet demissionair was. Een beleidslijn die door de Tweede Kamer is onderschreven. Op zichzelf is dat begrijpelijk, maar het is niet bevorderlijk voor de overzichtelijkheid, want wat viel nu precies wel onder coronabeleid en wat niet?

Daar kwam tot slot bij dat diverse ministers hun demissionaire status beschouwden als voldoende reden om maar vast aan een andere baan te beginnen, alsof dat niet even kon wachten. Maar toegegeven, wat is ‘even wachten’, als de demissionaire status bijna een vol jaar duurt?

Wat alleen nog echt relevant is: een demissionair kabinet kan niet worden weggestuurd, want het is al weggestuurd of heeft zichzelf weggestuurd. Sinds 1994 weten wij dat demissionaire ministers wel daadwerkelijk met ontslag kunnen vertrekken; dat werd daarvoor ook voor onmogelijk gehouden.¹⁵ Nu moet de resterende conclusie zijn dat een kabinet geen besluiten mag nemen waarvan

het in redelijkheid kan vermoeden dat die zo veel bezwaar bij de Kamer zullen oproepen, dat zij normaal gesproken op grond daarvan haar vertrouwen in het kabinet zou opzeggen. Omgekeerd heeft het voor de Tweede Kamer geen enkele zin een motie van wantrouwen of afkeuring tegen een demissionair kabinet aan te nemen. Dat geldt ook voor de minister-president, tevens formateur van zijn kabinet. Algemeen wordt immers aangenomen dat het vertrek van de premier tevens het vertrek van het kabinet als geheel betekent.¹⁶ De Tweede Kamer was met haar rancuneuze moties van wantrouwen, respectievelijk afkeuring op die diep treurige eerste april 2021 dus ook nog eens lelijk in de war.

Regeerakkoord en ‘nieuwe bestuurscultuur’

Het zou, zo werd ons verzekerd door de informateurs Remkes en Koolmees, een beperkt regeerakkoord op hoofdlijnen worden. Daarvoor had informateur Tjeenk Willink daar ook al op aangedrongen en Mariëtte Hamer dacht in dezelfde richting, al liet zij zich over het karakter ervan minder stellig uit. Duidelijk is dat die hoofdlijnen moesten bewerken dat er meer vrijheid van handelen overbleef voor individuele ministers en staatssecretarissen en vooral meer beoordelingsvrijheid voor de Tweede Kamer, met inbegrip van de fracties van de regerende coalitie. Het is het soort wensdenken dat al vele jaren wordt uitgesproken maar waarvan in de realiteit van alledag weinig terecht komt.

Let wel, er is een hele reeks mogelijkheden tussen geen akkoord en een uiterst gedetailleerde overeenkomst. Het nieuwe regeerakkoord, dat wij van de informateurs ‘coalitieakkoord’ moeten noemen, telt zo’n 45 bladzijden zonder de financiële bijlagen. Het regeerakkoord van Paars II uit 1998 kende bijna negentig bladzijden. Daar was bijna alles wat je maar bedenken kon in vastgelegd, nota bene op aandringen van de zichzelf ‘dualist’ noemende Frits Bolkestein. Die trachtte aldus

per regeerakkoord te voorkomen dat een vrije Tweede Kamer – in meerderheid nogal links gezind – de VVD voortdurend zou desavoueren. Zo blijkt maar weer: het aantal pagina's regeerakkoord is recht evenredig aan de hoeveelheid wantrouwen waaruit het voortkomt.

Geen partij zou zo veel begrip moeten hebben voor een uitgebreid en precies regeerakkoord als de Partij van de Arbeid. Juist zij heeft steeds haar gehechtheid gedemonstreerd aan een uitgewerkt regeerakkoord. Dat is geen wonder. Als linkse partij in een parlement waar centrumrechtse partijen altijd de meerderheid hebben, kan zij zich alleen verzekeren van een meerderheid voor haar belangrijkste voorkeuren als zij die door middel van het regeerakkoord vastlegt en als het ware forceert. Zij kan dat onmogelijk van het toeval van een positieve ontvangst van haar ideeën in de Tweede en Eerste Kamer afhankelijk maken.

De PvdA heeft dat overigens geleerd van de KVP – en voor 1940 al de RK Staatspartij – die de eerste was om belangrijke programma-punten muurvast te metselen in een regeerakkoord.¹⁷ Eerder genoemde Nolsen wist al dat hij niet van zijn protestantse broeders op aan kon, als hij de zaken niet tijdig had geregeld.

Het is dus ook niet toevallig dat het adagium waarmee in Nederland elk regeerakkoord, schriftelijk of mondeling, is gemotiveerd afkomstig is van Carl Romme, vanaf 1946 tot 1962 de politieke leider van de KVP. Hij was het die in 1956 uitsprak dat de belangrijkste invloed van het parlement op het regeringsbeleid niet 'tijdens de rit' wordt uitgeoefend maar 'voordat de rit aanvangt' en dat wie die invloed dan laat liggen dit later nooit meer kan inhalen.¹⁸ De andere partijen hebben zich die les aangetrokken. Het akkoord dient intussen niet alleen meer om coalitiefracties aan elkaar te binden, maar ook om de interne discipline in de deelnemende fracties te verzekeren. Eigen individuele opvattingen: liever niet.

Regeren kan in een coalitieland als het onze niet anders dan met een programma-akkoord. Het is bij ons de kunst het niet te

overdrijven en het regeerakkoord niet te laten verworden tot een catalogus van voornemens. Het zou vooral moeten dienen als een overeenkomst waarin alleen die kwesties worden geregeld die anders zouden leiden tot onoverkomelijke conflicten tussen de deelnemende partijen. Dat dunt de tekst al behoorlijk uit. Al is het wel zo dat zwakke ministers zich aldus niet meer kunnen verschuilen achter hun loyaliteit aan het regeerakkoord.

Ten dele kan een overeengekomen tekst worden vervangen door een sterke minister die in staat is een meerderheid in het parlement van de juistheid van haar of zijn voorstel te overtuigen. In buurland Duitsland was tot voor kort – ook daar slaat nu het regeerakkoord genadeloos toe – de portefeuillevordering en de selectie van ministers veel belangrijker dan de tekst van het regeerakkoord, als er al een was.¹⁹ Die werd dan ook geregeld voordat er aan een programma werd geschreven.

Bij ons was tot in de jaren zestig de toedeling van portefeuilles en de aanwijzing van ministers minstens zo gewichtig als wat was afgesproken. De naam Mansholt was tegelijk een programma evenals de naam Drees of later de namen van de KVP-ers Gerard Veldkamp en Marga Klompé. Dat spaarde een hoop woorden.

De versnippering in de Tweede Kamer gaat samen met polarisatie en leidt tot 'expressive politics'

Het is dus geen wonder dat de coalitie van vier partijen die als kabinet-Rutte IV door het leven gaat toch weer veel heeft vastgelegd. Al moet worden toegegeven dat, ook op de belangrijkste onderdelen nog veel open blijft. Vooral de enorme hoeveelheden geld verwor-

ven uit leningen staan min of meer vast. Dat biedt ruime mogelijkheden aan individuele ministers en staatssecretarissen, maar daaraan is wel de eis verbonden dat zij voldoende bekwaam zijn om hun collegae in de ministeraad van de wijsheid van hun voorstellen te overtuigen en vervolgens de beide Kamers en, niet te vergeten, de maatschappelijke 'stakeholders' op hun terrein. Het kabinet-Rutte IV kan zich dus geen brekebenen veroorloven, zeker niet gelet op de gefragmenteerde humeurigheid van de huidige Kamers. Van de regiekwaliteiten van de minister-president zal meer dan ooit het uiterste worden gevraagd.²⁰

Een kabinet van beperkte houdbaarheid

De parlementaire geschiedenis leert dat een ellenlange formatie geen waarborg vormt voor de duurzaamheid van het daaruit voortgekomen kabinet, zoals bleek bij de formatie van het laatste kabinet-Drees (1956-1958) of van het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982). Hoewel er ook voorbeelden zijn van kabinetten die gezond tevoorschijn zijn gekomen uit een zware bevalling, zoals Rutte III (2017-2021) en eerder al het kabinet Van Agt I (1977-1981),²¹

Er zijn goede redenen te bedenken voor de veronderstelling dat het kabinet-Rutte IV, in rancune verwekt, het niet lang gaat maken. Het zal last houden van de hiervoor beschreven treurige start van de formatie, die het gezag van de premier onmiskenbaar heeft beschadigd en die de verhoudingen tussen de coalitiepartners ernstig heeft belast. Het nieuwe kabinet staat vervolgens tegenover een nu al verzuurde oppositie, die zonder enige tact van de brug afgegooid werd. Het wordt in het algemeen geconfronteerd met een humeurige en onvoorspelbare Tweede Kamer.

Misschien werkt de Eerste Kamer een stuk kalmer, maar daar heeft de coalitie weer geen meerderheid. Het kabinet kan er steun zoeken bij zowel rechts als links, maar dat klinkt luxueuzer dan het is: als beide mogelijk zijn, neemt de onvoorspelbaarheid eerder toe dan af. Dit alles, terwijl het tempo van werken hoog moet

zijn, want het kabinet heeft nog maar drie jaar tot de volgende verkiezingen. Er is al een nieuwe 'bestuurscultuur' als het gaat om de partijpolitieke verhoudingen, maar een gezonde cultuur is het niet.

Er staat intussen veel op het spel: de stikstofcrisis, de opwarming van de aarde, de vastgelopen volkshuisvesting en de slecht functionerende arbeidsmarkt, het onderbedeelde onderwijs en de fors beschadigde rechtsstaat. Het tijdverlies van de formatie zet beslissingen daarover onder extra druk en of dat tot resultaat leidt zonder ernstige conflicten is verre van zeker.

Het regeerakkoord heeft een hoog D66-gehalte en hetzelfde geldt eigenlijk voor de belangrijkste ministersposten, op het premierschap na. Het kabinet moet echter functioneren in een parlement dat een stuk rechtser is dan het tot 2021 was. Dat kan gemakkelijk leiden tot riskante wrijving. Er zijn dus ministers en staatssecretarissen nodig die van wanten weten, die het politieke ambacht grondig beheersen en die ook zonder gedetailleerde 'voorschriften' in het regeerakkoord hun werk weten te doen. Wie weet helpt het dat ongeveer de helft van het kabinet bestaat uit vrouwen, maar zeker is dat niet.

Het antwoord van links

De partijen van links konden dus wel eens eerder aan de beurt zijn om het over te nemen dan zij nu waarschijnlijk denken. Het zou goed zijn als ze dan ook voldoende voorbereid zijn. Dit kan op diverse manieren, om te beginnen door daar waar mogelijk taken te verdelen en gezamenlijke woordvoerders in te zetten. Dit zou wel vereisen dat het Reglement van Orde van de Tweede Kamer wordt aangepast, zodat het mogelijk is spreektijd van andere fracties 'over te nemen' en een gezamenlijke woordvoering in te zetten.

Voorts zou kunnen worden gewerkt aan een gezamenlijk minimumprogramma, waarnaast iedere deelnemende partij ook nog een aantal eigen issues kan uitdragen. Het zou dan

alleen maar gemakkelijker worden om in en buiten het parlement 'samen uit, samen thuis' vast te leggen; dan hoeven andere partijen daar niet meer aan te twijfelen. Indien ook maar enigszins mogelijk, zou dat niet moeten worden beperkt tot een akkoord van alleen PvdA en GroenLinks, zoals nu het geval is. Zoals Philip van Praag al overtuigend heeft duidelijk gemaakt in S&D: zonder SP ondergraaft de PvdA door een akkoord met alleen GroenLinks haar karakter van volkspartij.²²

Ten slotte zou, naar het voorbeeld van 1971 en 1972, kunnen worden gewerkt met een

gezelschap 'schaduwministers' die de wil tot samenwerking kan demonstreren.²³ Als dat team al tijdens de rit kan ontstaan, zou dat helemaal mooi zijn. Een gezamenlijke lijst van Kamerkandidaten is misschien wenselijk, maar lijkt mij toch iets voor een volgende fase. Daar gaat immers veel politieke energie in zitten die beter kan worden gebruikt voor investeren in inhoudelijke overeenstemming.

Kortom, oppositiepartijen moeten minstens zo hard aan het werk als het nieuwe kabinet.

Noten

- 1 F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965*, Deventer: Kluwer 1966, 278-329; B.H. van den Braak en J.Th.J. van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1946-2016*, Amsterdam: Prometheus 2017, 185-187.
- 2 Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar*, 184-196.
- 3 J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946*, Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus 2013, 611-630.
- 4 H. Daudt, 'Coalitievorming in de naoorlogse Nederlandse politiek', in: *Verslag van de verenigde vergadering van beide afdelingen der Akademie*, Amsterdam: KNAW 28 maart 1985. In vergelijkbare vorm opgenomen in: H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek*, Amsterdam: Bert Bakker 1995, 395-414.
- 5 Joop van den Berg, 'Een minderheidskabinet met één stem meerderheid', in: *S&D*, 74 (2017), nr. 6, 5-11.
- 6 Daudt, *Echte politicologie*, 410-412.
- 7 Paul Bovend'Eert e.a., *Zonder Koningin. Het officiële evaluatierapport over de formatie van 2012*, Amsterdam: Elsevier Boeken 2015; Paul Bovend'Eert e.a., *Formeren anno 2017. Evaluatie van de langste kabinetsformatie uit de parlementaire geschiedenis*, Deventer: Wolters Kluwer 2019.
- 8 Goed beschouwd was de winst van één zetel in tijden van coronacrisis voor de VVD en haar lijsttrekker, tegelijk minister-president, nogal mager. Feit was tegelijk dat van de traditionele partijen in de Tweede Kamer de VVD en D66 de enige waren die überhaupt enige winst hadden geboekt.
- 9 Klassiek voorbeeld is de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1977, hoewel toen ook de winnaar zelf, de PvdA, aan de verbrokkeling het hare bijdroeg. Ed. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar. 25 mei-11 november 1977*, Amsterdam: Van Gennep 1978; Philip van Praag, *Strategie en illusie. Elfjaar debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam: Het Spinhuis 1990, 293-346. Zonder dat het letterlijk zo wordt genoemd, vindt men de neiging tot afbrokkelen ook besproken bij: Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.), *Kabinetsformaties 1977-2012*, Amsterdam: Boom 2016.
- 10 Moties zijn in staatsrechtelijke zin politieke uitspraken die bedoeld zijn om het beleid van regering of minister te beoordelen, zo nodig gevolgd door de sanctie van opzegging van vertrouwen. Men kan het vertrouwen in een medelid echter niet opzeggen, noch zijn beleid afkeuren. Het medelid is immers gelegitimeerd door zijn of haar kiezers, niet door de volksvertegenwoordiging, zoals dat met ministers en kabinet wel het geval is.
- 11 J.Th.J. van den Berg, 'De parlementaire orde is een politieke orde', in: *Kamerstukken II*, 2008-2009, 31 845, nrs. 2-3 (Rapport 'Vertrouwen en zelfvertrouwen'. Parlementaire zelfreflectie.), 136-137.
- 12 Roger Eatwell and Matthew Goodwin, *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*, Penguin Random House 2008, XXVII.
- 13 Van Praag, *Strategie en illusie*, 347-368.
- 14 L. Prakke, *De positie van een demissionair kabinet in Nederland*, Zwolle: Tjeenk Wilink 1977; Miel Jacobs, *Politiek in schimmenland. De verhouding tussen Tweede Kamer en*

- demissionair kabinet 1945–2008*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken 2008.
- 15 P.J. Oud geloofde nog in de onmogelijkheid een demissionaire minister weg te sturen. P.J. Oud, *Het constitutionele recht van het Koninkrijk der Nederlanden, deel I*, Zwolle: Tjeenk Willink, 1947, 275–279. In 1994 werd daar tijdens de demissionaire periode van het kabinet Lubbers III anders over gedacht: Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar*, 569–570.
- 16 J.Th.J. van den Berg, 'Premier weg, kabinet weg', in: Idem, *Kortheidshalve. Over recht en macht in de democratie*, Die-men: Uitgeverij EW 2020, 53–55.
- 17 Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 605.
- 18 *Handelingen II, 1956–1957*, 30;
- zie ook: Carla van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over de kabinetsformatie, 1946–2002* (Oratie RU Nijmegen), Den Haag: Sdu 2003, 9; J.Th.J. van den Berg, 'De regering', in: R.B. Andeweg e.a. (red.), *Politiek in Nederland*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1981, 228–229.
- 19 Peter Bootsma, *Coalitievorming. Een vergelijking tussen Duitsland en Nederland*, Amsterdam: Boom 2017, 449–477.
- 20 Vraag is of de effectiviteit van het kabinet wordt versterkt door het aantal ministerschappen te vergroten tot twintig, zoals in 2021 is gebeurd.. Voor het goed functioneren van de ministerraad is een gezelschap van max. vijftien leden waarschijnlijk te prefereren. Daarvoor zou het aantal staatssecretarissen kunnen worden uitgebreid, zodat ook specifieke onderdelen van het beleid adequaat kunnen worden verantwoord ten overstaan van de beide Kamers. J.Th.J. van den Berg, 'Te veel ministers, te weinig staatssecretarissen', www.parlement.com, 17 december 2021.
- 21 Als men in aanmerking neemt dat het kabinet-Den Uyl eerst kort voor het einde van de regeerperiode in 1977 uiteenviel, dan zou men dit kabinet kunnen meerekenen onder de 'volhouders' na een langdurige kabinetsformatie (1972–1973).
- 22 Philip van Praag, 'Linkse samenwerking: niet zonder de SP', in: *S&D*, 78 (2021), nr. 3, 29–35.
- 23 Philip van Praag, *Strategie en illusie*, 89–91.

Klagen over geld

Door **David Rietveld**

Adviseur bestuurlijke zaken bij de gemeente Rotterdam en voormalig gemeenteraadslid voor GroenLinks

Nederlandse gemeenten zijn voor hun inkomsten afhankelijk van het Rijk. Grote steden iets minder, kleine gemeenten heel erg. Ze krijgen dat geld uit het gemeentefonds en moeten daar al hun (wettelijke) taken van uitvoeren. Gemeenten doen dat voor gemiddeld zo'n € 1750 per jaar per inwoner.

Juist vanwege die afhankelijkheid is het belangrijk dat er goede afspraken zijn tussen Rijk en gemeenten. Anders zou het zomaar kunnen gebeuren dat het Rijk de eigen begrotingsproblemen afwentelt op gemeenten. Die afspraken zijn er gelukkig, in de Code Interbestuurlijke Verhoudingen en de Financiële Verhoudingswet. Jammer is alleen dat (ook) het nieuwe kabinet zich daar niet aan houdt. Dat bleek al bij het regeerakkoord, maar werd pijnlijk duidelijk toen de startnota — de financiële vertaling van het regeerakkoord — van het nieuwe kabinet verscheen.

De belangrijkste ingreep wordt gedaan in het accres van het gemeentefonds. Even uitleggen: met het accres betalen gemeenten de gestegen lonen en prijzen en de extra inwoners. De afspraak is dat het gemeentefonds jaarlijks net zoveel stijgt of daalt als de Rijksbegroting.

Uit de startnota blijkt ten eerste dat de begroting van het Rijk sneller stijgt dan die van gemeenten. Daar kunnen best goede redenen voor zijn, maar vervelend is wel dat hierover niet vooraf met gemeenten is gesproken. Dat had wel gemoeten als je de afspraken tussen Rijk en gemeenten serieus neemt. Nog vervelender is dat het kabinet heeft besloten dat het vanaf 2026 allemaal anders gaat. Het idee lijkt

te zijn dat gemeenten dan zelf meer belasting gaan heffen, zodat ze minder afhankelijk zijn van het Rijk. Ook daar zijn best argumenten vóór, maar ook best veel argumenten tegen. En ook hier is niet vooraf met gemeenten over gesproken.

De 'besparing' die dit op moet leveren is alvast wel ingeboekt. Het accres is in 2026 en verder fors lager vastgesteld. En de opschalingskorting — een korting van bijna € 1 mrd op het gemeentefonds omdat ooit was bedacht dat gemeenten door vergaande opschaling veel efficiënter zouden zijn — staat ook vanaf 2026 in de boeken. Alles bij elkaar zo'n € 2-3 mrd. Voor gemeenten is nu niet duidelijk of ze dat in 2026 inderdaad met extra belastingen kunnen gaan compenseren, maar ze zullen het lagere accres wel in hun begroting moeten verwerken. Voor de nieuwe colleges is 2026 het laatste jaar van hun eerste meerjarenbegroting, dus ze kunnen niet doen alsof dit probleem niet bestaat.

Hoe kon dit eigenlijk gebeuren? Eén van de twee laatste informateurs is nota bene zelf minister van Binnenlandse Zaken geweest. Hij kent alle afspraken die er bestaan tussen Rijk en gemeenten. De vorige minister van BZK stelde vorig jaar samen met gemeenten en provincies nog een stuk op waarin glashelder stond dat de financiële randvoorwaarden op orde moesten zijn.

Wat kunnen gemeenten nog doen? Klagen over geld. Maar dat deden ze de afgelopen vier jaar ook al, en zonder veel succes. En al helemaal zonder veel plezier. Het vooruitzicht dat dit voor de komende vier jaar weer hét discussiepunt tussen Rijk en gemeenten wordt, stemt eigenlijk alle betrokkenen droevig. Mijn advies: laten we elkaar weer vrolijk maken door alsnog de afspraken na te komen.

Pak energiearmoede gericht aan

De verduurzaming van onze woningvoorraad is naast een technische operatie ook een verdelingsvraagstuk. Huishoudens met lage inkomens in slechte woningen moeten prioriteit krijgen bij het renovatiebeleid. En totdat iedereen in een duurzaam huis woont, moeten huishoudens die in de knel komen door hoge energieprijzen, worden gecompenseerd.

TIJN CROON & SJOERD BROUNS

Tijn Croon is promovendus aan de TU Delft en gastonderzoeker bij TNO, Sjoerd Brouns is onderzoeker bij de Wiardi Beckman Stichting

Wie denkt dat de bestrijding van energiearmoede en de discussie hierover een relatief nieuw fenomeen behelst, komt bedrogen uit na inventarisatie van de S&D-archieven. Hoewel deze begin jaren tachtig nog te boek stond als de ‘woonlastendiscussie’, kwam het twistpunt tussen de illustere Amsterdamse wethouder Jan Schaefer en de al even illustere Delftse hoogleraar Hugo Priemus in feite op hetzelfde neer.¹ Schaefer wilde de stookkosten van minima subsidiëren tot een nader vast te stellen niveau en kreeg daarin de vakbonden, corporaties en andere stadsbesturen mee, maar Priemus zag niets in een dergelijke kortetermijnoplossing.

Priemus, decennialang een invloedrijk adviseur van de sociaal-democratische fractie in Den Haag, achtte het ‘nagenoeg onverdedigbaar’ dat inkomensbeleid uit de volkshuisvestingsbegroting betaald zou worden. Hij gaf de voorkeur aan stadsvernieuwing en grootschalig herstel van ‘bouw fysieke tekortkomingen’ met versnelde isolatie, zodat het aardgasver-

bruik in naoorlogse woningen kon worden teugeld. De partijraad van de PvdA, in oktober 1983 bijeen te Zutphen, ging echter mee met Schaefer en pleitte voor een stookkostensubsidie gefinancierd uit extra heffingen op de aardgaswinning.² Ondanks dit hevige debat kwam de subsidie – kennelijk niet behorend tot het no-nonsense-gedachtegoed – er nooit onder Lubbers.

Het is geen toeval dat de discussie toen oplaaide en ook niet dat deze juist nu weer de gemoederen bezighoudt. Vier decennia geleden kampte Nederland met de gevolgen van de oliecrises van 1973 en 1979, waardoor alle energieprijzen snel waren gestegen.³ Terwijl welgestelde Nederlanders zich vooral opwonden over de autoloze zondag, betekende dit voor hun landgenoten met lage inkomens dat het aanzetten van de kachel verwerd tot een niet te veroorloven luxe. Ook de afgelopen maanden zijn energielasten snel toegenomen, en experts verwachten dat hoge prijzen de komende jaren vaker zullen voorkomen. Wij

evalueren daarom de stand van het huidige debat, en pleiten voor een tweestromenbeleid om energiearmoede nu en in de toekomst uit te bannen.

Energiearmoede, een complex probleem

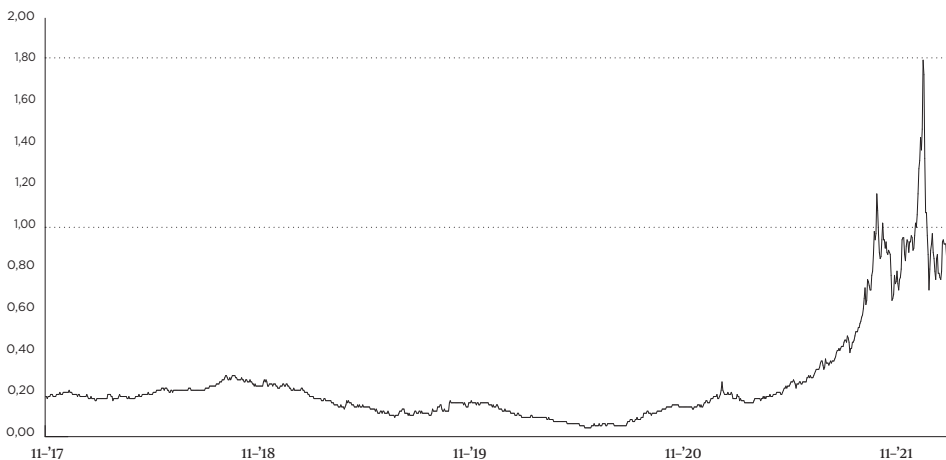
Voordat we ons verdiepen in de bestrijding van energiearmoede is het zaak het fenomeen zelf kort te beschouwen. Door de verscheidenheid van oorzaken ervan en de uiteenlopende gevolgen mag energiearmoede met recht een complex probleem worden genoemd. De meeste onderzoekers zijn het eens over de drie hoofdoorzaken van energiearmoede: 1) hoge energieprijzen, 2) een lage energetische kwaliteit van de woning en 3) beperkte financiële middelen van de bewoners. Samen zorgen zij ervoor dat huishoudens moeten kiezen tussen warmte en andere primaire levensbehoeften.

Ook over de gevolgen van energiearmoede is veel geschreven, vooral in het Verenigd Koninkrijk, waar ‘fuel poverty’ al sinds de jaren negentig een bekend begrip is binnen weten-

schap en beleidspraktijk. Uit onderzoek blijkt niet alleen dat bijvoorbeeld griep, allergieën en hart- en vaatziekten beter gedijen in een koude woning, maar ook de kans op luchtwegklachten wordt vergroot.⁴ Daarnaast bestaat het risico op onderkoeling, zeker bij kwetsbare groepen als ouderen, mensen met een beperking of langdurige ziekte en jonge kinderen. Tot slot levert energiearmoede stress en concentratieproblemen op, en kan door een gevoel van schaamte sociale isolatie ontstaan.⁵

Genoeg reden om in kaart te brengen wie hier last van heeft, zodat er gericht beleid kan worden vormgegeven. De Britse onderzoeker Brenda Boardman kwam daartoe in 1991 met de eerste en vooralsnog meest gebruikte methode.⁶ Wie meer dan 10% van zijn of haar besteedbaar inkomen aan energielasten kwijt is, destijds twee keer de mediaan, is volgens haar energiearm. Aan die benadering kleven enkele nadelen. Zo bepaalt de lokale energieprijis grotendeels hoeveel energiearmoede ergens voorkomt, en kan een overheid – zeker met een geliberaliseerde en volatiele energie-

Figuur 1 *Overzicht van de dagelijkse gasprijzen in de afgelopen 50 maanden (virtuele groothandelsprijs aardgas € per m³)*

Bron: TTF (2022)

markt — haar eigen beleid nauwelijks monitoren. Daarnaast heeft deze methode geen oog voor zogeheten verborgen energiearmoede. Huishoudens die vanwege financiële problemen de kachel überhaupt uit laten staan worden namelijk niet meegeteld. Het derde manco van deze methode is het grootste: de 10%-indicator telt mensen met hoge inkomens en dito energielasten mee als energiearm. In 2011 betekende dit dat hare majesteit Elizabeth II zich met haar slecht geïsoleerde paleizen op de rand van energiearmoede bevond.⁷

In 2012 kwam LSE-hoogleraar John Hills met een nieuwe rekenmethode voor energiearmoede: Low Income High Cost (LIHC).⁸ Uitgangspunten hiervan waren naast hoge energielasten (boven de mediaan) ook een laag inkomen (onder 60% van de mediaan). En terwijl andere Europese landen nu net met de 10%-indicator beginnen te rekenen, zijn de Britten alweer toe aan hun derde methode: Low Income Low Energy Efficiency (LILEE).⁹ Deze werd begin 2021 geïntroduceerd om een actiegericht renovatiebeleid vorm te geven.

Ruim een half miljoen Nederlandse huishoudens is energiearm

TNO bracht in september 2021 met behulp van de twee nieuwe indicatoren — LIHC en LILEE — voor het eerst in kaart hoe het gesteld is met energiearmoede in Nederland.¹⁰ De uitkomsten haalden alle media en werden ook in de Tweede Kamer besproken. Het leidde onder meer tot een motie van Kamerleden Henk Nijboer en Tom van der Lee waarin zij het kabinet opriepen deze inzichten te gebruiken om tot gerichte compensatie voor de hoge energieprijzen te komen.¹¹

Het TNO-onderzoek toont aan dat meer dan 550.000 Nederlandse huishoudens, ongeveer 7% van het totaal, leeft in energiearmoede. Daarvan woont ongeveer driekwart in een corporatiewoning terwijl de rest evenredig is verdeeld over het koop- en particuliere huursegment. Vooral eenoudergezinnen heb-

ben risico op energiearmoede. Hierbij moet worden opgemerkt dat TNO in deze fase niet de huur(toeslag) en hypotheek(renteaftrek) heeft meegenomen in de berekeningen.

Een blik op de kaart leert dat vooral in Oosten Noord-Nederland sprake is van een relatief hoge concentratie aan energiearmoede, maar hier zijn de directe woonlasten ook lager en die zijn in de berekening niet meegewogen. Als deze wel meegerekend zouden zijn, wat gebruikelijk is in het Verenigd Koninkrijk, zouden de ruimtelijke patronen naar alle waarschijnlijkheid anders zijn uitgevallen.

Voer een sociaal tarief op elektriciteit en gas in

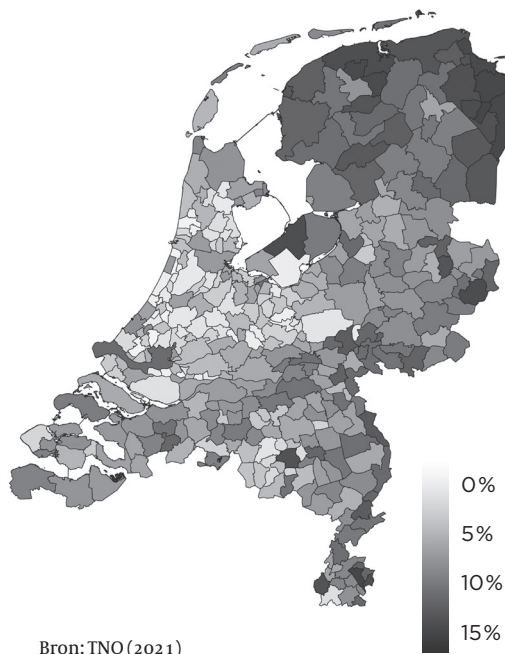
Daarnaast is het goed om altijd te benadrukken bij het gebruik van relatieve waarden dat bevolkingsaantallen nodig zijn voor een complete interpretatie. Krimpregio's hebben relatief gezien meer energiearmoede, maar in absolute zin concentreert het probleem zich in de Randstad.

Wat dit rapport van TNO ook duidelijk maakt is dat inkomensarmoede en energiearmoede twee verschillende problemen zijn, waarbij energiearmoede een specifieke oorzaak heeft en daarom om een afzonderlijke aanpak vraagt. De meeste 'energiearme' huishoudens hebben lage inkomens, maar lang niet alle 'inkomensarme' huishoudens hebben ook hoge energielasten of wonen in een slecht geïsoleerde woning. Dit impliceert dat inkomensbeleid weliswaar zou helpen om energiearmoede te mitigeren, maar dat dit de specifieke oorzaak van energiearmoede niet aanpakt. Zeker als de belasting op gas omwille van klimaatbeleid verder verhoogd wordt, is gericht transitiebeleid nodig om een schild om kwetsbare groepen heen te bouwen.

Gericht transitiebeleid staat nog in de kinderschoenen

Tekenend voor de huidige beleidsinertie was de kabinetsreactie op de stijgende gasprijzen afgelopen najaar. Stef Blok, op dat moment demissionair minister van Economische Zaken en Klimaat, kondigde in eerste instantie aan om 'gerichte maatregelen' te treffen zodat mensen 'die het echt nodig hebben' zouden worden gecompenseerd.¹² Enkele dagen later bleek Blok voor zijn beurt te hebben gesproken. Er kwam een generieke belastingkorting op de energierekening en een verlaging van het belastingtarief op elektriciteit (geschatte kosten: € 3,2 mrd) met nog wat wisselgeld voor renovaties (€ 150 mln).¹³ De facto betekent dit meer voordeel voor Tesla-rijders in Aerdenhout dan voor flatbewoners in naoorlogse wijken.¹⁴

Figuur 2 In kaart het percentage energiearme huishoudens in Nederlandse gemeenten

Het besluit leidde tot veel kritiek.¹⁵ Hoe was het mogelijk dat de Nederlandse regering aan de vooravond van een energietransitie die zijn weerga niet kent hiermee op de propen kwam? Gelukkig leidde het ook tot debat en alternatieve voorstellen. Zo rekende het NIBUD in opdracht van de FNV, Woonbond en Milieudefensie een alternatieve compensatieregeling met even hoge kosten door.¹⁶ Dit alternatief hield in dat de voorgenoemde belastingkorting en verlaging van het belastingtarief op elektriciteit werden gehalveerd, om deze vervolgens te combineren met € 50 meer huurtoeslag en € 50 meer algemene heffingskorting. Figuur 3 laat zien dat het voorstel vooral de financiële situatie van minima zou verbeteren.

Lang niet alle 'inkomensarme' huishoudens hebben ook hoge energielasten of wonen in een slecht geïsoleerde woning

Deze alternatieve compensatie doet meer recht aan de complexiteit van energiearmoede en de dynamiek tussen woon-, energie-, en inkomensbeleid dan de huidige regeling. Toch zou transitiebeleid nog effectiever en doelmatiger kunnen worden vormgegeven. Gezien het feit dat het NIBUD bij monde van zijn directeur Arjan Vliegthart gelooft dat energiearmoede vooral een inkomensprobleem is en niet een uitgaveprobleem, is het niet gek dat het aan die kant naar oplossingen zoekt.¹⁷ Maar zoals eerder opgemerkt verschilt energiearmoede wezenlijk van inkomensarmoede.

Zo becijferde het Planbureau voor de Leefomgeving al in 2018 dat een hogere heffingskorting bij de inkomstenbelasting weinig effect op energiearmoede zou hebben,

omdat deze betrekkelijk vaak terechtkomt bij huishoudens in energie-efficiënte woningen die prima in staat zijn hun energierekening te betalen.¹⁸ Dit geldt ook voor de ‘extra energietoeslag voor lagere inkomens’ die de regering op 10 december 2021 aankondigde. Dat een extra vergoeding uit de bijzondere bijstand het totale pakket aan maatregelen ietwat minder regressief van aard maakt, neemt niet weg dat het wederom inkomensbeleid is in plaats van woonlastenbeleid.

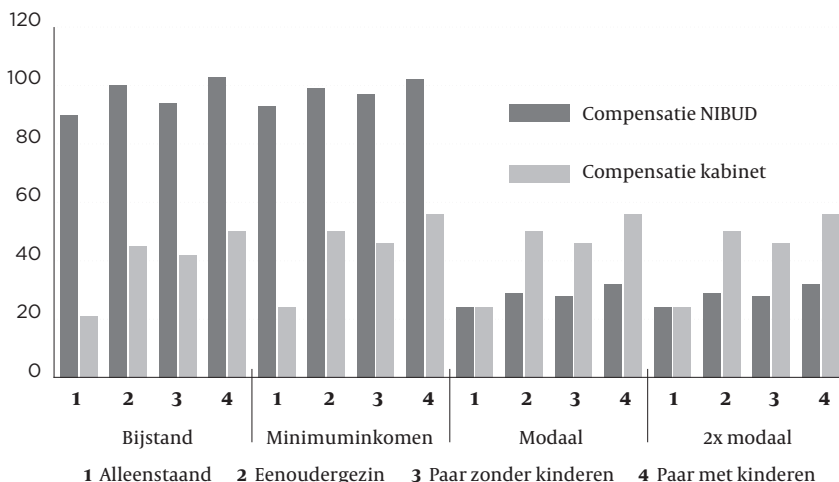
Want zowel de compensatieregelingen van het NIBUD als die van het kabinet behouden minima in ‘doortochtwoningen’ niet voor hoge energielasten. Voor een eenoudergezin op bijstandsniveau, woonachtig in een grondgebonden huurwoning met energielabel G, wordt de energierekening bij instandhouding van generieke belastingtarieven op gas niet goedkoper. Als deze ouder vervolgens besluit de kachel helemaal niet meer aan te zetten, heeft dit mogelijk schrijnende gevolgen voor de kinderen en hun fysieke en mentale gezondheid.

Er zijn natuurlijk ergere dingen dan de bestedingsruimte verhogen van huishoudens met een laag inkomen en een goed geïsoleerde woning, maar zoals Vliegthart zelf opmerkt: ‘... als je kijkt naar wat je de komende jaren kan verwachten, is het belangrijk om te kijken waar nu eigenlijk de kwetsbaarheden zitten. Moeten we daar niet wat gericht beleid op maken?’ Naar ons idee kan dit het beste door middel van een gericht tweestromenbeleid.

Een sociaal tarief op elektriciteit en gas

Om terug te komen op de splijtzwam tussen Priemus en Schaefer: een kleine vier decennia later krijgen beide gelijk. Want hoewel alleen de ‘energetische verbetering’ van eerstgenoemde een blijvende oplossing oplevert op zowel sociaal vlak als op klimaatvlak, duurt het nog een poosje voordat dit doel behaald kan worden. De komende jaren – of misschien wel decennia – wordt een grootscheepse verduurzamings-operatie van woningen bo-

Figuur 3 *Inkomenseffecten (in euro) per maand als gevolg van de compensatieregeling van het kabinet en als gevolg van het NIBUD-alternatief.*

Bron: Eigen bewerking van uitkomsten doorrekening NIBUD (2021), Alternatieve compensatie stijging energieprijzen.

vendien vertraagd door capaciteitstekorten in de installatiesector. Totdat alle woningen verbeterd zijn zal er dus iets gedaan moeten worden aan de uitgaven van mensen met lage inkomens in slecht geïsoleerde woningen. Vandaar dat wij het beleidsdossier ook opdelen in maatregelen voor de korte en lange termijn.

Voor voorbeelden van maatregelen voor de korte termijn hoeven we niet ver te zoeken: onze zuiderburen kennen al sinds 2003 een sociaal tarief voor elektriciteit en aardgas. Zogenaemde beschermde afnemers met een laag inkomen hebben volgens de federale Belgische wetgeving altijd recht op de laagste commerciële tarieven op de energiemarkt.¹⁹ Ook kunnen zij aanspraak maken op gratis energiemeters, kortingsbonnen voor kleinschalige verduurzamingsmaatregelen en indien zij een woning bezitten, rentevrije energieleningen en isolatiepremies. Vormen van sociale energietarieven bestaan ook in Frankrijk en Spanje.

In het Verenigd Koninkrijk wordt al sinds de vroege jaren negentig beleid gemaakt om de consequenties van hoge energieprijzen op de korte termijn te dempen. In 1992 kondigde nota bene de Conservatieve premier John Major op aandringen van de oppositie de 'Cold Weather Payment' aan. Elke keer dat de lokale temperatuur tussen 1 november en 31 maart zeven opeenvolgende dagen onder het vriespunt uitkomt, wordt een bedrag van £ 25 per week overgemaakt naar mensen met een uitkering.²⁰ Labour vond deze voorwaarden te streng, en in zijn eerste jaar als premier voerde Tony Blair een extra 'Winter Fuel Payment' in, een generieke toelage in de wintermaanden bestemd voor pensioengerechtigden. Voor beide regelingen geldt dat het schort aan een focus op energiearmoede, toch zijn de toelages noemenswaardig, omdat zij een seizoensgebonden element toevoegen.

In 2011 werd daarnaast nog eens de 'Warm Home Discount' toegevoegd, een korting van £ 140 op de energierekening voor huishoudens met lage inkomens. In theorie is een dergelij-

ke methode van toeslagen toekennen interessant. Deze komen terecht bij kwetsbare mensen en helpen ze gericht bij het betalen van hun energielasten. Zelfs 'verborgen energiearmoede' wordt op deze manier bestreden. Momenteel ligt deze regeling echter onder vuur, omdat de huishoudens de korting zelf moeten opeisen bij hun energieleverancier.²¹ Met het Toeslagenschandaal in het achterhoofd, zou een dergelijke manier van toeslagen toekennen in Nederland onwenselijk zijn.

België doet het wat dat betreft beter. Veruit de meeste afnemers van het sociale tarief voor elektriciteit en gas in België hoeven dit recht niet zelf op te eisen, omdat hun energieleveranciers elk kwartaal automatisch (op een privacy-vriendelijke manier) worden geïnformeerd door de overheid dat zij hier recht op hebben. En ook in het Verenigd Koninkrijk is men bezig met het geautomatiseerd toewijzen van de Warm Home Discount, waarbij naar alle waarschijnlijkheid zelfs de energielabel van de woning meegenomen wordt.²²

Een geautomatiseerde korting op de energierekening voor mensen met een laag inkomen in een slecht geïsoleerde woning zou ook in Nederland mogelijk moeten zijn. Een voorwaarde voor invoering is in elk geval dat de doelgroep – die vooral bestaat uit mensen met al genoeg zorgen aan hun hoofd – wordt 'ontzorgd'. Op korte termijn is een sociaal tarief een goede start, aangevuld met huurbevrozingen voor slecht verduurzaamde woningen. Zo voorkomen we dat vastgoed- en energiebedrijven winst maken op energiearme huishoudens, en prikkelen we hen bij te dragen aan een oplossing voor de lange voor energiearmoede.

Lange adem

Een goede langetermijnvisie voor het aanpakken van energiearmoede ontbreekt. Wij zijn van mening dat de overheid zich vooral moet inspannen om volkshuisvestelijke subsidiegelden ten goede te laten komen aan energiearme huishoudens, maar momenteel

is het tegenovergestelde het geval.²³ Het volstaat volstrekt niet om alleen een pot met geld beschikbaar te stellen. Huishoudens met lage inkomens zouden proactief benaderd moeten worden bij het verduurzamen van hun huis. Gelukkig pleit het nieuwe coalitieakkoord wel voor een stapsgewijze aanpak bij het verduurzamen van de woningvoorraad in Nederland, in plaats van alle ballen op aardgasvrij. Beginnen met het laaghangende fruit in de vorm van het isoleren van woningen met labels D tot en met G getuigt van meer realiteitszin, en is effectiever, dan het blindstaren op volledig aardgasvrije wijken.

Zeker als de belasting op gas omwille van klimaatbeleid verder verhoogd wordt, is gericht beleid nodig voor kwetsbare groepen

Opvallend genoeg zijn het niet zozeer subsidies die het meeste effectief blijken te zijn om energiearmoede uit te bannen. Onderzoeksbureau CE Delft concludeerde in december 2021 dat het verplichten van een isolatienorm de meest effectieve maatregel is om zowel energiearmoede als energieverbruik te verminderen.²⁴ Dit sluit aan bij de inzet van Frans Timmermans en Diederik Samsom in Brussel, die momenteel vechten om hun normeringsvoorstellen overeind te houden.²⁵

Natuurlijk heeft niet iedereen zomaar het geld voor de verduurzaming van zijn woning op de plank liggen. Voor Nederlandse huiseigenaren met een bescheiden vermogen zijn daarom financieringsopties als het Nationaal Warmtefonds opgetuigd. Wat ons betreft moeten deze worden uitgebouwd en gestroomlijnd, zodat bijvoorbeeld leennormen geen onneembare horde meer hoeven te zijn.

Daarnaast moeten gemeenten in staat worden gesteld om op grote schaal materialen in te kopen, waardoor deze voor een lagere prijs aan bewoners kunnen worden gedistribueerd.

Subsidies blijven nodig. Het Volkshuisvestingsfonds van € 450 mln, gelanceerd in 2021 door een succesvolle motie van PvdA en Groen-Links, is een voorbeeld van een goed gerichte subsidie. Bijzonder aan het beleidsontwerp hiervan is de voorwaarde dat de subsidies terecht komen in buurten met leefbaarheidsproblemen. Hoewel dit vanuit de stedelijke vernieuwingsagenda natuurlijk wenselijk is, zou het niet ten koste moeten gaan van huishoudens met lage inkomens en slechte woningen die toevallig in een betere buurt wonen. Anno 2022 zijn er betrouwbare data beschikbaar om gericht beleid op kleinere schaal – straatniveau – te kunnen vormgeven, waarbij ook leefbaarheid een bouwsteen kan zijn. Daarnaast is het op zijn minst opmerkelijk te constateren dat 80% van de door gemeentes aangewezen te verbeteren woningen in particulier bezit zijn, terwijl de meeste energiearme huishoudens in corporatiewoningen zitten.²⁶

Een fonds voor de volkshuisvesting zou in grotere mate terecht moeten komen bij het verbeteren van woningen voor sociale huurders. In het Verenigd Koninkrijk is er bijvoorbeeld £ 3,8 mrd gereserveerd voor de ‘Social Housing Decarbonisation Fund’. Zoals de naam doet vermoeden heeft dit fonds tot doel woningcorporaties te helpen met het verduurzamen van hun woningvoorraad.

De nieuwste energiearmoede-indicator wordt ingezet om de subsidies daar terecht te laten komen waar ze het hardst nodig zijn. Daarnaast worden Britse corporaties aangeemoedigd om met bewoners in gesprek te gaan over de renovaties, zodat de maatregelen ook echt bij hun levensstijl passen. Ook in Nederland is een dergelijk fonds nodig, want zelfs zonder de vermaledijde verhuurderheffing zijn middelen voor de meeste corporaties schaars.

Wat ook om heroverweging vraagt is de ‘woonlastenneutraliteit’ die in het Klimaatakkoord is opgenomen. Dit houdt in dat de

huurder financieel niet achteruit mag gaan als de woning wordt verduurzaamd, en dus dat de huur slechts mag stijgen met het bedrag dat wordt bespaard op de energierekening. Het is een nobel streven, wat sterk contrasteert met de verhalen over ‘renovictions’ uit andere landen.²⁷

In België is er al sinds 2003 een sociaal tarief voor elektriciteit en aardgas

‘Woonlastenneutraliteit’ is echter in de praktijk niet zaligmakend, omdat corporaties rekenen met een theoretische besparing. Dit betekent dat huishoudens in verborgen energiearmoede worden benadeeld, omdat zij hoe dan ook geen geld uitgaven aan warmte. Een renovatie kan dan weliswaar in theorie comfortverbetering opleveren, maar de huurder kan financieel nog meer in de knel komen. Wij moedigen corporaties dan ook aan om maatwerk te leveren, zodat woonlastenneutraliteit van al hun huurders echt gewaarborgd is.

Werk aan de winkel

Met ongevraagd hoge energieprijzen en gewenst hoge energiebelastingen in het vooruitzicht is het zaak zo snel mogelijk vorm te geven aan een gericht transitiebeleid waarmee Nederland op een rechtvaardige wijze klimaatneutraal wordt. Een sociaal tarief voor

elektriciteit en gas zou vanaf volgende winter kunnen worden ingevoerd, mits op tijd wordt begonnen met de voorbereidingen hiervoor.

Daarnaast is tot alle woningen zijn verduurzaamd een automatische en gerichte toelage gewenst, in feite de Britse ‘Warm Home Front’ maar dan zonder kinderziekten. Om de verduurzamingsgelden terecht te laten komen waar ze het meest nodig zijn, moeten bestaande potjes die er zijn voor kopers worden gestroomlijnd en onder de aandacht worden gebracht van mensen met lage inkomens. Om de corporaties hun volkshuisvestelijke taken te laten uitvoeren moeten zij met een fonds worden ondersteund.

Binnenkort mag Nederland aanspraak maken op Brusselse steun uit de ‘Social Climate Fund’, onderdeel van de Europese Green Deal. In 2024 verwacht de Europese Commissie een uitgewerkt plan van Nederland, waarin staat hoe wij onze kwetsbare bewoners op de lange termijn willen beschermen. Hoewel Nederland geen goed imago heeft als het aankomt op het indienen van Europese stimuleringsplannen, moet het toch lukken voor die tijd een gericht transitiebeleid voor de korte en lange termijn vorm te geven.

Onlangs stonden er nieuwe ministers voor Klimaat, Volkshuisvesting en Armoede op het bordes. Dat is goed nieuws, want het energiearmoedeprobleem valt precies tussen die domeinen in. Samen mogen zij op landelijk niveau uitdokteren hoe wij ervoor zorgen dat niemand voor de onmogelijke keuze van ‘heating or eating’ komt te staan. Aan de sociaal-democratische en groene beweging de schone taak om die nieuwe ministers scherp te houden.

Noten

- 1 Priemus, H. (1984). Het volkshuisvestingsbeleid van de PvdA. *S&D* 1984/7-8, 258-262.
- 2 *NRC* (3 oktober 1983). PvdA bepleit subsidie stookkosten voor minima.
- 3 *Vrij Nederland* (12 februari 1983). De prijs van ons aardgas.
- 4 Eurowinter Group (1997). Cold exposure and winter mortality from ischaemic heart disease, cerebrovascular disease, respiratory disease, and all causes in warm and cold regions of Europe. *The Lancet*, 349(9062), 1341-1346.
- 5 Harrington, B. E., Heyman, B., Merleau-Ponty, N., Stockton, H., Ritchie, N., & Heyman, A.

- (2005). Keeping warm and staying well: findings from the qualitative arm of the Warm Homes Project. *Health & social care in the community*, 13(3), 259-267.
- 6 Boardman, B. (1991). *Fuel poverty: from cold homes to affordable warmth*. Londen, UK: Belhaven Press.
 - 7 *Financial Times* (21 oktober 2011). Soaring prices push Queen close to 'fuel poverty'.
 - 8 Hills, J. (2012). *Getting the measure of fuel poverty*.
 - 9 Department of Business, Energy and Industrial Strategy (2021). *Fuel Poverty Methodology Handbook (Low Income Low Energy Efficiency)*.
 - 10 TNO (2021). *De feiten over energiekearmoede in Nederland: Inzicht op nationaal en lokaal niveau*.
 - 11 Motie van de leden Van der Lee en Nijboer over een gerichtere compensatie voor mensen in energiearmoede.
 - 12 NOS (12 oktober 2021). Kabinet wil 'gerichte maatregelen' tegen stijgende energierekening.
 - 13 Rijksoverheid (15 oktober 2021). *Kabinet verlaagt energiebelasting en stelt extra geld voor isolatie beschikbaar*.
 - 14 ROM (11 december 2019). *Op zoek naar het 'gaslek' van Nederland*.
 - 15 NIBUD (2021). *Effect alternatieve compensatie stijging energieprijzen*.
 - 16 Centrum voor Lokaal Bestuur (5 december 2021). *Energiearmoede valt alleen op te lossen als je het minimumloon en de uitkeringen verhoogt*.
 - 17 PBL (2021). *Metten met twee maten: Een studie naar de betaalbaarheid van de energierekening van huishoudens*.
 - 18 Febeg (12 februari 2019). *'Sociaal tarief' voor elektriciteit en gas. Waar gaat het om?*
 - 19 Department for Work & Pensions (2021). *Background and methodology: Cold Weather Payment estimates 2021 to 2022*.
 - 20 Zo becijferde de Committee on Fuel Poverty al dat veel ontvangers van de Winter Fuel Payment een hoog inkomen hebben en slechts 10% daadwerkelijk in energiearmoede leeft. Zie *'Committee on Fuel Poverty (2021). October 2021 Annual Report.'*
 - 21 *The Guardian* (7 januari 2022). *The UK faces an energy bill crisis. What options does it have to tackle it?*
 - 22 Department of Business, Energy and Industrial Strategy (2021). *Warm Home Discount: Better targeted support from 2022*.
 - 23 TNO (2021). *Evaluatie van de Subsidieregeling energiebesparing eigen huis 2016-2020*.
 - 24 CE Delft (2021). *Energiearmoede in de warmtetransitie: Onderzoek naar beleidsinstrumenten*.
 - 25 *Politico* (15 december 2021). *Brussels' big building grab*.
 - 26 Stadszaken (21 juli 2021). *Volks-huisvestingsfonds: redder van wijken in nood of te sectoraal en incidenteel?*
 - 27 Deze term wordt in minder gereguleerde woonsystemen gebruikt om de situatie aan te duiden waarin een huissuitzetting plaatsvindt omwille van een renovatie of reparatie. Zie onder meer 'PES (8 april 2021). *Making our cities and regions more social, sustainable and inclusive with the Renovation Wave.'*

Met de klok mee: Barend Wind, Kristiaan Bakker, Rimmert Riedstra en Lian Heinhuis.

EEN NIEUW SOCIAAL CONTRACT? BANNINGPRIJS 2022

Winnaar van de Banningprijs 2022 is **BAREND WIND**, met een pleidooi voor een sociaal contract dat niet alleen gaat over een eerlijke verdeling van inkomen, maar ook over een eerlijke ruimtelijke ordening en woningmarkt. Ook de drie andere genomineerde essays voor de Banningprijs zijn in dit nummer van S&D te vinden.

Zowel **KRISTIAAN BAKKER** als **LIAN HEINHUIS** menen dat discussies over vernieuwing van het sociaal contract afleiden van de echt belangrijke vragen en opgaven in onze samenleving. **RIMMERT RIEDSTRA** richt zich in zijn essay op invulling van het sociaal contract in het strafrecht.

Meer informatie over de Banningprijs vindt u op www.banningvereniging.nl

Sociaal-democraat, hou je oog op de bal

Met zijn essay over de strijd om de stad als nieuwe klassenstrijd won Barend Wind de Banningprijs 2022. Zijn stelling: de sociale strijd is verschoven van de arbeidsmarkt naar de woningmarkt, en een sociaal contract dat alleen is gebaseerd op een eerlijke verdeling van inkomen is daarom onvoldoende. Een sociaal contract moet ook gaan over de ruimtelijke ordening en de woningmarkt.

BAREND WIND

Universitair docent volkshuisvesting en stedelijke ontwikkeling aan de RUG en werkzaam als adviseur bij een Amsterdamse woningcorporatie

Maandagmorgen, kwart voor zes, Michelle's wekker gaat. De alleenstaande moeder betrok drie jaar geleden een huurwoning in een grote voorstad. De huur is betaalbaar, de benodigde woonduur kort, de energierekening van het jarenvijftighuis hoog. Na het ontbijt brengt ze haar dochter naar de opvang en stapt in de bus naar de grote stad. Vijf dagen per week werkt ze als verzorgende in de thuiszorg. Na het betalen van haar vaste lasten gaat ze van het overgebleven salaris één keer per maand met haar dochter zwemmen. Met haar onregelmatige werktijden is de kinderopvang zo duur dat ze niets overhoudt om te sparen. Om half zes, in de bus naar huis, hoopt Michelle dat ze binnen een aantal jaar kan verhuizen naar een omgeving met een betere school voor haar dochter. Nóg eerder opstaan om haar dochter eerst naar een school in een andere wijk te brengen, redt ze niet.

Halfzeven, Chantal wordt wakker in een chique buitenwijk. Samen met haar man kocht ze tien jaar geleden een jarendertighuis waar ze nu met hun twee kinderen wonen. Met subsidie van de overheid lieten ze hun woning volledig isoleren. Omdat ze genoeg geld hadden om alle maatregelen tegelijk te laten doen kregen ze zelfs een bonus. Het gezin hield er niet alleen een fijn huis met een lage energierekening aan over, maar zag ook de woningwaarde toenemen met drie ton. Chantal brengt de kinderen op de fiets naar school, en komt niet veel later aan bij het accountantskantoor waar ze parttime werkt. Maandelijks krijgt het gezin zesduizend euro binnen. Na het betalen van de vaste lasten, de wintersport én zomervakantie, blijft er met gemak duizend euro per maand over om te beleggen.

Er is sprake van een sneeuwbaaleffect van kansenongelijkheid. Michelle heeft geen keus in woonplaats, kan daarmee minder tijd met

Barend Wind *Sociaal-democraat, hou je oog op de bal*

haar gezin doorbrengen, heeft geen kans voor vermogensopbouw en haar dochter krijgt niet het onderwijs waar ze recht op heeft. Amerikaanse toestanden? Het is de dagelijkse realiteit als je een gezin uit Velsen-Noord vergelijkt met een gezin uit Amstelveen.

De strijd om de stad als nieuwe klassenstrijd

Iedere makelaar heeft hetzelfde antwoord klaarliggen, wanneer je vraagt waarom nu juist dit rijtjeshuis een vraagprijs heeft van acht ton: 'locatie, locatie, locatie'. Binnen vijf minuten sta je op het station te wachten op een trein naar Schiphol, en op de fiets ben je binnen een kwartier bij de kantoren van internationaal gerenommeerde bedrijven. Bovendien is het een veilige wijk met leuke eetcafés en een goed aangeschreven vrije school.

Velzen-Noord heeft recht op kleinere klassen, betere zwembaden en beter openbaar vervoer

Hoewel de afstand tot het centrum en de bereikbaarheid van de meeste plekken de laatste twintig jaar niet fundamenteel gewijzigd zijn, hebben de woningprijzen zich op verschillende plekken wél anders gedragen. Wat is er aan de hand? De spreiding van bedrijven en bewoners over locaties is veranderd. De meest succesvolle financiële en juridische dienstverleners hebben zich, met steun van de Rijksoverheid en het internationale kapitaal, teruggetrokken op een beperkt aantal A-locaties.

Hoogopgeleide kenniswerkers met een topinkomen en een overschot aan vermogen

konden intussen steeds gemakkelijker een hoge hypotheek krijgen. Zij konden hierdoor in elkaars nabijheid gaan wonen. Het gevolg is het ontstaan van wijken met een hoge dichtheid aan leuke maar dure eetcafés en een goede vrije school. De goede vrije school wordt nog beter, nu de laaggeletterde ouders van de zwakste leerlingen de wijk uit geconcentreerd zijn. Het resultaat is verder toenemende woningprijzen in gegentrificeerde wijken, waar de toch al vermogende bewoners van profiteren.

In de buitenwijken waar de middenklasse nog wel een huis kan kopen, zijn minder voorzieningen te vinden en verdelen de leerkrachten hun aandacht tussen leerlingen met ontwikkelingsproblemen, taalachterstanden en gedragsproblemen. Hier groeit het vermogen minder hard aan. Wie alleen kan huren, bouwt zelf helemaal geen vermogen op, maar draagt bij aan het vermogen van de huisbaas. Zo kan het dus zijn dat Michelle iedere dag lang in de bus moet zitten om zorg te kunnen verlenen, terwijl Chantal op een steenworp afstand van haar kantoor woont.

Uitgezogen door de huisbaas

Vanaf 2010 zijn de eigendomsverhoudingen op de Nederlandse woningmarkt veranderd. Vooral de private huursector is snel in omvang toegenomen. Sociaal geograaf Manuel Aalbers spreekt over een golf van geld die onze woningvoorraad overspoelt. Beleggers met diepe zakken, variërend van particulieren met een grote overwaarde op hun eerste woning tot private equity funds, kapen woningen die anders door starters zouden zijn gekocht.

Vervolgens verhuren ze deze woningen voor een huur die hoger is dan de maandlasten die de bewoner zou betalen als hij het huis zelf zou hebben gekocht. Het jonge gezin dat de woning nu voor € 1400 per maand huurt, houdt niets meer over om te sparen, en draagt bij aan de vermogensaanwas van de belegger. Als het dezelfde woning had kunnen kopen

Barend Wind *Sociaal-democraat, hou je oog op de bal*

hadden ze niet alleen geld overgehouden, maar ook maandelijks gespaard door het aflossen. De sociale strijd verschuift zo van de arbeidsmarkt naar de woningmarkt, en van de 'sfeer van productie' naar de 'sfeer van consumptie'. Dat behoeft uitleg.

Het klassieke marxisme duidt de *verelending* van het proletariaat als gevolg van de machtsverhouding tussen arbeid en kapitaal. Omdat de productiemiddelen in handen zijn van het kapitaal, zijn fabriekseigenaren in staat zich de waarde toe te eigenen van het werk van hun werknemers. De werknemer, voor hem duizend anderen, neemt genoeg met een loon dat net in zijn levensonderhoud voorziet. Je moet immers eten. De parallel met de huidige situatie is overduidelijk. Omdat een steeds groter deel van de woongelegenheden in handen zijn van het kapitaal, zijn vastgoedeigenaren in staat de helft van het inkomen van woningzoekenden op te eisen. De woningzoekende, voor hem duizend anderen, neemt genoeg met een huur waarmee hij net voldoende overhoudt om in zijn levensonderhoud te voorzien. Je moet immers wonen.

Stoffige rode veren

In zijn *Willem Dreeslezing* uit 2018 concludeerde Diederik Samsom dat de toenemende ongelijkheid het sociaal contract, 'de deels wettelijk, maar vaak ook maatschappelijk vastgelegde afspraak dat [...] wij allen ons iets aantrekken van wat de ander overkomt', onder druk staat. Hij staat in een lange traditie. Het klassieke sociale contract is echter gestoeld op achterhaalde sociale verhoudingen. De daarbij passende reflex om de ongelijkheid tussen beide moeders te bestrijden? Een paar stuivers erbij voor Michelle, een paar stuivers eraf bij Chantal.

Dat mag cynisch klinken, maar de strijd van de vakbeweging voor fatsoenlijke lonen heeft in de naoorlogse periode de spiraal doorbroken waarbij werknemers door hun arbeid meerwaarde creëerden voor investeerders,

maar zij zelf verarmden. Het uitvlakken van grote ongelijkheid op de arbeidsmarkt verkleinde de tegenstellingen in de samenleving als geheel. Dat is nu niet langer het geval. De afgelopen decennia is namelijk niet de inkomensongelijkheid, maar de vermogensongelijkheid de pan uit gerezen.

In zijn meesterwerk *Kapitaal in de 21e eeuw* laat Thomas Piketty zien dat het liberaliseren van de financiële markten en het bankwezen in de jaren tachtig geleid heeft tot een sterke groei van de hoeveelheid kapitaal in de economie, terwijl de lonen gelijk zijn gebleven. Waar is dat vermogen neergestreken? Niet in de productieve economie waar het banen schept, maar in bestaand vastgoed. De ongelijkheid op de woningmarkt is niet langer een gevolg van de ongelijkheid op de arbeidsmarkt. De woningmarkt is zélf een bron van ongelijkheid geworden. Wie dat onderkent, ziet in dat een sociaal contract gebaseerd op alleen een eerlijke verdeling van inkomen, ten dode is opgeschreven.

Naar een sociaal-ruimtelijk contract

Iedereen een aandeel in onze brede welvaart, dat is de belofte van de sociaal-democratie. Te vaak is deze belofte vernauwd tot het streven naar een gelijkere inkomensverdeling. Dat is van groot belang, maar het resultaat stelt teleur wanneer veel mensen na het betalen van hun woonlasten en energierekening te weinig overhouden. Het resultaat van onze strijd stelt ook teleur wanneer een genivelleerd besteedbaar inkomen onvoldoende is om een huis te vinden in een leefbare wijk in de buurt van werk, opleidingsmogelijkheden en ontspanning.

Fundamenteel voor het sociaal-democratische brede welvaartsbegrip is, naast inkomen en de hoogte van vaste lasten, de beschikbaarheid en kwaliteit van voorzieningen in de buurt (school, zwembad, speeltuin, zorg, buurthuis) en verbondenheid met andere betekenisvolle plaatsen (per openbaar vervoer of met de auto).

Barend Wind *Sociaal-democraat, hou je oog op de bal*

Inkomen en vaste lasten zijn *financiële* indicatoren. Als het functioneren van de markt resulteert in een onrechtvaardige verdeling, kan de overheid ingrijpen via sociaaleconomisch beleid. Als sociaal-democraten zijn we daarom overtuigd van het belang van de verzorgingsstaat.

De beschikbaarheid en kwaliteit van voorzieningen en de verbondenheid met andere plaatsen zijn *ruimtelijke* indicatoren. Het streven naar een gelijkere verdeling vergt ruimtelijk beleid. Het vergt verregaand ingrijpen in de ruimtelijke ordening en de woningmarkt. Dat vergt planologische verbeeldingskracht.

Anticyclisch investeren als oplossing

De filosoof John Rawls, wordt vaak gezien als de vader van het sociale contract. Zijn startpunt van de theorie over verdelende rechtvaardigheid is dat alle burgers de kans moeten krijgen om zelfrespect te ontwikkelen. Rawls' sociaal contract bestaat uit een gedachte-experiment waarbij deelnemers 'vanachter een sluier van onwetendheid' de belangrijkste determinanten van zelfrespect (inkomen, toegang tot onderwijs, toegang tot gezondheid) verdelen. Omdat zij niet weten op welke plek op aarde zij terecht komen, met wat voor eigenschappen of talenten, zullen zij kiezen voor een verdeling waarin óók het minimumniveau een kans biedt op een menswaardig bestaan. Uit welbegrepen eigenbelang dienen de deelnemers het algemeen belang.

Het is tijd om Rawls' rechtvaardigheidstheorie uit te breiden met ruimtelijke indicatoren. Het rechtvaardig verdelen van de determinanten van zelfrespect vergt namelijk het verdelen van semipublieke functies als scholen, zwembaden, speeltuinen, zorginstellingen, buurthuizen en bushaltes *over de ruimte*. Net zo belangrijk is het stellen van een minimale *kwaliteitsgrens* die op alle plekken geldt.

Een sociaal contract dat eenieder een aandeel gunt in de brede welvaart, legitimeert twee ruimtelijke interventiestrategieën. Ten eerste legitimeert het beleid dat verschillende inkomensgroepen mengt in iedere buurt. Dat vergt een actieve grondpolitiek, waarbij de overheid tegen de markt ingaat, en financiële steun voor sociale koop- en huurinitiatieven. De menging die dan tot stand komt, genereert voldoende kapitaalcrachtige vraag waardoor de markt veel voorzieningen overeind houdt. Michelle moet dus bij Chantal in de buurt kunnen wonen.

Almere: in den lande verguisd, in de polder geliefd, wie er eenmaal woont, wil er nooit meer weg

Ten tweede legitimeert het directe bemoeienis met de beschikbaarheid en kwaliteit van essentiële voorzieningen in zwakke buurten waar de markt het laat afweten. Velzen-Noord heeft recht op kleinere klassen, betere zwembaden en een beter openbaar vervoer, ook als de marktpartijen dit door de lage inkomens van de bewoners niet rendabel achten.

Beide vormen van overheidsinterventie hebben de potentie om het vastgoedgedreven kapitalisme te transformeren, net zoals de looneisen van de vakbonden het arbeid-gedreven kapitalisme transformeerde in de naoorlogse periode. Namelijk: als investeerders mee moeten betalen aan woningen voor mensen die ze op de markt niet kunnen veroorloven en mee moeten bouwen aan voorzieningen op locaties waar onvoldoende kapitaalcrachtige vraag is, kan van particuliere verrijking en publieke verarming geen sprake meer zijn.

Barend Wind *Sociaal-democraat, hou je oog op de bal*

De utopische woonstad

Een stad waar Michelle en Chantal in iedere buurt een huis kunnen vinden? Waar iedere wijk verschillende gemengde scholen heeft? Met zwembaden op fietsafstand voor iedereen? Een fijnmazig OV-net met vrij liggende busbanen? Het is geen schets van Utopia, het kan in Almere.

In den lande verguisd, in de polder geliefd. Wie er eenmaal woont, wil er nooit meer weg. Omdat de Rijksoverheid na de inpoldering

van Zuidelijk Flevoland alle grond in handen hield, hadden visionaire planologen de mogelijkheid hun eigen ruimtelijke normen af te dwingen bij de bouwers. Ietwat technisch werd het streven naar een evenwichtige spreiding van de brede welvaart in de nieuwe polderstad onderdeel gemaakt van de grondexploitatie. Het is tijd om vergelijkbare eisen te stellen in de rest van Nederland. Sociaal-democraat, laat je niet afleiden door schijnbewegingen rond de inkomensverdeling, maar hou je oog op de bal. Het is tijd voor meer Almere.

De samenleving als sociaal contract: van verhulling naar onthulling

Het idee van een sociaal contract klinkt misschien mooi, maar wat het precies behelst wordt nooit tastbaar. Daarmee leiden discussies over het sociaal contract en hoe dat vernieuwd moet worden vooral af van wat er misgaat in de samenleving. Veel zinvoller is het als politici zich richten op concrete, zichtbare acties die het leven van mensen beter maken.

KRISTIAAN BAKKER

Filosoof en econoom en werkzaam bij een onderzoeksbureau in Zoetermeer

Hoe zou de wereld eruitzien als je op een ochtend wakker wordt en alle wetten, regels en conventies die je kent, bent vergeten? Als je geluk hebt, is er in je huis nog een voorraad eten te vinden en kun je een tijdje overleven, maar op enig moment zal je toch naar buiten moeten, de straat op. Verdwaald loop je over de straten op zoek naar voedsel. Bij de supermarkt aangekomen zie je dat mensen die zwaaien met plastic kaarten het eten meenemen.

Wat zijn je opties? Neem je het eten gewoon mee? Zullen de supermarktmedewerkers je met geweld tegenhouden, je tegen de grond drukken en de politie bellen? Of zullen de mensen om je heen je vragen hoe het met je gaat, je wat te eten aanbieden en je op weg helpen? Waarschijnlijk geen van beide. In plaats van deze twee extremen zullen ze je waarschijnlijk uitleggen 'hoe we het in Nederland met elkaar hebben afgesproken'.

De vraag hoe mensen zich tot elkaar verhouden wanneer er geen wetten, regels, instituties en conventies zijn, ligt ten grondslag aan het begrip van de samenleving als sociaal contract. In de meeste gevallen beginnen filosofen, waaronder niet de minste zoals Rousseau en Hobbes, met een grondaanname over de menselijke natuur of essentie. Deze essentie bepaalt voor een belangrijk deel hoe mensen zich tot elkaar zouden verhouden wanneer zij buiten een maatschappij, in een soort natuurtoestand, verkeren.

Zo wordt de mens beschreven als calculerend, meedogenloos roofdier. Of juist als lobbies, die zorgeloos kan leven in een wereld vol ongerepte natuur en alle weelde die dit met zich meebrengt. De mensheid, buiten de samenleving, ondergaat vervolgens een proces dat, redelijkerwijs, leidt tot een samenleving net als de onze, met wetten en regels

Kristiaan Bakker *De samenleving als sociaal contract: van verhulling naar onthulling*

die gelden voor iedereen en die met geweld mogen worden gehandhaafd. Bovendien stellen filosofen dat zo lang het proces naar zo'n maatschappij volgt uit de rede, of andere principes waar we het allemaal mee eens zouden zijn (of niet mee oneens kunnen zijn), ook het eindproduct, een maatschappij als de onze, gerechtvaardigd is.

Ook vandaag de dag zien we nog restanten van het oude sociaal-contract-denken en nog altijd beïnvloeden ideeën over wat de mens is en wat voor bestaan de mens zou moeten hebben het politieke debat. Is de mens een sociaal wezen, of zou je hem juist als individu moeten beschouwen? In hoeverre helpen mensen elkaar en in hoeverre laten we elkaar met rust?

Het probleem is echter dat een sociaal contract een fictie is. De sociaal contractfilosofen beschrijven, heel overtuigend, een natuurtoestand en het proces dat leidt naar een maatschappij als de onze en maken aannemelijk dat het zo gebeurd zou kunnen zijn. Hoewel onze maatschappij door een dergelijk proces gevormd zou kunnen zijn, wil dit uiteraard niet zeggen dat het ook zo is gegaan. En inderdaad, de geschiedenis heeft zich anders voltrokken. Er is nooit een sociaal contract gesloten in Nederland. Ook al zijn er wetten opgesteld, het sociaal contract in Nederland is niet het wetboek of de Grondwet en zeker niet het Plakkaat van Verlatinghe.

Het argument dat de regels en wetten rechtvaardig zijn vanwege een proces dat redelijkerwijs tot de wetten en regels van onze maatschappij *had* kunnen leiden, gaat daarom niet op. Ook andere fundamentele aannames over wat de essentie van de mens is, zouden we nu niet meer als overtuigend beschouwen. Het idee van één onveranderlijke essentie van de mensheid is op zijn minst verdacht.

Dit is echter nog niet het grootste probleem van een sociaal contract. Het idee van de samenleving als sociaal contract is niet problematisch omdat het op onwaarheden berust, maar omdat het ons afleidt van waar

het in de politiek echt over gaat. Als we denken aan de samenleving als sociaal contract, dan dwingt dit ons na te denken over die hypothetische procedure die tot een set wetten en regels leidt die in lijn zijn met het algemeen belang. Het sociaal contract wordt gepresenteerd als voldongen feit en politieke discussies worden gereduceerd tot het bediscussiëren van de principes waar iedereen het mee eens zou zijn en wat daar logisch uit volgt.

Problemen verhullen

De problemen in de samenleving die door de politiek zouden moeten worden opgepakt *framen* in termen van een sociaal contract, heeft als gevolg en mogelijk zelfs als doel, om de oorzaken van die problemen te verhullen en de mogelijke oplossingen ook.

Op het eerste gezicht klinkt het wellicht wat vergezocht, maar dat is het niet. Iedere keer als een politicus de zinsnede 'we hebben in Nederland met elkaar afgesproken dat ...' gebruikt, dan wordt datgene wat afgesproken zou zijn gepresenteerd als voldongen feit, waar nooit meer iets aan kan worden veranderd. We kunnen ons nog meer vragen stellen. Wie heeft het dan afgesproken? Wanneer? Wat waren toen de overwegingen? Door steeds deze vragen te blijven stellen kan het idee van een sociaal contract ook onthullen waar de politieke verhoudingen en de verantwoordelijkheden liggen.

Het idee van de samenleving als sociaal contract is niet alleen *verhullend*, maar leent zich ook voor *onthullende* kritiek. Bijvoorbeeld: waarom hebben we in Nederland met elkaar afgesproken dat het mogelijk is huizen weg te kapen voor de mensen die ze het hardst nodig hebben en deze te verhuren tegen exorbitante bedragen? Hoezo hebben we in Nederland afgesproken dat we de natuur langzaam laten verwelken en dat we best achter kunnen lopen met onze klimaatdoelen? Waarom hebben we in Nederland met elkaar afgesproken dat we mensen die eenvoudige fouten maken

Kristiaan Bakker *De samenleving als sociaal contract: van verhulling naar onthulling*

met toeslagen, autoverzekeringen of uitkeringen proberen te vertrappen met alle macht die de overheid heeft?

De antwoorden op dergelijke vragen onthullen de omstandigheden, de daders en hun motieven. Als we het idee van een sociaal contract zien voor wat het is, kan dit leiden tot een nieuwe bron van kritiek. Deze gewaarwording gaat verder dan alleen maar het ontmaskeren van het gebrek aan goede argumenten om slecht beleid of slechte wetten goed te praten. Zelfs als linkse politiek niet de wetten en regels kan veranderen, inspireert deze gewaarwording tot actie.

Buiten alle wetten, regels en gevestigde instituties en beleid om is er nog altijd politieke actie mogelijk, in de interactie met mensen. In de afwezigheid van wetten en regels kunnen mensen ervoor kiezen hoe ze handelen op basis van politieke overtuiging en zonder dat ze door een eenzijdige natuur ergens toe gedwongen worden. Zodoende kan ook de sociaal-democratie bestaan in de afwezigheid van wetten en regels. Sociaal-democratie bestaat namelijk in de interactie met de medemens.

We moeten daarom niet nadenken over een nieuw sociaal contract of een hersteld oud sociaal contract. Dat is meer van hetzelfde maar dan beter en niemand zit te wachten op een voortzetting van de huidige, rechtse politiek. In plaats van een sociaal-democratische versie van het sociaal contract, moeten we op zoek naar de sociaal-democratische actie die we allemaal in ons dagelijks leven kunnen uitoefenen.

Concrete solidariteit

Vergeten we de fictie van de samenleving als contract, dan kunnen we ons gaan richten op wat zich recht voor onze neuzen afspeelt. Als we dit idee laten varen en ons de wereld aanzien, wat zien we dan werkelijk? We zien bezichtigingen van woningen waar angstige jonge mensen nerveus vragen stellen om maar sympathiek over te komen op een po-

tentiële verhuurder. We zien onze jeugd zich afwenden van boeken en brieven naast zich neerleggen omdat hen de vaardigheid te lezen ontbreekt. We zien delen van ons land overstromen en tegelijkertijd massa's mensen per vliegtuig op vakantie gaan. We zien mensen wegstaren van de wereld en kijken naar hun schermen. We zien een toegenomen individualisering van de samenleving, die problematisch is omdat het de mogelijkheid om iets te

Waarom hebben we in Nederland met elkaar afgesproken dat het mogelijk is huizen te verhuren tegen exorbitante bedragen?

doen doet vergeten. We zien de problemen, maar we zien nog niet de oplossing en die oplossing komt niet door ons te richten op onzichtbare, fictieve ideeën als een vernieuwd of hersteld sociaal contract.

Als we ons alleen richten op de oplossingen die zichtbaar zijn dan weten we wat ons te doen staat en als we dat niet weten kunnen we daarachter komen door ons af te vragen: wat kan ik doen om te helpen. Of wat kunnen wij doen?

Denken in termen van zichtbare oplossingen leidt tot concrete acties en concrete solidariteit. Aan de andere kant wordt ook direct zichtbaar waar de pijn zit. We kunnen woningen bouwen en deze betaalbaar houden, maar het kost ons veel inspanning en veel van ons vermogen. We kunnen jongeren beter laten lezen als ze het ook willen leren en als we er de tijd voor over hebben. We kunnen de planeet sparen door de werkelijke prijs van een vliegticket te berekenen, maar we zullen sommigen hun vakantie ontnemen.

Kristiaan Bakker *De samenleving als sociaal contract: van verhulling naar onthulling*

We kunnen elkaar bij de hand nemen en de wereld ontdekken, voor zover deze nog niet is verpest.

In zijn boek beklagt Pieter Omtzigt zich over de macht van (wiskundige) modellen bij het opstellen en uitvoeren van beleid. Wiskundige modellen, zo noemt hij, zijn een abstractie van de werkelijkheid, een fictie, en zijn bedoeld als handig hulpmiddel voor het maken van beslissingen. Echter, wanneer politici en ambtenaren zich gaan richten op het optimaliseren van de uitkomsten van het model (en er zijn vele kwalijke voorbeelden te noemen waarbij dit ook gebeurt), dan raken de mensen die door het beleid getroffen worden uit zicht en zodoende raakt goed bestuur, dat daadwerkelijk het algemeen belang dient, ook uit zicht. Het is dan ook ironisch dat Omtzigt pleit voor een nieuw sociaal contract, omdat hij pleit voor het introduceren van een

nieuw fictief model, of een hernieuwd oud fictief model, maar dan een fictie van wat de samenleving is.

Veel beter zou dan ook zijn om concrete punten van actie te formuleren. Vertrouw burgers en laat hen meebepalen of beleid succesvol is of niet, in plaats van abstracte indicatoren. Verander organisatiestructuren zó dat bestuurders zich wel met wezenlijke zaken moeten bezighouden en zorg voor goede, onafhankelijke controle op de overheid.

Omtzigt weet dat ook, hij weet waar de problemen zitten, maar de oplossing lijkt niet centraal te staan. Hier kan de sociaal-democratie in het gat springen. Zij kan een retoriek aanslaan die onzinverklaringen van rechtse politici voor slecht beleid onthullen en zich richten op zichtbare, concrete actie, want zichtbare acties transformeren de samenleving op een zichtbare manier.

De valse belofte van een nieuw sociaal contract

Discussies over vernieuwing van het sociaal contract leiden af van de echt belangrijke vragen over onze samenleving. Is het normaal dat cognitief sterke mensen meer verdienen? Is het normaal dat we succes zien als een individueel gegeven? En is het normaal dat we een overheid hebben die het belang van een rijke minderheid steeds stelt boven het algemeen belang?

LIAN HEINHUIS

Raadslid in Amsterdam namens de PvdA en programmamanager bij filantropisch fonds Porticus

Van links tot rechts zijn politici en wetenschappers het eens: we hebben een nieuw sociaal contract nodig. Een nieuw sociaal contract zou helpen de relatie tussen de overheid en burger te verbeteren. Het zou het antwoord zijn op de onrust die we waarnemen op sociale media, op de onvrede die geuit wordt tijdens talloze demonstraties. Het zou het vertrouwen in de overheid herstellen.

In dit essay zal ik bepleiten dat deze aannames onterecht zijn. De uitdagingen waar onze samenleving voor staat, zullen niet opgelost worden met het vernieuwen van het sociaal contract. Sterker nog, door hier de focus op te leggen wordt de aandacht afgeleid van wat er werkelijk moet veranderen. We zullen namelijk terug moeten naar de kern van wat een sociaal contract is en toezien op de naleving ervan. Dat is niet een neutraal gegeven, maar een politieke keuze. En het is die politieke keuze, die gemaakt moet worden om vertrouwen te herstellen en de samenleving rechtvaardig te maken.

Allereerst is het van belang te komen tot een definitie van de term 'sociaal contract'. De definitie die ik hanteer komt voort uit het werk van Jean-Jacques Rousseau, die in 1762 het concept in zijn essay *Het sociaal contract* als een van de eersten beschreef. Hij legt uit hoe in een samenleving vrijheid alleen gegarandeerd kan worden door het opgeven van een deel van die vrijheid. Rousseau betoogt dat een sociaal contract gelijkheid tussen burgers tot stand brengt doordat burgers zich allemaal aan dezelfde voorwaarden conformeren en dezelfde rechten daarvoor terugkrijgen.

Als voorbeeld geeft hij de doodstraf die dan nog gegeven wordt in Frankrijk. Deze maatregel, legt hij uit, is beschikbaar om jou te beschermen tegen moordenaars. Tegenover deze bescherming staat dat jij accepteert dat als je zelf een moord zou plegen, je die maatregel dan tegen je gebruikt zou zien. We moeten dus allemaal iets opgeven, om uiteindelijk de bescherming te krijgen die we nodig hebben om vreedzaam samen te leven.

Lian Heinhuis *De valse belofte van een nieuw sociaal contract*

Voor Rousseau staat het gemeenschappelijk belang boven het individuele belang. Hij maakt onderscheid tussen de wil van allen, wat de som is van alle individuele verlangens, en de algemene wil. De algemene wil is uiteindelijk altijd het goede, zoals Rousseau schrijft: 'het volk is nooit corrupt, maar het wordt vaak misleid; alleen dan lijkt het te willen wat slecht is'.

Kernelementen

Een sociaal contract heeft dus een aantal kernelementen. Het is een afspraak tussen burgers en geeft daarmee legitimatie aan een overheid. Het gaat uit van het algemene, publieke belang en burgers accepteren dat het algemene belang boven hun eigen belang komt te staan. En het contract zorgt ervoor dat we als burger de juiste bescherming krijgen van onze overheid.

Deze kernelementen zijn van onverminderd belang. Ik stel daarom dat we terug moeten naar deze kern, in plaats van ons te richten op vernieuwing. In de volgende alinea's zal ik uitleggen wat dit voor mij betekent en waarom dit uiteindelijk neerkomt op het maken van andere politieke keuzes.

Een sociaal contract gaat over hoe de samenleving wordt ingericht en is daarmee per definitie politiek. De klassieke manier waarop ik het sociaal contract beschouw, is voor mij onlosmakelijk verbonden met een sociaal-democratie. Het idee van een overheid die echte bescherming biedt, is immers cruciaal in het sociaal-democratisch denken. Toch is dit idee ook bij sociaal-democraten de afgelopen decennia onvoldoende koersbepalend geweest.

Dit wordt goed zichtbaar in het recente werk van Michael Sandel. In *The Tyranny of Merit* zoekt hij naar een verklaring voor het steeds kleiner wordende vertrouwen in de overheid. Volgens hem is dit grotendeels te wijten aan de meritocratische manier van denken die gangbaar is geworden. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat succes het gevolg is van hard werken en dat kansgelijkheid

genoeg is voor een eerlijke samenleving. Deze manier van denken is inmiddels te vinden bij politici aan de rechter- en linkerkant.

Sandel legt uit hoe juist deze laatste groep haar eigen rol hierin onvoldoende erkent. Ook linkse politici gingen mee in het denken dat je met de juiste inzet steeds vooruit kan gaan, dat toegang tot onderwijs genoeg was voor gelijke kansen. Hij noemt dat de tirannie van de verdienste: het idee dat succes (of falen) altijd aan jezelf te danken is, in plaats van aan je plek in de samenleving. Dit denken is onderdeel van de individualisering die ons sociaal contract onder druk zet. Immers, denken dat

De uitdagingen waar onze samenleving voor staat, zullen niet opgelost worden met het vernieuwen van het sociaal contract

je alleen zelf verantwoordelijk bent voor je levensloop, leidt onvermijdelijk ook tot keuzes die het eigen belang boven het algemeen belang zetten.

Hoewel deze gedachten bij uitstek liberaal lijken, zijn ook sociaal-democraten gaan geloven in de kracht van het individu. Men raakte overtuigd dat concurrentie goed is en dat de markt taken van de overheid kan overnemen. Dat leidde in Nederland, mede onder PvdA-bevind, tot een terugtrekkende overheid, grootschalige privatisering van overheidsdiensten en het idee van de burger als consument.

De kern van ons sociaal contract staat daarom al veel langer onder druk. Al veel langer zien we de gevolgen van individualisering: we zijn gaan denken dat ons individuele belang centraal staat en dat we vooral op basis van individuele wensen onze regering moeten kie-

Lian Heinhuis *De valse belofte van een nieuw sociaal contract*

zen. Terwijl sociaal-democraten in Nederland gelukkig hun ideologische veren lijken te hebben teruggevonden, hebben we nog altijd een regering die keuzes die het publieke ten goede komen, uit de weg gaat.

Het in Den Haag heersende neoliberale gedachtegoed blijft ervan uitgaan dat de overheid haar invloed op de samenleving zoveel mogelijk moet beperken om zo individuele vrijheid te garanderen. De markt staat centraal en niet de mens. De gevolgen daarvan zijn zeer problematisch. Kijk naar de woningmarkt, waar weinig inmenging zorgt dat woningprijzen zo blijven stijgen dat wonen een voorrecht wordt in plaats van een recht. Of denk aan de lage belasting op bezit, die ervoor zorgt dat de rijken rijker worden van hun kapitaal, terwijl de werkenden nauwelijks kapitaal kunnen opbouwen. Daarnaast zijn arbeidsrelaties zo flexibel geworden dat inkomensonzekerheid de norm lijkt in plaats van de uitzondering. Mensen zijn kwetsbaar in het huidige systeem, terwijl ze een overheid nodig hebben die hen bescherming biedt.

Het ligt misschien voor de hand om die bescherming te zoeken in een nieuw contract. Om te pleiten voor een andere manier om onze democratie en samenleving in te richten, om zo de onrust en de onvrede tegen te gaan. Echter, het voornaamste probleem is dat we zijn afgedwaald van het sociaal contract. In het huidige systeem is van echte bescherming door de overheid geen sprake. Het algemeen belang staat niet meer centraal.

Nieuwe welvaartsverdeling

De verslechterde relatie tussen de overheid en burger is niet het gevolg van een gebrekkig sociaal contract, maar van politieke keuzes die leiden tot een steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk. Het feit dat in de jaren van economische voorspoed een grote groep er nauwelijks op vooruit is gegaan, zowel in economisch opzicht als in status in de maatschappij, is de echte oorzaak van onvrede.

Om het algemeen belang daadwerkelijk te dienen, moeten keuzes worden gemaakt die leiden tot een rechtvaardiger verdeling van de welvaart in ons land. Daarnaast moet kritisch gekeken worden naar hoe we weer gaan waarderen, hoe we tot welvaart komen en wie echt waarde toevoegt aan onze samenleving. Dat zijn niet de huisjesmelkers die slapend rijk worden van het vastgoed dat ze met goedkope leningen hebben gekocht. Het zijn de echte arbeiders en de mensen in het onderwijs en de zorg die meer respect en salaris verdienen.

Zoals David Goodhart laat zien in *Head, Hand, Heart: Why Intelligence is Over-rewarded, Manual Workers Matter and Caregivers Deserve More Respect*, zijn we de afgelopen decennia steeds meer waarde gaan hechten aan cognitieve vaardigheden. Mensen die met hun handen werken hebben hierdoor steeds meer het gevoel gekregen dat hun werk er niet toe doet. Mensen die cognitief sterk zijn, worden immers meer gewaardeerd. Denk alleen al aan de termen die aan het Nederlandse onderwijs gegeven worden: cognitieve vaardigheden worden vooral in theoretisch onderwijs gebruikt en mensen die dit onderwijs volgen worden veelal aangeduid als hoger opgeleiden.

Terwijl praktisch opgeleiden worden beschreven als lager opgeleid. Dit lijkt een hiërarchische relatie weer te geven en laat zien welke waarde er aan verschillende opleidingen en werk wordt gegeven. Dit leidt vervolgens vaak tot grote verschillen in inkomens, omdat praktische beroepen minder gewaardeerd worden, worden ze ook in financieel opzicht minder gewaardeerd.

De belofte van een nieuw sociaal contract leidt af van het feit dat we allang de middelen en mogelijkheden hebben om verandering te eisen. Elke vier jaar mogen we kiezen hoe we willen dat het sociaal contract wordt nageleefd, of het wordt nageleefd. De oplossing voor het probleem is dus niet vernieuwing, maar de bescherming opeisen die bij ons sociaal contract hoort.

Lian Heinhuis *De valse belofte van een nieuw sociaal contract*

Als we de sociale onrust willen verminderen, moeten we kiezen voor een overheid die de echte oorzaak van die onrust aanpakt. Onze huidige samenleving is niet rechtvaardig. Het systeem bevoordeelt de mensen die al veel hebben en degenen die zich inzetten voor anderen worden daar onvoldoende voor beloond. We moeten kritisch kijken naar hoe welvaart verdeeld wordt en ook naar hoe welvaart tot stand komt. We moeten ons afvragen of de denkbeelden die we normaal zijn gaan vinden, wel zo normaal zijn. Is het normaal dat cognitief sterke mensen meer verdienen? Is het normaal dat we succes zien als een individueel gegeven? En is het normaal dat we een overheid hebben die het belang van een rijke minderheid steeds stelt boven het algemeen belang?

Een Amsterdamse wethouder zei ooit dat we nooit normaal moeten gaan vinden wat niet normaal is. In dit essay heb ik willen laten zien dat veel van wat we vandaag de dag als een gegeven accepteren, niet normaal is. Dat het wijzen naar een vernieuwing van het sociaal contract afleidt van de echt belangrijke vragen die we onszelf moeten stellen. Vragen

die ons zullen doen inzien dat het sociaal contract zelf niet hoeft te veranderen, maar wel de manier waarop dit contract wordt uitgevoerd en nageleefd.

Een sociaal contract is geen neutraal begrip. Het is de basis van hoe de samenleving wordt ingericht en dat is altijd politiek. De uitvoering van het sociaal contract is daarmee een politieke keuze. Omdat voor mij het sociaal contract in de kern gaat over het algemene belang laten prevaleren boven het individuele, zie ik dit contract als verbonden met klassiek sociaal-democratisch beleid. Alleen in een sociaal-democratie is de overheid sterk genoeg om echte bescherming te bieden aan burgers, alleen in een sociaal-democratie staat het publieke boven het individuele.

Een nieuw sociaal contract is daarom een valse belofte. De werkelijke belofte moet gaan over bescherming. Over een rechtvaardige verdeling van welvaart, over een eerlijke manier van de samenleving inrichten. Wat we daarom nodig hebben om de relatie tussen overheid en burger te herstellen is niet een nieuw sociaal contract, maar een sociaal-democratisch contract.

De spiegel van de samenleving

In het strafrecht is een nieuw, eerlijk sociaal contract nodig. Naast de openbaar aanklager moet er een sociaal aanklager komen die als taak heeft het aandeel van de samenleving in iedere voorliggende zaak aan te tonen. Want criminaliteit is niet een individueel probleem maar een probleem van de samenleving.

RIMMERT RIEDSTRA

Student sociologie en rechten aan de UvA en vrijwilliger bij het partijbureau van de PvdA

De term sociaal contract stamt uit een tijd waarin door filosofen het bestaansrecht van de staat werd onderzocht. Eén van deze contractfilosofen was Thomas Hobbes, die het bestaan van de staat verdedigde als noodzakelijk kwaad. Het leven zonder een soevereine macht zou volgens hem 'solitary, poor, nasty, brutish and short' zijn. Staatsmacht was dan wel iets vreselijks, als een gruwelijk zeemonster (Leviathan), toch moest de mensheid dat accepteren zo lang die ieders veiligheid garandeerde.

Ondanks zijn steunbetuiging aan een autoritaire bestuursvorm is Hobbes een van de belangrijkste voorstanders van een constitutionele staat, een staat gebonden aan voorwaarden door middel van een grondwet. Staatsrechtgeleerde Wim Voermans definieert het sociale contract als volgt in zijn recente boek over de Grondwet: 'een geheel van afspraken dat een overheid maakt met haar burgers als basis van haar macht over de samenleving'.

Ontwikkeling van het sociaal contract

Tot aan de twintigste eeuw werd het sociaal contract verder uitgebouwd en kregen burgers niet alleen veiligheid maar ook vrijheid.

Dit was echter vrijheid in negatieve zin, waarbij de overheid zich onttrekt van het leven van mensen. Vrijheid van meningsuiting, levensovertuiging en het recht op demonstratie zijn voorbeelden die nu onderdeel uitmaken van het klassieke deel van onze Grondwet, en daarmee ons sociaal contract.

In de twintigste eeuw groeide echter het besef dat vrijheid een andere kant kent. Met alleen een staat die zich niet betreft op het leven van mensen ontstaat grote ongelijkheid door marktwerking en de geluksfactor van het leven. De staat ging zich bemoeien met ziekte, armoede, onwetendheid en ouderdom, de pijn van de mens en de samenleving. Burgers werden bij wet verzekerd tegen ziekte, ouderdom en invaliditeit en de overheid begon zich te mengen in onder meer huisvesting en onderwijs. Positieve vrijheid, waarbij de overheid haar burgers actief in staat stelt tot het vormgeven van hun eigen leven, werd onderdeel van het sociaal contract.

Het sociale contract beschrijft dus de volledige relatie tussen samenleving en overheid. De mate van vrijheid die de samenleving krijgt, de rechten en plichten en de veiligheid die het samenleven mogelijk maken. Die

Rimmert Riedstra *De spiegel van de samenleving*

relatie verschilt per staat en verandert in de loop der tijd. Het huidige Nederlandse sociale contract is slechts een van de vele mogelijke manieren. Dat betekent dat we onze relatie met de overheid kritisch kunnen beschouwen, zoals ik in dit essay doe met een focus op het strafrecht.

Sociaal contract en het strafrecht

Een van de meest duidelijke momenten waarop een burger in contact komt met de overheid is in het strafrecht. De plicht om veiligheid te garanderen, die de overheid als taak kreeg van Hobbes, is vertaald in de oprichting van het Openbaar Ministerie. Schendt de burger een wet, dan is vervolging van die burger volgens de juridische werkelijkheid van algemeen belang. De overheid treedt in de persoon van de openbare aanklager namens de samenleving op tegen de burger.

De Franse socioloog Geoffroy de Lagasnerie onderzoekt in zijn boek *Judge and Punish* de relatie tussen burger en overheid in het strafrecht. Hij begint met de vraag wie verantwoordelijk is voor een strafbare daad. Het recht is daar helder over: de persoon die een strafbaar feit pleegt (artikel 47 Wetboek van Strafrecht). Dit juridische antwoord is echter niet de werkelijkheid, maar slechts een mogelijke vertaling daarvan. Het is de keuze voor een individualistisch beeld, waarbij sociale aspecten worden uitgesloten van enige invloed of aansprakelijkheid.

Dat blijkt ook uit De Lagasnerie's analyse van verschillende rechtszaken. Hij beschrijft in zijn boek de dominante rol van psychologen en psychiaters in de rechtszaal. Hun rapporten en verklaringen schetsen een beeld van de persoonlijkheid van de verdachte. Persoonseigenschappen zoals beheersingsvermogen en zelfdiscipline kunnen worden meegewogen door rechters, net als een negatief of juist onredelijk positief zelfbeeld. Achter die beschrijvingen kunnen sociale invloeden schuilgaan. Sociologische verklaringen voor

iemands zelfbeeld, agressie of een lage mate van zelfdiscipline worden echter structureel weggelaten. Ons sociale contract betekent in de rechtszaal dat de burger er helemaal alleen voor staat, als individu, ondanks alle sociale krachten die hem dagelijks vormen.

Het is opvallend hoe we spreken van een individualiserende samenleving, terwijl een van de meest levensbepalende onderdelen van onze relatie met de staat al eeuwen puur individueel is. Vraag je een sociaal-democraat naar een ideaal sociaal contract, dan zal die beginnen over solidariteit, het samen in samenleving als tegenwicht van het ieder voor zich. Maar waarom is dat samen er nooit geweest in

Introduceer een nieuw soort openbare aanklager: een die optreedt namens de samenleving, tegen de samenleving

de rechtszaal, of alleen maar in de vorm van 'samen tegen één dader'? In een ideaal sociaal contract onderzoeken we het hele verhaal wanneer één van ons een wet overtreedt. Juist dan kijken we onze samenleving recht in de spiegel aan, en stellen we de vraag: welke verantwoordelijkheid dragen wij?

Sociologie en menselijk gedrag

Kijken we met een sociologische blik naar het gedrag van mensen, dan wordt de verantwoordelijkheid van het individu een stuk kleiner. Zo wordt iemands persoonlijkheid in relatie tot anderen gevormd, als een sociaal zelf. Socioloog Herbert Mead ontwikkelde een theorie die deze vorming van het sociale zelf verklaart. Met name in iemands kindertijd vindt socialisatie plaats, een proces waarin

Rimmert Riedstra *De spiegel van de samenleving*

normen en waarden worden overgebracht. Het kind spiegelt volgens Mead alle handelingen aan een geïnternaliseerde versie van de meest belangrijke personen. Er is dus een soort interne dialoog tussen het zelf van het kind en de verbeelde varianten van de ouders, vrienden, docenten. Uitkomsten van die dialoog zijn antwoorden op wat goed en slecht is, wat mooi en lelijk is, wat er sociaal gezien door de beugel kan.

Dit proces is in de kindertijd het sterkst, maar speelt nog gedurende het hele leven. De geïnternaliseerde belangrijke personen kunnen wisselen door de tijd, maar de dialoog blijft. Dit is een van de redenen waarom de verantwoordelijkheid voor iemands daden verder reikt dan het individu.

De andere reden is het veelvoud aan machtsverhoudingen in de samenleving, dat leidt tot ongelijke kansen en uitkomsten, tot ongelijke levens op basis van sociale klasse, gender, nationaliteit, uiterlijk, opleidingsniveau en meer.

Verschillende theorieën leggen een verband tussen ongelijkheid en criminaliteit. Zo is er de Strain theory van Merton, die stelt dat sociaaleconomisch minderbedeelden sterke ontevredenheid en onmacht ervaren bij het zien van het succes dat zij missen. Die gevoelens kunnen leiden tot crimineel gedrag. Dat wordt bevestigd door de studie van Morgan Kelly: er is een aantoonbare sterke relatie tussen gewelddadige criminaliteit en ongelijkheid.

Een andere theorie koppelt ongelijkheid aan armoede. In gebieden met een hoge mate van ongelijkheid leven doorgaans meer mensen in armoede. Volgens de Social Disorganisation Theory van Shaw en McKay ontstaat criminaliteit op het moment dat sociale banden zwakker worden door factoren zoals armoede. Morgan Kelly bewijst in zijn onderzoek het gelijk van deze theorie, door het aantonen van een sterke relatie tussen armoede en eigendomsdelicten zoals diefstal en inbraak. Uit het model van De Courson en Nettle blijkt daarnaast dat straffen geen preventieve werking

hebben voor mensen die onder de armoedegrens leven.

Over de mate van ongelijkheid schreef het Sociaal en Cultureel Planbureau het rapport *Verschil in Nederland* (2014). Het onderscheidt zes sociale groepen, waarvan de twee uitersten redelijk vaststaande sociale klassen zijn. De onderste klasse, het precariaat, strekt zich uit over generaties van mensen die deze sociale positie in de meeste gevallen bij geboorte overdragen. Het precariaat bestaat uit 15% van de bevolking en geeft het leven samen met de onzekere werkenden het laagste rapportcijfer: een 6,3 (precariaat) en 6,1 (onzekere werkenden, 14% van de bevolking). Daartegenover geeft de hoogste klasse, de gevestigde bovenlaag, het leven een 8,1.

Verantwoordelijkheidsspreiding

De samenleving draagt dus verantwoordelijkheid voor het bestaan van crimineel gedrag, via het in stand houden van sociaaleconomische ongelijkheid. Toch worden daders uitsluitend individueel aansprakelijk gesteld voor hun gedrag. Door de verantwoordelijkheid van de criminele gedraging bij de dader te leggen, wordt de samenleving vrijgepleit. Joan C. Tronto verwoordt dit treffend in haar boek *Caring Democracy*: 'Het doel van het toewijzen van verantwoordelijkheid is niet alleen om de verantwoordelijke te binden aan bepaalde consequenties, maar ook om anderen te vrijwaren van die verantwoordelijkheid.' Hieruit volgt dat pas als we de samenleving ook deels aansprakelijk stellen voor het bevorderen van criminaliteit, een deel van de verantwoordelijkheid bij de individuele dader kan worden weggenomen.

Dit zou kunnen door een nieuw soort openbare aanklager in het leven te roepen. Een aanklager die optreedt namens de samenleving, tegen de samenleving. Het is de taak van de sociale aanklager om het aandeel van de samenleving in iedere voorliggende zaak aan te tonen. Ze vormt de tegenhanger van

Rimmert Riedstra *De spiegel van de samenleving*

de openbare aanklager die we al kennen, en daarom is het van belang dat deze taak niet door het Openbaar Ministerie wordt ingevuld. Een nieuw instituut is noodzakelijk.

Het is waar dat advocaten al de taak hebben om hun cliënt te verdedigen, bijvoorbeeld door diens verantwoordelijkheid te ontcrachten. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de samenleving hierin met sociale advocatuur een deel van haar schuld aan criminaliteit aflost. Maar de sociale advocatuur wordt al jaren uitgekleeft en is slechts een mager gebaar. De minderbedeelde verdachte krijgt een gratis onderbetaalde advocaat, die vaak te weinig tijd heeft voor volledige en kwalitatieve bijstand.

Sociale ongelijkheid werkt daarmee door in het strafrecht: het vermogen van de verdachte is bepalend voor de tijd en kwaliteit van de verdediging. En dat terwijl de verantwoordelijkheid van de samenleving juist groter is naarmate de verdachte negatief is beïnvloed door sociale ongelijkheid. In de zaken waarbij het aanklagen van de samenleving dus het belangrijkste is, heeft de advocaat er de minste tijd voor.

Daarom hebben we een sociale aanklager nodig. Deze verkleint de verantwoordelijkheid van de dader, maar houdt het geheel binnen de context van het strafrecht. Terwijl het werk

van de advocaat al klaar is als de verantwoordelijkheid (deels) ontcracht is, gaat de sociale aanklager verder door dat weggevallen deel toe te rekenen aan de samenleving. De inzet van een sociale aanklager is niet alleen rechtvaardig tegenover daders en de samenleving als geheel, het kan ook het besef vergroten dat iemands gedrag mede bepaald wordt door sociale context.

Door de verantwoordelijkheid voor criminaliteit eerlijk te verdelen tussen dader en samenleving, kan de wens tot verbetering groeien. In plaats van de enkele roep om harder te straffen zal de samenleving worden geconfronteerd met haar eigen aandeel, en zich helpend opstellen in plaats van oordelend. Dit is in lijn met het Social Connection Model van Iris Marion Young. Young stelt in dit model dat iedereen die bijdraagt aan onrechtvaardige structuren, de verantwoordelijkheid draagt om dat onrecht te stoppen. Door onze deelname aan een democratische samenleving, dragen wij allemaal verantwoordelijkheid voor maatschappelijke problematiek.

Het ideale sociale contract maakt criminaliteit tot wat het echt is: een spiegel van tekortkomingen van de samenleving. Niet één dader tegenover ons allemaal, maar samen tegenover de samenleving.

Samen tegen het kapitalisme

Tot voor kort waren de posities duidelijk: links wilde het kapitalisme ‘inperken’ – in meer of mindere mate – en rechts wilde het juist vrijlaten. Maar het strijdtoneel is veranderd. Zowel socialisten, sociaal-democraten, groenen als liberalen hebben er nu belang bij het doorgeslagen kapitalistische systeem dat onze samenleving in zijn greep houdt, grondig te herzien. Een groen-liberaal-socialistisch verbond tegen het kapitalisme is daardoor mogelijk.

PETER SAS

Gepromoveerd in de filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, werkzaam bij het partijbureau van de SP en actief bij Extinction Rebellion

Twee in rap tempo escalerende crises bedreigen onze toekomst: de ecologische crisis en de wereldwijde crisis van de democratie. In beide gevallen speelt het geglobaliseerde neoliberale kapitalisme een kwalijke rol. Onze kapitalistische economieën worden geacht jaarlijks zo'n drie procent te groeien, maar eindeloze exponentiële groei – met bijbehorende groei in grondstoffenverbruik en afval-uitstoot – is simpelweg onhoudbaar op een eindige planeet.¹

Bovendien zijn de vruchten van die groei zeer ongelijkheid verdeeld, waarbij de winsten primair geïncasseerd worden door een steeds rijkere elite. Een elite die daarmee niet alleen bovenmatig drukt op de ecologische stabiliteit van onze planeet, maar ook op onze democratische systemen. Groeiende economische macht betekent immers óók groeiende politieke macht, des te meer in het huidige tijdperk van Big Tech en sociale media.

Politici, van links tot rechts, doen er verstandig aan dit onder ogen te zien en zouden

eindelijk weer het k-woord – kapitalisme – in de mond moeten durven nemen. Te lang is de kapitalistische economie geaccepteerd als ‘the only game in town’, als ware het een natuurgegeven dat net zomin aangepast kan worden als de zwaartekracht of de lichtsnelheid. We moeten dit denkverbod op het kapitalisme opheffen. Het kapitalisme is geen natuurwet: het is door menselijk handelen ontstaan en kan dus ook door menselijk handelen veranderd worden.

Paradoxaal genoeg geeft juist het omvattende karakter van de huidige crisis van het kapitalisme aanleiding tot enige hoop. De dreiging van ecologische ineenstorting gaat iedereen aan, of je nu links bent of rechts. En omdat nu ook liberale principes als democratie, individuele autonomie en zelfs vrije marktwerking door het kapitalisme bedreigd worden, is de oude tegenstelling tussen socialisme en liberalisme aan het eroderen. Óók liberalen hebben nu reden genoeg om het kapitalisme aan te pakken.

Dit alles opent de mogelijkheid van groen-liberaal-socialistische samenwerking in het beteugelen van het neoliberale kapitalisme. Een dergelijk monsterverbond is waarschijnlijk onze enige kans om een politieke meerderheid te creëren voor een alternatieve economie met fors meer sociaaleconomische gelijkheid, fors meer democratie en in harmonie met de natuur. In dit artikel onderzoek ik de noodzaak en mogelijkheden van zo'n breed verbond tegen het huidige gedereguleerde kapitalisme.

Dat het socialisme of zelfs het communisme in zo'n monsterverbond niets aan radicaliteit hoeft in te boeten, zal aan het eind van dit artikel aan bod komen. Groenen, socialisten, sociaal-democraten en liberalen hoeven het echt niet over alles eens te worden; er blijft genoeg ruimte voor discussie. Maar dan moeten we die discussie wél voeren. Een breed publiek debat over de tekortkomingen van het huidige kapitalisme en de mogelijkheden tot verandering is nu van het allergrootste belang. De toekomst van de menselijke beschaving op aarde hangt ervan af.

Een duister scenario

Kijken we naar de toekomst, dan kunnen we de donderwolken duidelijk zien hangen. Het duistere scenario van mondiale ecologische ineenstorting in combinatie met autoritair kapitalisme komt angstaanjagend dichtbij. Door de toenemende ongelijkheid tussen rijk en niet-rijk staat de democratie wereldwijd zwaar onder druk. Zoals de internationale Edelman Trust Barometer al jaren laat zien, neemt het algemene vertrouwen in de democratie af naarmate de ongelijkheid tussen rijk en niet-rijk groeit: mensen zien dat vooral de rijke elite profiteert van het economische systeem en voelen zich buitenspel gezet.² En dat gevoel is deels zeker terecht.

Naarmate de rijken en multinationals rijker worden kunnen zij ook meer investeren in lobby's die hún belangen promoten bij politici; ook giften aan politieke partijen spelen

daarbij een rol. En door de globalisering kunnen multinationals gemakkelijker hun vestigingen verplaatsen naar andere landen met bijvoorbeeld lagere lonen, lagere belastingen op winst en vermogen en minder milieuregels, wat de democratische soevereiniteit van landen verder aantast.³

Aan deze ondermijning van de democratie is de laatste jaren nog een bijzonder verontwaardigend aspect toegevoegd: de groeiende invloed van Big Tech en de sociale media. Trefend in dit verband is een oude uitspraak van Hannah Arendt: 'Het ideale subject van het totalitaire bewind is niet de overtuigde nazi of de overtuigde communist, maar mensen voor wie het onderscheid tussen feit en fictie (dat wil zeggen de realiteit van de ervaring) en het onderscheid tussen waar en onwaar (dat wil zeggen de denknormen) niet meer bestaan.'⁴ Want dat is precies wat de sociale media doen: ze eroderen het verschil tussen feit en fictie, tussen waar en onwaar.

Op deze manier wordt de democratie ondermijnd door bedrijven als Facebook en Twitter, waarvan de algoritmes informatiebubbels creëren en extreemrechtse complottheorieën bevoordelen, simpelweg omdat dit hun winsten vergroot. Alle desinformatie en complottheorieën rond het coronavirus spreken wat dit betreft boekdelen. Hoe slecht dit is voor de democratie zien we in de Verenigde Staten, waar 58% van de Republikeinse kiezers nog steeds gelooft in de 'Big Lie', de inmiddels al talloze keren weerlegde complottheorie dat Biden de verkiezingen van Trump gestolen zou hebben.⁵

Deze erosie van de democratie door Big Tech maak duidelijk dat nu zelfs het bij uitstek liberale principe van individuele autonomie door het kapitalisme wordt aangetast. Want wat betekent autonomie nog als de vermogens tot zelfstandig nadenken en vrije wilsbepaling structureel door Big Tech ondermijnd worden? Multinationals als Facebook en Google slurpen onze data op en passen daar kunstmatige intelligentie op toe; zo ontwikkelen ze sociaal-psychologische modellen die

steeds beter ons collectieve en individuele gedrag kunnen voorspellen en dus ook kunnen beïnvloeden. Big Tech weet steeds beter welke informatie ze ons moet voeren om ons door hún hoepeltjes te laten springen.⁶

Deze uitholling van de democratie is des te rampzaliger omdat we juist nu breed gedragen en dus democratisch genomen maatregelen nodig hebben om een ecologische ramp af te wenden. Ondanks alle klimaatafspraken blijft de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen stijgen, zodat we aankijken tegen een mondiale opwarming van 3° in het jaar 2100 en mogelijk nog hoger. Het grote gevaar hierbij is dat de ecologische crisis en de crisis van de democratie elkaar kunnen versterken.

De dreiging van een ecologische ineenstorting gaat iedereen aan, of je nu links bent of rechts

Door de ecologische crisis zullen de winsten van de grote multinationals steeds meer onder druk komen te staan. De aarde raakt, simpel gezegd, uitgeput en kan daardoor steeds minder makkelijk geëxploiteerd worden. Grondstoffen- en voedselprijzen zullen stijgen, net als de transportkosten door steeds extremer weer. Investeerders zullen door publieke druk hun investeringen in de zeer winstgevende fossiele brandstof-industrie terug moeten trekken. De kosten voor de groene energietransitie zullen stijgen, kosten die deels door het kapitaal gedragen moeten worden.⁷

Er dreigt, kortom, een accumulatie-crisis waarbij de eerste levensbehoefte van het kapitaal, namelijk constante groei, gedwarsboomd wordt door de ontwrichtende gevolgen van

de ecologische crisis. Het gevaar is dan levensgroot dat de nu al aanwezige illiberale kanten van het kapitalisme verder gaan overheersen. Om hun winsten veilig te stellen zal het voor multinationals erg verleidelijk worden om de maatschappij op ondemocratische wijze naar haar hand te zetten, via de propagandamachine van de sociale media, door intensivering van haar lobby in de politiek, door het steunen van opkomende autoritaire regimes en door misbruik te maken van haar marktmacht via monopolies, kartelvorming en de private platform-economieën.

Kapitalisme en vrije marktwerking

Ook het bij uitstek liberale principe van vrije marktwerking staat onder druk door de groeiende ongelijkheden in het huidige kapitalisme. Dat klinkt paradoxaal, omdat kapitalisme en vrije marktwerking gewoonlijk als synoniem worden genomen. Maar dit is niet alleen historisch onjuist – ruilhandel en markten zijn vele eeuwen ouder dan het kapitalisme – het klopt ook niet als we kijken naar de praktijk van het neoliberale kapitalisme.

Marktwerking vereist, zoals liberale economen zeggen, een gelijk speelveld: om met elkaar te kunnen concurreren moeten marktspelers ongeveer even sterk zijn. Alleen als er een gelijk speelveld is, kan wat Adam Smith de ‘onzichtbare hand’ van de vrije markt noemde, haar allocerende werk doen en vraag en aanbod op de meest efficiënte wijze op elkaar afstemmen. Maar als er iets op gespannen voet staat met gelijke speelvelden dan is dat wel het kapitalisme met zijn inherente tendens tot eindeloze accumulatie en concentratie van kapitaal in de handen van enkelen.

In het kapitalisme geldt: ‘the big fish eat the little fish’. Hierdoor leidt het gedereguleerde kapitalisme onvermijdelijk tot steeds grotere ongelijkheden tussen rijk en niet-rijk, tot steeds grotere multinationals en daarmee ook tot kartel- en monopolievorming – allemaal ontwikkelingen die stelselmatig de vrije markt ondergraven.

In 2004 wees Paul de Beer in *Socialisme & Democratie* op deze inherente spanning tussen kapitaal en marktwerking. Ogenschijnlijk, zo merkt hij op, sluiten beide elementen van het kapitalisme naadloos op elkaar aan: het winstmotief van de kapitaalbezitter vormt de prikkel voor investeringen en daarmee voor economische groei, technologische innovatie en de bevrediging van consumentenbehoeften, terwijl het marktmechanisme zorgt voor de meest efficiënte afstemming van vraag en aanbod. Althans, zo werkt de economische theorie. De praktijk is anders. De Beer: 'Bij zorgvuldige beschouwing blijken beide aspecten van het kapitalisme echter vaak haaks op elkaar te staan. Het rendement op kapitaal is hoger naarmate de kapitaalbezitter er beter

De vrije marktwerking staat onder druk door de groeiende ongelijkheden in het huidige kapitalisme

in slaagt een monopoliepositie te verwerven en het marktmechanisme buiten werking te stellen [...]. Het ideaal van iedere ondernemer is dan ook om zich aan de tucht van de markt te onttrekken.'⁸

Men zou, marxistisch gezegd, deze spanning tussen kapitaal en marktwerking een van de interne contradicties van het kapitalisme kunnen noemen. De contradictie komt erop neer dat de allocerende werking van de markt gefrustreerd wordt door de inherente tendens van het kapitaal 'om zich aan de tucht van de markt te onttrekken'. De onzichtbare hand van de markt wordt zo tegengewerkt door wat wel de onzichtbare voet van het kapitaal wordt genoemd. Aldus Herman Daly, een van de grondleggers van de ecologische economie: 'De "onzichtbare hand" van Adam

Smith leidt ertoe dat het private eigenbelang onbewust het algemeen belang dient. De "onzichtbare voet" leidt ertoe dat het private eigenbelang dit algemeen belang weer kapot schopt.'⁹

In de praktijk van het gedereguleerde kapitalisme zien we duidelijk hoe het ideaal van gelijke speelvelden uitgehold wordt door de groeiende ongelijkheid tussen rijk en niet-rijk. Hoe kunnen kleine ondernemers concurreren met supermachtige multinationals, die vaak groter zijn dan een gemiddeld land? Hoe kunnen arme landen concurreren met rijke landen als zij moeten voldoen aan handelsregels die systematisch in het voordeel van de rijke landen zijn, simpelweg omdat deze regels opgelegd worden door internationale organisaties als de WTO, de Wereldbank en het IMF waar de rijke landen en hun multinationals de scepter zwaaien? Hoe kunnen kleine boeren, die lokaal en ecologisch verantwoord willen werken, concurreren met de door het grootkapitaal gefinancierde agribusiness?

Op de arbeidsmarkt speelt hetzelfde probleem: hoe kunnen jongeren die opgroeien in achterstandswijken later ooit op een eerlijke manier 'concurreren' met jongeren uit welvarende wijken, die opgroeien met meer geld, beter onderwijs, een gezondere leefomgeving en een beter sociaal netwerk?

Platform-economie: de private toe-eigening van markten

Door de huidige digitalisering van de maatschappij neemt de ondermijning van de marktwerking door het kapitalisme steeds extremere vormen aan. Denk aan de digitale platform-economie, die er feitelijk op neerkomt dat multinationals als Amazon en Uber hele markten 'en bloc' overnemen en als privé-bezit toe-eigenen. Door het bezit van cruciale digitale technologieën ('apps') hebben deze multinationals feitelijk de infrastructuur van de marktwerking in handen.

Anders dan vroeger draait de macht van het kapitaal in de platform-economie niet

om het privébezit van de productiemiddelen – dat is voor de platform-bedrijven minder belangrijk. Een taxichauffeur die zijn diensten via Uber aanbiedt kan zelf de eigenaar zijn van zijn auto, een pizzabakker die zijn pizza's via Deliveroo aanbiedt, kan zelf de eigenaar zijn van zijn keuken et cetera. Waar het om gaat in de platformeconomie is *privébezit van de markt-middelen*, dat wil zeggen de digitale middelen die vragers en aanbieders in staat stellen om elkaar te vinden. Op deze wijze kunnen de platform-bedrijven de 'vrije markt' zélf bezitten en controleren. Zoals de econoom en Griekse ex-minister van Financiën Yanis Varoufakis stelt: 'Zodra je Amazon binnengaat, verlaat je de markt. Je betreedt een domein waar alles wat gekocht en verkocht wordt, bestuurd wordt door één algoritme, één persoon, één eigenaar.'¹⁰

Het neoliberale verkooppraatje voor het gedereguleerde kapitalisme, namelijk dat vrije marktwerking voor iedereen het beste zou zijn, is een wassen neus. Als er iets op gespannen voet staat met vrije marktwerking – met het gelijke speelveld dat nodig is voor eerlijke concurrentie – dan is dat, zoals gezegd, het kapitalisme met zijn ingebakken tendens tot kapitaal-accumulatie en -concentratie.

Liberalisme en socialisme: een achterhaalde tegenstelling

Het feit dat nu ook het liberalisme het groeiende gevaar moet erkennen van de escalerende ecologische crisis én van de illiberale tendensen van het huidige kapitalisme opent de deur naar groen-liberaal-socialistische samenwerking in de beteugeling van dit kapitalisme. Natuurlijk zal zo'n monsterverbond niet vanzelf gaan. Met name socialisten en liberalen zullen hun afkeer van elkaar moeten overwinnen. Aan beide kanten zal er afgerekend moeten worden met ingebakken vooroordelen. Beide kanten zullen iets moeten opgeven.

Maar, en dit is de crux die samenwerking mogelijk maakt, uiteindelijk moeten deze politieke stromingen precies hetzelfde opge-

ven, namelijk de misvatting dat kapitalisme gelijkstaat aan vrije marktwerking. Het frappante is dat zodra deze misvatting opgegeven wordt, liberalisme en socialisme opeens een stuk dichterbij elkaar blijken te liggen. Willen we echt vrije marktwerking, dan zullen we het kapitalisme drastisch moeten afzwakken – 'breidelen' in de woorden van Den Uyl – of zelfs afschaffen, zoals bijvoorbeeld Varoufakis stelt.¹¹

Voor het liberalisme betekent dit dat het zich niet langer als de ideologische schaalplaat van het kapitalisme moet laten misbruiken. Te lang hebben liberalen hun principes van democratie, vrijheid en marktwerking gebruikt om een economisch systeem te rechtvaardigen dat deze principes juist ondermijnt. Wat liberalen moeten erkennen is dat een socialistische herverdelingspolitiek broodnodig is om eerlijke marktwerking mogelijk te maken. Door welvaart te herverdelen van rijk naar arm – en naar de sociale voorzieningen waar vooral armen van profiteren, zoals algemeen toegankelijk onderwijs en gezondheidszorg – geef je de armen extra ondersteuning zodat hun concurrerend vermogen op de arbeidsmarkt toeneemt én je voorkomt dat de rijken te rijk worden en zo de markt en de politiek gaan domineren.

Voor socialisten betekent deze ont koppeling van marktwerking en kapitalisme dat ze eindelijk los kunnen komen van hun contra-productieve anti-markt-retoriek. Socialisten die het neoliberale kapitalisme verwerpen als 'marktfundamentalisme' trappen daarmee precies in de val die het neoliberalisme heeft uitgezet. Dat is immers wat het neoliberalisme wil: het gedereguleerde hyperkapitalisme verkopen als het summum van vrije marktwerking. Inmiddels zouden ook socialisten beter moeten weten.

Het contraproductieve van deze anti-markt-retoriek is dat het socialisme zichzelf daarmee isoleert en kwetsbaar maakt voor het verwijt van economische achterlijkheid. Want als je tegen marktwerking bent, wat wil je dan? Een centraal geleide economie, zoals in

het Sovjet-communisme? Daarvan is duidelijk dat het niet heeft gewerkt en niet kan werken. De bureaucraten die een planeconomie ten uitvoer moeten brengen krijgen daarmee een enorme macht die onherroepelijk tot misbruik en corruptie leidt, wat in de Sovjet-Unie op grote schaal gebeurde.

Hoe kunnen kleine ondernemers nog concurreren met supermachtige multinationals, die vaak groter zijn dan een gemiddeld land?

Daar komt bij dat liberale economen overtuigend hebben laten zien dat het zonder een vorm van marktwerking nagenoeg onmogelijk is om precies te weten welke producten en diensten mensen willen en welke hulpbronnen daarvoor op de meest efficiënte wijze gebruikt kunnen worden. Er is geen efficiënter middel dan het marktmechanisme om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen.¹² Maar, nogmaals, daarvoor moet er wel een gelijk speelveld zijn en dat is er niet in het huidige kapitalisme.

Ook socialisten ontkomen dus niet aan marktwerking als ze een serieus model voor een alternatieve economie willen. Dit betekent geenszins een knieval voor het kapitalisme: voor écht vrije marktwerking is juist een drastische inperking of zelfs afschaffing van het kapitalisme nodig. Op deze wijze kan het socialisme de retoriek van het liberalisme tegen het kapitalisme inzetten.

Mogelijkheden voor samenwerking

Hoe kunnen groenen, liberalen en socialisten samenwerken om het neoliberale kapitalisme aan banden te leggen en de doorgeslagen

macht van het kapitaal te beteugelen? Het is moeilijk hier in het kort even een programma voor te geven; daarvoor is het geglobaliseerde kapitalisme te wijdvertakt en te complex. De mogelijkheden tot beteugeling van het kapitalisme zijn legio en het is vrij willekeurig om daar een paar specifieke voorbeelden uit te lichten. Uiteindelijk zal dit een kwestie moeten zijn van onderhandeling tussen groenen, socialisten, sociaal-democraten en liberalen.

Dat gezegd hebbende zou ik toch enkele voorstellen willen doen, hoe willekeurig ook. Te denken valt aan een heel palet aan maatregelen, zoals strengere antitrustregels om monopolie- en kartelvorming beter tegen te gaan, het aanpakken van belastingontwijking en -ontduiking, de reeds genoemde herverdeling van rijk naar arm, het bestraffen van bedrijven die zaken doen met ondemocratische regimes, het opheffen van de onschendbaarheid van aandeelhouders ('limited liability') zodat de schade (bijvoorbeeld ecologische schade) die hun economische activiteiten aanrichten ook op hen verhaald kan worden, het invoeren van een wereldwijd minimumloon of universeel basisinkomen (gecorrigeerd voor regionale koopkrachtverschillen), het verbieden van woekerwinsten in de farmaceutische industrie en het drastisch inperken van patenten op medicijnen, het uitbreiden van het privacyrecht tot de gebruikersdata van de sociale media, het vervangen van het bruto nationaal product als belangrijkste indicator van 'economische gezondheid' door inclusievere indicatoren die ook menselijk en ecologisch welzijn meerekenen, eerlijkere internationale handelsregels door democratisering van organisaties als de WTO, het kwijtschelden van de onrechtvaardige en onbetaalbare schulden van de armste landen (de *Jubilee*-campagne), een verbod op bedrijfslobby's in de politiek, een verbod op giften aan politieke partijen, het terugdraaien van sommige privatiseringen van nutsvoorzieningen (zoals energie en volkshuisvesting), een verbod op financiële producten die onverantwoorde speculatie in de hand werken en het invoeren van een belas-

ting op financiële transacties en op de uitstoot van broeikasgassen.

Natuurlijk gaat het hierbij grotendeels om maatregelen die alleen in internationaal verband genomen kunnen worden. De beoogde groen-liberaal-socialistische samenwerking moet dan ook een internationale samenwerking zijn. Overigens is hiermee recentelijk al een bescheiden begin gemaakt door het OESO-verdrag voor een wereldwijd minimumtarief voor winstbelasting, om zo de 'race to the bottom' in belastingtarieven tegen te gaan. Critici als Oxfam wijzen er echter op dat het akkoord in menig opzicht ernstig tekortschiet.¹³ We moeten het verdrag dan ook niet zien als eindstation maar als een eerste stap richting de brede samenwerking tussen links en rechts die nodig is om het kapitalisme aan banden te leggen.

Ruimte voor discussie

Er zijn dus volop mogelijkheden voor groenen, liberalen, socialisten en sociaal-democraten om samen te werken in de beteugeling van het neoliberale kapitalisme. Tegelijkertijd blijft er genoeg ruimte over voor discussie over de precieze mate waarin het kapitalisme ingeperkt moet worden. De verschillende politieke stromingen hoeven het echt niet over alles eens te worden of hun eigenheid te verliezen in deze samenwerking. Hier is het met name voor socialisten van belang om te weten dat ze niets aan radicaliteit hoeven in te boeten, zoals bijvoorbeeld de eerder genoemde 'liberale marxist' Varoufakis laat zien.

In zijn alternatief, dat Varoufakis 'corposyndicalisme' noemt, blijft de economie het strijdtoneel van winstgerichte bedrijven die met elkaar concurreren op vrije markten, met dit verschil dat de bedrijven niet langer in handen zijn van rijke aandeelhouders maar in handen van de werknemers zelf. Daarmee wordt het kapitalistische klassenonderscheid

tussen aandeelhouders die de winsten opstrijken en de werkers die loon ontvangen afgeschaft. De economie blijft een marktconomie, maar de concurrerende bedrijven veranderen in coöperaties met arbeiderszelfbestuur. Op deze wijze combineert Varoufakis het liberale principe van marktwerking met de radicaal egalitaire principes van het anarcho-syndicalisme.¹⁴

Zelfs vanuit het communisme kan er een argument geformuleerd worden voor markt-socialisme (iets waar de Poolse socialist en econoom Oskar Lange al in de jaren dertig voor pleitte). Communisme staat voor collectief bezit en beheer van de productiemiddelen. Maar is het marktmechanisme zelf niet het belangrijkste 'productiemiddel' gezien het cruciale belang ervan voor de onderlinge afstemming van vraag en aanbod?

Communisme moet dan ook, in mijn ogen, niet draaien om het *afschaffen* van het marktmechanisme, maar om het *collectief beheren* van dat mechanisme, het inbedden ervan in een socialistische staat die ervoor zorgt dat de dynamiek van de marktwerking niet ten koste gaat van het algemeen belang maar er juist ten dienste van staat. Dit geldt des te meer in het licht van de huidige platform-bedrijven, die zich hele markten als privébezit toe-eigenen: wat is er in deze situatie communistischer dan het 'collectiveren' van deze markten, om ze onder democratische controle van de staat te brengen?

Ik noem de voorbeelden van Varoufakis en het markt-socialisme niet omdat ik vind dat dit 'the way to go is' (al vind ik persoonlijk het idee van een klassenloze marktconomie zeer aantrekkelijk). Waar het om gaat is dat er nu meer dan genoeg aanleiding én ruimte is voor een brede maatschappelijke discussie over de noodzaak en mogelijkheid van een alternatief voor het huidige kapitalisme. Dit is de discussie die we met elkaar moeten voeren, groenen, socialisten, sociaal-democraten én liberalen.

Noten

- 1 Ook in *S&D* en de PvdA woedt dit debat, zie bijvoorbeeld het artikel van Hendrik Noten 'Werk minder, redt de wereld' in *S&D* 2020/6.
- 2 Zie de *Edelman Trust Barometer* 2020.
- 3 Zie: Wallach, L. & Sforza, M. (1999) *Whose Trade Organization? Corporate Globalization and the Erosion of Democracy*, Washington DC: Public Citizen; Hertz, N. (2001) *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*, Londen: William Heinemann.
- 4 Zie: Arendt, H. (1973) *The Origins of Totalitarianism*, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, p.474.
- 5 Zie: USA Today, *A year after Jan. 6, Americans say democracy is in peril but disagree on why: USA TODAY/Suffolk poll*. Volgens de recente onthullingen van klokkenluider Frances Haugen heeft Facebook rechtstreeks en welbewust bijgedragen aan de verspreiding van de rechts-extremistische complottheorieën die tot de bestorming van het Capitool hebben geleid, zie: NOS, *Nieuwe 'waterval' aan verhalen schetst ontluiserend beeld van Facebook*.
- 6 Over de manier waarop Big Tech de individuele autonomie ondermijnt, zie: Zuboff, S. (2019) *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York: PublicAffairs.
- 7 Over de manier waarop de ecologische crisis tot inflatie leidt, zie: Asian Development Blog, *One Way to Address Inflation: Take Action on Climate Change*.
- 8 De Beer, (2004). *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*. *S&D* 2004/10-11, pp.10-26.
- 9 Daly, H. (2010). 'Introduction to the Steady-State Economy', in: Nader, L. (2010). *The Energy Reader*, Chichester: Wiley-Blackwell, p.72.
- 10 Varoufakis deed deze uitspraak tijdens een debat over de vraag 'Can we fix capitalism?'.
- 11 'Een ware herleving van de markt vereist het einde van het kapitalisme', aldus: Varoufakis, Y. (2020). *Another Now: Dispatches from an Alternative Present*, Londen: The Bodley Head, p.154.
- 12 Over de onwerkbaarheid van een centraal geleide economie en de onontbeerlijkheid van het marktmechanisme, zie: Varoufakis (2020). p.151.
- 13 Zie: Oxfam (2021, 8 oktober) *OECD tax deal is a mockery of fairness*.
- 14 Zie: Varoufakis (2020), pp.41-66.

Column

Politiek verlof

Door **Jacqueline Kalk**

Secretaris/Directeur Centrum voor Lokaal Bestuur,
raadslid voor de PvdA in Hilversum

In de Tweede Kamer zitten 59 vrouwen en 111 mannen. Een percentage van 39%. In de gemeenteraden is dat percentage nog lager. Bij de vorige raadsverkiezingen in 2018 werden dankzij de succesvolle campagne van *Stem op een vrouw* weliswaar 75 vrouwen met voorkeursstemmen raadslid; in totaal bleef het aandeel vrouwen steken op 34%. In 2014 was dat nog 28%, dus er is een stijgende lijn, dat wel.

Landelijk valt op dat linkse partijen – met uitzondering van de SP – het beter doen dan rechtse partijen. Maar hoe zit dat lokaal? In vergelijking met andere partijen deed de PvdA het altijd bovengemiddeld goed. Helaas viel dat in 2018 een beetje tegen: 34,3% van de PvdA-raadsleden en 31,9% van de wethouders was vrouw. Daarmee doen we het beter dan D66 (33%), de SP (16%) en rechtse partijen als de VVD en het CDA (beide 25%), maar blijven we achter bij GroenLinks (43%).

Hoe komt het dat vrouwen nog steeds niet evenredig vertegenwoordigd zijn in de raad? Daarvoor moeten we op zoek naar de dieperliggende oorzaken. In theorie kennen gemeenten een lekenbestuur en is het raadslidmaatschap een nevenfunctie. Maar in de praktijk is het een meer dan tijdrovende zaak. In 2010 lag het gemiddeld aantal uren dat raadsleden aan hun raadswerk kwijt waren al op 16 uur. Sindsdien is er met de decentralisaties, aanverwante raadswerkgroepen en een flinke toename van het aantal regionale verbanden alleen maar meer op het bordje van raadsleden gekomen. Wie haar raadswerk serieus wil doen, is geen avond meer thuis. En dan heb je nog geen kiezer gesproken.

Het is daarom de vraag of we het raadswerk als een nevenfunctie kunnen blijven zien. Helemaal, omdat de combinatie met een betaalde baan steeds ingewikkelder is geworden. Voor vrouwen komt daarbij dat zij nog altijd – gemiddeld genomen – een grotere verantwoordelijkheid hebben in het draaiende houden van gezinnen. De combinatie met het veeleisende raadswerk is dan moeilijk te maken.

Voor een groot gedeelte zou dit te ondervangen zijn met een fatsoenlijke vergoeding en een uitgebreide verlofregeling voor het raadswerk. Nu ben je voor verlof afhankelijk van een welwillende werkgever. En of je het verlies aan inkomen kan compenseren, hangt samen met de gemeente waarin je raadslid bent. Raadsleden in gemeenten met minder dan 40.000 inwoners krijgen € 1044 bruto per maand, terwijl de vergoeding in de vier grote steden € 2500 bruto bedraagt. Maar over je raadsvergoeding bouw je geen pensioen en WW-rechten op. Als je in je betaalde baan minder gaat werken, levert dit dus forse nadelen op. En wanneer je (tijdelijk) een uitkering hebt, kun je deze verliezen.

Natuurlijk doe je het in de lokale politiek niet primair om het geld en is het raadswerk in de eerste plaats een enorm eervolle en betekenisvolle taak. Maar de afweging of je alles opzijzet en op de koop toeneemt dat je met een ontevreden baas én thuisfront achterblijft, is een lastige.

Als we willen dat er echt meer vrouwen in de raad komen moeten we het politieke verlof bij wet regelen en zorgen voor een betere beloning, zodat het lokale politieke ambt voor meer vrouwen bereikbaar wordt en zij niet afhankelijk blijven van welwillende werkgevers en partners.

Klem in de bijstand

Wie eenmaal in de bijstand zit ontkomt moeilijk aan armoede, onzekerheid, vernedering en verdachtmakingen. Een hogere uitkering, minder sancties en een ander mensbeeld zouden al veel helpen. Maar voor echt fundamentele veranderingen moet ons beeld van de bijstand op de schop.

THOMAS KAMPEN

Socioloog, universitair docent en onderzoeker aan de Universiteit voor Humanistiek

In 2014 rondde ik mijn proefschrift over de tegenprestatie in de bijstand af. Ik gaf het de titel *Verplicht vrijwilligerswerk*.¹ Destijds overwoog ik als titel *Een klemmend beroep*, omdat het in twee woorden vat wat ik had gevonden: de overheid doet een beroep op bijstandsgerechtigden om een maatschappelijke bijdrage te leveren en uiteindelijk raken zij opgesloten in het vrijwilligerswerk, ingeklemd tussen een bestaan in de uitkering en een bestaan in betaald werk. De belofte dat vrijwilligerswerk hun dichterbij de arbeidsmarkt zal brengen blijkt een valse. De kloof tussen uitkering en werk wordt uiteindelijk zelfs groter dan daarvoor, omdat mensen gehecht raken aan hun vrijwilligerswerk en gesterkt worden in hun overtuiging dat betaald werk niet meer voor hen is weggelegd.

Sinds dat onderzoek ben ik mij in de bijstand blijven verdiepen en zijn mij meer van dit soort klemmen opgevallen. Uit interviews met bijstandsgerechtigden, die ik afnam in het kader van een onderzoek naar rechtvaardigheid van de bijstand, blijkt dat bijstandsgerechtigden zichzelf regelmatig klemgezet voelen.² Er heerst veel boosheid en angst en dat is voor een belangrijk deel te begrijpen als frustratie over het feit dat het — eenmaal in

de bijstand — moeilijk is te ontkomen aan een leven in armoede, aan een kleinerend gesprek bij de sociale dienst of aan vernederende re-integratieactiviteiten.

In dit artikel zal ik de verschillende klemmen nader toelichten en oplossingen aandragen. Ik zal vervolgens politieke denkrichtingen aanreiken die gestoeld zijn op een fundamenteel andere manier van kijken naar de bijstand en bijstandsgerechtigden.

De armoedeklem

De eerste klem van de bijstand is de armoedeklem. Daarmee bedoel ik dat mensen door de bijstand in armoede gevangen worden gehouden. Het doel van de bijstand is mensen zo snel mogelijk aan het werk krijgen en de veronderstelling is dat daarvoor het leven in de bijstand onaantrekkelijk moet zijn. Daarom is de bijstandsuitkering laag en worden geschenken of verdiensten die het leven aantrekkelijker maken terugggevorderd. Voormalig minister Bas van 't Wout, toen nog net staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, verdedigde de terugvorderingsplicht vorig jaar met de woorden: 'Er moet op vertrouwd kunnen worden dat de bijstand alleen

terecht komt bij de mensen die het echt nodig hebben.³ De terugvorderingsplicht verplicht gemeenten om geld of de waarde van spullen die inwoners krijgen van familie of vrienden in te houden op de uitkering. Van 't Wout zei met andere woorden: wie hulp krijgt uit zijn omgeving, heeft de bijstand niet echt nodig.

Armoede prikkelt om te focussen op de korte termijn en niet op langetermijndoelen zoals werk vinden

Dat is een fundamentele misvatting. De bijstand is namelijk te laag om van rond te komen, concludeert SCP-onderzoeker Benedikt Goderis in het boek *Streng maar onrechtvaardig* dat ik met collega's samenstelde.⁴ De bijstandsuitkering biedt geen garantie op een naar Nederlandse maatstaven minimaal bestaan. Het resultaat is dat driekwart van de bijstandsgerechtigden in armoede leeft.⁵ Tot 2035 wordt de bijstand ook nog eens halfjaarlijks verlaagd en dat maakt de situatie voor mensen in de bijstand de komende jaren alleen maar nijpender.⁶ Vooral bijstandsgesinnen met kinderen leven steeds meer in armoede.⁷

Uiteraard zijn er aanvullende toeslagen en regelingen waar mensen in de bijstand aanspraak op kunnen maken. Maar daarmee is het probleem niet opgelost. Nibud-directeur Arjan Vliegthart benadrukt dat rondkomen slechts lukt onder twee voorwaarden: 'Je moet alle potjes en toeslagen die er zijn weten te vinden. En je moet geen pech krijgen. Als je koelkast en wasmachine tegelijk stuk gaan, is dat niet op te lossen.'⁸ Maar iedereen heeft weleens pech en de regelgeving rond toeslagen is ronduit complex. Volgens Bert van Alp-

hen, voormalig GroenLinks-wethouder in Den Haag, kunnen 'mensen met twaalf tot vijftien verschillende potjes te maken hebben'.⁹ Die complexiteit bemoeilijkt ontsnappen uit de armoedeklem, want het verkleint de kans dat mensen krijgen waar ze recht op hebben en vergroot zo de kans dat zij in de problemen komen. Dan moeten ze weer een beroep doen op extra ondersteuning en dan begint de ontworsteling uit de armoede weer van vooraf aan.

Werk aantrekkelijker maken

De *armoedeklem* houdt dus in: te weinig geld ontvangen om van rond te komen, maar geen hulp kunnen accepteren omdat je dan nog minder krijgt. De veronderstelling achter dit beleid, vaak het vangnetkarakter van de uitkering genoemd, is dat iemand die te veel boodschappen of financiële ondersteuning uit zijn omgeving krijgt de wil om te werken verliest. Mensen worden dus arm gehouden, omdat zij anders niet meer zouden reageren op prikkels. Deze redenering staat haaks op zo ongeveer al het wetenschappelijk onderzoek dat er naar de gevolgen van armoede gedaan is. Mensen handelen in algemene zin vaak niet rationeel, dat ten eerste. Bovendien maakt armoede mensen juist minder rationeel. Een bekend onderzoek naar schaarste van econoom Sendhill Mullainathan en psycholoog Eldar Shafir laat zien dat geldgebrek ten koste gaat van denkvermogen.¹⁰ En voor zover armoede mensen prikkelt, prikkelt het hen eerder om te focussen op de korte termijn dan op een langetermijndoel als werk vinden.¹¹

De meest voor de hand liggende oplossing voor de armoedeklem is het mogelijk te maken om fatsoenlijk van een uitkering te leven. Ten eerste moet daarvoor de bijstandsuitkering omhoog. Maar het vraagt ook om een fundamenteel andere kijk op de bijstand. De beleidstheorie dat een bestaan in de uitkering onaantrekkelijk moet zijn om

mensen te prikkelen aan het werk te gaan, is aan vervanging toe. We hebben een visie op de bijstand nodig die uitgaat van wat mensen werkelijk beweegt: de wens om zinvol werk te doen.¹² En we hebben een bijstand nodig die dat mogelijk maakt, bijvoorbeeld in de vorm van basisbanen. De onderliggende theorie van het beleid moet niet uitgaan van het idee dat mensen te bewegen zijn door het leven in de uitkering zo onaantrekkelijker mogelijk te maken, maar van het idee dat de overheid de taak heeft het werkende leven aantrekkelijker te maken.

Naast een andere bijstand is een hervorming van de arbeidsmarkt nodig. Een arbeidsmarkt waarbij de overheid de kwaliteit van banen bevordert en beschermt. Belangrijk onderdeel van die kwaliteit is de zekerheid die werk biedt. Daarnaast zijn goede arbeidsvoorwaarden en ontslagbescherming belangrijk voor de kwaliteit van banen. Tot slot moeten onaantrekkelijke constructies, zoals zelfstandig ondernemerschap, niet onnodig aantrekkelijker worden gemaakt. Werken als zzp'er moet louter nog gestimuleerd worden in sectoren waar het goed mogelijk is een buffer op te bouwen voor mindere tijden.

De onzekerheidsklem

De tweede klem in de bijstand noem ik de *onzekerheidsklem*. Die houdt in dat mensen in onzekerheid gehouden worden door enerzijds dreiging van sancties en anderzijds een moeilijk toegankelijke arbeidsmarkt.

De verplichtingen van mensen in de bijstand zijn de afgelopen jaren toegenomen en aangescherpt. Met de invoering van de Participatiewet zijn de verhuisplicht, een kledingvoorschrift en een taaleis toegevoegd aan de verplichtingen die al golden, zoals de sollicitatieplicht, de inlichtingenplicht en de plicht om maatschappelijk nuttige activiteiten te verrichten. Deze verplichtingen worden ook steeds zwaarder gesanctioneerd.¹³ Dit leidt tot angst en onzekerheid bij bijstandsgerechtigden.

Ondanks dat deze verplichtingen mensen in de bijstand zouden moeten 'activeren', oftewel richting betaald werk moeten bewegen, krijgt een groot deel van de bijstandsgerechtigden nog steeds moeilijk toegang tot de arbeidsmarkt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat na zes maanden slechts 8% van de bijstandsgerechtigden doorstroomt naar een baan.¹⁴

Een belangrijke verklaring hiervoor is dat de arbeidsmarkt flexibeler is geworden, vooral aan wat vaak de onderkant van de arbeidsmarkt wordt genoemd.¹⁵ Veel banen waarvoor bijstandsgerechtigden in aanmerking komen, zijn onzeker en tijdelijk.¹⁶ Zij krijgen onzekere contracten aangeboden en moeten vaak terugvallen op de bijstand met opnieuw de dreiging van sancties. Bovendien houden veel werkgevers sollicitanten in onzekerheid. Regelmatig horen zij nooit meer wat terug op hun sollicitatie.

De minder kansrijke bijstandsgerechtigden zitten ook in onzekerheid gevangen. Voor hen rusten onbetaalde vormen van werk zoals vrijwilligerswerk of werken met behoud van uitkering. Niet in alle, maar wel in veel gemeenten worden mensen hiertoe verplicht. Deze onbetaalde vormen van werk worden vaak gepresenteerd als een opstap naar betaald werk, maar in de praktijk komt het zelden zo ver.

Zo blijven mensen hangen in vrijwilligerswerk of rijgen zij onbetaalde activiteiten aan elkaar. Dat zijn mensen na verloop van tijd beu en dan eisen ze de zekerheid van een arbeidscontract. Iemand die hierom vroeg vertelt in het rapport van Meldpunt Bijstand: 'Je weigert het werk niet maar vraagt om een arbeidscontract, dit wordt gelijk bestraft met een maatregel van 100% (inhouding van de bijstandsuitkering, red.) voor één maand met de dreiging dat dat bij de volgende "weigering" drie maanden wordt en men kan dit dus eindeloos blijven herhalen.'¹⁷ Het is precies die dreiging van sancties in een uitzichtloze situatie die mensen gevangen houdt in onzekerheid.

Van wantrouwen naar bestaanszekerheid

Hoe zijn bijstandsgerechtigden uit de onzekerheidsklem te bevrijden? Het antwoord ligt opnieuw voor de hand: door meer bestaanszekerheid te organiseren. Om te beginnen meer zekerheid op de arbeidsmarkt. Daar is veel terrein te winnen. Steeds meer banen zijn precair geworden; tijdelijk, onzeker, op afroep en nauwelijks beschermd. Zo'n arbeidsmarkt biedt weinig perspectief voor mensen in de bijstand die hun weg naar die arbeidsmarkt zoeken. Flexwerkers kan meer zekerheid geboden worden door betere toegang te verschaffen tot voorzieningen als scholing en werk-naar-werk-faciliteiten.¹⁸

De druk bij re-integratie kan zo hoog oplopen dat het mensen ziek maakt

Ook moet de overheid een einde maken aan onzekerheid op het grensvlak van arbeidsmarkt en bijstand. Dat kan in de vorm van een arbeidspool waarin overheid en werkgevers samen een soort uitzendbureau financieren en organiseren waarbij bijstandsgerechtigden en desgewenst ook mensen die nu werken als flexwerkers in vaste dienst komen. In de arbeidspool kan het werk wisselen, maar de werkende heeft wel een vast inkomen voor een van tevoren afgesproken aantal dagen per week. Op die manier verschuift onzekerheid van werknemers en werkzoekenden naar overheid en werkgevers.

Ook kan de overheid zorgen voor meer zekerheid door basisbanen te ontwikkelen, zoals op verschillende plekken al gebeurt. Basisbanen zijn banen in de publieke sector waarvoor publieke organisaties geen financiering hebben maar waarvan zij wel het

belang kunnen beargumenteren.¹⁹ Deze basisbanen zouden geheel door de overheid en werkgevers in de publieke sector gefinancierd moeten worden. Te denken valt aan extra hulp in de klas aan kinderen met een 'rugzakje', of extra hulp bij dagelijkse niet-medische handelingen in de ouderenzorg, bijvoorbeeld maaltijden rond delen.

De basisbaan wordt publiek gefinancierd en worden daarom gecreëerd in de publieke sector. De basisbaan lijkt op de Melkertbaan zullen mensen met enig historisch besef denken. En de Melkertbaan wordt vaak afgeschilderd als een plek waarin mensen opgesloten raakten; vergelijkbaar met de situatie van vrijwilligerswerk die ik hierboven beschreef. Maar iemand met een Melkertbaan ontving een salaris in plaats van een uitkering. Dat is te verkiezen boven gevangen zitten in onzekerheid. Bovendien is het mogelijk om een basisbaan in te richten volgens het principe: doorstromen mag, maar is niet noodzakelijk.

De vernederingsklem

De derde klem van de bijstand is de vernederingsklem. Dat wil zeggen dat mensen in de bijstand in vernederende situaties terechtkomen waaruit zij zich moeilijk kunnen redden. Een sprekend voorbeeld is het verhaal dat Hanny Heuvelink vertelde bij *Op1*.²⁰ Hanny vraagt bijzondere bijstand aan voor een nieuwe stofzuiger, omdat die van haar kapot is. De eerste reactie is: ze kan toch ook vegen. In ieder geval tot er twee ambtenaren langskomen om te controleren of de stofzuiger wel echt stuk is. Als dit op korte termijn niet lukt, moet Hanny zelf maar langskomen en wordt in de aanwezigheid van omstanders geconstateerd dat de stofzuiger echt kapot is. Gevraagd naar wat zij daaraan het moeilijkst vond antwoordt zij met tranen in haar ogen: 'De vernedering'.

Hanny is voor een nieuwe stofzuiger afhankelijk van de gemeente en dat zet haar klem: als ze geholpen wil worden, moet zij maar doen waar de sociale dienst om vraagt, al voelt dat als vernedering. De Tilburgse wethouder

Arbeidsparticipatie en Bestaanszekerheid Esmah Lahlah, die ook bij *Op1* aan tafel zat, schrok ervan. De Participatiewet gaat uit van een negatief mensbeeld en is wantrouwend, concludeert zij. Terecht, maar het voorbeeld toont wat mij betreft vooral aan dat afhankelijkheid mensen klem kan zetten in vernederende situaties.

In ons onderzoek naar rechtvaardigheid van de bijstand kwamen we mensen tegen die op van alles en nog wat solliciteerden om maar aan het verplichte aantal sollicitaties te komen.²¹ Het leidt nauwelijks tot werk, maar wel tot veel vernederende afwijzingen. Het is moeilijk uit deze vernederingsklem te komen, omdat het aantal verstuurde sollicitaties gecontroleerd wordt.

Door te spreken van 'activering' van werklozen worden zij impliciet als passief bestempeld

Ook tijdens re-integratietrajecten wordt druk op mensen gelegd. Gerard Sangers, die een boek schreef over zijn ervaringen in de bijstand, moet met behoud van uitkering gaan werken in een plaatselijke wasserette. Het werk dat Gerard daar moet doen is loodzwaar en hij schrijft dat 'constant wordt gedreigd dat wanneer men niet doorwerkte of fouten maakte, dit gemeld zou worden aan dhr K.K. van de gemeente. De sfeer was om te snijden.'²²

De druk kan zo hoog oplopen dat het mensen ziek maakt en de zoektocht naar werk of de re-integratie juist in de weg zit. De Bijstandsbond citeert in haar rapport een vrouw van 55 die druk bij het solliciteren ervaart: 'Ik vind het solliciteren niet erg maar het wantrouwen en de druk die op mij wordt

gelegd om gisteren een baan te vinden, daar raak ik door geblokkeerd.'²³ Kortom: de druk zet mensen klem, zij worden vernederd, maar daaraan ontsnappen is lastig. De uitweg is namelijk betaald werk, maar de gevolgen van de vernederingen staan het vinden van een baan in de weg.

Meer inspraak en exit-opties

Hoe moet de bijstand veranderen om een einde te maken aan de vernederingsklem? Het probleem zit in de combinatie van afhankelijk zijn en onder druk staan, want de afhankelijkheid maakt het moeilijk aan de druk te ontsnappen en die druk kan omslaan in vernedering. Afhankelijkheid is niet helemaal weg te nemen en dat hoeft ook niet, maar er kan wel sprake zijn van meer of minder afhankelijkheid. Een manier om afhankelijkheid van de bijstand te verminderen is door bijverdienen naast de uitkering meer toe te staan. Ook de druk op bijstandsgerechtigden is niet geheel weg te nemen, maar wel te verminderen. Een belangrijke ingreep is om de bewijslast bij verdenking van fraude weer bij gemeenten te leggen in plaats van bij bijstandsgerechtigden.

Ik pleit dus voor minder afhankelijkheid en druk, maar ook voor betere rechtsbescherming.²⁴ Gemeenten moeten bovendien een inspanningsverplichting krijgen om uitkeringsgerechtigden in begrijpelijke taal te informeren, de lokale regelgeving toegankelijk maken en onafhankelijke voorlichting organiseren over klachtenprocedures. Dat vermindert de druk en afhankelijkheid.

Een andere manier om afhankelijkheid en druk te verminderen is door inspraak te bevorderen. Dat kan op verschillende manieren. Ten eerste door een verbod op het opleggen van verplichtingen zonder inspraak van individuele bijstandsgerechtigden en collectieve organen. Ten tweede door een wettelijke plicht te introduceren om rekening te houden met de wensen en voorkeuren van de bijstandsgerechtigde. Ten derde moeten bijstandsgerechtigden een re-integratie of participatie-aan-

bod kunnen weigeren zonder consequenties voor hun bijstandsuitkering. En moeten er meer exit-opties komen: mogelijkheden voor mensen om uit de bijstand te komen.

De verdachtmakingsklem

De vierde klem waarin bijstandsgerechtigden terechtkomen, en de laatste die ik hier bespreek, is de *verdachtmakingsklem*. Die bestaat eruit dat mensen in de uitkering verdacht gemaakt worden van onwil of fraude en dat zij zich hieraan ontworstelen door anderen verdacht te maken. Zo houdt verdachtmaking zichzelf in stand. Beleid is hier debet aan. Veel ‘activerende’ beleidstaal appelleert aan de bestaande stereotype beelden van uitkeringsgerechtigden als passief en afhankelijk. Wanneer het in beleid gaat over ‘activering’ van werklozen worden zij daarmee impliciet als passief bestempeld. En dat mist zijn werking niet.

Mensen in de bijstand krijgen voortdurend te maken met verdachtmaking door hun omgeving.²⁵ Een respondent vertelt daarover: ‘Opmerkingen als “er is genoeg werk, als je maar wilt” doen vreselijk pijn. Pijn, omdat de omgeving de schuld van werkeloosheid bij mij neerlegt.’²⁶ Dat de bijstand net genoeg moet zijn om van te leven, zoals ik eerder al beschreef, leidt ook tot verdachtmaking. Nieuwe spullen worden met argwaan bekeken. Een respondent uit ons onderzoek zette het sinterklaascadeau dat haar kind met autisme op de zorgboerderij kreeg op Facebook. Daarop reageerden mensen door te vragen hoe zij dat nu kon betalen, want ze had toch een uitkering?

Een reden dat de bijstand laag wordt gehouden is, naast de prikkels die het zou geven, het draagvlak onder werkenden. Die zouden anders niet langer bereid zijn te betalen. Dat voedt het wij-zij-denken en werkt door in de manier waarop mensen kijken naar en praten tegen bijstandsgerechtigden. Een respondent kreeg te horen: ‘Je bent een last voor de maatschappij.’ En een ander: ‘Wij werken voor jouw uitkering’. Bijstandsgerechtigden die door een ziekte of beperking niet in staat zijn

te werken zijn zelfs dubbel belast: mensen geloven niet dat je echt ziek bent, want je zit in de bijstand én mensen geloven niet dat je echt niet kunt werken, want je bent niet ziek genoeg voor een WIA of Wajong.

Behalve van ‘profiteren’ worden bijstandsgerechtigden ook verdacht gemaakt van fraude. Door toename en aanscherping van de plichten in de bijstand wordt de kans op een overtreding groter. En het onderscheid tussen een vergissing en fraude vervaagt in de praktijk. ‘Je krijgt direct het stempel fraudeur, ook al maak je een fout’, zei een advocaat daarover bij *EenVandaag*.²⁷ Minkie Brandsma’s dochter moest € 7.500 boodschappengeld terugbetalen nadat de gemeente zag dat haar ouders dat voor haar hadden betaald. ‘We werden behandeld alsof we dieven waren’, omschrijft Brandsma het gevoel.²⁸ Ook als een gemeente de naleving van verplichtingen *niet* merkbaar controleert, lijden bijstandsgerechtigden onder verdachtmaking. Kevin Ritstier moest zijn waardevolle stripboekenverzameling verkopen: ‘Ik had een vrij lakse gemeente, gelukkig, dus ze hebben nooit gecheckt of ik de boel had verkocht. Maar het voelde alsof ik een crimineel was. Ik ben een méns.’²⁹

De verdachtmakingsklem bestaat eruit dat het beschuldigende narratief over bijstandsgerechtigden hen collectief in de greep houdt. Wanneer je tot een groep behoort die steeds als profiteurs of fraudeurs weggezet wordt, ontwikkel je de neiging om je aan dat stigma te onttrekken. Dat is niet verwonderlijk, maar het gebeurt vaak door andere bijstandsgerechtigden verdacht te maken. Een aanzienlijk deel van de bijstandsgerechtigden die wij spraken vindt dat bijstand ontvangen iets is om je voor te schamen. Dat vinden ze niet alleen van zichzelf, maar ook van anderen.

Een nieuw verhaal over de uitkering

Zijn er manieren om mensen uit de klem van verdachtmaking te bevrijden? Laat ik mij beperken tot de rol van de politiek en het beleid; een belangrijke oorsprong van de verdachtma-

kingen. De laatste tijd horen we steeds vaker dat het mensbeeld achter de Participatiewet aan vernieuwing toe is. Meestal bedoelt men dan dat we meer moeten uitgaan van vertrouwen. Natuurlijk kunnen we nagaan hoe de bijstand eruit zou zien als deze gestoeld zou zijn op het beeld van bijvoorbeeld de deugdelijke mens. Maar ik voel er meer voor om het verhaal over de uitkering te vernieuwen. Het is beter beleid te maken op basis van een gedeeld verhaal over de uitkering dan van een eenduidig mensbeeld. De wet moet namelijk rekening houden met de meest uiteenlopende menselijke gedragingen, ook met fraude.

Als de bijstand meer als gift of ruil wordt gezien en minder als recht dan neemt de schaamte onder bijstandsgerechtigden toe

Een nieuw collectief verhaal over de bijstand moet duidelijk maken dat het niet alleen als tussenstation op weg naar werk dient, maar ook als eindstation mag dienen. Dan is het extra van belang, en dat moet ook onderdeel van het verhaal zijn, dat je van het bedrag dat je ontvangt in de bijstand fatsoenlijk in je levensonderhoud kan voorzien. Want een hele lage uitkering leidt niet alleen tot stress en armoede, maar ook tot extra verdachtmakingen van inkomsten (hoe komt u aan dat geld?) en uitgaven (hoe kun je een cadeau betalen?). De bijstand als kostenpost voor werkenden moet vervangen worden door het verhaal dat de bijstand een uiting van solidariteit is. Het hameren op draagvlak leidt namelijk tot een scherpe maatschappelijke tegenstelling en verdachtmaking van niet-werkenden als profiteurs. Die tegenstelling wordt ook gebruikt om de vergaande jacht op fraude te legitimeren.

De politiek moet de bijstand weer durven uitdragen als verworvenheid waarvan mensen met opgeheven hoofd gebruik kunnen maken. Verdachtmaking door bijstandsgerechtigden onderling is een direct gevolg van de toegenomen voorwaardelijkheid. Die zorgt er namelijk voor dat steeds meer mensen de bijstand als gift of als ruil zien en dat levert schaamte op bij mensen die niet in staat zijn er iets tegenover te stellen. Marga Klompé introduceerde het recht op bijstand juist zodat mensen zich niet hoefden te schamen voor steun. Zij deed dat om hun waardigheid te beschermen. Als de bijstand meer als gift of ruil wordt gezien en minder als recht, drijven we terug naar de oude charitas, neemt de schaamte onder bijstandsgerechtigden toe en komt waardigheid in het geding.

Tot slot

Bijstandsgerechtigden komen op meer manieren klem te zitten dan ik hierboven heb besproken, bijvoorbeeld tussen twee wetten: de Wet maatschappelijke ondersteuning die mantelzorg stimuleert en de kostendelersnorm in de bijstand die verhindert dat mantelzorgers bij een zorgbehoevende in huis wonen. De vier besproken klemmen zijn echter wat mij betreft de meest urgente problemen die om noodzakelijke en fundamentele hervormingen vragen.

Vier hervormingen zijn wat mij betreft belangrijk. Ten eerste een hogere uitkering. Ten tweede meer zekerheid op de arbeidsmarkt en in de uitkering door respectievelijk fatsoenlijker arbeidsvoorwaarden en minder (dreiging met) sancties. Ten derde rechtsbescherming die bijstandsgerechtigden meer inspraak en meer exit-mogelijkheden geeft. En tot slot de bijstand rehabiliteren als uiting van solidariteit en verworvenheid om trots op te zijn.

In het nieuwe regeerakkoord stijgt de bijstand mee met het minimumloon en wordt een begin gemaakt met het aanpakken van flexibilisering op de arbeidsmarkt, maar ver-

der biedt Rutte IV weinig hoop op verbetering. Er staat niet in het akkoord hoe bijstandsgerechtigden meer zekerheid geboden kan worden anders dan door regulier werk en er staat niet in hoe mensen beschermd worden tegen vernedering en verdachtmaking, terwijl dat voor bijstandsgerechtigden zelf van het grootste belang is.

Met de lokale verkiezingen voor de deur is mijn advies aan de gemeentelijke politiek om het vergroten van zekerheid en bescherming hoog op de agenda te zetten. Dat begint met een ander beeld van de bijstand op te roepen

in het politieke debat en in lokaal beleid. In plaats van te herhalen dat we een ander mensbeeld nodig hebben, zou ik ervoor willen pleiten om een ander beeld van de bijstand voor te staan: een uiting van solidariteit en verworvenheid om trots op te zijn. Het is geen nieuw verhaal, maar wel de basis voor een duidelijke en herkenbare politieke agenda voor de lokale politiek: strijden tegen armoede, onzekerheid, vernedering en verdachtmaking. Of voor wie liever ergens vóór is: inkomensgelijkheid, bestaanszekerheid, rechtsbescherming en solidariteit.

Noten

- 1 Kampen, T. (2014). *Verplicht vrijwilligerswerk. De ervaringen van bijstandsccliënten met een tegenprestatie voor de uitkering*. Amsterdam: Van Gennep.
- 2 Onderzoek dat ik verrichtte met Melissa Sebrechts, Evelien Tonkens, Olivier van Donk en Tijmen Legemaate, gefinancierd door Instituut Gak: Sebrechts, M. & Kampen, T. (2021). *De bijstand als recht, ruil of gift*. In T. Kampen, M. Sebrechts, T. Knijn & E. Tonkens (red.). 'Streng maar Onrechtvaardig. De Bijstand Gewogen' Amsterdam: Van Gennep. pp. 177-198.
- 3 Van 't Wout, B. (2021, 8 februari). *Kamerstuk 34352, nr. 207*. Overheid.nl, Officiële bekendmakingen.
- 4 Goderis, B. (2020). *De Nederlandse bijstand is niet toereikend*. In T. Kampen, M. Sebrechts, T. Knijn & E. Tonkens (red.). 'Streng maar Onrechtvaardig. De Bijstand Gewogen.' Amsterdam: Van Gennep. pp. 61-78.
- 5 CBS (2019). *Welvaart in Nederland*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 6 Vollebregt, B. (2020, 12 augustus). *De bijstand gaat euro* voor euro omlaag; de Landelijke Cliëntenraad waarschuwt voor armoede. *Trouw*.
- 7 Goderis, B. (2020). *De Nederlandse bijstand is niet toereikend*. In T. Kampen, M. Sebrechts, T. Knijn & E. Tonkens (red.). 'Streng maar Onrechtvaardig. De Bijstand Gewogen.' Amsterdam: Van Gennep. pp. 61-78.
- 8 Van der Storm, L. (2021, 3 mei). *De Participatiewet moet op de schop, vinden gemeenten: Te veel wantrouwen*. *Trouw*.
- 9 Ibid.
- 10 Mullainathan, S. & Shafir, E. (2014). *Schaarste: Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*. Amsterdam: Maven Publishing.
- 11 Haushofer, J., & Fehr, E. (2014). *On the psychology of poverty*. *Science*. 344(6186). pp. 862-867.
- 12 Kampen, T. (2014). *Verplicht vrijwilligerswerk. De ervaringen van bijstandsccliënten met een tegenprestatie voor de uitkering*. Amsterdam: Van Gennep.
- 13 Brink, B. en G. Vonk (2020). *Hoe het verheffingsidee van de bijstand uit beeld verdween*. In T. Kampen, M. Sebrechts, T. Knijn & E. Tonkens (red.). 'Streng maar Onrechtvaardig. De Bijstand Gewogen' Amsterdam: Van Gennep. pp. 43-60.
- 14 SCP (2019). *Eindevaluatie van de Participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 15 Commissie Regulering van werk, 2020. *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk*.
- 16 CBS (2019). *Flexwerk in Nederland en de EU*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 17 Dijk, J. van & Staarink, I. (2021) *Meldpunt Bijstand. Een doorgeslagen fraudejacht*. Den Haag: Socialistische Partij. p. 24.
- 18 Wilthagen, T., Verhulp, E., Gonggrijp, L., Dekker, R., Meer, M. van der & Nauta, A. (2012). *Naar een nieuw Dutch Design voor flexibel én zeker werk*. Selcus.
- 19 Gebaseerd op de conclusie van: Kampen, T., Sebrechts, M., Knijn, T. en Tonkens, E. (2020) *Streng maar onrechtvaardig. De bijstand gewogen*. Amsterdam: Van Gennep, p. 243-259
- 20 Op1, uitzending van 14 april 2021.
- 21 Kampen, T. en Sebrechts, M. (2019) *De bijstand als blijk van beschaving. Een pleidooi voor realisme, zekerheid, wederkerigheid en inspraak*. In: We-

- tenschappelijk Bureau GroenLinks (red.) Werk aan de Winkel. Goede dienstverlening voor iedereen zonder werk. Utrecht: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.
- 22 Sangers, G. (2021) *Met dank, door MijnOverheid bij de voedselbank*. eigen beheer. p. 57.
- 23 Bijstandsbond (2021) *Zwartboek Cohortaanpak*. Amsterdam: Bijstandsbond, p. 17
- 24 Gebaseerd op de aanbevelingen uit Eleveld, A., & Kampen, T. and Arts, J. (2020). *Welfare to work in contemporary European welfare states: legal, sociological and philosophical perspectives on justice and domination*. Policy Press.
- 25 Kampen, T. (2014) *Verplicht vrijwilligerswerk. De ervaringen van bijstandsccliënten met een tegenprestatie voor de uitkering*. Amsterdam: Van Gennep.
- 26 Kampen, T. (2021) *De stofzuiger van Hanny. Naar meer menselijkheid in de bijstand*. Amsterdam: Van Gennep, p.23
- 27 EenVandaag, uitzending van 21 januari 2021.
- 28 RTL Nieuws (2021, 2 maart). *Duizenden euro's boete na foutje: 'Bijstand moet menselijker en socialer'*. Rtlnieuws.nl.
- 29 RTL Nieuws (2020, 29 december). *Zo is het om in de bijstand te leven: 'Ik moet alles verantwoorden'*. Rtlnieuws.nl.

Column

Bottom-up partij

Door **Klaas Swaak**

Oud-wethouder voor de PvdA in Groningen

Het is onthutsend in het essay Ledenpartij of actiepartij van Ruud Koole te lezen dat twee PvdA-werkgroepen grondig naar de partijorganisatie keken en advies uitbrachten aan het partijbestuur, zonder dat gewone leden daar officieel van wisten. Het rapport over ledendemocratie is nooit naar de leden gestuurd en de Powerpoint-presentatie van de commissie-Van Dam lekte naar gewone PvdA'ers via de website van de NOS.

De werkgroepen keken beide naar de cultuur en de structuren binnen de partij om de machtspositie van de PvdA te vergroten. Maar aan die aandacht voor de hervorming van de vereniging en partijorganisatie zou eerst een grondig onderzoek naar het machtsverlies van de laatste jaren vooraf moeten gaan. Aan de afbraak van de verzorgingsstaat was zonder de PvdA in de regering zeker geen halt toegeroepen, maar dat het met regeringsdeelname evenzo gebeurde is nog het meest kwalijk. Sal Tas – wie herinnert zich nog zijn naam, laat staan zijn opvattingen – schreef eens: 'Deze reformisten hervormden niets meer, ze gaven nog slechts hervormingen prijs.'

De belangrijkste oorzaak is vermoedelijk dat de sociaal-democraten geleidelijk in de ban van het neoliberalisme raakten en na de bankencrisis niet in staat waren een alternatief voor het roofofkapitalisme te formuleren. Dat kostte de PvdA haar machtspositie; je kunt vijf jaar burgemeester in oorlogstijd zijn maar geen decennia.

Daar komt iets bij dat sluipenderwijs vanzelfsprekend is geworden. Het Binnenhof is tegenwoordig voor de partij de doorslaggevende plek geworden om resultaten te behalen. De centralisatie van de interne macht is al

jaren geleden ingezet ten nadele van die van afdelingen en gewesten. Lang speelden die in de meningsvorming en de beleidskeuzes van de PvdA een belangrijke rol. De partij was destijds een discussieplatform. Natuurlijk vond de elite in de partij dat weleens onaangenaam want het leverde felle debatten en wrijving op. Maar dat de natuurlijke spanning tussen elite en voetvolk inmiddels vrijwel ontbreekt is voor de partij in haar geheel de dood in de pot.

Joop van den Berg schreef onlangs: 'De sociaal-democratie is groot geworden in de lokale democratie. Gegeven de grote sociale problemen daar – armoede, woningnood, sociale ongelijkheid – liggen daar haar grootste kansen.' Een analyse van hoe de macht van de partij is gemarginaliseerd en het antwoord daarop moet dan ook niet geformuleerd worden vanuit verheven idealen en met onder de radar opererende commissies, maar vanuit signalen uit afdelingen en gewesten over leefomstandigheden en mistanden in onze dorpen en steden.

Verdere centralisatie van de macht in de partij, zoals de commissie-Van Dam voorstelt, is niet de oplossing. Ik pleit voor een ledenpartij-nieuwe-stijl met leden die bestuurders en partijtop helpen leren wat er leeft bij de gewone man of vrouw. We moeten daarover niet romantisch doen. We kunnen niet teruggaan naar een verleden zoals ik dat kende, waarin leden-vrijwilligers die de contributie ophaalden, de suggesties en klachten van de leden noteerden en meenamen naar het bestuur van de afdeling die ombudswerk avant la lettre deed. Maar ook vandaag zouden gewone leden veel meer kunnen bijdragen dan alleen donaties in de campagnekas, berichten delen op sociale media en flyers uitdelen op de markt. Zij hebben kennis over wat er leeft in de haarvaten van de samenleving. Daarop hoort de partijorganisatie met een nieuwe rolverdeling van de geledingen aan te sluiten.

Gelijke rechten zonder grenzen

Sociaal-democraten kunnen altijd terugvallen op hun beginselen. Maar bedoelen we er altijd hetzelfde mee? En hoe leg je uit waar de PvdA voor staat zonder het alleen te hebben over concrete maatregelen? Volgens Jan Pronk moeten we solidair zijn met alle slachtoffers van de globalisering, in eigen land én daarbuiten.

JAN PRONK

Voormalig minister, onder meer van Ontwikkelingssamenwerking en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

De coronapandemie plaatst alle waarden in een ander perspectief. Vrijheden worden beperkt om de medemens te beschermen. Dat treft niet iedereen op gelijke wijze: mensen met een hoger inkomen, een groter huis, een vaste baan kunnen zich gemakkelijker aan de beperkingen aanpassen dan anderen. Ongelijkheden worden erdoor vergroot.

Dat vraagt om solidariteit met kwetsbaren: mensen met 'onderliggend lijden' of degenen die in een verpleeghuis verblijven. Het vraagt ook om wederzijdse solidariteit tussen andersdenkenden: gevaccineerde personen met hun om welke reden dan ook niet gevaccineerde medemensen, en andersom. Voor velen spreekt dat vanzelf. Mensen die werkzaam zijn in de zorg tonen een bewonderenswaardige solidariteit met degenen die aan hun zorg zijn toevertrouwd. Maar op solidariteit van degenen die tot nu toe de dans ontsprongen kunnen zij steeds minder rekenen.

Velen accepteren de beperkingen niet alleen om zichzelf te beschermen, maar ook uit solidariteit met scholieren en ondernemers, voor wie het belangrijk is dat de sluiting van

de school en het bedrijf kan worden opgeheven. Maar anderen trekken zich er weinig van aan. Feestvieren, dansen met Jansen, meer dan eens met vakantie gaan omdat we daar nu eenmaal recht op hebben, skiën in Oostenrijk, vliegen naar Qatar en shoppen in Antwerpen, het is te aantrekkelijk om ervan af te zien.

Solidariteit spreekt dus niet vanzelf. Niemand zal betwisten dat solidariteit het bindweefsel vormt van een goed functionerende samenleving. De vraag is niet of solidariteit wenselijk is, maar met wie, op welke voorwaarden en in welke mate. Dat de meningen verschillen is niet erg, ook niet in een democratie, want daar hebben we de politiek voor. Solidariteit is het resultaat van politieke strijd.

In die strijd nemen beginselvaste socialisten het standpunt in: je bent pas volledig vrij als iedereen vrij is, in gelijke mate. We zijn solidair met iedereen wiens vrijheden en mensenrechten worden geschonden, iedereen die aan de onderkant van de samenleving is terechtgekomen, iedereen die dreigt te worden buitengesloten of al buiten staat. Solidariteit is een teken van beschaving. Dus: onvoorwaar-

Jan Pronk

delijke solidariteit met iedereen met wie we samenleven, op voet van gelijkheid.

Welke samenleving bedoelen we daarmee? Ons eigen land, of de wereld? Vijftienvier jaar geleden, in 1996, was het hoofdthema van het Zwolle-congres van de PvdA: 'Een nieuwe verdeling van arbeid, ruimte en kennis.' We moesten een nieuw antwoord vinden op de vraag waarover binnen de PvdA van het begin af aan politieke strijd was gevoerd: wat is de juiste verhouding tussen overheid en markt, als we voor iedereen een bestaan in zekerheid willen garanderen? Ten behoeve van dat debat schreef Paul Kalma een nota met als titel *De onvoorwaardelijke terugkeer van de solidariteit*. Ik mocht het congres toespreken over de internationale aspecten daarvan en koos als titel *De onvoorwaardelijke terugkeer van de internationale solidariteit*. Het was het decennium waarin sociaal-democraten in eigen land de strijd aangingen tegen het neoliberale gedachtengoed en internationaal tegen de perverse consequenties van de globalisering. De solidariteit was nog niet teruggekeerd, maar we riepen ertoe op.

Met die oproep had het congres weinig moeite. De ontwikkelingshulp, van oudsher teken van solidariteit met de bevolking van arme en geknechte landen, werd vastgesteld boven de internationaal geldende norm. Daar had de PvdA sinds Tinbergen voor gestreden en daar mocht niet op worden gekort. En vluchtelingen waren welkom, ook al keerde rechts Nederland zich van hen af. Voor sociaal-democraten waren nationale en internationale solidariteit onverbreekbaar met elkaar verbonden. Zij kunnen niet zonder elkaar. Alle mensen op de hele wereld, ongeacht huidskleur, religie, seksuele geaardheid of etnische identiteit, hebben dezelfde rechten op een menswaardig bestaan. Dat belijden we niet alleen, daar zetten we ons voor in.

Die inzet is tanende. De PvdA nam het initiatief om de Nederlandse inspanningen te verlagen. En de solidariteit met vluchtelingen werd stapsgewijs ingeperkt. Het stuitte niet op veel weerstand: er moest nu eenmaal bezui-

nigd worden en rechts Nederland riep dat ons land vol was. De samenhang tussen nationale en Internationale solidariteit bleek niet zo onwrikbaar als voorheen was beloofd.

Beloofd, inderdaad, want die samenhang is geen natuurverschijnsel, maar een politieke keuze. De keuze voor de beperking van de reikwijdte van de solidariteit vroeg om een argumentatie. Die werd gevonden: we zijn solidair met iedereen met wie we in hetzelfde schuitje

De vraag is niet of solidariteit wenselijk is, maar met wie, op welke voorwaarden en in welke mate

zitten, iedereen die dezelfde risico's loopt als wij: solidariteit als verzekering tegen pech. Vluchtelingen en arme bevolkingsgroepen in ontwikkelingslanden verkeren in een gans andere situatie. Hun risico's zijn niet te verzekeren. Daarom is het onmogelijk met hen in gelijke mate solidair te zijn. Dat werd het argument om de terugkeer van de solidariteit op zijn beloop te laten.

Niemand vroeg zich af hoe het komt dat anderen niet met ons in hetzelfde schuitje zitten. Konden ze ons schuitje niet bereiken omdat we hen koloniseerden? Kwamen ze dichtbij, maar hebben we ze niet toegelaten? Of overboord gegooid?

Over coronasolidariteit in eigen land wordt dagelijks gedebatteerd. Maar mensen in ontwikkelingslanden krijgen slechts mondjesmaat toegang tot de vaccins waarover wij in ruime mate beschikken, en dan veelal afdankertjes, voorbij de houdbaarheidsdatum. Vluchtelingen verkeren nog steeds in erbarmelijke omstandigheden vlak buiten de hekken van ons welvarende Europa. Het is niet eens meer een onderwerp waarover po-

Jan Pronk

litieke strijd wordt gevoerd. De regering van Rutte zweeg stil, ook de minister voor Ontwikkelingssamenwerking die de internationale solidariteit hoog in het vaandel hoort te dragen. Wie heeft de moed zich te verzetten? Wie durft, tegen de stroom in, op te komen voor mensen die zijn buitengesloten en niet meer worden gehoord?

In 1995 sprak Wim Kok in zijn Den Uyl-rede over de noodzaak ideologische veren af te schudden. Hij is vaak misverstaan: hij bedoelde de ideologische ballast, maar niet de ideologische beginselen. Integendeel. Hij gaf zijn rede als titel: *We laten niemand los* en formuleerde aan het eind van zijn toespraak die toezegging als een beginsel. Niemand los-laten, dat betekent met iedereen solidair zijn.

In mijn eigen Den Uyl-lezing, uitgesproken in 2007 onder de titel *Open links* betoogde ik dat dat beginsel in het nieuwe beginselprogramma van de PvdA onvoldoende tot zijn recht kwam. Dat hing samen met het volledig verdwijnen van het gelijkheidsbeginsel uit

dat programma. In het beginselprogramma van 1977, geschreven onder leiding van Lolle Nauta, had dat nog een prominente plaats gekregen. Daarin werd betoogd dat alle mensen gelijke rechten hebben, ongeacht afkomst, seksuele geaardheid, leeftijd en nationaliteit. Gelijke rechten op vrijheid, op overlevingskansen, op de toegang tot natuurlijke hulpbronnen, gelijke rechten om te bestaan en te leven, ook al is men geboren in een gebied ver weg van het Westen. Die gelijke rechten kunnen alleen worden gerealiseerd als er ook gelijke rechten en plichten bestaan op solidariteit. 'We laten niemand los', die uitspraak verplicht tot solidariteit, met iedereen, waar dan ook, niet alleen met wie wij in hetzelfde schuitje zitten, maar met alle slachtoffers van de globalisering, overal: in ons eigen land en daarbuiten. Internationale solidariteit is van het begin af aan een basisbeginsel geweest van de sociaal-democratie, zonder grenzen en zonder beperkingen. Dat hoort het nog steeds te zijn.

Kantelpunten

*Reactie op Natascha van der Zwan,
Arjen van der Heide en Philipp Golka*

Campagnes zoals ABP Fossielvrij zijn niet gericht op het langzaam vergroenen van de grote oliebedrijven, maar hebben tot doel een kantelpunt te forceren en het systeem radicaal te veranderen.

HISKE ARTS

Campagnecoördinator bij ABP Fossielvrij

Eén voor één gingen ze om dit jaar: Harvard University, een groot Canadees Pensioenfonds, de Nederlandse pensioenfondsen PME, Horeca & Catering en – de grootste klapper – pensioenfonds ABP. Ze besloten niet langer pensioengeld te investeren in producenten van kolen, olie en aardgas. 2021 werd zo het jaar waarin fossiel divesteren – het uitsluiten van fossiele bedrijven in de beleggingsportefeuille – een vlucht nam. Inmiddels sluiten wereldwijd zo'n 1485 instellingen fossiele investeringen en beleggingen gedeeltelijk of volledig uit. Zij vertegenwoordigen een gezamenlijk vermogen van \$ 40 biljoen.¹

De besluiten van de pensioenfondsen komen niet uit de lucht vallen: er ligt een jarenlange campagne aan ten grondslag. Sinds 2014 voert ABP Fossielvrij een campagne om ABP, het vijfde pensioenfonds van de wereld, ertoe te bewegen niet langer in fossiele bedrijven te investeren.² ABP Fossielvrij is een coalitie van ambtenaren, onderwijspersoneel en Fossielvrij NL, en onderdeel van een wereldwijde beweging die druk uitoefent op financiële instellingen om te breken met de fossiele industrie.

In het vorige nummer van *S&D* analyseren onderzoekers Natascha van der Zwan, Arjen van der Heide en Philipp Golka in het artikel *Weg met Fossiel* de mogelijke effecten van de beslissing van pensioenfonds ABP.³ De auteurs gaan uitvoerig in op de vraag of oliebedrijven hierdoor in beweging komen en hoe de beslissing de fossiele sector financieel raakt. Deze effecten zijn belangrijk en relevant, maar het uiteindelijke doel van ABP Fossielvrij en de wereldwijde divestmentbeweging blijft in het artikel vrijwel onbesproken.

Een radicale omslag

Fossiele bedrijven weten al sinds de jaren zestig van de vorige eeuw dat de verbranding van hun producten ons in de problemen brengt.⁴ Maar bedrijven als Shell, ExxonMobil en Total kwamen niet in actie en investeerden niet in duurzame alternatieven voor fossiele grondstoffen. Integendeel, na het sluiten van het klimaatakkoord van Parijs spendeerden de vijf grote fossiele reuzen ruim een miljard dollar aan de lobby tegen een effectief klimaatbe-

leid.⁵ Terwijl we niet om de reclames heen kunnen waarin Shell belooft te veranderen, haalde het bedrijf de afgelopen jaren de eigen minimale investeringsdoelen van 3% in hernieuwbare energie niet.⁶ In 2019 investeerden fossiele bedrijven 99,2% van hun middelen in méér fossiel.⁷

We hebben — om de woorden van ABP-bestuursvoorzitter Corien Wortmann te lenen — ‘een radicale omslag’ nodig om een leefbare wereld binnen bereik te houden.⁸ Vaak wordt ons het vergezicht van 2050 voorgehouden waarin de CO₂-uitstoot volgens het Parijse klimaatakkoord tot netto nul moet zijn teruggebracht. Maar de realiteit is dat als we doorgaan op de weg die we nu bewandelen we binnen tien jaar boven de 1,5 graden opwarming uitschieten. Op dit moment liggen we zelfs op koers voor een temperatuurstijging van 2,7 graden aan het eind van deze eeuw.⁹

APB laat zien dat je ook zonder verlies aan rendement kunt kiezen voor een radicale omslag

De grens die wetenschappers als relatief veilig beschouwen is 1,5 graden.¹⁰ Boven deze temperatuurstijging is er een grotere kans op kettingreacties van fysieke *tipping points*. Dat zijn onomkeerbare omslagpunten waardoor klimaatontwrichting zichzelf gaat versterken. Bijvoorbeeld als de permafrost in Siberië, Alaska en Canada ontdooit. Dan komen grote hoeveelheden kooldioxide en methaan vrij die nu worden vastgehouden in de bevroren grond.

Als we de opwarming van de aarde onder de 1,5 graden willen houden, moet 89% van de huidige kolenreserves en bijna 60% van de olie- en gasreserves in de aarde blijven.¹¹ De fossiele bronnen die al ontdekt zijn kunnen niet vol-

ledig opgeboord worden, laat staan dat er nu nog gezocht kan worden naar nog meer kolen, olie en gas. Zelfs het conservatieve Internationaal Energie Agentschap (IEA) geeft aan dat nieuwe fossiele projecten niet verenigbaar zijn met het halen van de grens van 1,5 graden.¹²

De meeste fossiele bedrijven zijn inmiddels wel met klimaatplannen gekomen, maar de uitvoering hiervan zal de klimaatcrisis alleen maar versterken. Als alle ‘duurzame’ plannen van Shell worden uitgevoerd zal de absolute CO₂-uitstoot van Shell in 2030 met 4% zijn toegenomen.¹³ De rechter heeft Shell juist verplicht om zich in te spannen een reductie te realiseren van 45% ten opzichte van de CO₂-uitstoot in 2019.¹⁴

Waarom praten niet helpt

Veel beleggers kiezen ervoor via hun aandeelhouderschap invloed uit te oefenen op de beslissingen die genomen worden in de bestuurskamers van de fossiele reuzen. Zo probeert het Nederlandse aandeelhouderscollectief *Follow This* sinds 2002 klimaatresoluties in te dienen bij de aandeelhoudersvergaderingen van Shell.¹⁵ Ook bij pensioenfondsen ABP was het lang beleid om invloed uit te oefenen vanuit een aandeelhouderspositie. Maar de decennialange gesprekken — een strategie die bekend staat als *engagement* — hebben weinig opgeleverd.

Dat komt omdat fossiele bedrijven uitgaan van geleidelijke reductiedoelen stellen voor de uitstoot van hun eigen processen: de CO₂-uitstoot bij de *productie* van fossiele producten. De fossiele industrie neemt geen verantwoordelijkheid voor de uitstoot bij de *consumptie* van hun producten: de verbranding van de kolen, gas, en olie door hun klanten: automobilisten met een benzineauto, vliegtuigmaatschappijen en de zware industrie. Daar vindt 90% van de CO₂-uitstoot plaats die aan fossiele energiebronnen kan worden toegeschreven.¹⁶ Als fossiele bedrijven alleen hun bedrijfsprocessen verduurzamen dan richten zij zich slechts op 10% van de uitstoot.

Zelfs als je wèl gelooft dat *engagement* oliebedrijven aanzet tot verandering van hun business model, dan pakt de stap van ABP om uit fossiele investeringen te stappen waarschijnlijk goed uit. De auteurs van het artikel *Weg met fossiel* wijzen op het risico dat met het vertrek van ABP de positie van niet-duurzame aandeelhouders wordt versterkt. Maar in de praktijk zien we dat nu de roep om te divesteren steeds luider klinkt en investeerders daadwerkelijk uit fossiel stappen de steun voor de klimaatresoluties van *Follow This* juist stijgt. Oliebedrijven weten dat het niet bij praten blijft: als zij niet in beweging komen zullen investeerders vertrekken. De overgebleven investeerders hebben immers wat uit te leggen als ze in fossiel blijven investeren. Het enige alternatief voor investeringen terugtrekken is voor hen het aandringen op een duurzamere strategie.

Waarom 'social tipping points' nodig zijn

Hoe kunnen we een radicale omslag creëren? Wetenschappers van het Potsdam Instituut wijzen op de noodzaak van 'social tipping points'.¹⁷ Zoals fysieke 'tipping points' de klimaatverandering versterken, zo kunnen 'social tipping points' in de samenleving zorgen voor zichzelf versterkende en versnellende duurzame veranderingen. Fysieke 'tipping points' kunnen ecosystemen verwoesten, 'social tipping points' kunnen de fossiele sector laten wankelen en leiden tot een nieuw normaal waarin de duurzame keuze de enige logische, ethische, betaalbare en beschikbare optie is.

Een onlangs opgericht alliantie van NGO's en wetenschappers pleit daarom voor de invoering van 'social tipping point'-interventies door de overheid: zoals verplicht divesteren uit fossiele industrie voor banken en pensioenfondsen, een eind aan subsidies voor de fossiele sector en een verbod op reclames voor fossiele producten.¹⁸ Deze drie maatregelen staan ook in het verkiezingsprogramma van de PvdA.

Het effect van divesteren

Het forceren van 'social tipping points' is geen nieuwe strategie. In het volle besef van deze realiteit lieten een groep Amerikaanse studenten en de journalist en milieuactivist Bill McKibben zich voor de fossiele divesteringscampagne inspireren door een andere campagne die een grote transitie heeft veroorzaakt: de anti-apartheidcampagne in Zuid-Afrika in de jaren tachtig. Deze campagne inspireerde mensen over de hele wereld, waaronder ook kerken en maatschappelijke organisaties in Nederland die zich bij de campagne aansloten. Bedrijven kwamen behalve financieel vooral moreel onder druk te staan. Het apartheidregime kwam daardoor alleen te staan, en het einde is bekend.

Ook de klimaatcrisis is een morele zaak, betoogde Desmond Tutu. In landen die het minst hebben bijgedragen aan CO₂-uitstoot, worden mensen nu al geraakt door de gevolgen van de klimaatcrisis. Van droogte tot hongersnood, van stijgende voedselprijzen tot overstromingen, van onleefbare temperaturen tot bosbranden – mensen lijden onder een crisis die zij niet veroorzaakt hebben. Daarnaast zijn er de talloze getroffen van de fossiele projecten zelf: denk aan de gedupeerden van de gaswinning in Groningen, de boeren in de Nigerdelta of de gemeenschappen die in verwoild gebied in Ecuador of Argentinië leven.

Elk bedrijf, dus ook een fossiel bedrijf, heeft een 'social license to operate' nodig om te kunnen floreren; alleen met maatschappelijk draagvlak willen mensen voor je werken, kun je contracten en vergunningen verwerven en heb je toegang tot de politiek. Ook voor bestuurders van bedrijven is moreel aanzien van groot belang. Door divestment, komt de 'social license' van fossiele bedrijven onder druk te staan. Met andere woorden: de financiële impact van divesteren is misschien (nog) beperkt, de fossiele industrie komt wel in het verdomhoekje, waar ook de wapen- en tabaksindustrie zitten. Hierdoor wordt de invloed van de fossiele sector op onze samenleving

verkleind en ontstaat politieke en maatschappelijke ruimte om andere keuzes te maken.

Stap ABP doet er toe

De beslissing van ABP heeft de potentie om een ‘social tipping point’ in de maatschappij in gang te zetten. In de eerste plaats omdat ABP andere financiële instellingen kan inspireren. Nu zo’n grote speler – ABP heeft een belegd vermogen van meer dan € 500 miljard – het vertrouwen opgeeft in de fossiele industrie, veroorzaakt dit in de financiële wereld, samenleving en politiek mogelijk een sneeuwbal-effect. Alle pensioenfondsen, verzekeraars en banken worden ineens geconfronteerd met de

auto- en cementindustrie. In tegenstelling tot de fossiele sector waarin wordt gevraagd om de kernactiviteit te wijzigen, is in deze sectoren versnelling te verwachten als aandeelhouders daarop aandringen.

Ook heeft ABP nu de handen vrij om bij banken waar ze aandeelhouder is aan te dringen om te stoppen met het financieren van nieuwe fossiele projecten. Tot slot heeft ABP aangegeven bij de overheid te pleiten om een einde te maken aan fossiele subsidies vanuit de overheid en voor prijsprikkels die CO₂-reductie bevorderen.

Tot slot

Het zou dwaas zijn als we de gevolgen van de divestment-beweging tegen het apartheidsregime in Zuid-Afrika zouden analyseren door enkel te kijken naar de effecten bij de bedrijven die het doelwit waren. We kunnen niet anders dan in die analyse ook de val van het apartheidsregime zelf betrekken. Zo ook moeten we de stap van APB en de gevolgen voor fossiele bedrijven in een bredere context zien en verder kijken dan alleen de directe gevolgen voor de fossiele sector en haar aandeelhouders.

De stap van ABP is belangrijk omdat deze laat zien dat we voor de verandering niet moeten rekenen op de fossiele industrie, maar juist moeten inzetten op verandering bij andere actoren: de overheid, financiële instellingen en de grootafnemers. Divesteren ondermijnt de ‘social license’ van de fossiele industrie en brengt een kantelpunt richting een rechtvaardige klimaatneutrale samenleving dichterbij.

Als alle ‘duurzame’ plannen van Shell worden uitgevoerd zal de absolute CO₂-uitstoot van Shell in 2030 met 4% zijn toegenomen

vraag: waarom blijven wij middenin een klimaatcrisis nog steeds investeren in fossiel? De stap van APB laat aan andere financiële instellingen zien dat je, ook zonder verlies aan rendement, kunt kiezen voor een radicale omslag.

Daarnaast gaat ABP nu de tijd die het beschikbaar heeft voor ‘engagement’ inzetten bij bedrijven waar wel écht het verschil te maken is: zoals bij fossiele grootverbruikers in de

Noten

- 1 Divestinvest.org. (2021, 26 oktober). *Investdivest 2021, A Decade of progress towards a just climate future.*
- 2 Zie ook: gofossilfree.org/nl/abp/
- 3 Natascha van der Zwan, Arjen van der Heide en Philipp Golka (2021, december) Weg met Fossiel. *Socialisme & Democratie* 78(6). pp. 62-70.
- 4 Zie ook: www.merchantsofdoubt.org
- 5 Influence Map (2019, maart). *Big oil's real agenda on climate change*; Sandra Laville. (2019, 22 maart). Top oil firms spending millions lobbying to block climate change policies, says report. *The Guardian*.

- 6 Redactie (2021, 22 februari). Shell haalt eigen doel niet: minder uitgegeven door groene energietak. *Trouw*.
- 7 IEA. (2020, januari). *The oil and gas industry in energy transitions. World Energy Outlook special report*.
- 8 Frank Straver. (2021, 26 oktober). Waarom pensioenreus ABP plotseling alle fossiele belangen wil afstoten: 'Er is veel draagvlak voor deze keuze'. *Trouw*.
- 9 Climate action Tracker. (2021, 11 september). *Glasgow's 2030 credibility gap: net zero's lip service to climate action*.
- 10 Heleen Ekker. (2021, 4 maart). *KNMI: 1,5 graad opwarming mogelijk al over negen jaar bereikt*. NOS; Zeke Hausfather (2021, 8 oktober). *Analysis: What the new IPCC report says about when world may pass 1.5C and 2C*. Carbonbrief.org
- 11 Bianca Nogrady (2021, 8 september) Most fossil-fuel reserves must remain untapped to hit 1.5 °C warming goal. *Nature*.
- 12 IEO. (2021, 18 mei). *Pathway to critical and formidable goal of net-zero emissions by 2050 is narrow but brings huge benefits, according to IEA special report*.
- 13 GShu Ling Liauw e.a. (2021, 22 oktober). *Initiation of coverage: Royal Dutch Shell (RDS)*. Global Climate Insights.
- 14 Rechtbank Den Haag (2021, 26 mei). *Royal Dutch Shell moet CO₂-uitstoot terugbrengen*. Rechtspraak.nl
- 15 Zie ook: Follow-this.org.
- 16 NOS (2021, 26 mei). *Wat betekent de 'baanbrekende' uitspraak in de klimaatzaak voor Shell?*
- 17 I.M. Otto, J.F. Donges e.a. (2020). *Social tipping dynamics for stabilizing Earth's climate by 2050*. *PNAS*.
- 18 Zie ook: www.socialtipping-pointcoalitie.nl

NU IN DE BOEKHANDEL

Voor iedereen die het lokaal bestuur ter harte gaat

De publieke verantwoording door de overheid over de uitvoering van beleid schiet tekort. De kritische, wantrouwige burger die het gezag niet meer als vanzelfsprekend accepteert, verwacht van zijn gezagsdragers wel een foutloze uitvoering. Bestuurders en professionals die te maken hebben met taaie problemen vol onzekerheden, durven dat niet te laten zien en tegenslagen nauwelijks toe te geven.

In dit boek gaat Jan de Ridder, vertrekkend directeur van de Rekenkamer Metropool Amsterdam, dieper in op deze patstelling die zich ook in het lokale bestuur manifesteert. Onder meer aan de hand van lastige dossiers zoals de jeugdzorg, deelnemingen in private bedrijven en de participatie van de burger in het gemeentelijke beleid, laat De Ridder zien wat er mis gaat en waarom gebrek aan verantwoording en het ontbreken van grip hand in hand gaan.

ISBN 9789461645548

264 pp

€ 22,50

Van de regisseur

Voor *S&D* verzamelde regisseur Zarah Bracht een aantal fragmenten uit *Being wrong and how to admit it*. Deze theatermonoloog is geschreven voor actrice Kirsten Mulder en wordt muzikaal begeleid door de drummers Ata Güner en Nina de Jong. Mulder speelt een politica die worstelt om verantwoording af te leggen in haar verschillende rollen als vertegenwoordiger van de burgers, stem van 'het systeem' en ten slotte ook als mens.

De voorstelling is gemaakt vlak voor de eerste coronalockdown en zou oorspronkelijk in maart 2020 in première gaan. Na enkele try-outs te hebben gespeeld moesten we het project pauzeren tot oktober 2020. Toen mochten we eindelijk de première vieren, ook al was dat met maar dertig toeschouwers. Op deze manier hebben er helaas weinig mensen de voorstelling live kunnen zien. Tegelijkertijd werd door de pandemie het motief van de voorstelling – een politiek leider die (in een persconferentie) verantwoording moet afleggen – alleen maar relevanter. Daarom heb ik samen met Productiehuis Theater Rotterdam besloten *Being wrong and how to admit it* in het najaar van 2022 opnieuw op te voeren.

Tijdens het schrijf- en maakproces (pre-corona) verdiepte ik me in de casus van de Griekse schuldencrisis van 2015. Daarbij werd mij duidelijk dat politici en bestuurders vaak niet in het openbaar op hun overtuigingen terug mogen komen, ook al zijn ze persoonlijk van mening veranderd en geven ze dat ach-

terde schermen toe. Dit maakte bij mij veel vragen los – waarom kunnen politici zo moeilijk ergens op terugkomen, zelfs als nieuwe kennis de zaak in een ander licht plaatst? En ook, wat zouden meer openheid, inhoudelijk ergens op terugkomen, excuses maken en het proces van veranderende politieke standpunten inzichtelijk maken, kunnen bijdragen aan hoe we ons als burgers met de politiek kunnen verbinden?

Het was altijd mijn streven om de tekst en de gehele voorstelling zowel een empathische oefening te laten zijn voor mensen die worstelen met het bekennen van fouten en het maken van verontschuldiging, alsook een pleidooi voor meer openheid in de samenleving. Een cultuur waarbinnen fouten makkelijker worden toegegeven en mensen (ook politici) terug mogen komen op hun standpunten. Ik wilde dat de toeschouwers in de politica zowel herkenning vinden alsook afschuw ervaren die tot (om)denken aan kan zetten.

Zarah Bracht

Regisseur en theatermaker bij productiehuis Theater Rotterdam

Being wrong and how to admit it

DEEL 1

Persconferentie. We zien een neutrale achtergrond, een beige gordijn, er gebeurt lang niets. Vanachter de tribune komt de politica op. Ze gaat zelfverzekerd voor het gordijn staan. Ze heeft een uitstraling van autoriteit. Haar aankleding, lichaamshouding en gezichtsuitdrukking geven onmiddellijk de indruk dat deze vrouw de wereld begrijpt. Ze is aantrekkelijk en sterk, maar ook moederlijk, zodat je denkt dat ze je zal beschermen als het mis gaat. Deze vrouw wil je vertrouwen. Ze is de incarnatie van rust en kracht.

'Dames en heren,
Geachte burgers,

Het is tijd voor mij om —

Na een vruchtbaar overleg met het —
hele kabinet
hebben wij

We zijn ons ervan bewust dat —
dat u het recht heeft op — exc ...'

Telkens stokken de woorden in haar strot, ze probeert eerst erover heen te gaan, met uitwijkingen de speech aan te vullen, te verbloemen dat ze er niet uitkomt. Ze begint op haar hielen te wiebelen, eerst ongemerkt, dan steeds heftiger.

'We weten dat er dingen —
en daarom sta ik hier vandaag voor u
mijn welgemeende — (lange pauze)

Namens het hele kabinet hebben wij
besloten dat u recht heeft op — (pauze)

Wij moeten de daad bij het woord voegen —
en daarom sta ik hier voor u
want we zijn ons ervan bewust dat u
wel degelijk — (pauze)

U heeft ons nodig.

In die zin —

Wij zijn er.

En we hadden er al veel —
eerder.

En daarom is het goed —
en zijn we er allemaal van overtuigd
dat er dingen zijn geweest die niet
helemaal —

goed zijn gegaan.

En daarom

wil ik u mijn welgem —

Wij zien u.

Dus —

Wij —

Ik sta hier voor u

namens de hele regering mijn —
ons

welgemeende ...'

De politica verliest het evenwicht op haar hakken, valt bijna, draait zich om en klampt zich snel vast aan het gordijn. Ze blijft in deze houding, alsof ze niet meer durft het publiek aan te kijken. Langzaam trekt ze haar pumps uit, spreekt nu zachtjes richting het gordijn, als een kind dat een geheim vertelt:

UIT HET THEATER: BEING WRONG AND HOW TO ADMIT IT

'Het was een mooi idee. Ik vond het zo'n mooi idee.
 Het is een mooi idee.
 Want. We leven gewoon in een hartstikke tof land.
 En als iedereen aan aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Ja, als iedereen aan aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Dat is een mooi idee.'

Ze herhaalt het als een mantra. Terwijl ze deze zin steeds opnieuw zegt, wordt ze steeds enthousiaster, tilt her en der het gordijn omhoog waaronder licht doorschijnt en drums te horen zijn. Ze begint bijna te dansen en ze wil onder het gordijn kruipen, naar de andere kant.

'Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Echt.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.
 Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er werkelijk aan iedereen gedacht.
 Zo'n mooi idee.'

Als iedereen aan zichzelf denkt, wordt er aan iedereen gedacht.'

Liggend op de grond rolt ze onder het gordijn, het licht gaat uit, het gordijn opent en we zien

erachter bontje lampjes, rook, haast de binnenwereld van de politica, waarin zij danst en dartelt en helemaal zichzelf kan vieren.

DEEL 2

In een kantoorkamer, onder een berg papierwerk zien we de politica de nacht doorhalen. Ze is erg druk en schuift op haar kantoorstoel over de vloer. Ze spreekt tot het publiek maar lijkt de woorden meer voor zichzelf te herhalen. Naarmate haar verhaal vordert wordt steeds onduidelijker tegen wie ze zich eigenlijk richt.

'En ik moet ook overal tegelijk zijn,
 ik ben gevraagd ...
 Ik vraag zelf bijna nooit iets behalve een glas water en feedback dan.
 Ik vraag "Hoe kan het beter?"
 Dat vinden mensen fijn.
 Dat geeft ze hoop
 en mij een hoop gedoe.'

Want ik moet iedereen bedienen.
 Ik kan niet alleen maar bij jou zijn.
 Een kind snapt het hè.
 Dat de kerstman er niet alleen voor haar is.
 Ik kan niet met mijn aandacht de hele tijd alleen maar bij jou zijn.

Het liefst wil ik iedereen tevreden stellen!
 Dat is het enige wat ik wil.
 Maar ja, het is moeilijk met al die belangen.

Je wilt niet weten hoeveel belangen er iedere ochtend weer opbellen, hoeveel flap-mappen er niet weer op het bureau liggen.
 Daar probeer ik dan allemaal voor op te komen.

Ze willen allemaal dat ik ze verdedig, en dat doe ik.

UIT HET THEATER: BEING WRONG AND HOW TO ADMIT IT

Die belangen worden door jullie
geformuleerd,
landen op mijn bureau,
ik verdedig ze,
en jullie volgen vervolgens.

Belangen, wat doen jullie dan de hele dag?
Op de bank hangen in de verwachting dat
je wel verdedigd zal worden?
En dat moet ik dan doen...

Dan kan ik natuurlijk niet ook nog ingaan
op subjectieve gevoeligheden.
Niet te veel inzoomen op details, dan kom
ik namelijk niet rond.
Ik doe mijn best, echt.
Maar je bent gewoon niet het enige belang.

Het ligt in de natuur van onze afspraken,
dat ik probeer de objectieve waarde eruit te
kristalliseren, uit al die belangen.
En naar aanleiding daarvan verdedig ik ze.

“Objectieve waarde leidt tot objectieve
waarheid”,
dat heb je zelf gezegd,
dat is wat we hebben afgesproken.

We wilden toch samen groeien,
en met onze objectieve waarde en waarheid
alles overnemen, overal heen groeien?
Dat kan,
met de objectieve bemiddeling tussen al
die belangen
en ja, je weet wel,
ik heb daar niks van te vinden.
Ik kan alleen maar kijken naar de berekening.
Ik scan al die flap-mappen op mijn bureau
op de berekening.’

De politica schuift een aantal objecten door
de ruimte, pakt een steen op, legt hem in het
midden en gaat staan op de steen.

‘Dit zijn belangen, daar moet je goed
opletten,
Niet te verwarren met verlangens.
Jouw verlangens hebben geen objectieve
waarde,
daar kan ik niet mee bezig zijn,
we kunnen alleen tot een objectieve waar-
heid komen door eerlijke onderhandeling
tussen de objectieve waarden van de belangen.

Jouw belang tegenover de belangen van
iedereen, en dat zijn er veel.
Zoveel dat jij het niet kunt behappen en
daarom heb je mij.

Ik verdedig alle belangen tegen elkaar op
en zo geef ik je jouw objectieve waarde, de
objectieve waarheid.
Ik kan dat!

Ik kan niet luisteren naar je verlangens.

Ik ben hier voor het grote geheel,
om alle belangen tevreden te stellen.
Hier ben ik 24/7 mee bezig, dat moet je van
me aannemen.

Ik ben hier, ik hoor je wel,
je ongeduld en ontevredenheid,
het geklaag over ongelijkheid –
jij kunt er namelijk niet aan ontsnappen,
het persoonlijke. (*Stapt van steen*)
En daarom heb je mij.
Ik ben groter dan het persoonlijke.

(*Zachter, meer in zichzelf*) Ach, misschien
had ik wel beter moeten luisteren...
Maar ik moet uitkijken dat het subjectieve
me bij mijn werk niet in de weg gaat zitten.
Ik kan je geen objectieve waarheid geven,
als ik het allemaal op persoonlijke dingen
ga baseren.’

UIT HET THEATER: BEING WRONG AND HOW TO ADMIT IT

De politica begint de objecten in de ruimte te sorteren, mompelt nu meer in zichzelf. Alsof ze een beetje in gedachten verzonken is. Ze is bedrijvig, bijna een beetje dwangmatig, tussendoor is ze aan het tellen, maar het is onduidelijk waar de cijfers voor staan. Ze sorteert de objecten van klein naar groot op een lijn met het dichte gordijn op het voortoneel. Ze gaat ten slotte zelf staan op de lijn, naast het gordijn. Ze staat in een spotlight en kijkt recht in het publiek.

‘Ik was laatst bij een bestuursvergadering van een grote multinational, die even een inhaalslag moest maken om de markt voor te zijn.
En zodra het gaat over snijden in het personeelsbestand komt er dat moeilijke gevoel naar boven.

Ik zie die grijze koppen
Hun aarzeling om knopen door te hakken
Ze voelen allemaal bezwaar, maar willen toch groeien.
En ik denk, doe niet zo sentimenteel,
je kent de spelregels, own it!
De cijfers spreken een duidelijke taal –
De financieel directeur kijkt verbitterd naar me.

De sfeer is om te snijden ...
En ik denk, straks vliegt een van die pakken me aan, dwars over de tafel.

Heel koel neem ik een slok water,
even tijd winnen.
en ik denk, kom, raap alle moed bijeen en zeg het –
Dus ik raap alle moed bijeen en zeg luid en duidelijk:
“Kom dan met een alternatief.”

Iedereen stomverbaasd –

En ik voel dat ik momentum heb, dus nog eens:

KOM DAN MET EEN ALTERNATIEF!
WE GAAN HET HELEMAAL ANDERS DOEN
ALS JIJ ME ZEGT HOE!’

Pauze

‘De voorzitter haalt alleen zijn schouders op en zegt
“Nee, het moet gebeuren. Ik heb de regels niet gemaakt. Zo is het nou eenmaal”.

(extreem verontwaardigd)

Zo makkelijk!’

Ze stapt uit het spotlight dat aan blijft staan en gaat achter verschillende objecten op de lijn staan, waar ze mensen nadoet die verantwoordelijkheid van zich afschuiven.

‘Zo is het nou eenmaal –
Ik heb de regels niet gemaakt –
Ik kan er niks aan doen,
ik ben onvrij gemaakt!

(richting het spotlight op het gordijn waar ze eerst stond)

Jij bent verantwoordelijk voor al die rommel!
‘T is jouw schuld!

Door jou mogen we alleen maar bepalen met welke spullen we onze huizen inrichten, en verder niks.

We rennen altijd achter de feiten aan, proberen te voldoen aan iets waar we niet achterstaan.

En op een gegeven moment kijken we terug op onze levens en raken depressief,

UIT HET THEATER: BEING WRONG AND HOW TO ADMIT IT

jouw schuld!

En dan is het te laat om het roer nog om te gooien, ook jouw schuld!

Want jij gaat altijd maar door,
en dan zijn we te oud om nog wat te doen,
en kunnen we bij alles om ons heen waar-
van we weten dat het in wezen slecht is
alleen nog maar onze schouders ophalen.

(doet mens na die zijn schouders ophaalt)

‘Het zal mijn tijd wel duren.’

Pauze

(woedend, schreeuwt het uit)

‘Arrrgh!’

Ze gooit woest alle objecten uit de lijn, veran-
dert de ruimte, het licht steeds donkerder.

‘Ik kan mezelf niet afschaffen!
Ik kan mezelf niet aanpassen
op basis van een laffig bezwaartje met op-
gehaalde schouders.’

Gaat ten slotte zitten in het donker, achter bij
een van de drummers.

(kleiner, oprecht kwetsbaar, bijna verdrietig)

‘Ik wil echte kritiek –
als het anders moet,
Laat me dan zien hoe!’

DEEL 3

Na een lange stilte waarin de politica met de
rug naar het publiek achterin is gaan zitten
en zich heeft uitgekleeft, luisterend naar de
soundscape van de drummers in de donkerte.

Gekleed in alleen haar beige panty en met open
bloes kruipt ze voorzichtig op het eiland (een
verhoging in het decor) en trekt aan de kabel
een lichtpeertje van het voortoneel naar zich
toe. Het peertje is de enige lichtbron voor het
grootste deel van de komende ingetogen scène.

(Zachtjes)

‘Neem je me for granted?
Je bent me moe ...
Ben je me moe?
Haal je nou je schouders op?
Oh, dat is niet goed.

Ik ben achtergrondruis voor jou geworden.
Een verbleekt stuk behang dat al jaren nie-
mand meer opvalt.
Of niet?

Vroeger raakte je nog opgewonden van me,
van onze utopie,
Van mijn markten,
mijn ideologie van persoonlijke vrijheid,
mijn kapitaal dat jij zo graag vastpakte,
mijn individualisme –
vroeger hadden we verhitte discussies,
daagde je me uit, vocht je me aan.

Ik ben als de dood om voor jou een vanzelf-
sprekendheid te worden.
Dat ben ik al
Ik voel het’ (korte pauze)

‘Waar is het vuur?’

Als ik vroeger op kantoor kwam,
zei je nog wel eens:
Die jurk! Wat heb je aan, die staat je
helemaal niet!
Nu merk je me niet eens meer op.’

Stilte

UIT HET THEATER: BEING WRONG AND HOW TO ADMIT IT

DEEL 4

Langzaam gaat het licht weer aan, de drums zetten in met een swingende beat. De politica moet zich herpakken. Ze schuift weer met een paar van de stenen, maakt een soort stoel voor zichzelf. Ze gaat half zitten, half liggen. Ze probeert lichtheid te vinden door de volgende tekst te spreken op de beat van de drums, bijna als een soort lied. Daarbij kijkt ze charmant en samenzwerend naar het publiek, alsof ze probeert met een schouderophalen en een vrolijk nummertje af te leiden van het kwetsbare moment van daarnet.

'Jij hebt het altijd voor het zeggen, zeg je, maar ik ben zoals jij.

Je bent nou eenmaal zo, zeg je,
maar ik ben hoe?
Zoals jij.
Altijd zoals jij. (ich bin wie du...)
Ik probeer vooruit te kijken zoals jij,
ik probeer me niet af te laten leiden
Doorgaan,
Rennen,
zodat we in het weekend weer mooie
spulletjes kunnen kopen.

Wie bedenkt het?
"Ik heb de regels niet gemaakt" zeg je,
Maar ik heb ze ook niet bedacht,
ik ren maar mee,
zoals iedereen.

En ondertussen wegstijgen,
Niet kijken!
naar verdrinkende mensen,
niet kijken!
naar handen die kapot gaan onder
het werk,
al dat werk,
gif,

machines,
stoffen,
giftige stoffen in longen, ogen, handen,
verlammen, verblinden, verstikken.

De hele tijd die nare dingen
Niet kijken!
Ik heb geen tijd ernaar te kijken,
Kijk de andere kant op.

Jij hebt altijd overzicht, zeg je,
maar ik ben zoals jij.
Elke dag schuldig,
terwijl ik alleen maar ons leventje
wil beschermen,
en je veiligheid wil bieden.'

De drums stoppen met spelen.

'Je veiligheid is veel te duur,
maar het maakt niet uit,
koste wat het kost,
want ik houd gewoon nog veel meer
van ons leven dan van de wereld.'

De politica slaat haar handen voor de mond, ze snapt dat die laatste uitspraak echt niet kan, is beschaamd en probeert dat te verbergen en de muziek weer op gang te brengen, maar de drummers gaan er nu niet meer op in, ze laten haar in haar ongemak hangen. De politica staat op en probeert in de ruimte te verdwijnen. Er volgt een lange scène waarin ze er veel te lang over doet om af te gaan, de drummers wachten met subtiele irritatie tot dat ze eindelijk weggaat.

Being wrong and how to admit it gaat in het najaar van 2022 opnieuw op Tournee. Kijk voor meer informatie op www.theaterrotterdam.nl/beingwrong.

- 3 *Redactioneel* Een nieuw kabinet, en nu?
4 *Vrijmipo* Vergadering
6 *Column Marijke Linthorst* Minder autonomie voor schoolbesturen
7 **Joop van den Berg** Een kabinet verwekt in rancune
16 *Column David Rietveld* Klagen over geld
17 **Tijn Croon & Sjoerd Brouns** Pak energiearmoede gericht aan
-

- 26 **Een nieuw sociaal contract? Banningprijs 2022**
28 **Barend Wind** Sociaal-democraat, hou je oog op de bal
33 **Kristiaan Bakker** De samenleving als sociaal contract:
van verhulling naar onthulling
37 **Lian Heinhuis** De valse belofte van een nieuw contract
41 **Rimmert Riedstra** De spiegel van de samenleving
-

- 45 **Peter Sas** Samen tegen het kapitalisme
53 *Column Jacqueline Kalk* Politiek verlot
54 **Thomas Kampen** Klem in de bijstand
63 *Column Klaas Swaak* Bottom-up partij
64 *Over beginselen* **Jan Pronk** Gelijke rechten zonder grenzen
67 **Hiske Arts** Kantelpunten
73 *Uit het theater* **Zarah Bracht** Being wrong and how to admit it

9 789461 645555

vannenep

S&D online lezen

Abonnees van S&D kunnen de meest recente artikelen direct online lezen.

Wilt u S&D online lezen en/of per mail geattendeerd worden op nieuwe artikelen? Geef dan uw naam en e-mailadres aan ons door via send@wbs.nl. Wij sturen u vervolgens de gegevens toe waarmee u een account kunt aanmaken op de website van de Wiardi Beckman Stichting.

HANS BLOKLAND Red onze democratie

KLARA BOONSTRA

Ongelijke zeggenschap over de werkplek

LOKALE PARTIJEN: GEEN BEDREIGING MAAR EEN KANS

JANTINE KRIENS

ZET EEN STREEP DOOR HET PENSIOENAKKOORD

DAVID BAKKER

Jaargang 79, nummer 2, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Verschijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer
Nik de Boer
Meike Bokhorst
Wimar Bolhuis
Klara Boonstra
Ruud Koole
Wiljan Linders (*eindredactie*)
Marijke Linthorst
Kiza Magendane
Annemarieke Nierop (*hoofdredeactie*)
Bram van Welie

Redactieraad

Maurits Barendrecht
Marc Chavannes (*voorzitter*)
Liesbeth Noordegraaf
Paul Tang

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting
Emmapark 12
2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,
mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennis-
makingsnummer of meldt u zich
aan via het formulier op
www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep
Emmastraat 69
1814 DM Alkmaar
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50
- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees
Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).
Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Deemoed

Dat het eerste concrete voorbeeld van een nieuwe en betere politieke cultuur in Den Haag moest komen van vertrekkend partijleider Lilianne Ploumen is natuurlijk cynisch. De bewonderenswaardige en moedige open verklaring waarin Ploumen haar vertrek aankondigde, stemde deemoedig.

De gemeenteraadsverkiezingen van 16 maart brachten daarnaast weinig nieuws. De lokale partijen werden weer iets groter. De versplintering onder links-progressieve partijen zette weer wat verder door, vooral in de steden. Dat laatste is goed te zien in de analyse van de verkiezingsuitslag van Simon Otjes. Jantine Kriens geeft dit nummer vijf adviezen voor nieuwe raadsleden en vindt dat landelijke partijen de groei van de lokale partijen niet als bedreiging maar juist als kans moeten zien.

Drie essays in dit nummer van S&D geven – voor degenen die daar behoefte aan hebben – kans even afstand te nemen van de dagelijkse politieke vraagstukken. Onno Brinkman en Gijsbert Vonk pleiten voor meer aandacht van de overheid voor de burger en voor maatwerk als correctie op een steeds repressiever geworden beleid. Ze richten hun hoop daarbij op een herwaardering van de sociale grondrechten. Hans Blokland beschrijft hoe democratieën wereldwijd onder druk staan en pleit ervoor in onze samenlevingen veel meer gesprekken te organiseren over de waarden die we belangrijk vinden. Christie Miedema beschouwt de Duitse investeringen in defensie door de bril van de Ostpolitik van de jaren tachtig, en laat zo zien waarom dit een historische ommezwaai is te noemen.

Verder dit nummer: Klara Boonstra schrijft over de ongelijke zeggenschap die werkenden hebben over hun werkplek en hoe die ongelijkheid in corona-tijd verder is gegroeid. Ze concludeert dat het nodig is de gelijke behandeling van thuis- en locatie-werkers bij wet te verplichten. Lodewijk de Waal reflecteert op een mogelijke terugkeer van de automatische prijscompensatie in cao's, nu de inflatie zo sterk blijft stijgen. David Bakker legt uit dat het Pensioenakkoord dat binnenkort behandeld wordt in de Tweede Kamer een slecht idee is omdat het leidt tot een onzeker pensioen. Hij vindt dat we de alternatieven nog eens serieus moeten overwegen. En Agnes Jongerius vraagt zich vertwijfeld af of al haar vakbondswerk en politieke inspanningen nu echt veel hebben opgeleverd. Om vervolgens hartstochtelijk te pleiten voor verdediging van onze welvaartsstaat.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Dat een beurskrach net zo goed een onderwerp voor een gedicht kan zijn als liefde, verlangen, jaargetijden en de dood, bewijst de poëzie van K. Michel. *Onder bankiers (in de City)* past perfect binnen zijn eigenzinnige oeuvre vol gedichten die tegelijk speels en ernstig zijn, en die ons uitnodigen om met een andere blik naar de dingen te kijken. K. Michel verwijst in dit gedicht over de bankencrisis naar *A Burnt Ship* van de dichter en predikant John Donne (1572-1631), waarin de opvarenden moeten kiezen tussen verdrinken aan boord of verbranden in zee.

K. Michel (1958) debuteerde in 1989. Zijn zesde bundel *&rol door* verscheen in 2020 bij uitgeverij Atlas Contact.

A Burnt Ship

Out of a fired ship, which by no way
 But drowning could be rescued from the flame,
 Some men leap'd forth, and ever as they came
 Near the foes' ship, did by their shot decay;
 So all were lost, which in the ship were found,
 They in the sea being burnt, they in the burnt ship drown'd.

John Donne

Onder bankiers (in de City)

ja zweep de koersen op
stuw de statistieken
knallend door het dak
dwing de prognoses door
gloeiende hoepels te springen
jaag de groei ademloos
door roeien en ruiten

maar vergeet het schip
niet waarover john donne
lang voor de uitvinding
van glasvezels microchips
en de hele flitshandel zong
het brandende schip dat
alleen kon ontsnappen aan het vuur
door te zinken

K. Michel

Valse tegenstellingen

Door **Kiza Magendane**

Redactielid S&D, schrijver en publicist

Medio maart belandde ik in een gesprek op NPO Radio 1 met historicus Nadia Bouras. We reflecteerden op het feit dat Nederland veel meer solidariteit toont met Oekraïense vluchtelingen dan met vluchtelingen uit andere landen. Het is evident, zo analyseerden de historicus en ik cynisch, dat Nederlanders eerder bereid zijn om mensen te helpen die op hen lijken. Hoe kleiner de psychologische afstand tussen 'wij' en de 'ander', hoe meer solidariteit mensen tonen.

Na het radiogesprek realiseerde ik me dat ik een belangrijke boodschap was vergeten: de massale solidariteit met Oekraïense vluchtelingen biedt een unieke kans om aandacht te besteden aan andere vluchtelingen die in Europa en aan haar buitengrenzen in erbarmelijke omstandigheden verkeren.

De bereidheid om Oekraïense vluchtelingen ruimhartig op te vangen toont dat Nederland en de Europese Unie met wat politieke wil en maatschappelijk draagvlak een vluchtelingen-crisis kunnen voorkomen. Maatschappelijk organisaties die zich inzetten voor een menswaardige opvang van vluchtelingen doen er goed aan dit momentum te grijpen. De inzet die Nederland toont om Oekraïense vluchtelingen op te vangen, kan de bereidheid vergroten om ook andere vluchtelingen te helpen. De barmhartigheid voor de een hoeft niet ten koste te gaan voor barmhartigheid voor de ander en kan deze zelfs vergroten.

De gedachte dat steun niet wederzijds exclusief hoeft te zijn zien we ook terug bij de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen, met name in de hoofdstad. In Amsterdam slaagde de PvdA erin maar liefst vier zetels te winnen zonder dat dat ten koste ging van andere linkse partijen. Ook de relatieve nieuwkomer BIJ1 wist twee zetels te winnen en zit nu

met drie zetels in de gemeenteraad. Je kunt prima een electoraat mobiliseren en stemmen binnenhalen, zonder elkaar in het links-progressief blok als een concurrent te zien.

Er zijn serieuze politieke commentatoren die menen dat de PvdA zich in een spagaat bevindt. De partij zou niet in staat zijn te kiezen tussen een klassiek linkse agenda en identiteitspolitiek. Bij het eerste zou de partij meer aandacht moeten besteden aan sociaal-economische vraagstukken en daarmee de traditionele 'witte arbeiders' mobiliseren. Bij identiteitspolitiek zou de partij 'woke' moeten zijn en meer aandacht moeten besteden aan de specifieke ervaringen van diverse minderheidsgroepen in ons land. De suggestie van de doemdenkende commentatoren is dat het één het ander uitsluit.

Misschien ben ik wel een saaie man, maar het is mij echt een raadsel waarom een partij zou moeten kiezen tussen culturele en economische vraagstukken. Je doet onze samenleving en de menselijke aard geen recht als je de politiek en het maatschappelijk leven reduceert tot een binaire tegenstelling. Wij zijn niet alleen economische maar ook culturele wezens. En dat niet alleen, we zijn ook spirituele wezens die bereid zijn elkaar te helpen.

Onze samenleving wordt geconfronteerd met oude en nieuwe vraagstukken waar het sociaal-democratie serieuze antwoorden op kan formuleren. Denk aan de toenemende macht van techbedrijven. Het is prima als er nieuwe partijen zijn die specifieke belangen en ervaringen in de samenleving behartigen, maar dat hoeft niet ten koste te gaan van de PvdA. Het is de kunst om te luisteren naar de kritiek van deze nieuwe partijen, aansluiting te vinden bij ongehoorde doelgroepen, en gezamenlijk te strijden tegen de ongelijke verdeling van inkomen, macht en kennis. We hoeven niet te concurreren, we kunnen elkaar versterken.

Stabiliteit en versplintering in het progressieve blok

Nu het stof van de gemeenteraadsverkiezingen is neergedaald, blijft het beeld over van een sterk versplinterd progressief blok. Per saldo wijzigt er weinig.

SIMON OTJES

Universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden

Lilianne Ploumen maakte een extatische indruk op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen ‘omdat Amsterdam rood kleurt!’ maar dat niet alleen ‘en ook op veel andere plekken in Nederland kleurt het roder en roder’. Het is onderdeel van een vast ritueel op verkiezingsavonden. De uitslag is altijd het vieren waard: de partij heeft gewonnen ten opzichte van de vorige uitslag, ten opzichte van de peilingen of ten opzichte van de verwachtingen. Ook Jesse Klaver liet zo’n geluid horen, immers ‘Nederland heeft in ongelofelijk veel plaatsen voor een menselijke, eerlijke en duurzame toekomst, voor GroenLinks gekozen.’

Wat is hiervan waar? Hoe hebben GroenLinks en de PvdA, de twee partijen die nu landelijk een progressief tandem vormen, het gedaan bij de gemeenteraadsverkiezingen? En wat is de bredere trend onder de andere progressieve partijen, SP, D66, Volt, Bij1, DENK en de Partij voor de Dieren? Wat betekenen deze trends voor progressieve gemeentepolitiek?

Progressieve partijen definieer ik als partijen die de economische ongelijkheid willen verminderen, klimaatverandering willen aanpakken en ook vóór 2022 meer vluchtelingen wilden toelaten. Kiezers wisselen sterk tussen

deze partijen.¹ De ChristenUnie zou hier ook onder kunnen vallen, maar omdat deze partij een eigen protestants-christelijk electoraat aanspreekt dat geografisch sterk verschilt van de andere progressieve partijen laat ik deze partij hier buiten beschouwing.

PvdA binnen en buiten de ring van Amsterdam

De PvdA haalde bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 7,8% van de stemmen. In diezelfde gemeenten haalden de sociaaldemocraten bij de vorige verkiezingen 7,4% van de stemmen. De partij werd de grootste in zeven gemeenten, waaronder Amsterdam en vier gemeenten in Friesland.² Bij de vorige verkiezingen was de partij de grootste geworden in zes gemeenten.³ De overwinning in Amsterdam valt op (daarover later meer) maar daarbuiten werd de PvdA niet in structureel meer gemeenten de grootste.

In 126 gemeenten waar de PvdA zowel in 2018 als in 2022 aan de gemeenteraadsverkiezingen deelnam, won de partij.⁴ De grootste verbetering was in Hoogeveen, waar de partij vier jaar in de oppositie had gezeten (+8 procentpunt). In 99 gemeenten verloren de soci-

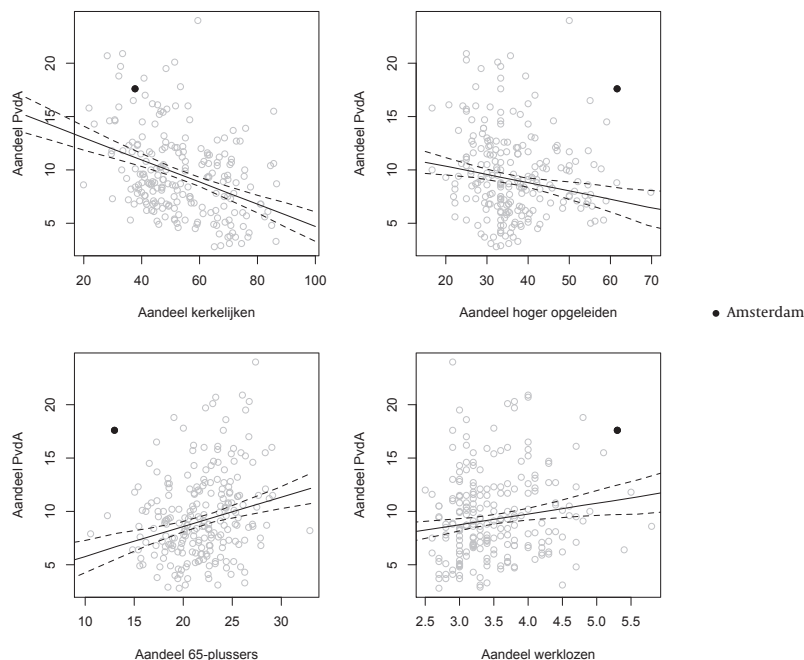
aal-democraten: het grootste verlies was op Terschelling (-15 procentpunt), een kleine gemeenschap waar de nummer #3 van de PvdA op de maandag voor de verkiezingen de ruiten van een politieauto kapotsloeg. De kaart kleurde dus iets roder maar niet veel. Sterker nog: als we Amsterdam buiten beschouwing laten won de PvdA ten opzichte van de vorige verkiezingen net iets meer dan 1000 stemmen (0,1 procentpunt).

Er is dus iets bijzonders gebeurd in Amsterdam. Marjolein Moorman heeft bij het voeren van een lokale campagne een nationaal merk opgebouwd: ze kwam prominent voor in de veelgeprezen documentaireserie *Klassen* over kansenongelijkheid in het onderwijs. Dat was ook een belangrijk thema in haar deels autobiografische boek, *Rood in Wassenaar*. En als

wethouder had ze zich ook vier jaar lang voor dit thema ingezet. Voor dit werk, maar ook voor deze campagne met nationale allure is zij beloond. Gezien de zeer gemengde uitslag van de PvdA in de rest van het land moet de conclusie zijn dat het resultaat van de PvdA in Amsterdam een uitzonderlijke prestatie is die niet exemplarisch is voor de rest van de partij.

De PvdA doet het met name goed in het oude rode Noorden: Friesland, Groningen en Drenthe. Er zijn een aantal gemeentekennmerken die samenhangen met de score van de PvdA: kerkelijkheid, opleidingsniveau, ouderdom en werkloosheid (zie figuur 1). Als we gaan van een gemeente waarin (vrijwel) iedereen lid is van een kerkgemeenschap, naar een gemeente met de laagste graad van kerkelijkheid dan doet de PvdA het 8 procentpunt beter

Figuur 1 Gemeentekennmerken en PvdA-stemmen

Lijn: regressielijn met 95% zekerheidsmarge. Aandeel kerkelijken, hoger opgeleiden, 65-plussers en werklozen samen met de aan- en afwezigheid van de andere progressieve partijen verklaart 34% van de uitslag van de PvdA.

bij de gemeenteraadsverkiezingen. Als we van de gemeente met de meeste hoogopgeleiden gaan naar de gemeente met de minst hoogopgeleiden dan doet de PvdA het 6 procentpunt beter. Als we gaan van een gemeente met het laagste aandeel 65-plussers naar een gemeente met het hoogste aandeel 65-plussers dan gaat de PvdA er 4 procentpunt op vooruit. Als we gaan van gemeenten met de minste werklozen naar gemeenten met de meeste werklozen gaat de PvdA er 3 procentpunt op vooruit.

Deze patronen reflecteren wat we weten van de mensen die bij de laatste Kamerverkiezingen loyaal aan de PvdA zijn gebleven, onder andere dat deze relatief oud zijn.⁵ Het overgebleven PvdA-electoraat lijkt dus met name te bestaan uit mensen die nog onder de verzuiling echt gesocialiseerd zijn als PvdA'er: niet-kerkelijke ouderen in het 'rode Noorden'.

Deze factoren zijn overigens geen sterke voorspeller of de PvdA het in 2022 beter deed dan bij de vorige verkiezingen. Een factor die daar wel mee samenhangt is of de SP bij deze

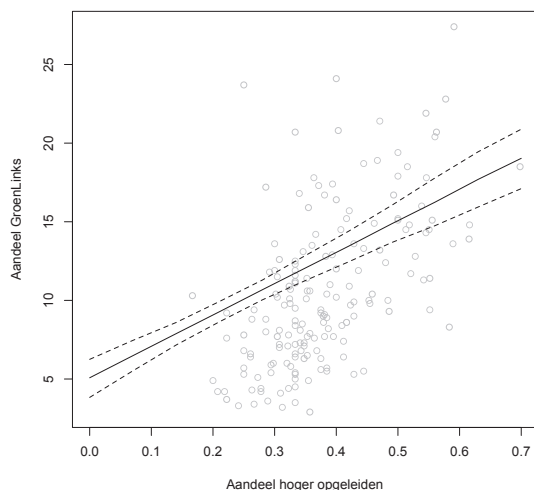
gemeenteraadsverkiezing niet meer meedeed: hier won de PvdA gemiddeld 2 procentpunt.⁶

De constructieve linkse samenwerking tussen de PvdA en GroenLinks op landelijk niveau heeft lokaal niet een heel duidelijk

Het resultaat van de PvdA in Amsterdam is een uitzonderlijke prestatie die niet exemplarisch is voor de rest van de partij

beslag gekregen. Er zijn 76 gemeenten waar er progressieve combinatielijsten waren waar de PvdA deel van uitmaakt, vaak met GroenLinks, regelmatig met onafhankelijke progressieven en soms met D66.⁷ Dat waren er bij de vorige

Figuur 2 Opleidingsniveau en GroenLinks-stemmen

Lijn: regressielijn met 95% zekerheidsmarge. Aandeel kerkelijken, hoger opgeleiden, 65-plussers en werklozen samen met de aan- en afwezigheid van de andere progressieve partijen verklaart 40% van de uitslag van GroenLinks.

verkiezingen precies evenveel. In beide gevallen haalden deze lijsten 2% van de stemmen. Het is dus niet zo dat de winst van de PvdA ‘verduisterd’ wordt omdat er ook meer of meer succesvolle progressieve lokale combinatielijsten zijn.

Met uitzondering van Amsterdam lijkt de uitslag van de PvdA er met name een van stabiliteit: de PvdA lijkt ‘rock bottom’ geraakt te hebben en ligt nu al zo’n vijf jaar na het verlies van 2017 vast op dat niveau. Alleen de verstokte sociaal-democraten lijken overgebleven.

De stabiele kracht van GroenLinks

GroenLinks haalde bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 8,5% van de stemmen. In diezelfde gemeenten haalden de partij bij de vorige verkiezingen 8,7% van de stemmen. GroenLinks werd de grootste in 15 gemeenten.⁸ Ze was bij de vorige verkiezingen de grootste in 14 gemeenten.⁹ In acht gemeenten bleef GroenLinks de grootste: van studentensteden als Nijmegen en Utrecht tot groene forensengemeenten als Zutphen en Helmond.

GroenLinks verloor in 87 gemeenten: in Lochem verloor de partij 6 procentpunt, terwijl de nieuwe partij LochemGroen! van een afgesplitst GroenLinks-raadslid met 9% in de raad kwam.

De partij won in 71 gemeenten: in Tilburg won de partij 13 procentpunt onder leiding van de wethouder Esmah Lahlah, die onder meer gekozen was tot beste bestuurder van 2021 vanwege haar betrokken, empathische en effectieve optreden.

Netto kleurde de kaart dus iets minder groen dan bij de vorige verkiezingen. Als we de uitslag in Amsterdam buiten beschouwing laten haalde GroenLinks 8,2% van de stemmen en terwijl de partij eerder 8,1% van de stemmen haalde in deze gemeenten. Of die uitslag ‘ongelofelijk’ is zoals Klaver op verkiezingsavond stelde, is dus sterk afhankelijk van de eigen verwachtingen. Ik zou stellen dat deze niet fundamenteel anders was dan de status quo.

Er is één heel belangrijke voorspeller van gemeenten waar GroenLinks stemmen haalt (zie figuur 2): het aandeel hoger opgeleiden. Als we gaan van de gemeenten met de minste hoger opgeleiden naar de gemeenten met de meeste hoger opgeleiden dan gaat GroenLinks er 16 procentpunt op vooruit. Ook op individueel niveau weten we dat opleidingsniveau een zeer sterke voorspeller is van stemmen op GroenLinks.¹⁰

Door de afwezigheid van progressieve partijen op het platteland groeien stad en platteland in politieke zin sterk uit elkaar

De PvdA en GroenLinks zijn dus sterk in andere gebieden. GroenLinks moet het hebben van de hoger opgeleide ‘greenbelt’ tussen Haarlem en Nijmegen en universiteitssteden daarbuiten. De PvdA is sterk in het rode Noorden. Alleen in Amsterdam is er echt een overlap en dat is daarmee een felbevochten ‘battleground’ tussen de twee vrienden op de linkse tandem.

Ook GroenLinks ging erop vooruit waar de SP niet meer deelnam. Dat was niet enkel in Nieuwegein, de stad die door de NOS was uitgekozen als de eerste exit poll. Gemiddeld ging GroenLinks er in gemeenten waar de SP niet meer deelnam zo’n 4 procentpunt op vooruit.¹¹ Ook de deelname van BIJ1 en Volt – alhoewel dat slechts in respectievelijk vijf en tien gemeenten speelde – lijkt niet gunstig uit te pakken voor GroenLinks: waar BIJ1 deelnam ging GroenLinks er 2 procentpunt op achteruit en waar Volt deelnam 1 procentpunt.¹² Ook voor GroenLinks is het beeld er een van stabiliteit: de partij scoort sterk in haar niche van hoger opgeleide kiezers maar weet daar niet uit te breken.

De uitslag

Op de verkiezingsavond toonde Lilian Marijnissen zich deemoediger dan Klaver en Ploumen. Ze erkende de slechte uitslag voor de SP: 'Het lijkt er inderdaad op dat we de meeste plekken wat verliezen, op een aantal plekken winnen we wat, op een aantal plekken komen we nieuw binnen.' De partij verloor in 68 gemeenten, won in 13 gemeenten en kwam in vijf gemeenten nieuw binnen.

Wat Marijnissen in haar opsomming negeerde is dat de partij zich in achttien gemeenten van het stembiljet liet verwijderen: 35.000 stemmen raakte de partij daardoor sowieso kwijt – dat is een derde van de stemmen die de SP verloor. De uitslag voor de SP was dramatisch: van 4% van de stemmen naar 3%. In de gemeenten waar de partij zowel in 2018 als in 2022 deelnam, verloor de partij gemiddeld 2 procentpunt. In vier gemeenten deden er concurrerende lijsten met ROOD-leden en andere geroyeerde SP'ers mee. Geen van hen haalden een zetel en in die gemeenten deed de SP het niet fundamenteel slechter dan daarbuiten.

Op de verkiezingsavond beloofde D66-leider Sigrid Kaag: 'Morgenochtend worden we wakker in een Nederland. Op veel plekken, in veel gemeentes, in dorpen, het hele land door, het ziet er anders uit. Anders want D66 plust het bij: zetels, zwaarbevochten, bevochten op de straat, door de vrijwilligers, door onze leden, door de politici.' Ze had gelijk in de zin dat D66 van net minder dan 600 naar net meer dan 600 zetels ging, maar dat verbloemde een klein verlies in percentage van 9,3% naar 9,2%. D66 verloor relatief veel in Amsterdam en Utrecht maar deed het beter in provincieplaatsen als Alkmaar, Den Bosch en Gouda waardoor de trend in zetels en percentages de andere kant op wijzen.

Vier kleinere progressieve partijen, de Partij voor de Dieren, DENK, BIJ1 en Volt deden in relatief weinig gemeenten mee maar wisten allemaal in elk geval qua aantal gemeenten hun vertegenwoordiging uit te breiden: de Partij voor de Dieren deed eerder in 17 ge-

meenten mee en dat waren er nu 29. De partij ging van 1% naar 2% van de stemmen. In deze gemeenten deed de Partij voor de Dieren het iets slechter dan je op basis van de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen zou mogen verwachten.

DENK deed eerder in 11 gemeenten mee en nu 20. Toch haalde de partij bij beide verkiezingen 1% van het totaal aantal stemmen. De reden hiervoor was dat de partij in tien van de elf gemeenten waar de partij voor een tweede keer meedeed verloor. DENK leek bij de tegenvallende opkomst haar electoraat niet opnieuw naar de stembus te kunnen krijgen.

BIJ1 deed eerder alleen in Amsterdam mee en nu in vijf gemeenten: de partij is daarmee goed voor meer dan een half procent van de stemmen. In deze gemeenten wist de partij qua stemmental het resultaat van de landelijke verkiezingen van 2021 te repliceren, dat is knap omdat de opkomst veel lager lag, maar tegelijkertijd geeft dit aan dat BIJ1 niet per se in staat is geweest om haar electoraat uit te breiden.

Volt deed voor het eerst mee in tien gemeenten en is goed voor bijna 1% van de stemmen en 20 raadszetels. Opvallend is wel dat de partij niet in staat is geweest het electoraat uit te breiden ten opzichte van de Kamerverkiezingen, terwijl ze wel hoger in de peilingen stond. Sterker nog: bij de Kamerverkiezingen haalde de partij in deze gemeenten 75.000 stemmen en bij de gemeenteraadsverkiezingen 50.000. Met name in Amsterdam en Utrecht bleef de uitslag achter.

Deze kleine partijen wonnen dus wel zetels maar deden het niet structureel beter dan hun uitslagen voor de Tweede Kamerverkiezingen. Dit bevestigt het beeld van stabiliteit in het progressieve blok.

Het progressieve blok: urbaan en versplinterd.

Als we al deze acht partijen (PvdA, GL, SP, D66, Partij voor de Dieren, DENK, BIJ1 en Volt) tot het progressieve blok zouden rekenen, haalt

dat blok in totaal 34% van de stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Bij de vorige verkiezingen was dat 33%. Let wel: deze lichte winst tussen 2018 en 2022 staat in contrast met de uitslagen van deze partijen sinds 2006.¹³ Deze partijen gezamenlijk gingen van 40% in 2006 naar 34% van de stemmen nu. Hieronder zit het enorme stemmenverlies van de PvdA, die in 2006 nog goed was voor 24% van alle stemmen.

Op het platteland zijn lokale partijen sterker en deze partijen hebben vaker een rechtse dan een linkse oriëntatie

De winst van de Partij voor de Dieren, Volt en BIJ1 compenseert voor het verlies van de SP. Omdat deze kleinere partijen met name in grotere gemeenten en met name in gemeenten met meer hoger opgeleide inwoners meedoen, scoren de progressieven als geheel sterker in dergelijke gemeenten. In deze grote hoopopgeleide steden wordt de landelijke versplintering bij gemeenteraadsverkiezingen herhaald omdat nieuwe, kleinere landelijke partijen hier meedoen. Progressieve partijen, met name GroenLinks en D66, staan hier bovendien relatief sterk.

Buiten de grote steden doen GroenLinks en D66 het minder goed en nemen de Partij voor de Dieren, Volt, DENK en BIJ1 (vooralsnog) niet deel. In Amsterdam, Utrecht, Nijmegen, Leiden en Groningen haalt dit progressieve blok

een flinke meerderheid. Maar in kleinere gemeenten zijn de progressieve partijen samen veel kleiner.

Dat is niet alleen maar een kwestie dat daar geen progressieve kiezers zijn: in de veertien gemeenten waar er geen progressieve partij meedoet, halen progressieve partijen bij de landelijke verkiezingen gemiddeld 27% van de stemmen.¹⁴ In de zestig gemeenten waar er maar één progressieve partij meedoet, halen de progressieve partijen bij landelijke verkiezingen ook 27% van de stemmen, terwijl die ene progressieve partij gemiddeld slechts de helft daarvan krijgt bij gemeenteraadsverkiezingen. De afwezigheid van progressieve partijen op het platteland zorgt er dus voor dat stad en platteland in politieke zin sterk uit elkaar groeien. Op het platteland zijn lokale partijen sterker en deze partijen hebben vaker een rechtse dan een linkse oriëntatie.¹⁵ De lokale partijen laat ik in deze analyse evenwel verder buiten beschouwing, dat vereist een aparte analyse.

De deelname van al deze kleine partijen zorgt voor een versplintering van de linkerflank. Gemeenten waar in principe een progressieve meerderheid is, kunnen zo aan rechts worden overgelaten. Dat kan gebeuren als partijen als D66 hun spilpositie opportunistisch uitbuiten door met VVD, CDA of lokaal rechts te gaan onderhandelen. Maar ook als partijen als de Partij voor de Dieren en BIJ1 liever schone handen willen houden en geen verantwoordelijkheid willen dragen en zo linkse opties blokkeren. In de afwezigheid van serieuze progressieve samenwerking in de gemeenten speelt de linkse versplintering rechts in de hand. Omdat lokale partijen zoals gezegd eerder rechts dan links zijn, geeft hun aanwezigheid juist meer kansen aan rechtse partijen.

Noten

- 1 Dat toont onderzoek van Van der Meer, T., Lubbe, R., Van Elsas, E., Elff, M. and Van der Brug, W. (2012). Bounded volatility in the Dutch electoral battlefield: A panel study on the structure of changing vote intentions in the Netherlands during 2006–2010. *Acta Politica*, 47(4), pp. 333-355.
- 2 Amsterdam, Haarlem, Harlingen, Heerenveen, Leeuwarden, Oldambt en Súdwest Fryslân.
- 3 Harlingen, Heerenveen, Oldambt, Leeuwarden, Midden-Drenthe en Terschelling.
- 4 De PvdA deed in drie gemeenten niet meer mee, en in twee gemeenten deed de partij in 2022 mee terwijl ze dat niet in 2018 deed; dit heeft de uitslag niet sterk beïnvloed.
- 5 Rekker, R. (2021). Jongeren en generatieverschillen. Sipma, T., Lubbers, M., van der Meer, T., Spierings, N., & Jacobs, K. (red.). *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal kiezersonderzoek 2021*.
- 6 In de gemeenten waar SP anders dan eerder wel meedeed, verloor de PvdA gemiddeld 2 procentpunt van de stemmen. In de gemeenten waar de PvdA en SP beide keren meededen, won de PvdA een half procentpunt.
- 7 Zie Kalk, J. (2022). *Lokale linkse samenwerking: de positieve én negatieve uitschieters*. Centrum voor Lokaal Bestuur.
- 8 Arnhem, De Bilt, Diemen, Eindhoven, Groningen, Helmond, Leiden, Nieuwegein, Nijmegen, Rheden, Tilburg, Utrecht, Wageningen, Zeist en Zutphen.
- 9 Amsterdam, Arnhem, Culemborg, Delft, Diemen, Groningen, Haarlem, Helmond, Nijmegen, Renkum, Utrecht, Wageningen, Wormerland.
- 10 Van der Kolk (2010). Van radicaal naar normaal? Kiezers van en over GroenLinks. Lucardie, P., & Voerman, G. (red.). *Van de straat naar de staat: Groen Links 1990-2010*. Amsterdam: Boom.
- 11 Als de SP anders dan voorheen wel deelnam ging GroenLinks er zo'n half procentpunt erop achteruit. Waar de SP en GroenLinks nu en bij de vorige verkiezingen deelnamen bleef GroenLinks vrijwel gelijk. Deze aantallen zijn klein.
- 12 Daarbuiten stond GroenLinks op een zeer kleine plus (0.1 procentpunt).
- 13 2006 was een zeer goed jaar voor links omdat de PvdA toen bij de gemeenteraadsverkiezingen een sterke landelijke uitstraling had en tot 60 zetels gepeild werd.
- 14 Baarle-Nassau, Boekel, Bunschoten, Druten, Molenlanden, Oudewater, Putten, Renswoude, Rozendaal, Schiermonnikoog, Simpelveld, Urk en Vlieland. In acht van deze gemeenten doet er een progressieve lokale partij mee zonder expliciete banden met de landelijke progressieve partijen.
- 15 Otjes, S. P. (2021) "Waar staan lokale partijen? De programmatistische positionering van lokale partijen" *Bestuurwetenschappen* 75(4).

Lokale partijen zijn geen bedreiging maar een kans

Een derde van de raadszetels in Nederland ging 16 maart naar partijen die alleen lokaal op het stembiljet staan. Raadsleden van landelijke partijen doen er verstandig aan goed met deze lokalen samen te werken.

JANTINE KRIENS

Oud-raadslid en -wethouder in Rotterdam en toenmalig directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten

Opgegroeid met rode ouders en grootouders had ik me voorgenomen nooit politicus te worden. Ik had van dichtbij gezien hoe politiek je kan opvreten en bedacht dat ik beter 'gewoon' kon gaan werken. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan en bij de verkiezingen van 2002 stond ik op plek vijf van de lijst voor de Partij van de Arbeid in Rotterdam.

Het was in de tijd dat de PvdA in Rotterdam steevast de grootste partij werd. Het was ook het verkiezingsjaar waarin de 'leefbaren' het politieke landschap flink zouden opschudden, het politieke establishment in verwarring achterlatend. Nu, twintig jaar later, denk ik zonder moeite terug aan het sonore stemgeluid van Ivo Opstelten op de uitslagenavond: 'Leefbaar Rotterdam 17 zetels.' Wij hadden 15 zetels en waren daarmee voor het eerst niet de grootste partij in Rotterdam.

Na de verkiezingen van 2022 heeft Leefbaar Rotterdam 10 zetels in de gemeenteraad en is de Rotterdamse PvdA met 4 zetels de vierde partij. Leefbaar Rotterdam geldt inmiddels als een gevestigde lokale partij die bewezen heeft een stabiele factor te zijn in de lokale politiek. Van een tweestrijd tussen Leefbaar Rotterdam en de PvdA is allang geen sprake meer.

De opkomst van 'lokaal en leefbaar' is niet alleen een Rotterdams fenomeen. Partijen die alleen lokaal actief zijn en niet meedoen aan de landelijke verkiezingen hebben ruim een derde van de raadszetels in Nederland verworven. En de opkomst was deze raadsverkiezingen laag. Ruwweg de helft van de kiesgerechtigden kwam naar de stembus. In de helft van de gemeenten minder dan de helft. Rotterdam spande de kroon met een opkomst van net geen 39%. In de wijk Carnisse in het stadsdeel Charlois kwam nog geen 20% van de kiezers opdagen.

Eerlijk gezegd krijg ik kippenvel van deze cijfers. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 was de opkomst wel hoger, maar ook al zorgelijk laag; 57,9% landelijk en 55,02% in Rotterdam. Een groot verschil was toen dat je voelde dat politiek leefde. In de campagne bestreden we fel de standpunten van Pim Fortuyn en na de campagne moesten we onszelf opnieuw uitvinden. Dat was een pijnlijk proces omdat alle vanzelfsprekendheden overboord moesten. Vanuit de oppositie hebben we daar hard aan gewerkt. Met succes, want in 2006 was de PvdA weer de grootste in Rotterdam. In die periode waren afdelingsver-

gaderingen druk bezocht en vonden overal in de stad levendige en soms ook felle discussies plaats.

Ik ben ervan overtuigd dat het goed voor de PvdA was om geconfronteerd te worden met hele andere politieke benaderingen. En dat het goed was om nieuwe bondgenoten te moeten zoeken om dingen voor elkaar te krijgen. Terugdenkend aan de periode 2002-2006 zijn we die vier jaar gestart als kempfanen, maar onderweg ontstond gaandeweg het besef dat alle 45 raadsleden er zaten om onze stad Rotterdam beter te maken. Nu besef ik dat dat precies is wat democratie moet zijn: de confrontatie van verschillen en van daaruit een nieuwe samenleving maken.

Coalitievorming en samenwerking

In veel gemeenten zijn vrijwel direct na de verkiezingen de coalitie-onderhandelingen begonnen. Dat kan ook anders. Juist in een gefragmenteerde raad kan het heel zinvol zijn elkaar en elkaars ambities eerst eens goed te leren kennen. De campagne is voorbij en dat zou het moment kunnen zijn te zoeken naar overeenkomsten in plaats van verschillen. Wat vindt iedereen belangrijk en waar wordt het een kwestie van meerderheden zoeken?

Na de raadsverkiezingen van 2018 is in veel gemeenten ervaring opgedaan met raadsakkoorden. De VNG en de Nederlandse Vereniging voor Raadsleden hebben inmiddels handreikingen opgesteld op basis van eerdere ervaringen. Als het je lukt kun je als raad laten zien dat je niet alleen een controlerende rol hebt, maar ook opdrachtgever bent van het bestuur.

Lokale partijen kun je als landelijke partij als een bedreiging zien, maar ik denk dat het veel verstandiger is lokale partijen in de eerste plaats te zien als collega-politici. Tegenwoordig is het moeilijk buiten je bubbel te treden. Ook de PvdA is geen volksbeweging meer. Maar de sociaal-democratie heeft geen bestaansrecht als het arm en rijk of hoog- en laagopgeleid niet meer kan verbinden. Als

je die brede achterban niet meer binnen de partij vindt, moet je daar buiten de partij naar op zoek. De wijken in is een manier om dat te doen. Maar dan niet alleen in campagnetijd en niet alleen om rozen uit te delen. We moeten het echte gesprek aangaan: eerlijk én oprecht geïnteresseerd.

Ook raadscollega's kunnen raadsleden helpen uit hun bubbel te treden, ook en misschien wel juist de collega's van lokale partijen. Samen met die collega's kun je elkaar helpen uit je bubbel te stappen door als raad het gesprek met burgers écht te voeren. Dan

Voor je het weet ga je zelf in framing geloven en vergeet je wat je inhoudelijk denkt over een thema

doel ik niet op rituele inspraakbijeenkomsten, maar met een plan om inwoners echt te betrekken bij de besluiten die de gemeenteraad neemt. Hieronder formuleer ik vijf lessen voor nieuwe gemeenteraadsleden die hen de komende raadsperiode kunnen helpen.

Les 1: Ken je collega's

De komende vier jaar is 36% van de raadsleden in Nederland van een lokale partij. Al decennia zien we dit aandeel groeien, evenals het aantal partijen. Je kunt dat versnippering of fragmentatie noemen en dat is het natuurlijk ook. En toch is de werkelijkheid dat de 8590 raadsleden die Nederland rijk is, vanaf nu allemaal betrokken zijn bij hun eigen gemeente. De kleinste gemeente (Schiermonnikoog) heeft 9 raadsleden en de grootste gemeente (Amsterdam) heeft 45 raadsleden. Al die raadsleden willen iets bereiken en hebben iets in te brengen. Zelf leerde ik tijdens mijn raadsperi-

ode van mijn collega's van Leefbaar Rotterdam dat ik van alles vanzelfsprekend vond wat voor hen niet vanzelfsprekend was.

Sommige collega's zeiden 'zo doen wij dat hier niet'. Nee, maar waarom zou je altijd blijven doen wat je altijd hebt gedaan? Ik herinner me Pim Fortuyn die bij z'n eerste motie stond

De basis van de sociaal-democratie is altijd lokaal geweest

te schutteren met het zilveren dienblaadje waarmee de bode een motie naar de burgemeester brengt. Je kunt erom lachen, maar je kunt ook denken: waarom doen we dat eigenlijk zo? In het geval van het zilveren dienblad en de bode gaat het om een ritueel waarmee het belang van een motie wordt uitgedrukt. Een motie is immers een politiek instrument waarin tot uitdrukking wordt gebracht wat een volksvertegenwoordiger wil van het stadsbestuur. Eigenlijk is het niet zo gek daar een respectvolle vorm voor te bedenken.

Ken je collega's betekent ook dat het belangrijk is een open houding te hebben. Zelfs als ze van een partij zijn met in jouw ogen verachtelijke standpunten kan het zijn dat die collega's je iets te vertellen hebben. En als je het niet met elkaar eens bent gaat het er in de raadszaal juist om dat je elkaar probeert te overtuigen en dat kan alleen door een echt gesprek aan te gaan. Je zult het meest effectief zijn als je kunt samenwerken met je collega-raadsleden en om samen te werken moet je de politieke agenda van je collega's kennen.

Les 2: Ken jezelf

Waarom zit je als raadslid eigenlijk in de gemeenteraad en wat wil je de komende vier jaar bereiken? Vroeger waren PvdA-raadsleden

deel van de rode familie en dat gaf houvast voor het raadswerk. In die rode familie kwamen arme en rijke mensen elkaar tegen en waren partijvergaderingen plekken waar een levendige uitwisseling van standpunten plaatsvond. Die tijd is voorbij en raadsleden moeten zelf op zoek naar mensen die anders zijn dan zichzelf, want die kom je als raadslid niet meer vanzelfsprekend tegen. In die zin is de fragmentatie in de raad een cadeautje. Ik leerde van de marktkoopman van Leefbaar Rotterdam wat de Rotterdammers aan zijn kraam vertelden. Dat waren soms pijnlijke verhalen in een taal die niet de mijne is.

Natuurlijk neem je als PvdA-raadslid afstand van racisme en vreemdelingenhaat en verwerp je rechtse standpunten. Maar je moet je vervolgens ook afvragen waar je zelf voor staat en hoe je dat uitdraagt. Wat betekent een rechtvaardige samenleving in jouw gemeente en hoe behandelt jouw gemeente eigenlijk haar eigen inwoners? Hoe worden de besluiten die jullie in de raad nemen eigenlijk uitgevoerd en wat merken mensen daarvan? Ik ben niet de eerste die het zegt, maar kies als raadslid drie dingen die je de komende raadsperiode wilt bereiken. Bespreek die punten met je fractie en zoek vervolgens meerderheden in de raad.

Les 3: Wees volksvertegenwoordiger

Lokale partijen onderscheiden zich niet zelden van landelijke partijen door de ombudsfunctie die ze op zich nemen. Soms wordt er met dedain over ombudspolitiek gesproken: is dat wel echte politiek en waar ligt de grens tussen nepotisme en voor je achterban opkomen? Ik geloof echt dat de toeslagenaffaire niet zo lang verborgen was gebleven als landelijke partijen hun ombudsfunctie serieuzer hadden genomen. De dualisering van de lokale politiek leerde ons denken in de drieslag: kaderstelling, controleren en volksvertegenwoordiging. Wethouders maken sinds 2002 niet langer deel uit van de fractie. Het was de bedoeling om de gemeenteraad hiermee meer

'in positie' te brengen, maar in de praktijk zien we dat raden al hun tijd steken in de voorstellen van het college en zelden op eigen kracht met plannen komen.

Eigenlijk is alles wat je doet als raadslid volksvertegenwoordiging. Het is natuurlijk een open deur, maar je kunt het volk niet vertegenwoordigen als je het volk niet kent. In 2005 voerden we bij de PvdA Rotterdam intensieve gesprekken met opgroeiende meisjes in de stad en stuitten we op vreselijke verhalen over incest binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap, zelfmoord onder Hindoestaanse meisjes en nog veel meer. We realiseerden ons dat we ook die meisjes een stem wilden geven en hen wilden vertegenwoordigen. De vaders namen ons dat niet in dank af en ik herinner me heftige debatten met vaders terwijl de meisjes me e-mails stuurden met de oproep alsjeblieft vol te houden. Volksvertegenwoordiger zijn is niet altijd makkelijk maar is wel de sleutel naar een rechtvaardige samenleving.

Les 4: Vertel een oprecht verhaal

Sociale media en de druk van beeldvorming kunnen ertoe leiden dat je bij alles wat je zegt aan framing denkt. Kijk daarmee uit! Zelf heb ik meegemaakt dat we het met de aanpak voor verslavingszorg redelijk eens waren met Leefbaar Rotterdam. Maar omdat Leefbaar op een manier over mensen met een verslaving sprak die niet paste in het frame van de PvdA, was het moeilijk gewoon te zeggen dat we het ermee eens waren. Doordat we dat toch deden kon ik later als wethouder geloofwaardig verder werken aan dit dossier met een aanpak waar ik oprecht in geloofde.

Voor je het weet ga je zelf in framing geloven en vergeet je wat je inhoudelijk denkt over een thema. Mensen hebben dat feilloos door. Ik zag een tijdje geleden een toespraak van Joop den Uyl en wat me daarin vooral trof was de echtheid en bevlogenheid. Daar stond een man die zelf had nagedacht en wiens woorden niet bedacht waren door spindoctors, maar

die gewoon van binnenuit kwamen. Geen trucjes, geen slimme voorbeelden, maar gewoon een verhaal vertellen dat je meent.

Ik geloof dat mensen behoefte hebben aan authentiek leiderschap. In deze tijd is het heel moeilijk authentiek leiderschap te tonen omdat het je nog kwetsbaarder maakt in een wereld waarin media je kunnen maken of breken. En toch moet je volhouden. Politiek is geen spelletje maar raakt aan de levens van mensen. Als je dat niet voelt, voelen mensen dat je hen niet serieus neemt. Zelf probeerde ik authentiek te zijn door me bezig te houden met dingen die me het meeste raakten. Ik was echt boos over dak- en thuisloosheid, huiselijk geweld en de situatie op de Keileweg. Dat werden mijn thema's.

Een mooi positief voorbeeld is de winst van de PvdA in Amsterdam. Marjolein Moorman toonde authentiek leiderschap, niet alleen in de laatste weken van de campagne maar vier jaar lang. De PvdA groeide in de hoofdstad van vijf naar negen zetels.

Les 5: Vind jezelf opnieuw uit

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 haalde de PvdA 16,02% van de stemmen. De afgelopen gemeenteraadsverkiezingen stegen we van 7,4% naar 7,8%. De vier zetels winst in Amsterdam leveren daar een grote bijdrage aan. In enkele Friese gemeenten, in Oldambt, Haarlem en Amsterdam, is de PvdA de grootste partij, maar verder kleurt Nederland niet rood. Het wethouderssocialisme is niet meer. In 2006 haalde de PvdA nog bijna een kwart van de stemmen. In 2010 zakte dat naar ruim 15% en in 2014 naar iets meer dan 10%.

De basis van de sociaal-democratie is altijd lokaal geweest en die lokale basis verdient dus aandacht. Niet door lokaal landelijke folders te verspreiden maar door een echt lokaal sociaal-democratisch verhaal te maken. Praat met bewoners en leerkrachten, met corporatiemedewerkers, verenigingsbesturen. Vraag wat zij goed vinden gaan in de gemeente en wat moet worden aangepakt. Bespreek dat binnen de af-

deling en kies vervolgens welke dingen je aan wilt pakken en welk verhaal daarbij hoort.

Als directeur van de Vereniging van Nederlandse gemeenten trok ik veel door het land en toen heb ik geleerd dat de kracht van

Ook de PvdA is geen volksbeweging meer

Nederland is gelegen in de diversiteit en de eigenheid van lokale gemeenschappen. In de lokale politiek moet je die eigenheid weten te verwoorden en de vinger op de zere plek leggen. In Rotterdam was de prostitutiezone aan de Keileweg zo'n zere plek. Voor de PvdA was

prostitutie nu eenmaal legaal en voor Leefbaar Rotterdam was het vrouwenmishandeling. Zij hadden gelijk en naar enige tijd gingen wij als PvdA daar ook in mee.

Ik woon sinds twee jaar, na een leven lang in de stad, in Zuidland op Voorne Putten. Opnieuw ervaar ik hier hoe belangrijk lokale identiteit is. Zuidland is een dorp in de gemeente Nissewaard, waar bijna 42% van de kiesgerechtigden kwam stemmen. Meer dan de helft stemde op lokale partijen. ONS Nissewaard is de grootste partij en de PvdA kwam uit op de tweede plek. Gelukkig is samenwerking met een lokale partij hier heel gewoon en zit de PvdA samen met ONS en de VVD in het college. Hier in Nissewaard en veel andere gemeenten is veel ervaring opgedaan in de samenwerking met landelijke partijen. Het zou goed zijn die kennis een keer bij elkaar te brengen en daar lessen uit trekken; lokaal én landelijk.

Ongelijke zeggenschap over de werkplek

Veel werkenden hadden de afgelopen twee coronajaren weinig te zeggen over hun werkplek. Anderen lukte het prima hun werk naar eigen inzicht corona-proof te organiseren. Als we niet uitkijken verdiept deze ongelijkheid in zeggenschap over de werkplek zich alleen maar verder, wanneer straks het hybride werken de norm wordt.

KLARA BOONSTRA

Directeur Wiardi Beckman Stichting

In de afgelopen twee coronajaren is op talloze werkplekken in binnen- en buitenland nagedacht over manieren om zo constructief mogelijk te blijven werken ondanks de risico's die het coronavirus meebracht.¹ Fysiek of virtueel, met mondkapje of op anderhalve meter, overbelast in essentiële dienstverlening, of met een peuter op schoot; ieder heeft zijn eigen corona-werkervaring opgedaan. Een aantal geschillen tussen werkgevers en werknemers over gedwongen thuiswerken of juist gedwongen op locatie werken werd aan de rechter voorgelegd. Uit die uitspraken valt nog geen duidelijke lijn te trekken.²

Het coronabeleid was op zijn zachtst gezegd nogal top-down en dwingend geformuleerd vanuit het landsbestuur naar de burger. Thuiswerken waar mogelijk was het devies. Met die norm is op verschillende werkplekken heel verschillend omgegaan. Veel werk kon natuurlijk gewoon niet thuis plaatsvinden, denk aan arbeid in de zorg die meestal per definitie locatiewerk is. Maar ook waar thuiswerken wel kon, ontstonden verschillen. Er

waren werkplekken waar eigen gedragsregels werden gemaakt die min of meer waren gebaseerd op het overheidsbeleid. En er waren ondernemingen waarin de thuiswerknorm als het ware als een dwingend wettelijk voorschrift werd beschouwd door de werkgever.

Onder de werkenden bestaat dus verschil in zeggenschap over de eigen situatie; 'agency' zeggen de Amerikanen. Werkgevers gaan er nogal willekeurig mee om of en onder welke omstandigheden er thuisgewerkt mag/moet worden of juist op kantoor. Het onderwerp staat ook nog niet groot op de agenda van vakbonden en ondernemingsraden. Duidelijke normen ontbreken. In Engelstalige kranten en tijdschriften viel over dit onderwerp de afgelopen tijd veel te lezen, bij ons veel minder.³ Terwijl het een belangrijke discussie is voor een toekomst waarin meer thuiswerken – al dan niet hybride – waarschijnlijk steeds meer de norm zal worden.

Op de politieke agenda staat dit onderwerp wel al wat langer.⁴ Op een directe wijze, door het initiatiefwetsvoorstel van D66 en

GroenLinks *Werken waar je wil* van november 2020, dat voorziet in een wettelijk recht op thuis of juist op een andere locatie werken.⁵ En meer indirect ook door het initiatiefwetsvoorstel van de PvdA over het recht om buiten werktijden voor de werkgever onbereikbaar te zijn.⁶ Daarin is aandacht voor het belang van werkenden om niet constant ‘aan te hoeven staan’.

Maar beide initiatiefwetsvoorstellen spreken over ‘de werknemer’ in algemene zin en differentiëren niet naar verschillende groepen werkenden. Terwijl uit onderzoek blijkt dat al dan niet kunnen thuiswerken voor verschillende groepen werknemers uiteenlopende kansen, risico’s en consequenties heeft. Daarover gaat dit artikel, met als doel te bedenken of er een agenda, een draaiboek, voor de overbrugging van deze kloof kan worden gevonden.

Covid-19 en kwetsbaarheid op de arbeidsmarkt

De impact van covid-thuiswerkbeleid is voor verschillende groepen werkenden totaal ongelijk geweest. Waar in het begin van de pandemie in 2020 nog wel eens te horen viel dat het om een ‘great equalizer’ ging, zijn we van de koude kermis thuisgekomen. Onderzoek toont namelijk dat het precies andersom is; de pandemie heeft de ongelijkheid tussen bepaalde groepen werkenden vergroot, of te wel de ongelijkheidskloof verdiept. Ook op de werkvloeren.

Internationaal onderzoek van het Internationaal Monetair Fonds dat 35 landen bestrijkt (waaronder Nederland) concludeert dat werkenden die geen anderhalve meter afstand konden houden het zwaarst geraakt werden door de pandemie.⁷ Dat zijn groepen werknemers die laag scoren op wat het onderzoek de ‘teleworking-index’ noemt, zij zijn vaak economisch kwetsbaar en hebben een lage baan zekerheid. Ze zijn jong, hebben relatief kort onderwijs gevolgd, hebben vaak onzekere contracten en zitten aan de onderkant van

de loonschalen. Vrouwen zijn oververtegenwoordigd en veel van deze kenmerken vloeien samen in de meest getroffen beroepen en sectoren.

Het onderzoek toont dat groepen werkenden die al kwetsbaar waren voorafgaand aan de pandemie – zoals in Nederland de flexwerkers in de diensteneconomie – door de lockdownmaatregelen onevenredig hard werden getroffen. Omdat ze werden ontslagen of niet meer werden opgeroepen, of omdat ze wel moesten werken en daardoor werden blootgesteld aan de risico’s van covid-19.⁸ Brits onderzoek laat zien dat er veel meer werkende armen waren onder degenen die ‘essentiële diensten’ verrichtten, dan onder de mensen die thuiswerkten.⁹

Maar ook binnen de groepen thuiswerkers waren de risico’s ongelijk verdeeld. Uit Amerikaans onderzoek van McKinsey blijkt dat van de thuiswerkers 79% van de mannen zei dat ze thuis effectiever werkten, en dat dit voor slechts 37% van de vrouwen gold.¹⁰

Ook in Nederland zagen we dat de impact van de pandemie van de ene tot de andere werkplek behoorlijk verschillend was. Dat blijkt onder andere uit het NEA-Covid-19-onderzoek van TNO, dat overigens nog voortduurt.¹¹ Dit onderzoek kijkt niet zozeer naar verschillende groepen werkenden in het licht van het soort contract dat ze met hun werkgever hebben, maar naar de sectoren waarin ze werkzaam zijn. Conclusie van dat onderzoek is dat vooral de ‘white collars’ (term gebedigd door TNO) thuiswerkten. Ook blijkt dat, hoewel een substantieel deel van die thuiswerkers aangaf last te hebben van mentale of fysieke klachten of sociaal eenzaam is, 75% van de thuiswerkers tevreden is met zijn of haar leven.¹²

Het welbevinden van werknemers die wel naar hun werkplek op locatie gingen, was volgens dit onderzoek het eerste jaar stabiel. Maar dat betekende ook dat het aandeel burn-out klachten onverminderd hoog bleef bij werknemers in de zorg en het onderwijs. Tegen de tendens voorafgaand aan de pandemie

in, nam dat ook nog eens toe. Daarnaast nam het ziekteverzuim in de loop van de pandemie sterk toe. Dat gold ook voor de frustratie over hoe het werk werd georganiseerd.¹³ Werknemers hadden het gevoel dat ze weinig te zeggen hadden over hun arbeidsomstandigheden en werksituatie.

Van de thuis werkende mannen zei 79% effectiever te kunnen werken dan op kantoor, dat gold voor slechts 37% van de vrouwen

Een voorbeeld daarvan stond op 22 februari 2022 in *de Volkskrant*. In een interview met Marita de Kleijne-Peters, verpleegkundige in een verpleeghuis en spreekbuis van de verzorgenden van de beroepsvereniging V&VN staat de verzuchting: ‘Werknemers in de langdurige zorg konden geen vragen stellen en niet vertellen welke verschrikkingen zij meemaakten. Hadden ze maar meteen gepraat met de werkvloer en ons gevraagd: “Wat hebben jullie nodig?” Er was in de zorg een stijging te zien in ongewenst gedrag door externen, vaak mensen die de feiten en regels van de pandemie in twijfel trokken. Dat kwam vooral voor in de sector zorg, maar ook verder in het openbaar bestuur (veiligheid) en de vervoerssector. Van alle werknemers in de zorg gaf 28% aan te werken met mogelijk covid-19 besmette patiënten, dat gaf uiteraard veel spanning.’¹⁴

Aandacht in de media voor de kwetsbaarheid van locatiewerkers in de publieke sector was er best, met name voor de beroepsgroepen die door de overheid tot de essentiële diensten werden bestempeld. Vooral de zorg natuurlijk, waar veel en zwaar werk werd verricht met het risico op uitval. Maar ook voor de veiligheidsdiensten van de politie en de boa’s,

en later ook het onderwijs. De roep dat dit ook tot betere arbeidsvoorwaarden zou moeten leiden verstomde echter al snel. Dat gold ook voor het personeel in de marktsector, zoals medewerkers van supermarkten. In sommige delen van de markt werden megawinsten behaald, maar voor het personeel was weinig aandacht, laat staan extra geld.

Andere werkenden voor wie de mogelijkheid om thuis te werken niet bestond, waren veel minder zichtbaar. Soms kwam er een glimp van hun werkomstandigheden naar buiten. Zoals de arbeidsmigranten die de voedselindustrie gaande hielden. Hun leef- en werkomstandigheden bleken zo abominabel slecht, dat de arbeidsinspectie er een speciaal programma op losliet.¹⁵

De verhouding tussen mensen die wel en niet kunnen thuiswerken is ongeveer 50/50. Zowel thuis als op locatie werken levert kansen maar ook problemen op. De belangen, kansen en risico’s van al dan niet thuis kunnen werken, zijn bepaald niet gelijk verdeeld over verschillende groepen werkenden. Het is van belang de gevolgen die dit heeft voor de kwaliteit van de arbeid en rechtspositie mee te wegen in het beleid dat door de overheid en de sociale partners moet worden ontwikkeld. Dat geldt te meer nu het aannemelijk is dat hybride werken in normalere tijden waarschijnlijk zal blijven en misschien nog wel zal toenemen.

Kansen en risico’s voor de thuis- en locatiewerkers na de pandemie

Nu de covid-19 maatregelen omtrent thuiswerken zijn opgeheven geeft acht op de tien thuiswerkers aan het thuiswerken te willen combineren met op locatie werken.¹⁶ Het merendeel van de thuiswerkers verwacht dat de werkgever hybride werken in de toekomst toelaat en zelfs aanmoedigt. In veel gevallen zijn hierover al formele of informele afspraken gemaakt. Slechts een derde van de thuiswerkers geeft aan dit soort afspraken nog niet te hebben of te kennen.

De genoemde wetgevings- en beleidsinitiatieven zullen bij invoering voor verschillende groepen verschillende effecten hebben. Het zijn geen neutrale voorstellen als we ze beschouwen in het licht van waarschijnlijke ongelijkheidseffecten die kunnen optreden. De zeggenschap van wat TNO de 'white collars' noemt zal worden vergroot, en die van de toch al minder sterke werknemers zal in vergelijking daarmee relatief verslechteren. Dat betekent dat de onderlinge arbeidsverhoudingen in een sector of onderneming veranderen.

Zoals gesteld bestaat het aanhangige wetgevingsinitiatief over het recht op thuiswerken aan dat feit geen aandacht. Het beschouwt de te maken afspraken over het thuis dan wel op locatie werken voornamelijk als een individuele kwestie tussen werkgever en werknemer. Dat betekent dat het de positie van werkenden met meer en minder zeggenschap juist zal versterken.

Het initiatiefwetsvoorstel met betrekking tot het recht onbereikbaar te zijn is gericht op overleg tussen werkgever en werknemers in het kader van de arbeidsomstandigheden in de onderneming. Daarin kan uiteraard wel aandacht zijn voor de risico's en belangen van de verschillende groepen werkenden, maar dat is niet vanzelfsprekend als de ongelijkheid in de uitwerking niet nadrukkelijk op de agenda staat.

Hybride werken: een totaal andere werkorganisatie

De technische thuiswerkmogelijkheden die door de toenemende toepassing van ict in de laatste twintig jaar zijn ontstaan, zijn gedurende de pandemie in veel meer bedrijven dan voorheen toegepast. Dat brengt mee dat de organisatie en de sociale verbanden van het werk veranderen. Bepaalde groepen medewerkers krijgen meer vertrouwen en in het verlengde daarvan meer autonomie. Dat zijn over het algemeen de beter verdienende werknemers in de onderneming.

Uit Europees onderzoek blijkt dat voorafgaand aan de pandemie werk in het middenkader of het lagere kader van het personeel, dat vanuit technisch oogpunt best op afstand had kunnen plaatsvinden, omwille van het gebrek aan vertrouwen niet op die wijze werd georganiseerd.¹⁷ Plat gezegd werd van deze werkenden aanwezigheid op de werkplek vereist omdat de werkgever op die wijze gezag en toezicht wilde uitoefenen. Uiteraard heeft de pandemie die situatie tijdelijk veranderd, maar het zou best eens zo kunnen zijn dat die gezagsverhouding in de toekomst niet langer wordt uitgeoefend door een aanwezigheidsplicht, maar door middel van strenge 'remote control' ict-toepassingen thuis.

In het pas verschenen SER-advies *Hybride werken* wordt aandacht besteed aan de positie van verschillende groepen werkenden, zowel op de arbeidsmarkt als binnen ondernemingen.¹⁸ De SER constateert onder andere dat als gevolg van deze ontwikkeling in sommige gevallen sprake kan zijn van frictie of scheve ogen tussen collega's in een bedrijf.¹⁹ Genoemd wordt onder andere het effect dat werknemers die vaker fysiek aanwezig zijn, onbewust, door hun leiding positiever worden beoordeeld en meer kansen krijgen. Werkenden die veel buiten de reguliere werklocatie werken kunnen zich daardoor zorgen maken over minder promotiekansen en een verzwakte binding met de werkgever.

Het Europees Economische en Sociaal Comité adviseert maatregelen te nemen zodat telewerkers op professioneel vlak niet worden benadeeld, met name wat betreft het verloop van hun loopbaan, bij- en nascholing, de toegang tot interne bedrijfsinformatie en andere specifieke rechten binnen bedrijven.²⁰ Werkgevers, ondernemingsraden en vakbonden zouden op zijn minst rekening moeten houden met het verschil in impact op de groepen die thuiswerken en de locatiewerkenden. Als er ongelijkheid ontstaat moeten zij zich inzetten om deze te vereffenen. Als die focus niet nadrukkelijk wordt gekozen, lijkt het al snel of men zich meer bekommert om de groep met

meer of juist die met minder kansen en zeggenschap in de onderneming.

In een situatie waarin de ‘witte boorden’ in een onderneming wel zeggenschap krijgen over de plaats waar ze hun arbeid mogen verrichten en de dienstverlenende werkenden niet, ontstaat een kloof tussen een elite van thuiswerkers en de rest. Werkprocessen zullen heel anders verlopen, wat heel veel gevolgen kan hebben voor zaken als het werkoverleg en de medezeggenschap. Waar zal het zwaartepunt voor de werkgever in het personeelsbeleid komen te liggen? Onderwerpen waarop instemmingsrecht voor de ondernemingsraad bestaat, zoals roosters en personeelsvolgsystemen, pakken immers heel verschillend uit voor elk van deze groepen.

Een nieuwe vorm van ongelijke behandeling dreigt te ontstaan tussen collega's die wel en niet kunnen thuiswerken

Is het goed voor de onderlinge verhoudingen als een deel van het personeel veel meer onder controle en het gezag van de werkgever staat en een ander deel min of meer vrij zijn eigen keuzes kan maken? Welke collega's hebben de ondernemingsraadleden voor ogen als ze hun advies of instemmingsbesluit voorbereiden? De machtsverhoudingen in de onderneming kunnen drastisch veranderen. Als er geen echte werkvloer meer is, dan kunnen daar ook niet meer de processen in het werk verbeterd worden – of het nu om de productieprocessen of de sociale processen gaat.

Jonge mensen die beginnen met werken krijgen al snel te weinig begeleiding als ze op afstand werken en de sociale kant van werk die zo belangrijk is voor de ontwikkeling

van een loopbaan dreigt weg te vallen. Dat gaat ten koste van het collegiale gevoel met elkaar ergens aan te werken en de collectieve besluitvorming. Het leidt zomaar tot top-down beslissen of tot versnippering. Ook op het collectief onderhandelingsproces en de medezeggenschap over arbeidsvoorwaarden kan het grote impact hebben. Als werkenden minder verbonden raken met de werkplek, wordt het bovendien voor vakbonden en de ondernemingsraden nog moeilijker om grip te krijgen op de gang van zaken in de onderneming.

Op de thuiswerkplek raakt de werkende al snel geïsoleerd van de gemeenschap die het werk vormt. De kans op eenzaamheid, isolatie, stress en depressie kan hoog oplopen, evenals een ongezonde levensstijl. Privé en werk zijn voor velen volkomen uit balans geraakt. Veel mensen geven aan dat ze thuis meer uren zijn gaan werken, zonder daarvoor betaald te krijgen. Privacy en het recht om niet de hele tijd ‘aan te staan’ wordt van nog groter belang. De initiatiefwet over het recht op onbereikbaarheid is in dat opzicht nog maar een begin om dit onderwerp serieus te regelen.

Allerlei promotie- en beloningstrajecten worden veel minder duidelijk, de thuiswerker kan zich moeilijk meer met collega's vergelijken. Het wordt veel lastiger te controleren of gelijke behandeling in de onderneming wordt uitgeoefend. Het zou helemaal geen gek idee zijn om naast de reeds bestaande wettelijke plicht tot gelijke behandeling voor uitzendkrachten en vaste medewerkers, werkenden met tijdelijke en vaste contracten en werkenden met deeltijd- en voltijdcontracten, ook een plicht tot gelijke behandeling van thuiswerkers en locatiewerkers te introduceren.

De veranderingen van de laatste twee jaar leiden tot een herschikking van de arboverantwoordelijkheden, die zich steeds verder ook in het privé domein bevinden.²¹ Waar regelen we dat en wie houdt het toezicht? Flink wat thuiswerkers die met computers werken worden in hun privéomgeving digitaal gemonitord, ‘remote worker surveillance’ wordt dat

genoemd. Dit geldt vooral voor slecht betaald werk, bijvoorbeeld bij callcenters.

Conclusie

De gevolgen van het hybride werken werden tot voor kort nogal onderschat. De pandemie heeft daaraan een einde gemaakt, maar dat wil niet zeggen dat er al op een goede geïntegreerde manier naar de kansen en risico's voor de toekomst wordt gekeken. De individualistische benadering van 'dat lossen de werkgever en werknemer samen wel op', zoals in de initiatiefwetsvoorstellen van de Tweede Kamer wordt voorgesteld, is niet adequaat om deze ingrijpende sociale ontwikkeling in bedrijven en op de arbeidsmarkt in goede banen te leiden.

Een nieuwe vorm van ongelijke behandeling dreigt te ontstaan tussen collega's die wel en niet kunnen of mogen thuiswerken. De ontwikkeling naar meer hybride werken dreigt vooral vanuit het perspectief van het toenemende thuiswerken te worden beschouwd. Het is goed te zien dat ook de SER dit risico onderkent. Deze ongelijke behandeling dreigt zowel op de arbeidsmarkt in zijn geheel als binnen ondernemingen te ontstaan.

Het is noodzakelijk dat de wetgever deze ontwikkeling integraal ter hand neemt in de wetgeving inzake medezeggenschap, arbeidstijden en arbeidsomstandigheden, alsook de gelijke behandelingswetgeving tegen het licht houdt om te bepalen waar deze dient te worden aangepast aan de nieuwe verhoudingen. Laten we voorkomen dat de nieuwe ongelijkheid tussen thuiswerkers en locatiewerkers die zichtbaar is geworden tijdens de pandemie, nog verder verankerd raakt in onze arbeidsverhoudingen.

In de Planningsbrief die het ministerie van SZW onlangs naar de Tweede Kamer zond, is geen voornemen tot wet- of regelgeving inzake thuis- of locatiewerk opgenomen.²² Wellicht volgt dat nog naar aanleiding van het SER-advies. Het zou echter ook zomaar kunnen dat de minister dit een zaak van sociale partners acht. Dat is het uiteraard ook wat betreft de concrete uitvoering, maar het is toch wel nodig om door middel van wetgeving de juiste prikkels te geven om het onderwerp goed te gaan regelen.

Maak de gelijke behandeling van thuis- en locatiewerkers bij wet verplicht

Allereerst door gelijke behandeling van thuis- en locatiewerkers bij wet te verplichten. Ook is een wetswijziging noodzakelijk om een regeling over de werkplek onder de instemmingsplicht van de ondernemingsraad te laten vallen. Als de wetgever dit regelt kunnen de SER en de Stichting van de Arbeid als sociale partners adviezen en richtlijnen geven over de nadere uitwerking. In cao's kunnen vervolgens in het verlengde daarvan specifiek op de sector toegesneden oplossingen worden gevonden, waarin rekenschap wordt gegeven van de risico's van ongelijke behandeling.

Dit alles zal leiden tot transparantie voor de individuele werknemers in de bedrijven. Zij kunnen vervolgens zowel via een verzoek tot aanpassing van de werkplek, als bij een klacht over ongelijke behandeling, de werkgever aanspreken op de wettelijke verplichtingen.

Noten

- 1 Dit artikel is een uitwerking van de lezing die Klara Boonstra op 15 februari 2022 hield tijdens de wetenschapsmiddag van de Burcht, het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging.
- 2 Akopova E. en Heuvel L. van den (2021). Arbeidsrecht in tijden van corona. *Arbeids-Recht* 2021/13, pp. 22-2-2-21.
- 3 John Harris (2022, 9 januari). Working from home has entrenched inequality – how can we use it to improve lives instead? *The Guardian*.
- 4 Het onderwerp van het initiatiefwetsvoorstel van D66 en GroenLinks waarover hier wordt gesproken is reeds in twee eerdere vergelijkbare voorstellen in het parlement ingebracht. Beide zijn ingetrokken. Zie daarover: Vegter M.S.A. (2021). Werken waar je wil(t). *Tijdschrift voor Arbeidsrecht in Context*, nr. 1, pp. 14-17.
- 5 De Wet flexibel werken (Wfw) wordt gewijzigd om mogelijk te maken dat een verzoek om aanpassing van de arbeidsplaats op eenzelfde manier wordt behandeld als een verzoek om aanpassing van de werktijd of arbeidsduur. *TK* 35714.
- 6 Voorstel van wet van het lid Gijs van Dijk tot wijziging van de Arbeidsomstandighedenwet in verband met het aangaan van een gesprek tussen werkgever en werknemers over bereikbaarheid buiten werktijd (Wet op het recht op onbereikbaarheid. *TK* 35 536.
- 7 IMF Working Paper WP/20/88. *Who will Bear the Brunt of the Lockdown Policies? Evidence from Tele-workability Measures Across Countries*. Brussevich M., Dabla-Norris E., Khalid S.
- 8 Mouselli H. (2021, 19 mei). Inkomenszekerheid van oproepkrachten tijdens de COVID-19-pandemie. *Tijdschrift voor Recht en Arbeid*, 2021/54. Dit artikel betreft de Nederlandse situatie.
- 9 Miriam Mutambudzi et al (2021, 1 februari). *Occupation and risk of severe COVID-19: prospective cohort study of 120 075 UK Biobank participants*.
- 10 McKinsey. (2020). *COVID-19 and the employee experience: How leaders can seize the moment*.
- 11 TNO (2021). *NEA-COVID-19, De impact van de COVID-19 pandemie op werknemers*.
- 12 Op cit. p. 39.
- 13 Op cit. p. 28.
- 14 Op cit. p. 48
- 15 *Rapporten over werken tijdens de Coronapandemie | Rapport | Nederlandse Arbeidsinspectie (arbeidsinspectie.nl)*
- 16 TNO Covid NEA p. 48.
- 17 Sostero Matteo (2020). Teleworkability and the COVID 19 pandemie: a new digital divide, *Eurofound JRC technical report*, p. 52.
- 18 SER (2022). *Hybride werken*, SER-advies 22/04, p. 51.
- 19 Op cit. p. 53.
- 20 Europees Economisch en Sociaal Comité (2021, 24 april). Advies uitdagingen van telewerken. *SOC* 660.
- 21 Vegter M.S.A. (2021). Werken waar je wil(t). *Tijdschrift voor Arbeid in Context*, nr. 1, pp. 14-17.
- 22 Planningsbrief ministerie SZW (2022, 10 februari).

Automatische prijscompensatie: terug van weggeweest

Door **Lodewijk de Waal**

Voorzitter Stichting Vrienden van de Vakbondshistorie
en Voormalig voorzitter FNV

De plotseling hevige stijging van de inflatie vraagt om een antwoord van vakbonden en werkgevers. Zo'n koopkrachtverlies voor werknemers mag voor hen immers niet acceptabel zijn. In dat verband wordt door de FNV opnieuw gepleit voor de zogenaamde automatische prijscompensatie (kort APC). Wat was dat ook alweer? Een slecht plan uit de oude doos (volgens Algemene Werkgevers Vereniging Nederland, AWWN), of hard nodig (volgens de FNV)?

Een goede reden om eens in de roerige vakbondsgeschiedenis van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw te duiken. Want wat toen en nu onveranderd is gebleven, is de wens van de vakbonden om de inflatie in de lonen te verwerken.

In de eerste helft van de jaren zeventig constateerde de vakbonden dat wat zij ingecalculleerd hadden voor de prijsstijging, te weinig was om de koopkracht van de leden op peil te houden. St. Eloy (een bond van het Nederlands Katholiek Vakverbond, één van de voorgangers van de FNV) is zich toen gaan inzetten voor een automatische prijscompensatie. Dat kwam niet helemaal uit eigen koker, want in België kenden ze dat systeem al langer. De eerste cao waarin de automatische prijscompensatie werd vastgelegd, was de cao van Philips in 1969. Die cao gold als voorbeeld voor andere cao's en de automatische prijscompensatie burgerde al snel in toen ook de grote cao voor de metaal Philips volgde.

Het CBS rekende de inflatie uit en dat cijfer werd in cao's gebruikt om, meestal twee keer

paar jaar, de lonen mee te verhogen. Daar hoefde dus niet meer over onderhandeld te worden. Wel ontstond er soms commotie als een element uit de inflatie niet meer werd meegerekend door het CBS. Hoort een stijging van de btw verwerkt te worden in de APC? Of de prijsontwikkeling van de eigen woning? Dat leidde dan tot discussies tussen vakbonden, werkgevers, de overheid en het CBS. Ik herinner me nog dat ik als onderhandelaar van verschillende cao's me bestolen voelde toen overgegaan werd op de 'geschoonde prijsindex', met als onuitgesproken onderliggend motief om de loonsverhoging te matigen.

De berekening van de prijsindex door het CBS was dus een serieuze zaak. Soms vond er achteraf bij nadere berekening een correctie plaats en dat werd dan alsnog in het loon verwerkt. Ik herinner me dat ik tijdens een bezoek aan onze vakbondsvrienden in Brazilië verrast werd door een fax waarin het CBS zich verontschuldigde voor een fout in de berekening van, als ik het me goed herinner, iets in de orde van grootte van enkele honderdsten van een procent. Grote hilariteit bij mijn Braziliaanse collega's: zij hadden een inflatie van rond de 400%, die in het geheel niet werd gecompenseerd; ze hadden trouwens ook geen CBS die een door allen geaccepteerd inflatiecijfer kon uitrekenen.

Meer en meer verzetten de werkgevers zich in de loop van de tijd tegen het 'automatisme' van prijscompensatie, dat hun onderhandelingsruimte beperkte. Voor de onderhandelingen zelfs maar waren begonnen, waren ze al een flink stuk ruimte kwijt. De overheid, werkgevers en De Nederlandse Bank stelden zich aan werkgeverskant op, omdat hogere lonen weer in de prijzen zouden worden verwerkt:

de loon-prijsspiraal. Een onterecht verwijt, want de compensatie kwam steeds ná de prijsverhogingen.

Lange tijd was de automatische prijscompensatie een heilig huisje van de vakbeweging. Daarvoor werd massaal gestreden. In 1977 staakten maar liefst 36.000 bouwvakkers voor het behoud van de APC. Dat was van groot belang, want de inflatie (een parallel met nu?) schommelde rond de 10%.

Een enkeling stelde de automatische prijscompensatie ten principale binnen de vakbeweging ter discussie. Prominent dwarsligger was Piet Vos, huiseconoom en wetenschappelijk adviseur van de Industriebond FNV. Vos was tegen de automatische prijscompensatie in procenten, omdat die de inkomensongelijkheid zou vergroten: 'Centen in plaats van procenten' stelde hij voor. Dat was nog tot daaraan toe, maar hij kwam eind van de jaren zeventig – in een tijd van snel oplopende werkloosheid – ook met het idee een deel van diezelfde automatische prijscompensatie in te leveren voor nieuwe banen. Dat was vloeken in de linkse kerk en een belangrijke reden voor het afwijzen door een meerderheid van de FNV van een centraal akkoord in 1979. Een gevoelige nederlaag voor FNV-voorzitter Wim Kok die zijn zinnen op dat akkoord had gezet.

Uiteindelijk luidde het roemruchte Akkoord van Wassenaar drie jaar later toch de doodsklok voor de automatische prijscom-

pensatie. Hoewel in de tekst niet concreet gebroken werd met de APC (het was überhaupt niet zo'n concrete tekst) was de intentie duidelijk: er zou op de prijscompensatie worden ingeleverd ten behoeve van werkgelegenheid en arbeidstijdverkorting. Alleen in de havens en wat kleinere cao's bleef de APC nog in gebruik.

Het vervallen van de automatische prijscompensatie was overigens niet onverdeeld ongunstig voor de vakbondsstrategie. Nu de vakbond voor inflatiecorrectie moest strijden, werd duidelijk dat die compensatie geen natuurwet was en dat vakbondsmacht en vakbondslidmaatschap ertoe doen.

Gezien de hoge inflatie duikt de APC nu weer op in de het voorstellen-arsenaal van de FNV. Er zijn ook alweer afspraken over een APC gemaakt, bijvoorbeeld in de cao voor het schildersbedrijf. Werkgevers reageren echter veelal met argumenten 'uit de oude doos': ze komen op de proppen met de aloude loon-prijsspiraal en vinden nog steeds dat een automatisme te veel beslag legt op hun onderhandelingsruimte.

Intussen is het gat tussen de loonontwikkeling en de inflatie zo groot dat een krachtig antwoord van de FNV bittere noodzaak is. Dat gat dichten zal al moeilijk genoeg zijn. Het is een strategische vraag of de herinstructie van het automatisme in de prijscompensatie nu al de onderhandelingen moet belasten, maar dat er op dit gebied wat moet gebeuren, is wel duidelijk.

De menselijke maat

In reactie op de toeslagenaffaire wordt alom gepleit voor een terugkeer van de menselijke maat. Voorkomen moet worden dat een almachtige verzorgingsstaat mensen neerdrukt. Dat vraagt om aandacht voor de burger en om maatwerk als correctie op een steeds repressiever geworden beleid. Maar bovenal geldt dat meer van de overheid mag worden verwacht naarmate de burger minder in staat is voor zichzelf te zorgen.

ONNO BRINKMAN & GIJSBERT VONK

Zelfstandig beleidsadviseur respectievelijk hoogleraar socialezekerheidsrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen

De toeslagenaffaire heeft zichtbaar gemaakt hoe zeer de bureaucratie van de verzorgingsstaat individuele levens kan ontwrichten. Het is een gevolg van de grote macht die uitvoeringsinstellingen kunnen uitoefenen, zowel in termen van juridische middelen als wat betreft de inzet van feitelijk instrumentarium. De strenge terugvorderingsregels van de uitvoeringsorganen leiden bijvoorbeeld tot hoge schulden bij de overheid, met navrante gevolgschade zoals beslaglegging en zelfs de uithuisplaatsing van kinderen.

Het inzicht dat mensen kunnen worden vermorzeld door de overheid beperkt zich echter niet tot de toeslagen maar strekt zich uit tot het brede spectrum van de verzorgingsstaat, van het Centraal Bureau Rijvaardigheidsbewijzen (CBR), het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) tot de gemeenten als uitvoerder van onder meer de Wmo 2015 en de Participatiewet. Het roer moet om, zo is de teneur van de meeste analyses. De ‘menselijke maat’ moet weer centraal komen te staan in het handelen en denken van publieke instellingen.

De roep om de terugkeer van de menselijke maat is echter niet onproblematisch. Allereerst is niet altijd duidelijk wat onder het begrip wordt verstaan en tot welke waarden het is terug te voeren. Kennelijk gaat het om oudere waarden die uit het zicht zijn geraakt en die onder het stof vandaan moet worden gehaald. Maar wat deze oude waarden precies inhouden en waarop ze zijn gebaseerd, is onduidelijk. Zolang dat het geval is, blijft de menselijke maat een romantisch ideaal, net zoals het geloof van Henriëtte Roland Holst dat ‘de zachte krachten zullen winnen’.

Vervolgens rijst de vraag hoe de overheid rekening kan houden met de menselijke maat in het beleid en de concrete uitvoeringspraktijk. Hebben uitvoerende instellingen van de sociale zekerheid zoals SVB, UWV en de gemeenten überhaupt wel de vrijheid om op dit gebied eigen beleid te voeren of moet er worden gewacht op Haagse wetgevingsiniciatieven? En als het bieden van maatwerk daarbij het leidende motief wordt, ontstaan er dan geen nieuwe problemen, zoals Paul de Beer onlangs in dit tijdschrift suggereerde

toen hij waarschuwde voor willekeur en rechtsongelijkheid?¹

De centrale vraag van dit artikel is hoe invulling kan worden gegeven aan de notie van menselijke maatvoering in de verzorgingsstaat. Daarbij worden drie niveaus van analyse onderscheiden. In de eerste plaats besteden we aandacht aan het normatieve kader van de sociale rechtsstaat. Binnen deze rechtsstaat vormen de sociale grondrechten het conceptuele fundament waarop de verzorgingsstaat is gebouwd. Wij argumenteren dat menselijke maatvoering vraagt om een emancipatie van de sociale grondrechten. Daarbij is het nodig om nieuwe accenten te leggen. De nadruk moet niet alleen liggen op het materiële welbevinden, maar evenzeer op het immateriële aspect van de waardigheid van degenen die een beroep doen op de collectieve voorzieningen.

Zonder sociale grondrechten geen verzorgingsstaat

In de tweede plaats besteden we aandacht aan menselijke maatvoering vanuit het perspectief van het beleid. De boodschap is dat de notie van de menselijke maat centraal moet staan in algemene regels die in de verzorgingsstaat worden ontwikkeld. Dit betekent afscheid nemen van de repressieve regelgeving. De verschillende actoren zoals de centrale en lokale wetgevers en uitvoeringsinstellingen moeten hierbij elk hun eigen verantwoordelijkheid nemen.

Ten slotte besteden we aandacht aan maatvoering op het niveau van de individuele gevalsbehandeling. Menselijke maatvoering vraagt om maatwerk maar dat is niet het enige en bovendien zet maatwerk niet noodzakelijk de poorten open naar rechtsongelijkheid en willekeur. Het tegendeel is het geval. We

geven in dit onderdeel tevens een reactie op de bijdrage van Paul de Beer en sluiten af met een korte bespiegelende conclusie.

Deel I: Het normatieve kader van de sociale rechtsstaat

Er zijn veel definities en omschrijvingen in omloop over het begrip menselijke maat. De onafhankelijke commissie die in 2021 onderzoek deed naar de menselijke maat in het sociaal domein van de gemeente Enschede², omschreef de menselijke maat als: 'het vermogen om in beleid en uitvoering op onpartijdige wijze rekening te houden met concrete behoeftes, belangen en omstandigheden van de burger, waarbij het recht op menselijke waardigheid uitgangspunt is'.

Deze definitie verwijst dus niet alleen naar maatwerk maar ook naar menselijke waardigheid en raakt op deze manier ook aan de grondrechtelijke begripsvorming. Het project van de grondrechten is geboren in het respect voor de menselijke waardigheid. Dit is als basiswaarde opgevoerd in grondwetten – niet in Nederland maar wel bijvoorbeeld in Duitsland³ – en in grondrechtelijke verdragsteksten zoals artikel 1 van het EU Handvest van de grondrechten.

Ook rechters en quasi-juridische geschilleninstanties, zoals het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en het Europese Comité voor Sociale Rechten leggen de nadruk op het belang van de menselijke waardigheid als centraal uitgangspunt van het normatieve kader van de mensenrechten. Vanuit filosofisch oogpunt is het respect voor de menselijke waardigheid terug te voeren op het mensbeeld van de verlichting. Dat gaat ervan uit dat ieder mens een doel in zichzelf is, zoals Immanuel Kant het formuleerde.

Het gebouw van de mensenrechten herbergt naast de klassieke vrijheidsrechten en burgerrechten, ook sociale grondrechten. In de Nederlandse Grondwet is dat niet anders. Sociale grondrechten zijn geformuleerd op het terrein van onder meer de rechtsbijstand,

de werkgelegenheid, de bestaanszekerheid, volksgezondheid en onderwijs.

Nederlandse juristen leren al vroeg in hun opleiding dat sociale grondrechten zich van de klassieke vrijheidsrechten onderscheiden doordat ze de burger niet louter beschermen tegen overheidsbemoeienis, maar van de overheid een bepaalde inspanning vragen. Net zoals de overheid erop moet toezien dat er voldoende scholen zijn en dat er toegankelijke huisvesting is, heeft zij aandacht voor de werkgelegenheid en moet zij ervoor zorgen dat er een stelsel van aanspraken tot stand komt dat ons moet beschermen tegen de onzekerheden van werk en leven. Aldus markeren de sociale grondrechten de overgang van de klassieke rechtsstaat naar de sociale rechtsstaat.

Sociale grondrechten en de menselijke waardigheid

Ook de sociale grondrechten staan in directe relatie met de menselijke waardigheid. Het uitgangspunt van deze rechten is dat de mens zich slechts volledig kan ontplooiën in relatie tot zijn medemens. Sociale grondrechten drukken de gedachte uit dat ieder lid in meer of mindere mate moet kunnen meedelen in de economische en culturele verworvenheden van de gemeenschap waarvan hij onderdeel uitmaakt.⁴

Deze omschrijving kent twee aspecten. Het primaire aspect ziet toe op het materiële en gaat terug tot de basale overtuiging dat er van enige zelfontplooiing geen sprake kan zijn bij honger, dorst en andere ontberingen. Daarom moeten mensen kunnen leven in een staat van 'freedom from want', zoals Roosevelt het formuleerde. Op de overheid rust de taak mensen hiertegen te beschermen.

Het secundaire aspect van deze omschrijving heeft een immateriële dimensie. Deze gaat uit van de waardigheid van het individu dat een beroep moet doen op de gemeenschap. Het is niet de bedoeling dat de verzorgingsstaat de mensen neerdrukt. De voorwaarden die de verzorgingsstaat stelt en de wijze waar-

op deze de burger bejegen moeten een bijdrage leveren aan de zelfverwezenlijking van de mens. Op zijn minst moet worden vermeden dat mensen die een beroep moeten doen op collectieve voorzieningen, worden behandeld als tweederangs burger.⁵ Maar uiteindelijk gaat het om verheffing, om deze mooie term maar weer onder het stof vandaan te halen.

Terwijl vrijheidsrechten een neutrale staat veronderstellen die iedereen gelijk behandelt, gaan sociale grondrechten uit van de verschillen tussen mensen; zij veronderstellen een normatieve overheid die ongelijke gevallen ongelijk behandelt. En hier ligt de kern van wat de menselijke maat is. Een overheid die de menselijke maat voert, houdt in beleid en uitvoering rekening met de verschillen van de mensen, zodanig dat iedereen volop en op gelijke wijze kan deelnemen aan de samenleving. Feitelijk gaat het om ongelijkheidscompensatie. De erkenning dat niet iedereen

Het toeslagenstelsel is in weerwil van de goede sociale bedoelingen verworden tot een monster dat de burger in de nek springt

op dezelfde wijze is toegerust om zijn eigen leven vorm te kunnen geven. Daarbij geldt als overkoepelende norm dat de overheid harder moet lopen naarmate de burger voor wiens belangen hij opkomt, minder in staat is voor zichzelf te zorgen.⁶

Dat laatste gaat overigens evenzeer op bij universele arrangementen in de verzorgingsstaat. Bij de uitvoering van de AOW moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met het verminderde vermogen van lager opgeleide burgers om complexiteiten van de regelgeving te doorgronden. De praktijk laat

zien dat dit onder meer bij de controle op het samenwonen geen vanzelfsprekende zaak is. Degenen met minder goede bureaucratische vaardigheden lopen eerder het risico ongewild het predikaat van de gezamenlijke huishouding opgeplakt te krijgen, met het risico van terugvorderingen en boetes. Sowieso sluit de universele benadering van de verzorgingsstaat niet uit dat aanvullende aanspraken voor kwetsbare burgers worden geïntroduceerd.⁷

Lessen uit de toeslagenaffaire

Projecteren we deze inzichten op de toeslagenaffaire dan zien we dat deze crisis is veroorzaakt door toedoen van een overheid die in het kader van haar sociale verantwoordelijkheid een veelomvattend kader over financiële overdrachten in het leven heeft geroepen. De toeslagen vormen een megaproject om inkomensposities van relatief minder draagkrachtige huishoudens te stutten. Voor velen vormen toeslagen een belangrijke bron van inkomsten. En dan toch die schending van het respect voor de menselijke waardigheid?

Wat zich hier wreekt is een falen in relatie tot het secundaire, immateriële aspect van de menselijke waardigheid waar sociale grondrechten vanuit gaan: het tonen van respect voor de waardigheid van degenen die een beroep moeten doen op de verzorgingsstaat. De terugvorderingen die met het toeslagenstelsel gepaard gaan, kunnen juist de armste huishoudens voor grote problemen stellen.

Maar in plaats van voor hen de gevolgen te verzachten heeft de Belastingdienst/Toeslagen er een keihard opsporings-, terugvorderings- en invorderingsbeleid op nagehouden. Het verhaal is inmiddels genoegzaam bekend. Er werd gebruikgemaakt van algoritmen die, bedoeld of onbedoeld, personen met een migratieachtergrond tot risicogroep bombardeerden. Ouders in deze groepen zijn ten onrechte als fraudeur bestempeld. De afhandeling van bezwaarschriften werd getraineed. De informatievoorziening naar de rechter

was onvolledig. De rechter bood onvoldoende rechtsbescherming.⁸

Gemeenschappelijke noemer van de afzonderlijke onderdelen van deze keten was het dwingende en mechanische karakter van het handelen. Geen van de betrokken instanties – van Belastingdienst tot rechterlijke macht – was in staat rekening te houden met de persoonlijke omstandigheden van de mensen die te veel aan toeslagen hadden ontvangen. Zo is het toeslagenstelsel in weerwil van de goede sociale bedoelingen verworden tot een monster dat de burger in de nek springt.

Tekortschietend besef over het normatieve kader van de sociale grondrechten

In feite legt de toeslagenaffaire nog een dieper probleem bloot, te weten een tekortschietend besef over het normatieve kader van de sociale grondrechten zelf. Dit verwijt treft in eerste instantie de wetgever (regering én parlement) bij wie de verantwoordelijkheid ligt te zorgen dat haar wetgeving niet in conflict komt met de Grondwet. Dit geldt te meer omdat de wetten 'onschendbaar' zijn: de rechter mag ze niet aan de Grondwet toetsen; deze taak is exclusief toebedeeld aan de wetgever zelf. Maar ook de uitvoerder moet zich realiseren wat de verantwoordelijkheden zijn die uit de sociale grondrechten voortvloeien.

Zonder dit besef kan de verzorgingsstaat geen sociale rechtsstaat zijn, maar onttaardt deze in het tegenovergestelde van verheffing: onderdrukking. De opkomst van de repressieve verzorgingsstaat in de afgelopen decennia, waarover we in de volgende paragraaf nog iets zullen zeggen, kon zich vrijelijk ontwikkelen dankzij een gebrek aan normatief weerwoord uit de hoek van de sociale rechtsstaat. Het helpt daarbij bepaald niet dat sociale grondrechten in de Nederlandse rechtsleer nauwelijks tot bloei willen komen.

De 'mainstream' opvatting over de werking van sociale grondrechten, zoals die in de meeste handboeken over het staatsrecht valt terug te vinden, wordt goed samengevat

in een rapport van de WRR over de toekomst van de rechtsstaat: '(Sociale grondrechten) leveren geen heldere verplichtingen op, laat staan afdwingbare individuele aanspraken. Als aanduiding van terreinen die een speciale plaats in de overheidszorg innemen, zijn deze grondrechten zeker wel van belang.'⁹ Deze welwillende maar wat neerbuigende opvatting doet geen recht aan de normatieve kracht die achter de sociale grondrechten schuilgaat.

Hoe groot is het contrast met Duitsland, waar het Bundesverfassungsgericht een robuust conceptueel kader heeft ontwikkeld voor de sociale rechtsstaat. Er is een afdwingbaar grondwettelijk recht op een 'Existenzminimum' dat mensen in staat stelt aan de primaire levensbehoeften te voldoen en om volwaardig te participeren in de samenleving. Zowel het materiële als het immateriële aspect wordt dus geadresseerd. Daarbij schroomt de hoogste Duitse rechter niet tot verregaande uitspraken te komen als het recht op de menselijke waardigheid in de sociale zekerheid in het gedrang komt, óf doordat de uitkeringen te laag zijn¹⁰ óf doordat te strenge voorwaarden worden opgelegd.¹¹

De toeslagenaffaire kan ook worden gezien als een vorm van sociaal-rechtsstatelijk falen: de macht van de overheid is onvoldoende gecorrigeerd door een systeem van 'checks and balances'. Als de drie planeten van de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht op één lijn komen te staan, ontstaan er problemen voor de burger. Een krachtige grondwettelijke toetsing door de rechter naar Duits voorbeeld had dit kunnen voorkomen. Ook de wijze van toetsing aan internationale sociale grondrechten is overigens een factor van betekenis. Traditioneel is de Nederlandse rechter hierin terughoudend.

Het regeerakkoord van Rutte IV bevat de toezegging dat de uitwerking van de constitutionele toetsing ter hand wordt genomen. Dit kan de aanzet geven voor het volwassen worden van het grondrechtendebat in Nederland. Maar dan mogen de sociale grondrechten niet van de toetsing worden uitgesloten, zoals dat

het geval was in de initiatiefwet van Femke Halsema uit 2002.¹²

Halsema motiveerde het uitsluiten van de sociale grondrechten van toetsing door de rechter met de opmerking dat deze toetsing slechts marginaal kan zijn door de ruimte die de overheid heeft bij de verwezenlijking van de sociale rechten en de politieke belangenafweging van het parlement daarbij.¹³ Wij hebben de indruk dat deze motivering voornamelijk door politieke overwegingen is ingegeven. Voor een grondwetsherziening is immers een breed draagvlak nodig, ook vanuit de meer liberale hoek. Het voert binnen het bestek van

De sociale grondrechten markeren de overgang van de klassieke rechtsstaat naar de sociale rechtsstaat

dit artikel te ver om hier uitgebreider op in te gaan, maar wij kunnen ons goed een constitutioneel systeem voorstellen waarin de rechter de wetgeving die de sociale grondrechten implementeert, toetst aan het respect dat aan de menselijke waardigheid wordt betoond.

Over onze sociale grondrechten wordt vaak gezegd dat ze geen inspiratie hebben geboden voor het beleid omdat op het moment dat ze aan de Grondwet zijn toegevoegd, in 1983, de ontwikkeling van de verzorgingsstaat al over zijn hoogtepunt heen was. Maar het is eerder andersom: zonder sociale grondrechten geen verzorgingsstaat.

Deel II: Menselijke maatvoering

Menselijke maatvoering vanuit het perspectief van beleid vereist dat met menselijke maatvoering rekening wordt gehouden bij het ontwikkelen van de doelstellingen van het beleid en

het formuleren van algemene regels. De Tijdelijke Commissie Uitvoeringsorganisaties die door de Tweede Kamer werd ingesteld om onderzoek te doen naar het verlies van de menselijke maat bij uitvoeringsorganisaties, legde tal van problemen bloot.¹⁴ Het gaat er volgens deze commissie om dat in beleid en uitvoering rekening wordt gehouden met het doenvermogen van burgers – een term die is ontleend aan het WRR-rapport uit 2017 *Weten is nog geen doen*.¹⁵

In de praktijk is rekening houden met het doenvermogen van burgers nog niet zo makkelijk. De Tweede Kamer heeft een blinde vlek voor de uitvoering – ze heeft te weinig informatie, kennis en interesse hiervoor. Departementen domineren in de relaties met de Tweede Kamer en uitvoeringsorganisaties waardoor politieke belangen zwaarder wegen dan uitvoeringsproblemen. En de Tweede Kamer en het kabinet hebben de uitvoering jarenlang verwaarloosd. Zo volgen er in het rapport van de Tijdelijke Commissie nog meer inzichten van macro-bestuurlijke aard.

Dat roept de vraag op hoe de afgelopen decennia is omgegaan met het burgerperspectief in beleid en regelgeving. En vooral: wat kan hierin worden verbeterd om meer recht te doen aan de sociaal-grondrechtelijke uitgangspunten die we hiervoor hebben beschreven?

Verschuiving van het mensbeeld

In de na-oorlogse opbouwfase van de verzorgingsstaat vormde het ideaal van de sociale grondrechten wel degelijk een motief voor de vormgeving van het beleid. Om dit te illustreren verwijzen we naar de memorie van toelichting bij de Algemene Bijstandswet, die in 1965 in werking trad. De ministers wezen op de steeds grotere afhankelijkheid tussen de mensen als gevolg van de gewijzigde maatschappelijke en economische verhoudingen waarop je als individu steeds minder invloed hebt. 'De risico's welke hem daarbij bedreigen (...) zijn geworden tot sociale risico's; dat wil zeggen, dat hiervoor een gemeenschapsverantwoordelijkheid als vanzelfsprekend wordt aanvaard.'¹⁶

Deze vanzelfsprekendheid werd gemotiveerd door 'een scherper wordend bewustzijn van de betekenis van de menselijke vrijheid en waardigheid'. De Algemene Bijstandswet werd het sluitstuk van een universeel stelsel van sociale-zorgarrangementen ter bevordering van de menselijke waardigheid. Het mensbeeld waarvan de regering uitging was sociaal en empathisch.

Vanaf de jaren tachtig begint dit mensbeeld te kantelen. De overheid trekt zich op vele terreinen van het maatschappelijk leven terug ter wille van de vrijheden van de burgers. Het was de tijd dat Margaret Thatcher, die in 1979 premier van Het Verenigd Koninkrijk werd, zelfs ontkende dat er een maatschappij bestond waarop de burger in geval van nood een beroep kon doen. Iedereen was immers verantwoordelijk voor zichzelf: 'There's no such a thing as society.'

In Nederland maakten de no-nonsense kabinetten van Lubbers van de jaren tachtig een begin met de terugdringing van de sociale zekerheid. In de jaren negentig voltrok zich tijdens de paarse kabinetten onder Kok in de woorden van de WRR, een stille revolutie.¹⁷ Onder de noemer van 'marktwerking', 'privatisering' en 'het concurrerend maken van onze economie' werd de samenleving verregaand geliberaliseerd. Waar tijdens de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat de nadruk lag op een gemeenschapsverantwoordelijkheid voor de maatschappelijke risico's als ratio achter overheidsinterventies, is dit omgeslagen in het beklemtonen van de eigen verantwoordelijkheid van de burger voor de inrichting van zijn leven.

Illustratief voor deze omslag is de memorie van toelichting bij de Participatiewet, die in 2012 de Wet werk en bijstand verving, waarin de regering mensen uitdrukkelijk aanspreekt op hun eigen verantwoordelijkheid. 'Een overheid die dat niet doet, neemt mensen niet serieus, ondergraaft hun gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen, en tast zo het zelfoplossend vermogen en de weerbaarheid van de samenleving als geheel aan.'¹⁸ Het gaat

om het bevorderen van eigen verantwoordelijkheid en van de zelfredzaamheid. Zo is het mensbeeld van de wetgever individualistisch en rationeel geworden.

Repressieve verzorgingsstaat

Sociaal empathisch versus individualistisch en rationeel: het zijn politiek beladen noties die door de WRR handig worden geneutraliseerd door te spreken van doenvermogens: af en toe is de rationele mens even de weg kwijt, met name bij ontij zoals echtscheiding, ontslag of schulden. Maar laat ons wat langer bij die tegenstelling stilstaan. Dat het individualistische en rationele mensbeeld is gaan domineren, brengt het risico met zich mee dat de verzorgingsstaat repressieve tendensen krijgt.¹⁹ De toeslagenaffaire is slechts een van de voorbeelden waaruit blijkt dat dit risico niet denkbeeldig is.

In een samenleving waar de eigen verantwoordelijkheid van de burger vooropstaat, wordt normovertreding immers vooral gezien als een rationele keuze van het individu die van de gelegenheid gebruikmaakt die norm te overtreden. Maatschappelijke oorzaken worden niet erkend. De hoogte van de sanctie wordt daarom geabstraheerd van de persoon van de dader. Niet de individuele omstandigheden van de dader, maar de ernst van de daad wordt bepalend voor de hoogte van de sanctie.

Deze opvatting pakt onevenredig hard uit in het sociale domein. Aan de ene kant zijn degenen die de norm overtreden vaak mensen wier zelfredzaamheid vaak niet al te groot is en die dus al gauw verdwaald raken in het woud van de bureaucratie en dan onbedoeld het verkeerde pad inslaan. Aan de andere kant gaat het om personen die van hun uitkering afhankelijk zijn en daarom extra worden getroffen door financiële sancties. Naarmate het beleid meer gaat vertrouwen op de inzet van een repressief instrumentarium in de vorm van een streng handhavingsbeleid met bijkomende bevoegdheden en intensieve controles

kan meer worden gesproken van een repressieve verzorgingsstaat.

In beleid en in wetgevingsoperaties wordt de eigen verantwoordelijkheid van mensen geaccentueerd in de vorm van allerlei medewerkings- en informatieverplichtingen waaruit eigen beweging aan moet worden voldaan. Blijkt dat deze verplichtingen niet worden nagekomen, dan wordt dit gezien als fraude en moet de burger op zijn verantwoordelijkheid worden aangesproken. Dat betekent sancties, steeds meer, steeds zwaarder en dirigistischer. Fraude mag immers niet lonen.

Menselijke maatvoering vraagt allereerst om empathie bij de beslissingsambtenaren

In de wetgeving op het terrein van terugvorderingen en sancties treffen we zo nauwelijks nog eigen bevoegdheden aan voor de uitvoeringsinstellingen en de gemeenten. De oorspronkelijke beleids- en beslissingsruimte wordt stapje voor stapje verdreven. Het gevolg is regelstarheid en een beperking van de mogelijkheid van de rechter om de beslissingen te toetsen aan het recht en het evenredigheidsbeginsel.²⁰

Alleen als het gaat om begunstigend handelen wordt de trom van het maatwerk geroerd, maar als dat gepaard gaat met een bezuinigingsoperatie komt dat slecht uit de verf. Bij begunstigend handelen gaat het niet om de inzet van een repressief instrumentarium (terugvorderingen en sancties) maar juist om de toekenning van rechten, bijvoorbeeld in de vorm van voorzieningen op grond van de Wmo 2015.

Maatwerk dreigt hier al gauw een synoniem te worden voor een speurtocht naar de zelfredzame vermogens van de aanvrager en zijn omgeving, zodat deze voorzieningen niet

hoeven te worden verstrekt. Dwang aan de keukentafel. Voegen we hieraan toe de niet aflatende drang om de efficiency in de uitvoering te vergroten, de voortdurende intensivering van de opsporing van fraude en misbruik, het koppelen van allerlei databestanden en het gebruik van algoritmes en zie daar: de repressieve verzorgingsstaat is geboren.

Het tij keert

Pleidooien om meer rekening te houden met de doenvermogens van de burger mogen niet gaan fungeren als een schaamlap voor dit repressieve beleid. Maar hoe het tij te keren? Sociale zekerheidswetten strenger maken bleek makkelijk te zijn, maar sociale zekerheidswetten versoepelen is nog een hele opgave, vooral als het mensbeeld dat eraan ten grondslag ligt niet verandert.

Alle partijen zullen vanuit hun eigen bevoegdheden een bijdrage moeten leveren aan deze omslag. Het is in dit verband bemoedigend te zien dat in de Tweede Kamer een initiatief-wetsvoorstel is ingediend dat een deel van de voorafgaande aanscherpingsoperaties op het terrein van de terugvorderingen en sancties ongedaan maakt, onder meer door de discretionaire bevoegdheden voor de gemeenten en uitvoeringsinstellingen in ere te herstellen. Dit is inderdaad ‘een terugkeer’ naar de menselijke maat.

Ook bemoedigend is het te zien hoe gemeenten bezig zijn bewust een eigen koers uit te stippelen op het terrein van de Participatiewet. Sommige gemeenten gaan daarbij verder dan aanpassingen in de rol van medewetgever. Enkele steden zoals Den Haag en Heerlen kiezen er bijvoorbeeld voor het dwingend kader van de kostendelersnorm terzijde te stellen.

Dat het beleid van de gemeenten hierdoor kan verschillen, deert niet zolang de verschillen democratisch zijn gelegitimeerd door de betrokkenheid van de gemeenteraden.²¹ Dit hoeft dus niet in te druisen tegen de principes van de sociale rechtsstaat. Bovendien gaat

het om buitenwettelijk begunstigend beleid waarvan naar maatstaven van de jurisprudentie geaccepteerd is dat dit mag voor zover het maar kenbaar is bij de burger en consistent, met andere woorden: niet willekeurig.

Met andere woorden: meer geven dan de wet toestaat is niet verboden zolang dat maar consistent gebeurt. Wel zal de gemeente met een dergelijke benadering de minister op zijn pad tegenkomen, maar welke minister heeft nu nog de moed om deze confrontatie aan te gaan? In ieder geval kondigt het regeerakkoord van het kabinet-Rutte IV zelf ook een versoepeling aan van de kostendelersnorm, voor zover deze betrekking heeft op inwonende jongvolwassenen tot 27 jaar. Dit gaat samen met andere aanpassingen zoals het hanteren van grotere vrijlatingsgrenzen voor inkomen uit arbeid. Op die manier kan een bijstandsgerechtigde meer verdienen zonder dat zijn uitkering wordt gekort.

De bijstandsgerechtigde moet ook een actieve bijdrage leveren volgens het regeerakkoord, maar daaraan wordt toegevoegd: ‘Daarbij hebben we oog voor ieders talenten en beperkingen, werken we vanuit vertrouwen en is er ruimte voor maatwerk.’ Zo wordt er uit een ander vaatje getapt.

Niet onbelangrijk vanuit het perspectief van de sociale grondrechten is verder het voornemen van het kabinet om eindelijk eens meer te gaan investeren in het stelsel van sociale rechtshulp. Toegang tot de rechter voor minvermogenden is het sluitstuk van een ‘rights based’ socialezekerheidsstelsel, dat het internationale grondrechtelijke kader dicteert.²² Zo nemen alle partijen – parlement, regering en gemeenten – hun verantwoordelijkheid. Het is een begin.

Deel III: Menselijke maatvoering vanuit de uitvoerder

Het laatste deel van dit artikel gaat over de menselijke maat als norm voor de omgangsvormen tussen de overheid en de burger in concrete gevallen – de individuele geval-

behandeling dus. Vaak wordt dit linea recta vertaald naar maatwerk. Maar er gaat nog wat aan vooraf. Zoals de Nationale Ombudsman heeft aangegeven vraagt menselijke maatvoering allereerst om empathie bij de beslissingsambtenaren: het vermogen om jezelf te verplaatsen in de persoon die aan de andere kant van de balie zit.²³ Dit lijkt voor de hand liggend, maar schijn bedriegt.

In de gevalsbehandeling is de burger bovenal een voorwerp van regels, voor de digitale systemen een verzameling van data. Maar zo komt er van de menselijke maat natuurlijk niets terecht. Een voorwaarde voor menselijke maatvoering is dat de overheid de burger kent. Er moet contact zijn met de mens zoals deze zich manifesteert in vlees en bloed, in al zijn facetten, dus niet louter als een digitaal nummer of als drager van allerlei juridische verplichtingen. Dit is niet zonder gevolgen.

Het contact mag niet worden vervangen door enkel communiceren in de digitale schil. Er moet een infrastructuur zijn om met mensen te kunnen spreken, tijd om zich in hun situatie te verdiepen, een mogelijkheid worden geboden om mensen een stem te geven in de totstandkoming van een beslissing en in het beleid. Het laatste aspect van ‘een stem’ is met name belangrijk als de burger in een sterke afhankelijkheidsrelatie staat tot de overheid, zoals vaak het geval is bij mensen die kwetsbaar zijn. Denk aan bijstandsgerechtigden met allerlei arbeidsbeperkingen en degenen die afhankelijk zijn van Wmo-voorzieningen, in verband met een mentale of fysieke handicap.²⁴

Maar dan nu maatwerk. Dat is ook belangrijk, of eigenlijk sine qua non voor een overheid die – om in termen van onze definitie te blijven – op onpartijdige wijze rekening houdt met de belangen en de omstandigheden van burgers. Maatwerk veronderstelt in juridische zin discretionariteit en beoordelingsvrijheid, dat wil zeggen het vermogen om de inhoud van de beslissing aan te passen aan de situatie. Dus als de SVB bijvoorbeeld moet beoordelen of iemand in Nederland woont, moet deze niet alleen kijken of hij of zij

is ingeschreven bij de Basisregistratie Personen maar rekening houden met alle omstandigheden van het geval: waar iemand werkt, waar iemand zijn sociale leven heeft, waar de familieleden wonen et cetera.

Paul de Beer waarschuwt in zijn bijdrage in dit tijdschrift voor te hoge verwachtingen van maatwerk als oplossing voor het systematisch onrecht dat door de toeslagenaffaire is blootgelegd. Het zou de verzorgingsstaat weer een eeuw terug kunnen werpen, zegt hij, een terugkeer naar de armenzorg waarbij de burger was overgeleverd aan de genade van charitatieve instellingen. Zich baserend op het werk *Noise* van Kahneman, Sibony en Sunstein²⁵ waarschuwt De Beer bovendien voor het risico van rechtsongelijkheid en willekeur.

Wij zijn het eens met De Beer dat een wettelijk verankerde subjectieve rechtsaanspraak niet vervangen moet worden door totale discretionariteit. Maar er is ook niemand die dat bepleit. Het is een windmolen. Maatwerk wordt bovenal gepropageerd *binnen* het systeem van een wettelijk verankerde verzorgingsstaat als een correctie op een te rigide rechtstoepassing, regelstarheid en bureaucratie.

Maatwerk is een voorwaarde om te komen tot een meer responsieve vorm van handelen, niet buiten maar juist binnen de rechtsstaat, onder ‘the rule of law’. Zelf brengen wij de hedendaagse roep om maatwerk eerder in verband met het responsieve recht waarvoor gepleit is door Nonet en Selznick in hun baanbrekende werk uit 1978.²⁶ Zij zien een responsief recht als logische vervolgstap op de evolutie van repressief recht (met zijn willekeur) naar autonoom recht (met zijn starheid). Dat betekent: niet alleen naar de regel kijken maar óók naar de mens.

Neem het goede voorbeeld van de Rechtbank Gelderland die op 9 november 2021 een uitspraak deed over een vrouw die een WIA-uitkering had aangevraagd.²⁷ Ze was net twee maanden aan het werk als begeleider in de gehandicaptenzorg toen ze een hersentumor kreeg. Het UWV kende een WIA-uitkering toe

van € 182 per maand, terwijl haar salaris bijna € 3000 bedroeg. Het UWV moet namelijk het gemiddeld inkomen over een heel jaar als uitgangspunt nemen voor de berekening van de uitkering, en de vrouw was nog maar net begonnen te werken. Weliswaar maakt de wet voor starters een uitzondering, maar daar kwam de vrouw weer niet voor in aanmerking omdat ze een oud bijbaantje had uit haar middelbare schooltijd waarmee ze € 42,50 had verdiend. Hierdoor was ze wettelijk gesproken geen starter. De rechtbank oordeelde echter dat de strikte toepassing van de regels in dit geval niet door de beugel kon omdat dit onevenredig voor de vrouw uitpakte.

Terug naar de menselijke maat. We weten al sinds Aristoteles dat willekeur en rechtsongelijkheid niet alleen ontstaan als gelijke gevallen ongelijk worden behandeld maar ook als ongelijke gevallen gelijk worden behandeld. Bij regelstarheid ligt vooral het gevaar voor dat laatste op de loer. Dat gevaar wordt in hoge mate versterkt als de overheid verandert van een 'street level bureaucracy' naar een 'system level bureaucracy, waarbij geautomatiseerde processen de betrokkenheid van beslisambtenaren verdringen.'²⁸ De computer zegt ja, de computer zegt nee. Het is terecht dat de Tijdelijke Commissie Uitvoeringsorganisaties in haar zoektocht naar de menselijke maat, juist aan deze digitalisering bij de overheid aandacht besteedt.

Zoals we hierboven stelden, wordt de essentie van de menselijke maat vanuit sociaal-grondrechtelijk perspectief gevormd door ongelijkheidscompensatie, waarbij de overheid meer verantwoordelijkheid toekomt naarmate de burger meer weerloos is. Dat betekent mensen extra ondersteunen als ze dat extra nodig hebben. Geef de uitvoeringsorganen bijvoorbeeld weer een gezicht in de vorm van buitendienstambtenaren die mensen helpen bij het invullen van het aanvraagformulier en bij andere problemen. Nu wordt het gezicht van de uitvoeringsinstantie bepaald door dat van de sociaal onderzoeker en de deurwaarder. Dat betekent ook een pas op de plaats maken

met terugvorderingen en sancties wanneer deze in het persoonlijke leven extra ingrijpend aankomen. In de digitale, repressieve verzorgingsstaat zijn deze noties uit het zicht verdwenen. Het is zoals de commissie-Donner opmerkte in het toelagenrapport *Omzien in verwondering*: de Belastingdienst/Toelagen sloeg het hardste toe bij de mensen die juist in de meest kwetsbare positie verkeerden.²⁹

Maatwerk is een voorwaarde om te komen tot een meer responsieve vorm van handelen, niet buiten maar juist binnen de rechtsstaat

Zoals gememoreerd is in de sociale zekerheid bij belastende beslissingen (terugvorderingen en sancties) de discretionaire ruimte door de wetgever vervangen door dwingende bepalingen. Er is enkel nog één uitzondering, te weten in het geval van 'dringende redenen' – een hardheidsclausule die naar het oordeel van de wetgever slechts bij hoge uitzondering mocht worden toegepast. Maar het is een geheel dode letter gebleven.

Het is zoals de jurist Thomas Sanders er op 1 januari 2021 over de dringende-reden-exception schreef in *Het Financieel Dagblad*: 'De wettelijke bepaling werkte in de praktijk precies zoals hij is bedacht door de politiek. Dit onderzocht ik in mijn proefschrift *Invordering door de overheid* (2018). Hiervoor onderzocht ik alle 772 gepubliceerde uitspraken van de bestuursrechter op dit onderwerp. In al die uitspraken vond ik geen enkel geval waarin de rechter oordeelde dat sprake was van een dringende reden. Met andere woorden: de wetgever heeft bedacht dat er altijd moet worden teruggevorderd, de overheid vordert altijd terug en de bestuursrechter doet wat hij nog mag: toetsen

of de extreem hoge drempel die de politiek in de wet heeft vastgelegd, wordt gehaald. Wat nooit het geval is.³⁰

Het is een onthutsend beeld: iedereen die zich verschuilt achter de regel om zelfs de kleinste escaperoute gesloten te houden. Het getuigt van een laf conservatisme. De angst voor willekeur en rechtsongelijkheid fungeren als valse alibi's. Ruimere maatwerkclausules en meer aandacht voor het individuele geval moeten hier herstelwerk verrichten, zoals inderdaad met het initiatief wetsvoorstel wordt beoogd.

Conclusie

In deze bijdrage behandelden wij de notie van de menselijke maat als voorwerp van doen én denken. Op de piste van het denken hebben we de sociale grondrechten laten figureren. De essentie van de menselijke maat kan hier feitelijk worden teruggevoerd tot ongelijkheidscompensatie. Een overheid die de menselijke maat voert, erkent dat niet iedereen op dezelfde wijze is toegerust om zijn eigen leven vorm te kunnen geven. Daarbij geldt als overkoepelende norm dat de overheid meer verantwoordelijkheid moet nemen naarmate de burger voor wiens belangen hij opkomt, minder in staat is voor zichzelf te zorgen.

Ook geldt dat de verzorgingsstaat niet alleen materiële noden adresseert maar tevens respect moet hebben voor *de positie van het individu* die het voorwerp vormt van zijn bemoeienis. Het besef van het normatieve kader van de sociale grondrechten is in ons land onderontwikkeld. Hierdoor ontstaat het risico dat de almachtige verzorgingsstaat de mensen verdrukt in plaats van verheft.

Het is hoog tijd voor een emancipatie van de sociale grondrechten. Zonder sociale grondrechten geen verzorgingsstaat. Het regeerakkoord van Rutte IV bevat de toezegging dat de uitwerking van de constitutionele toetsing ter hand wordt genomen. Dit kan de aanzet geven voor het volwassen worden van

het grondrechtendebat in Nederland. Maar we hebben betoogd dat de sociale grondrechten dan niet van de toetsing mogen worden uitgesloten, zoals dat het geval was in de initiatiefwet van Halsema uit 2002. Wij hebben verwezen naar Duitsland waar het Bundesverfassungsgericht een robuust conceptueel kader heeft ontwikkeld voor de sociale rechtsstaat dat wel degelijk door de rechter blijkt te kunnen worden getoetst. Er is geen enkele reden dit goede voorbeeld niet te willen volgen in Nederland.

Op zijn minst moet worden vermeden dat mensen die een beroep doen op collectieve voorzieningen, worden behandeld als tweederangs burgers

Op de *piste van het doen* hebben we stilgestaan bij beleid en uitvoering. Wat de beleidsdimensie betreft, kwamen we tot de conclusie dat pleidooien om meer rekening te houden met de doenvermogens van de burger niet mogen gaan fungeren als een schaamlap om te bedekken waar het eigenlijk om gaat: de repressieve kanten van de verzorgingsstaat een halt toeroepen. Alle partijen dragen hierbij verantwoordelijkheid. Ook de gemeenten die op dit vlak al meer vrijheden hebben dan veelal wordt gedacht. Zij zouden veel meer dan nu de randen van hun vrijheden kunnen opzoeken.

Wat de uitvoering betreft, hebben we gepleit voor aandacht voor het individu. Zo niet, dan dreigt de verzorgingsstaat het karakter te krijgen van een weeshuis. Socioloog en jurist Kees Schuyt waarschuwde hier al voor in de jaren zeventig van de vorige eeuw: er wordt voor je gezorgd maar je krijgt geen aandacht.³¹

Wat maatwerk betreft hebben wij afstand genomen van het pleidooi van Paul de Beer die waarschuwt voor willekeur en rechtsongelijkheid. Wij argumenteren dat maatwerk namelijk geen betrekking heeft op een vervanging van de rechtsaanspraak maar op een nuancering daarvan in de vorm van een responsiever bestuur. Willekeur en rechtsongelijkheid zijn hooguit valse alibi's die de weerstand tegen een responsieve rechtstoepassing legitimeren.

Artikelen voor dit blad worden geacht een bijdrage te leveren aan de gedachtevorming binnen de sociaal-democratie. We willen daarom afsluiten met een oproep aan de hoeders van dit gedachtegoed. Van sociaal-democraten mag je verwachten dat ze de sociale rechtsstaat hoog in het vaandel voeren. Aan hen vragen we daarom om de sociale grondrechten weer glans te geven. Met de menselijke maat komt het dan vanzelf wel goed.

Noten

- 1 De Beer, P. T. (2021). *Maatwerk is geen oplossing*. *S&D* 2021/5, pp. 11-19.
- 2 Beide auteurs waren bij het werk van deze commissie betrokken, Onno Brinkman als onderzoeker en Gijsbert Vonk als voorzitter.
- 3 Artikel 1 van de Duitse Grondwet luidt: 'Die Würde des Menschen ist unantastbar.'
- 4 Zie ook: Marshall, T. (1950). *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 5 Zie in die zin ook het commentaar van het Europees Comité voor Sociale Rechten bij artikel 13 van het Europees Sociaal Handvest (recht op sociale en geneeskundige bijstand) op grond waarvan de overeenkomst sluitende partijen zich onder meer verbinden 'te waarborgen dat personen die zulk een bijstand ontvangen, niet om die reden een vermindering van hun politieke of sociale rechten ondergaan'.
- 6 Dat laatste is een typisch voortvloeiende van de kwetsbaarheidsbenadering van de grondrechtenleer tot uitdrukking komen in de diverse uitingen in de 'general comments' van de VN Comité voor Sociale, Economische en Culturele rechten.
- 7 Vgl. Brink, B., & Vonk, G. (2020). Naoorlogs universalisme in het huidige socialezekerheidsdebat. *Beleid en Maatschappij*, 47(2), pp. 149-168.
- 8 Vgl. commissie-Donner *Omzien in verwondering* 2019. Een interim-advies van de adviescommissie uitvoering toelagen (commissie-Donner), Den Haag 14 november 2019. Dit rapport kent een vervolg in de vorm van het eindrapport *Omzien in verwondering 2*, Den Haag 12 maart 2020.
- 9 WRR (2002, 12 november), *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, WRR-rapport nr. 63.
- 10 BVerfGE 125, 175 (9 februari 2010).
- 11 BVerfG 1 BvL 7/16. (5 november 2019).
- 12 TK 2001-2002, 28 331, nr. 1. Dit wetsvoorstel is in eerste lezing door beide kamers aangenomen, maar in 2018, na advies van de Raad van State, weer van de agenda afgevoerd, nadat het lang op de plank was blijven liggen.
- 13 TK 2001-2002, 28 331, nr. 3, p. 18.
- 14 Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties (2021). *Klem tussen balie en beleid*, p. 25.
- 15 WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*, WRR-rapport nr. 97.
- 16 TK 1961 — 1962, 679 6, nr. 3, pp. 9-10.
- 17 WRR (2012), *Publieke zaken in de marktsamenleving*, WRR-rapport nr. 87.
- 18 TK 2011-2012, 33 161, nr. 3.
- 19 G.J. Vonk (2014), *De repressieve verzorgingsstaat*, *NJB* 2014/80, pp. 95-102.
- 20 Een kruik die net zolang te water gaat, totdat die barst zoals inmiddels is gebleken. Zie in het bijzonder nieuwe inzichten van de ABRvS over de terugvordering van toelagen in: ABRvS 23 oktober 2019, ECLI:NL:RVS:2019:3535 en ECLI:NL:RVS:2019:3536. Over de verruimde toetsingsmogelijkheid aan het evenredigheidsbeginsel in het algemeen zie ABRvS 16 maart 2022, ECLI:NL:RVS:2022:763.
- 21 Munneke, S. (2016). *Maatwerk, gelijkheid en zeggenschap, in: Rechtsstatelijke aspecten van de decentralisaties in het sociale domein*. In: G.J.Vonk (red.). *Serie Bestuursrecht en Bestuurskunde*. Rijksuniversiteit Groningen.
- 22 General comment No. 19.
- 23 Website Nationale Ombudsman, 8 juni 2021, *De menselijke maat is minder vanuit potjes denken, en meer vanuit empathie*.
- 24 Over het belang van 'Exit' en 'Voice' voor deze groepen zie: Eleveld, A. (2020). *Welfare to Work in Contemporary, European Welfare States—Legal, Sociological and Philosophical Perspectives on Justice and*

- Domination. In: Anja Eleveld, Thomas Kampen and Josien Arts (eds.), *Policy Press*, 2020.
- 25 Kahneman, D., Sibony, O. Sunstein, C.S. (2021). *Noise. A flaw in human judgment*. Hachette Book Group.
- 26 Nonet, P. et and Selznick, P. (1978). *Law and Society in Transition: Toward Responsive Law*, Harper Torch Books (in latere drukken verschenen bij Transaction Publishers).
- 27 ECLI:NL:RBGEL:2021:5972.
- 28 Bovens, M. en Zouridis, S. (2002). From Street-Level to System-Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology Is Transforming Administrative Discretion and Constitutional Control. *Public Administration Review* 62(2), pp. 174-184.
- 29 Commissie-Donner (2021). *Omzien in verwondering* (eindrapport). Den Haag.
- 30 *Het Financieele Dagblad* (1 januari 2021). Haagse verontwaardiging over strenge bijstandsregels is een masterclass hypocrisie.
- 31 Schuyt, C.J.M. (1977). Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat, in: *De stagnerende verzorgingsstaat*, Van Doorn, J.A.A. en Schuyt, C.J.M. (red.), Boom, pp.73-95, 94.

Verdedig de welvaartsstaat

Sociaal-democraten kunnen altijd terugvallen op hun beginselen. Maar bedoelen we er altijd hetzelfde mee? Volgens Agnes Jongerius moeten we de welvaartsstaat weer zien als een geluksmachine.

AGNES JONGERIUS

Fractievoorzitter voor de PvdA in het Europees Parlement

Wanneer je zestig wordt midden in een pandemie hoort een groot feest niet tot de mogelijkheden. Maar juist in de pandemie was er meer dan voldoende tijd voor introspectie. Tijd genoeg om ook ongemakkelijke vragen te stellen. Ik vraag mij bijvoorbeeld af of wij straks niet slechter af zijn dan toen ik decennia geleden mijn loopbaan in vakbond en politiek begon? Heeft al dat werk, de onderhandelingen, de acties en de strijd nou eigenlijk veel opgeleverd?

Mij zul je niet snel horen zeggen ‘dat vroeger alles beter was’. Dat ontkent immers de voortgang die wel degelijk geboekt is en is dus simpelweg niet waar. Maar op veel punten zijn veel mensen — ook de middenklasse — de grip verloren op het publieke domein. De verenigingen en corporaties waar je echt invloed kon uitoefenen op de koers van het land, zijn grotendeels verdwenen. Het leven is ingewikkeld geworden voor best veel mensen en daardoor het politieke verhaal van de sociaal-democratie ook. Hoe leggen wij uit waar we voor staan als we het zelf soms al niet meer lijken te weten?

‘Het kan anders, beter’ is een van mijn favoriete slogans van de FNV uit het jaar 1988. Na jaren van forse bezuinigingen onder de kabinetten-Lubbers wilde de FNV de straat op met een positieve slogan. Niet voor de zoveel-

ste keer ‘TEGEN’ op een spandoek schilderen, maar laten zien dat er andere, meer hoopvolle keuzes mogelijk waren.

Wat kwam er van die betere keuzes terecht? De vakbeweging en sociaal-democraten zijn in de jaren negentig, soms schoorvoetend, soms met enthousiasme, meegegaan in de rechtse politiek. Een politiek van een kleinere verzorgingsstaat, waarbij wij akkoord gingen mits er een aantal randvoorwaarden werd gesteld. Hiermee werd de taak van de overheid als emancipatiemachine kleiner en kleiner. Het resultaat is dat premier Rutte, en velen met hem, zich vandaag de dag laten leiden door een narratief van ‘succes is je eigen keuze’. Daarmee zeg je impliciet dat falen je eigen schuld is en je er alleen voor staat.

Hoe heeft dit kunnen gebeuren? We hebben ons als links uit elkaar laten spelen door met rechts mee te gaan in een verhaal van wantrouwen tegenover elkaar. Wij hebben de route naar een ‘anders’ ingezet, maar die route was voor veel mensen helemaal niet ‘beter’. Terwijl we weten dat de kracht van de samenleving juist in solidariteit zit. Het is aan ons, sociaal-democraten, om vanuit die waarde een alternatief te zetten tegenover het sprookje van ‘geluk is een keuze’. Geen competitie en wantrouwen, maar een saamhorige samenleving.

Agnes Jongerius

Dat is niet eenvoudig want onze samenleving is een stuk ingewikkelder geworden, bedrijven maken volop gebruik van een wereld met open markten en vrijhandel. Wij spraken een berg aan begeleidende regels af, maar die werken voor gewone mensen vaak vooral verlamdend. Ondertussen is er een pandemie gaande, en is er oorlog aan de randen van Europa. En ook de opwarming van de aarde gaat in een ongekend tempo door.

De wereld waar menig kind in opgroeit is bovendien totaal anders dan die van hun ouders. Voor veel ouders is die wereld maar moeilijk te begrijpen. Hoe moet je je kinderen goed adviseren welke scholing ze moeten volgen als je niet meer weet wat de opleidingen inhouden en wat de namen van die opleidingen überhaupt betekenen? Je ziet dat mensen soms grip proberen te krijgen door te vluchten naar particulier onderwijs. Zelf je eigen kansen creëren, om zo te zorgen dat je kind de beste kans heeft in de 'rat race' naar boven, het is heel begrijpelijk. Je kunt niemand kwalijk nemen het beste te willen voor zijn of haar kinderen.

De harde realiteit van het huidige Nederland is dat het veel uitmaakt waar je wieg staat. De ongelijkheid groeit: in inkomen, in gezondheid, in kennis en in macht. Als we al iemand iets kwalijk moeten nemen, dan moeten we vooral onszelf in de spiegel aankijken. Wij zijn degene die moeten opstaan voor eerlijke kansen en dat verhaal moet veel breder zijn dan alleen een plan van aanpak voor de volkshuisvesting of het onderwijs. Het moet een antwoord zijn op de onzekerheid die mensen voelen. Onzekerheid in alle facetten van hun leven. Een nieuw verhaal waardoor mensen zich niet langer elkaars concurrenten voelen, maar solidair kunnen en willen zijn met elkaar.

Hoop in Europa

In Europa zie ik sprankjes hoop opbloeien voor zo'n verhaal van bestaanszekerheid en solidariteit, met een prominente rol voor de welvaartsstaat. De sociaal-democraten in

Europa zijn weer op de weg naar boven. Van het Iberische schiereiland tot Scandinavië en zelfs in Duitsland staan we weer aan het roer. Investeren in de verzorgingsstaat is in al die landen het terugkerende thema. Scholz, Costa en Marin laten het succes van de sociaal-democratie zien. Scholz beloofde een hoger minimumloon in zijn campagne en leverde dat na de verkiezingen gelijk.

Ook in Portugal staan onze mensen op voor sociale waarden. Costa zet in op werkgelegenheid met een dubbele transitie, zowel op het gebied van klimaat als digitalisering. Hij heeft na de bankencrisis al laten zien dat de verhoging van het minimumloon een positief effect heeft op de economie — dat investeren in de verzorgingsstaat ervoor zorgt dat je beter de crisis uit komt dan dat je hem inging. Costa liet zien dat je niet rücksichtslos moet bezuinigen, geen economisch herstel moet bouwen op een sociaal kerkhof van wantrouwen. De Portugese premier voerde een beleid gericht op samenwerking en investeringen gericht op de toekomst en sleepte Portugal zo op een duurzame manier uit de crisis. En de kiezer heeft hem daarvoor — tegen alle verwachtingen in — rijkelijk beloond.

We moeten zorgen dat mensen weer grip krijgen op de samenleving en op hun leven. Daarom moeten we een allesomvattend positief en zelfbewust verhaal vertellen. We kunnen ons niet alleen richten op wonen, zonder de invloed van klimaatverandering op energiearmoede mee te nemen.

We moeten de moeilijke verhalen over migratie en klimaat niet uit de weg gaan. We moeten een verhaal op inhoud hebben dat helpt, dat inzichtelijk en begrijpelijk is en dat mensen hoop geeft. Een verhaal waarin we samen laten zien dat het anders kan, beter kan, en dat het anders moet. Wat dat verhaal moet zijn is allang duidelijk, maar we hebben het al een hele tijd niet meer gedaan: de welvaartsstaat hartstochtelijk verdedigen. Een welvaartsstaat die bijdraagt aan bestaanszekerheid, gelijkheid, emancipatie en solidariteit.

Een programma tegen democratisch verval

In het publieke debat denken we in Nederland alles tegen elkaar te kunnen zeggen. Toch zwijgen we vaak als we weten dat buren, collega's of familie anders denken over beladen onderwerpen als zwarte piet, seksualiteit of immigratie. Zelden voeren we een debat op waardenniveau met buurtgenoten of in de politiek. Niet met elkaar spreken over de waarden die we belangrijk vinden, legt de bijl aan de wortel van de democratie. Als onze democratie ons lief is, moeten we daarom zorgen voor veel meer deliberatie.

HANS BLOKLAND

Directeur van Social Science Works, voorheen onder meer verbonden aan de Humboldt Universität zu Berlin, Sciences Po in Frankrijk, de Vrije Universiteit Brussel, Yale University en de Erasmus Universiteit

Democratieën over de hele wereld lijken hun glans te verliezen. Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is dat burgers steeds minder in staat zijn de koers van hun samenleving te sturen. De democratische besluitvorming heeft weinig grip op de toenemende bureaucrativering, economisering en globalisering, waardoor een groeiende desinteresse ontstaat in de politieke instituties die de controle op deze processen zouden moeten uitoefenen.¹

Onder westerse sociale en politieke wetenschappers en filosofen bestaat een wijdverspreide bezorgdheid over burgers die steeds minder deelnemen aan sociale en politieke activiteiten, die steeds minder begrijpen van sociale, economische en politieke processen en structuren, en die steeds vatbaarder worden voor te makkelijke antwoorden op ingewikkelde problemen.² Het is dringend nodig nieuwe manieren te vinden waarop mensen

op een zinvolle manier deel kunnen nemen aan politieke activiteiten. Daarmee wordt ook al volop geëxperimenteerd, via burgerfora, bewonerspanels, referenda et cetera, maar we hebben meer nodig dan alleen deze praktische instrumenten.

Het is belangrijk dat we in onze samenleving veel meer converseren over normatieve en filosofische vragen. Welke waarden en doelen moeten de huidige ongebreidelde processen van rationalisering, economisering, bureaucrativering en globalisering sturen? Welke waarden, als die er al zijn, bepalen onze gedeelde identiteit en hoe moeten we die koesteren? Op basis van welke waarden en doelstellingen kunnen we in onze steeds pluriformer wordende samenlevingen vreedzaam samenleven? In hoeverre moet de staat neutraal blijven ten opzichte van verschillende levenswijzen? Of, in het algemeen: wat

beschouwen we als een ‘goed leven’ en hoe ziet de goede samenleving eruit die dit leven mogelijk maakt? Hoe ‘groen’ zullen dit leven en deze samenleving zijn, en welke consequenties zal dit hebben voor de waarden en aspiraties die lange tijd centraal hebben gestaan in onze marktdemocratieën?

We lijken het vermogen verloren te hebben met verschillende meningen en standpunten om te gaan

Te lang hebben we discussies over de grondbeginselen vermeden, wellicht ook omdat we bang waren dat deze discussies nooit tot een werkbare consensus zouden leiden en slechts conflicten zouden veroorzaken die zouden kunnen escaleren.³ Maar door niet over waarden te spreken, ontstaan samenlevingen zonder inzicht in de eigen grondslagen, en bijgevolg samenlevingen die uiteindelijk niet in staat zijn zichzelf te rechtvaardigen en te verdedigen. Door niet over fundamentele kwesties te praten is onze samenleving overgeleverd zijn aan ‘blinde’ sociale en economische structuren en processen die weinigen nog begrijpen.

Juist voor een politieke gemeenschap als de onze, die snelle veranderingen heeft ondergaan als gevolg van migratie, technologisering en globalisering, is het belangrijk te bespreken en af te bakenen wat ons bindt. Ook een groot politiek project als de Europese Unie heeft een dergelijk normatief fundament nodig. De gevolgen van het ontbreken van dit fundament, en het ontbreken van discussies met de doorsnee-burger over de elementaire waarden en doelstellingen van deze Unie, zijn het afgelopen decennium maar al te duidelijk geworden. Het heeft onder meer geleid tot

populistische bewegingen die gedijen op anti-Europese sentimenten. Brexit was geen incident.

In de politieke wetenschap van de afgelopen dertig jaar wordt in dit verband wel gesproken van de wenselijkheid van een veel meer ‘deliberatieve’ democratie. De term duikt ook op in allerlei politieke programma’s en in beleid, bijvoorbeeld in dat van de Duitse Grünen en in de Green Deal van de Europese Unie. Een programma voor een deliberatieve democratie is ook waar de Duitse maatschappelijke onderneming Sociaal Science Works zich mee bezighoudt.⁴

Dit artikel beschrijft de projecten die Social Science Works in Duitsland uitvoerde met als doel inspiratie te bieden voor dergelijke projecten in Nederland. De ontwikkeling van gezamenlijke voorkeuren is in de liberale, economische opvatting van democratie ondergesneeuwd geraakt. Ook de sociaal-democratie houdt zich daar nauwelijks meer mee bezig. Het is tijd daar verandering in te brengen.

Consumentistische versus deliberatieve opvattingen van democratie

Bij deliberatie staat in de eerste plaats een open en hoffelijke uitwisseling van ideeën en visies voorop, die de ontdekking, het begrip, het in context plaatsen en de ontwikkeling van politieke voorkeuren bevordert. In de tegenwoordig heersende consumentistische of economische opvattingen over democratie is het hoofddoel van politieke participatie het omzetten van voorkeuren of belangen van individuen in collectieve besluiten en beleid. De deliberatieve opvatting van democratie gaat daar dus recht tegenin.

Democratieën hebben politieke gemeenschappen, burgerzin en burgerschap nodig om te kunnen functioneren. Deze worden ondermijnd wanneer een democratie te veel wordt gedefinieerd als een besluitvormingsmethode waarin macht centraal staat en de deelnemers worden uitgenodigd om met alle mogelijke middelen, inclusief manipulatie en

bedrog, electorale steun te vergaren. Deliberatie zou weer een vleugje oprechtheid, burgerzin en inhoud in de politiek kunnen brengen en kunnen bijdragen aan het versterken van een democratische *cultuur*.

Om de democratische cultuur te versterken is op zes punten actie vereist:

- ▶ Beslissingen moeten op een onderbouwde manier worden genomen.
- ▶ De politieke gemeenschap (Nederland, de EU, Groningen, Amsterdam et cetera) moet worden versterkt.
- ▶ Burgers moeten worden gestimuleerd hun politieke competenties te ontwikkelen.
- ▶ Burgers moeten zich meer bewust zijn van grote problemen die spelen in de samenleving, en de oplossingen die daarvoor mogelijk zijn.
- ▶ Vage gevoelens van onbehagen moeten worden vertaald in problemen en kwesties die op de publieke en politieke agenda kunnen worden geplaatst.
- ▶ De politiek, pers en academische wereld moet beter worden geïnformeerd over de belevingswereld van burgers.

Al deze zaken komen uiteraard niet in de plaats van de bestaande democratische structuren, maar kunnen hieraan een belangrijke uitbreiding of toevoeging zijn. Om onze democratie te behouden zijn daarnaast natuurlijk nog tal van andere ingrepen nodig: spreiding van macht, kennis, vermogen, inkomen; het onder democratische controle brengen van monopolistische multinationals zoals Google en Facebook.

Beslissingen op een onderbouwde manier nemen

Centraal in het idee van deliberatie staat de ontwikkeling van onderbouwde voorkeuren. De voorkeuren van burgers bij politieke beslissingen betrekken kan bijvoorbeeld gebeuren via een referendum, waarbij alle kiezers betrokken zijn, of via een minipubliek, burger-

beraad of burgervergadering, die deze kiezers vertegenwoordigt. Voor deze opties kan worden gekozen wanneer het politieke systeem er lange tijd niet in is geslaagd tot een besluit te komen of wanneer het, in het geval van een referendum, belangrijk wordt geacht dat het besluit door een meerderheid van de burgers wordt gedragen en niet alleen door hun volksvertegenwoordigers. In plaats van een besluit te nemen, zou het (mini-)publiek ook kunnen worden gevraagd een advies voor een besluit te formuleren. In het geval van een landelijke kwestie zou dit advies aan het parlement, de regering of de kiezers kunnen worden gericht.

De gemeente Amsterdam heeft bijvoorbeeld recent besloten een door loting samengesteld burgerberaad van honderd mensen uit te nodigen een advies aan de gemeente te ontwikkelen over het lokale klimaatbeleid.⁵ Amsterdam had zich eerder als doel gesteld in 2030 55% minder CO₂ uit te stoten dan in 1990, maar is inmiddels tot het inzicht gekomen dat de bestaande maatregelen dit doel niet zullen realiseren. Daarom is aan honderd inwoners van zestien jaar en ouder gevraagd additionele maatregelen te bedenken. Om hun, tot het voorjaar van 2022 lopende beraadslagingen vorm te geven, krijgen zij hulp van deskundigen. Ook kunnen zij experts uitnodigen hen te informeren.⁶

Ander voorbeeld. In een project dat werd gefinancierd door de Bundeszentrale für politische Bildung ondersteunde Social Science Works groepen jongeren in de plattelandsgedebieden van Brandenburg en Saksen-Anhalt met als doel adviezen te formuleren voor de autoriteiten. We boden de deelnemers een training aan in deliberatie en het gebruik van sociale media (met name Instagram) voor maatschappelijke doeleinden, en we informeerden hen over de functies en de werking van burgerorganisaties en -activiteiten. Vervolgens verkenden deze groepen gedurende ongeveer een halfjaar een zelfgekozen onderwerp. Via sociale media, het communicatiemiddel bij uitstek van jongeren, probeerden zij een publiek voor dit onderwerp op te bou-

wen en dit publiek te informeren. Dit publiek werd daarna uitgenodigd voor een lijfelijke deliberatie van één dag. Gedurende dit evenement kon een oproep worden geformuleerd aan de lokale gemeenschap en autoriteiten om beleid te ontwikkelen of aan te passen.⁷

Burgers worden steeds vatbaarder voor te makkelijke antwoorden op ingewikkelde problemen

Een van de groepen onderzocht waarom zoveel jongeren hun gemeenschap verlaten en hoe de lokale overheid hun stad aantrekkelijker kan maken, zodat deze jongeren blijven en de kwaliteit van leven voor iedereen toeneemt. Een andere groep onderzocht onder de noemer 'meet over meat' thema's die nauw samenhangen met vleesconsumptie: dierenwelzijn, menselijke gezondheid, alternatieve spijzen (inclusief recepten), grondwatervervuiling, de uitstoot van broeikasgasen, klimaatverandering et cetera. Voor velen in Brandenburg bleek het een schokkende ontdekking dat een simpele vermindering van de (alhier enorme) vleesconsumptie een van de belangrijkste bijdragen aan het tegengaan van de klimaatverandering zou kunnen zijn.

Wanneer men mensen uitnodigt in dergelijke projecten te participeren, is het van het allergrootste belang hen duidelijk en eerlijk in te lichten over de doelen van deze bijeenkomsten. In het geval van het genoemde burgerberaad in Amsterdam is niet geheel duidelijk wat het mandaat van de betrokken burgers is. Hun voorstellen moeten passen in het algemene beleid van de gemeente, is hen te verstaan gegeven. Maar wie bepaalt in hoeverre daarvan sprake is?

In Frankrijk werd eveneens, onder meer in reactie op de protesten van de gele hesjes, in 2019 een burgerberaad over klimaatbeleid ingesteld. De participatie gaf velen van de 150 deelnemers voldoening, maar het feit dat het overgrote deel van de uiteindelijk geformuleerde voorstellen niet door de regering werd overgenomen, versterkte bij vele anderen het gevoel dat zij niet werden gehoord.⁸

Het hebben van het laatste woord is slechts een van de mogelijke doelen van participatie. Ook met een advies kan men invloed uitoefenen op de besluitvorming of op de publieke opinie. En wanneer een project niet onmiddellijk uitmondt in een beslissing of een advies dat serieus moet worden genomen, kan het nog altijd de competenties van burgers versterken om *binnen de bestaande* democratische structuren invloed uit te oefenen op het besluitvormingsproces.

De politieke gemeenschap versterken

Een tweede, meer algemene manier om de democratie te versterken is het bevorderen van een gemeenschappelijk begrip van de waarden en doelstellingen die een gemeenschap mogelijk maken.⁹ Beraadslagingen voorafgaand aan referenda of verkiezingen kunnen uiteraard eveneens hieraan bijdragen. Het spreekt vanzelf dat hoe meer mensen aan deze uitwisselingen deelnemen, hoe meer dit doel kan worden bereikt.

Aanvankelijk werd Social Science Works in staat gesteld in Duitsland dit soort deliberaties met migranten en andere vluchtelingen te verzorgen. De autoriteiten gingen ervan uit dat in de eerste plaats deze mensen moesten worden geïntegreerd in de Duitse politieke gemeenschap. Er is echter weinig reden om aan te nemen dat alleen nieuwkomers behoefte hebben aan integratie. Het was veelzeggend dat veel Duitse vrijwilligers die vluchtelingen hielpen in Duitsland, er al snel achter kwamen dat zij zelf moeite hadden om precies die waarden te definiëren en te rechtvaardigen, die de overheid als constitutief voor hun poli-

tieke identiteit beschouwde. Eigenlijk waren veel vluchtelingen beter in staat waarden als democratie, pluralisme of respect te verdedigen, dan hun gastheren en gastvrouwen.

Daarom stelden instellingen als het Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (Federaal Bureau voor Migratie en Vluchtelingen) ons al snel daarna in staat om ook deliberatieve bijeenkomsten voor burgervrijwilligers te organiseren. Zij werden geholpen om de waarden die zij geacht werden over te brengen aan migranten en vluchtelingen (opnieuw) te overdenken en te begrijpen.

In een groot aantal deliberatieve workshops probeerden we gezamenlijk met de deelnemers, vooral door het stellen van vragen en het voeren van discussies, een begrip te ontwikkelen van de centrale waarden van een open, democratische samenleving. Wat zijn deze waarden? Hoe kunnen ze worden verdedigd? Hoe hangen ze samen? Samen met onze deelnemers hebben we ook geprobeerd dieper te graven naar voorkeuren, waarden en doelen dan het dagelijks leven en de dagelijkse communicatie normaal gesproken toelaat.¹⁰

Sinds 2016 hebben we honderden van dit soort deliberatieve workshops en evenementen georganiseerd met een steeds grotere verscheidenheid aan deelnemers: doorsnee Duitse burgers, adolescenten, schoolkinderen, maatschappelijk werkers, burgervrijwilligers, ambtenaren, moslim en niet-moslim burgers, langdurig werklozen, vervreemde en boze burgers, burgers met rechts-populistische sympathieën en vluchtelingen uit zo'n vijftien verschillende landen. Inmiddels zijn we ook in gevangenissen actief: ook daar zijn veel mensen te vinden die behoefte hebben aan een goed gesprek over de waarden van de gemeenschap die hen letterlijk buitengesloten heeft.

Deze deliberaties met inmiddels meer dan tweeduizend deelnemers waren meestal verspreid over meerdere bijeenkomsten en konden in totaal meer dan twintig uur in beslag nemen. In kleine groepen met ongeveer

achttien deelnemers bespraken wij onderwerpen als ethisch en politiek pluralisme, democratie, burgermaatschappij en burgerschap, vrijheid, persoonlijke autonomie, tolerantie en respect, identiteit, discriminatie, racisme, antisemitisme, seksisme, gendergelijkheid, sociale ongelijkheid, homoseksualiteit, de wederzijdse angsten van autochtonen en nieuwkomers, duurzame ontwikkeling, de pandemie van eenzaamheid in de westerse wereld, en de frustraties, angsten en hoop van gewone burgers.

In een door de stad Potsdam mogelijk gemaakt project brachten we vertegenwoordigers van de rond de plaatselijke moskee verzamelde islamitische geloofsgemeenschap samen met mensen met andere overtuigingen.

Op tien opeenvolgende zondagnamiddagen onderzochten we gezamenlijk in hoeverre de perspectieven van de diverse groepen op waarden als democratie, pluralisme, tolerantie, seksegelijkheid, duurzaamheid van elkaar verschilden. Deze verschillen bleken nogal mee te vallen. Vooral de lokale imams bleken echter angst te hebben, dat leden van hun kudde tot dit inzicht zouden komen.¹¹

Politieke competenties ontwikkelen

Afgezien van het beschikken over enige kennis van politiek en samenleving in het algemeen en van het desbetreffende onderwerp in het bijzonder, omvat politieke competentie ook het vermogen om ideeën en waarden op een zodanige wijze te bespreken dat wederzijds respect en begrip worden bevorderd, en dat soms zelfs compromissen en overeenkomsten worden bereikt. Het is een vaak waargenomen, deprimerend feit dat we het vermogen om met verschillende meningen en standpunten om te gaan, verloren lijken te hebben. Politieke meningsverschillen zijn verworpen tot cultuuroorlogen tussen intolerante stammen die opgesloten zitten in de eigen bekrompen waarheden. Deliberaties waarin mensen de kunst van het meningsverschil ontwikkelen, lijken dan ook gewenst.

In een veel aangehaalde toespraak in Hamburg formuleerde Frank-Walter Steinmeier, de president van Duitsland, het onlangs als volgt: ‘Sommige mensen verwarren het recht op vrijheid van meningsuiting met de eis dat iedereen hun mening deelt. Of met het recht dat elke bewering, hoe absurd ook, serieus moet worden genomen. Maar wie in het openbaar een mening verkondigt, moet natuurlijk verwachten dat zijn of haar uitspraken kritisch worden bekeken en worden tegengesproken. Helaas gaat deze vanzelfsprekende houding meer en meer verloren. Misschien is dit ook te wijten aan de media die we gewend zijn sociaal te noemen en die nu meer en meer worden gebruikt om meningen te uiten. Op hetzelfde apparaat waarmee ik mijn ongefilterde mening de wereld in kan sturen, kan ik tegengestelde meningen met een vingerknip wegwuiven. Dit leidt tot een claim van absolute waarheid, maar het is bedrieglijk. Want in de echte wereld kun je tegenstrijdigheden en tegengestelde meningen niet zomaar wegwuiven. Je kunt ze alleen verdragen en ze in een open dialoog aanvechten. Wat we opnieuw nodig hebben is een debat- en conflictcultuur. Een cultuur van debat heeft als uitgangspunt dat anderen goede bedoelingen hebben. Een debatcultuur spaart anderen niet voor tegenspraak, maar ook zichzelf niet voor zelfkritiek. Een debatcultuur behandelt anderen niet met fluwelen handschoenen, maar laat ook geen verbale ijzeren vuist toe. De argumentatieve cultuur opent niet alleen de eigen mond, maar ook de eigen oren. Een argumentatieve cultuur vereist de wil om te overtuigen en de openheid om zo nodig overtuigd te worden. De debatcultuur heeft dus zowel moed als kalme nodig.’¹²

Politieke partijen, religieuze instellingen en maatschappelijke organisaties hebben in de afgelopen decennia veel (actieve) leden verloren. Er is meer ruimte gekomen voor slogans en manipulatie, en voor politieke partijen, organisaties en opiniemakers die toenemend complexe kwesties steeds banaler denken te moeten voorstellen. Steeds minder

burgers leren om te gaan met uiteenlopende en tegengestelde standpunten. Democratie, het vermogen om naar anderen te luisteren, de eigen standpunten te verrijken en compromissen te sluiten, is moeilijker aan te leren.

Hiermee samenhangend is de verbinding tussen deskundigen, journalisten en academici enerzijds, en burgers anderzijds, in hoge mate verbroken. Geleerden verschuilen zich in ivoren torens en zoeken vruchteloos naar universele en eeuwige waarheden, en burgers verdrinken in de bubbels van hun Facebook- en Instagram-streams. Burgers lijken in afnemende mate geïnformeerd, en elk onwelgevalig stukje informatie kan worden gedefinieerd als ‘nepnieuws’ of ‘alternatief feit’.

We hebben daarom nieuwe platforms nodig waar wij opnieuw de kunst kunnen leren het met elkaar oneens te zijn, en het soms met elkaar eens te worden. Met dit in het achterhoofd organiseert Social Science Works sinds 2020 in Potsdam en Eisenhüttenstadt op zondagen twee uur durende bijeenkomsten waar burgers met behulp van een moderator met elkaar in gesprek kunnen gaan. Dit doen ze nadat ze geluisterd hebben naar een inleiding van 25 minuten door iemand die iets meer over het onderwerp weet. Voor koffie en gebak wordt ook gezorgd. Wij doen ons best om vooral die mensen uit te nodigen en aan het woord te laten die normaal gesproken niet vaak aan dit soort bijeenkomsten deelnemen. Een bijkomend effect van deze ontmoetingen is dat zij een, door veel deelnemers zeer gewaardeerde bijdrage leveren aan het verminderen van de eenzaamheid, een van de grootste volksziekten op dit moment, zeker in Oost-Duitsland.

Besef van de problemen in de samenleving

Belangrijk voor onze democratie is verder dat burgers zich bewust zijn van de problemen die er spelen, en de oplossingen die daarvoor mogelijk zijn. Om een maatschappelijk probleem op te lossen, moet er immers eerst een minimaal besef zijn van het bestaan ervan.

Neem het onderwerp gendergelijkheid. In Duitsland zijn, net als in veel andere landen, wetten ingevoerd die de gelijke behandeling van mannen en vrouwen (en anderen) moeten waarborgen. Maar de diverse seksen worden nog steeds ongelijk behandeld en maken ongelijk gebruik van hun capaciteiten, of worden niet gelijk in staat gesteld deze te benutten. Het bewustzijn van het probleem en de kosten van het niet erkennen ervan, zijn blijkbaar laag. Uiteenlopende vooroordelen over mannen en vrouwen zitten zeer diep verankerd in de Duitse cultuur en worden steeds opnieuw op alle mogelijke manieren gereproduceerd. Daarom moeten deze vooroordelen, hun reproducties en hun gevolgen worden geëxpliciteerd en geëvalueerd.

Het is dus belangrijk dat burgers samen zoeken naar de overtuigingen en veronderstellingen achter onze attitudes, voorkeuren, opvattingen en handelingen. Door deze eerst expliciet te maken, kunnen ze vervolgens kritisch tegen het licht gehouden worden. In de deliberaties die Social Science Works organiseerde over gender hebben wij daartoe verschillende samenhangende onderwerpen aan de orde gesteld. Hoe groot zijn de huidige ongelijkheden in de verschillende levenssferen? Wat zou deze verschillen kunnen verklaren? Zijn er veranderingen mogelijk, vanuit biologisch, historisch, sociologisch en politiek oogpunt? Wat zijn de persoonlijke, sociale, politieke en economische kosten van genderongelijkheid? Wat zouden zowel vrouwen als mannen, kinderen en gezinnen kunnen winnen bij minder ongelijkheid? Welke veranderingen zijn er nodig, in onze ideeën, in ons dagelijks leven, in de organisatie van onze samenlevingen en in ons beleid, om meer gelijkheid tot stand te brengen? En wat voor steun of beleid verwachten we daarbij van de overheid?¹³

Aan het begin van de bijeenkomsten peilden we de deelnemers en stelden we hun vragen die betrekking hadden op de hierboven vermelde onderwerpen. In de daaropvolgende dagen bespraken we met de deelnemers actuele informatie over gender. Na de discussies

enquêterden we de deelnemers opnieuw, en onderzochten we in hoeverre en in welke richting ze van mening waren veranderd en of hun kennis over het onderwerp was toegevoegd. Dit gaf ons een indicatie hoe burgers over dit onderwerp zouden denken, wanneer ze eerst een informatieve, voorkeursvormende deliberatie zouden hebben.¹⁴ Het gaf ons ook een aanwijzing wat voor soort deliberaties we nodig hebben om de huidige vooroordelen, voorkeuren of opvattingen meer in overeenstemming te brengen met wat we tot nu toe over het onderwerp hebben geleerd in de relevante academische disciplines.

Gender, racisme en maatschappelijke ongelijkheid zijn voorbeelden van onderwerpen waarover in het openbaar moet worden beraadslaagd. Een ander onderwerp is duurzaamheid. Vragen over de oorzaken en de

Niet alleen nieuwkomers hebben behoefte aan integratie

gevolgen van de klimaatverandering en overgedragsaanpassingen die de opwarming van de aarde effectief zouden helpen tegengaan, zijn niet altijd gemakkelijk te beantwoorden. Beraadslagingen met grote aantallen burgers, die in de eigen gemeenschappen optreden als multiplicators, kunnen de verspreiding van plausibele antwoorden op het klimaatprobleem en de nodige aanpassingen in individueel gedrag en (politieke) voorkeuren ondersteunen.

Vage gevoelens van onbehagen vertalen in concrete politieke kwesties

Een volgende, verwante doelstelling is de vertaling van vage gevoelens van onbehagen in problemen en kwesties die op de publieke en

politieke agenda kunnen worden geplaatst. C. Wright Mills schreef in zijn *The Sociological Imagination* (1959): ‘In plaats van problemen – gedefinieerd in termen van waarden en bedreigingen – is er vaak de ellende van een vaag onbehagen; in plaats van expliciete problemen is er vaak alleen maar het gevoel dat alles op de een of andere manier niet in orde is. Noch de waarden die bedreigd worden, noch datgene wat hen bedreigt, zijn benoemd; kortom, zij zijn niet tot besluit gebracht.’¹⁵

Niet als in de jaren vijftig, worden burgers in onze dagen soms overweldigd door de maatschappelijke constellatie waarin zij zich bevinden. Zij hebben frustraties, grieven en woede, maar missen een helder inzicht in de oorzaken ervan en de mogelijke oplossingen. Het is belangrijk helderheid te brengen in dit vage onbehagen en mensen helpen te zoeken naar vraagstukken of eisen waarop de politiek zinvol kan inspelen.

In deze geest benaderden we in een van onze projecten meer dan duizend Oost-Duitse burgers die zich op sociale media zeer afwijzend en agressief hadden uitgelaten over vluchtelingen, de pers en het huidige politieke systeem. Via Facebook-Messenger, e-mail of telefoon nodigden wij ze uit voor een delibereatie op een zaterdag in een hotel om samen te graven naar mogelijk diepere oorzaken van hun frustratie en woede.¹⁶

In deze gesprekken kwamen deze burgers al snel gezamenlijk tot de conclusie dat de migranten die in 2015 in groten getale naar hun gemeenschappen waren gekomen, logisch gezien weinig te maken konden hebben met de massawerkeloosheid, de gebroken persoonlijke levenslopen en de ontwrichting van plaatselijke gemeenschappen die na de Duitse eenwording in 1989 in Oost-Duitsland waren ontstaan. Hun frustraties hadden diepere oorzaken en de mogelijke oplossingen hiervan lagen op andere terreinen dan hun geregeld was voorgespiegeld. Dit hoefde hun zelden te worden uitgelegd: het was veelal reeds voldoende om de betrokkenen met elkaar in

gesprek te laten komen, elkaar te laten corrigeren en slechts af en toe te vragen: ‘Waarom denkt u dat?’

Politiek, pers en academici beter informeren over belevingswereld van burgers

De afgelopen decennia zijn de politiek, de pers en ook de academische wereld keer op keer verrast door de resultaten van verkiezingen en referenda, of door plotselinge uitbarstingen van ontevredenheid onder de bevolking. Denk aan de Fortuyn-revolutie in Nederland, de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 2016 die Donald Trump aan de macht brachten, het Brexit-referendum in 2016, de recente opleving van populistische partijen in de hele westerse wereld, en aan massa’s woedende burgers die plotseling de straat opgaan met regelmatig nogal onduidelijke of diffuse eisen. Denk ook aan de vele protesten en demonstraties het afgelopen jaar tegen het regeeringsbeleid rond de corona-maatregelen.

Regelmatig worden de boze burgers op één grote hoop geveegd en weggezet als werklozen, ongeschoolden, slecht geïnformeerden, gekkies. Ongetwijfeld zijn deze mensen bij elk protest te vinden, soms zelfs in groten getale, maar vaak is er meer aan de hand dan dit. Politici, journalisten en academici zouden veel vaker met burgers in gesprek moeten gaan om te weten wat er echt speelt.

In een van de recente projecten van Social Science Works voor de Europese Unie hebben we met ongeveer vijfhonderd leerlingen tussen de 16 en 18 jaar over Europa gesproken. De gesprekken vonden in kleine groepen plaats op twintig verschillende scholen in Berlijn en Brandenburg. We gebruikten een, per mobiele telefoon in te vullen, enquête waarbij we de antwoorden onmiddellijk konden gebruiken.

Wat wisten de leerlingen over de Europese Unie, wat beschouwden zij als haar kernwaarden en doelen, welke verwachtingen hadden zij ervan, wat ging goed, wat moet beter? Na gesprekken in de klas hierover kozen de leerlingen een vertegenwoordiger die op een

bijeenkomst met alle andere afgezanten, alsmede met de negen Europarlementariërs van Berlin en Brandenburg, de ideeën en verwachtingen van hun klasgenoten bespraken. In de context van het schoolvak maatschappijleer koppelden de vertegenwoordigers het besprokene daarna terug naar hun klasgenoten.

We hebben mensen meer te bieden dan een oneindig aantal alternatieve feiten

Opvallend was onder meer dat de leerlingen veel grotere inspanningen van de Europese Unie verwachtten op immateriële terreinen als milieu, kunst en cultuur, democratie, mensenrechten, (nationale en internationale) gelijkheid en solidariteit. Economische groei hadden we nu wel genoeg gehad, zo werd geoordeeld.

Niet één waarheid

Het moge duidelijk zijn dat aanhangers van deliberatie geen relativisten zijn en geen sceptici. Zij gaan ervan uit dat er een mini-

mum aan waarden bestaat dat universeel wordt ervaren en begrepen; dat het altijd mogelijk is het gewicht dat men in bepaalde omstandigheden aan bepaalde waarden heeft toegekend, uit te leggen en te rechtvaardigen en dat het mogelijk is plausibele, intersubjectieve interpretaties te geven van empirische verschijnselen. Geen enkel feit is 'hard' of onbetwistbaar. Toch hebben we mensen meer te bieden dan een oneindig aantal 'alternatieve feiten'.

Het is niet zaak dat leraren of deskundigen één enkele waarheid verklaren, maar het gaat om de deelname van een verscheidenheid van belanghebbenden en burgers die verschillende perspectieven vertegenwoordigen en die allemaal bereid zijn het eigen perspectief met dat van anderen te verrijken. In een gezonde democratie wordt ervoor gezorgd dat al deze verschillende standpunten een eerlijke kans krijgen om te worden gehoord. Burgers moeten zich uitgenodigd voelen aan het gesprek deel te nemen.

Voor het versterken van onze democratie is het van groot belang deze gesprekken op alle mogelijke niveaus weer op gang te brengen. De doelen hiervan reiken veel verder dan het nemen van besluiten. Het gaat om de ontwikkeling van een pluralistische democratische cultuur waarvan de deelnemers de kunst verstaan het zowel met elkaar oneens, als eens te zijn.¹⁷

Noten

- 1 Blokland, Hans. (2006). *Modernization and Its Political Consequences: Weber, Mannheim, and Schumpeter*. New Haven en Londen: Yale University Press;
- 2 Blokland, Hans. (2011). *Pluralism, Democracy and Political Knowledge*. Londen en New York: Routledge.
- 3 Dahl, Robert A. (1950). *Congress and Foreign Policy*. New York: Harcourt, Brace and Company; Lindblom, Charles E. (1990). *Inquiry and Change: The Troubled Attempt to Understand and Shape Society*. New Haven en Londen: Yale University Press; Fishkin, James S. (1995). *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven: Yale University Press; Fishkin, James S. (2018). *Democracy When the People are Thinking: Revitalizing our Politics through Public Deliberation*. Oxford: Oxford University Press.
- 4 Vgl. Blokland, Hans. (2011). *Pluralism, Democracy and Political Knowledge*. Londen and New York: Routledge.; p. 40 e.v. Social Science Works is een in 2015 in Potsdam opgerichte maatschappelijke onderneming. Hier werkt een groot aantal politicologen, sociologen, filosofen, psychologen en antropologen die zich zorgen maken over de ontwikkeling van de democratie en die bruikbare kennis proberen te ontwikkelen over samenhangende thema's als democratie, pluralisme, populisme, radicalisering, integratie, discriminatie en respect.

- 5 Men volgt hiermee een aanbeveling van de commissie-Brenninkmeijer.
- 6 Mommers, Jelmer en Eva Rovers. (2021, 9 september). Honderd Amsterdammers mogen samen klimaatbeleid ontwerpen. Hoe werkt zo'n burgerbeeraad en is het kansrijk? *De Correspondent*. Zie ook: <https://www.amsterdam.nl/nieuws/nieuwsoverzicht/burgerbeeraad/>.
- 7 Blokland, Hans. (2021). *Plattelandsjongeren, Politieke Participatie en Social Media: Ervaringen met een Project in Duitsland*. Social Science Works.
- 8 Courant, Dimitri. (2021, 9 juni). The promises and disappointments of the French Citizens' Convention for Climate. *Deliberative Democracy Digest*.
- 9 Het is betreurenswaardig dat de recente Staatscommissie Parlementair Stelsel voor deze, en alle andere hier genoemde mogelijke functies of uitwerkingen van deliberatie geen aandacht had. Hoewel men bijvoorbeeld de idee van burgerfora niet principieel afwijst, ziet men toch vooral problemen: geringe representativiteit, verzwakking bestaande democratische structuren, te hoge verwachtingen van de burgers. Ook deze commissie ziet democratie eenzijdig als een methode om besluiten te nemen, en niet als een cultuur.
- 10 Voor de vormgeving van dergelijke deliberaties, zie: <https://socialscienceworks.org/how-to-deliberate-fundamental-values-notes-from-brandenburg-on-our-approach/>.
- 11 Blokland, Hans en Mirjam Neebe. (2020). *Miteinander Reden? Erfahrungen mit der Potsdamer Moscheegemeinde*. Social Science Works.
- 12 2019, vertaling HB.
- 13 Blokland, Hans. (2019). *Was will eine Frau eigentlich? On discussing Gender Equality in Germany*. Social Science Works.
- 14 Fishkin, James S. (1995). *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven: Yale University Press; Fishkin, James S. (2018). *Democracy When the People are Thinking: Revitalizing our Politics through Public Deliberation*. Oxford: Oxford University Press.
- 15 Mills, C. Wright. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- 16 Blokland, Hans. (2017). *Deliberation against Populism: Reconnecting Radicalizing citizens in Germany and Elsewhere*. Social Science Works.
- 17 Met dank aan Ruud van der Aa en de redactie van S&D voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Een streep door het Pensioenakkoord

Als de Tweede en Eerste Kamer daarmee instemmen, zal op 1 januari 2023 het belangrijkste onderdeel van het Pensioenakkoord ingaan. Het akkoord beoogt ons pensioenstelsel toekomstbestendig te maken. De prijs die daarvoor betaald wordt is hoog: we krijgen er een onzeker pensioen voor terug. Het is nog niet te laat om de alternatieven serieus te overwegen.

DAVID BAKKER

David Bakker is zelfstandig gevestigd pensioenspecialist en als gastonderzoeker verbonden aan de afdeling Belastingrecht van de Tilburg University

Nederland is wereldkampioen pensioensparen en daar hoeven we niet trots op te zijn.¹ Het geïnstitutionaliseerde, buitensporige pensioensparen heeft allerlei maatschappelijk en economisch schadelijke effecten. Daarom is vernieuwing van ons pensioenstelsel hard nodig. Maar de manier waarop die vernieuwing vorm krijgt in het Pensioenakkoord is een slecht plan terwijl er een beter alternatief is.

Voordat ik dit nader uiteenzet eerst kort iets over ons pensioenstelsel. Dat bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler is de overheidsvoorziening AOW. De tweede pijler bestaat uit wat iemand opbouwt bij een werkgever (het aanvullend collectief pensioen). De derde pijler bestaat uit wat iemand zelf regelt, bijvoorbeeld via individuele pensioenverzekeringen. Problemen bestaan er vooral rond de tweede pijler.

Financiering van de AOW vindt grotendeels plaats op basis van omslag en voor een aanvullend gedeelte uit de algemene middelen. In

het omslagstelsel wordt het voor de pensioen-uitkeringen benodigde bedrag ‘omgeslagen’ onder degenen die premies moeten betalen. Inwoners van Nederland die de AOW-gerechtigde leeftijd niet hebben bereikt, betalen 17,9% AOW-premie over het belastbaar inkomen uit werk en woning tot circa € 35.000 (in box 1 van de inkomstenbelasting).

Tegenover ‘omslag’ in de eerste pijler staat ‘kapitaaldekking’ van het pensioen dat werknemers in aanvulling op de AOW in de tweede pijler opbouwen. Het kapitaaldekkingstelsel houdt in dat iedere generatie in essentie voor haar eigen pensioen spaart. Door de dynamiek op de financiële markten – de financiële crisis van 2008 en de tot voor kort alsmaar dalende rente – is het tweede pijler pensioen ter discussie komen te staan en zou een stelselwijziging noodzakelijk zijn.

Volgens wettelijke rekenregels hebben pensioenfondsen sinds de crisis te lage dekkinggraden. Om de dekkinggraden op een

voldoende niveau te brengen verhoogden pensioenfondsen de pensioenpremies, stopten zij met indexaties en kortten zij in sommige gevallen zelfs het pensioen. Omdat de wettelijk voorgeschreven rekenrente maar bleef dalen, leek de huidige inrichting van het tweede pijler pensioen onhoudbaar. Immers, het lukte pensioenfondsen maar niet om de dekkingsgraden, ondanks de forse toename van het belegde vermogen, op peil te krijgen. En de pensioenpremies kunnen niet oneindig verhoogd worden.

Je kunt je afvragen of pensioenfondsen zich met de wettelijk voorgeschreven 'risicovrije' rekenrente niet te arm rekenen. Die lage rekenrente getuigt van weinig vertrouwen in het systeem van kapitaaldekking. Immers, dat systeem staat of valt met het behalen van rendementen. Een hogere rekenrente gebaseerd op verwachte rendementen is daarom goed verdedigbaar.² Daarmee zou de noodzaak van een stelselwijziging minder urgent zijn.

Feit blijft dat kapitaal-gedekte pensioenen te veel blootstaan aan de dynamiek van de financiële markten; een besef dat ook blijkt uit rapporten van de SER en de WWR.³ Het Pensioenakkoord pakt dit probleem niet fundamenteel aan. In tegendeel, het zadelt werknemers op met een van die dynamiek afhankelijk, onzeker pensioen.

Wet toekomst pensioen

Al in 2010 werd er binnen de Stichting voor de Arbeid (STAR) een pensioenakkoord bereikt.⁴ Maar het (definitieve) Pensioenakkoord tussen kabinet en sociale partners kwam pas op 5 juni 2019 tot stand op basis van het SER-advies *Naar een nieuw pensioenstelsel*.⁵ Op 4 juli 2020 heeft het FNV Ledenparlement met het akkoord ingestemd. Eén van de afspraken, het minder snel laten stijgen van de AOW-leeftijd, is al per 1 januari 2020 ingevoerd.⁶ En het parlement heeft de wet die het vanaf 1 januari 2023 mogelijk maakt om op de pensioendatum 10% van de waarde van je pensioen in één keer te laten uitkeren, reeds aangenomen.⁷

Afspraken, zoals vervroegd stoppen met werken voor mensen met zware beroepen en een verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zzp'ers, behoeven nog nadere uitwerking. De andere onderdelen van het Pensioenakkoord zijn vervat in het wetsvoorstel Wet toekomst pensioen dat eind maart naar de Tweede Kamer is gestuurd nadat de Raad van State hier een advies over had uitgebracht.⁸

In het Pensioenakkoord wordt een zeker pensioen (uitkeringsovereenkomst) vervangen door een onzeker pensioen (premieovereenkomst)

Deze wet, met een beoogde inwerkingtreding per 1 januari 2023, bevat het belangrijkste onderdeel van het Pensioenakkoord: het vervangen van een zeker pensioen (uitkeringsovereenkomst) door een onzeker pensioen (premieovereenkomst) in combinatie met een begrenzing van de pensioenpremies tot een maximum percentage van het loon. Pensioenfondsen hebben overigens vier jaar de tijd om middels een overgangsregeling aan de eisen van de nieuwe wet te voldoen.

Dit onderdeel maakt dat het Pensioenakkoord in de kern moet worden gezien als een maatregel om de hoogte van de pensioenpremies als onderdeel van de loonkosten te beteugelen. Ook werknemers hebben er uiteraard belang bij dat de premies niet stijgen. Hogere pensioenpremies leiden immers tot lagere nettolonen omdat werkgevers een deel van de pensioenpremies als werknemersdeel op het loon inhouden. De prijs voor deze maatregel is echter hoog omdat werknemers er een onzeker pensioen voor terugkrijgen. De

FNV en de PvdA, die zich tot heden achter het Pensioenakkoord hebben geschaard, bewijzen werknemers en gepensioneerden hiermee een slechte dienst omdat er een beter en betaalbaar alternatief is: een zeker en geïndexeerd tweede pijler pensioen dat wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel.

Premie-overeenkomst versus uitkeringsovereenkomst

De overgrote meerderheid van de Nederlandse werknemers die momenteel pensioen opbouwt doet dat bij verplicht gestelde bedrijfstakpensioenfondsen (ABP, Pensioenfonds Zorg en Welzijn et cetera).⁹ In het huidige stelsel van uitkeringsovereenkomsten is het bieden van min of meer zekere pensioenuitkeringen door deze pensioenfondsen het centrale uitgangspunt. De pensioenpremie is een afgeleide van de toegezegde pensioenuitkeringen. Daarnaast is de hoogte van de pensioenpremie, en indirect ook de indexatie van het pensioen, afhankelijk van de ontwikkelingen op de financiële markten. Zoals gezegd zijn de pensioenpremies de afgelopen jaren flink gestegen.

Het nieuwe stelsel dat uitgaat van *premie-overeenkomsten* draait de zaken om. Het uitgangspunt is nu vaste en zekere pensioenpremies, dat wil zeggen dat de premies niet mogen uitstijgen boven een wettelijk vastgesteld maximumpercentage van het *loon*.¹⁰ Tegelijkertijd wordt de hoogte van het pensioen volledig afhankelijk gemaakt van op de financiële markten te behalen rendementen en van de marktrente. Iedere werknemer krijgt in het nieuwe stelsel een individuele pensioenspaarrekening. Vanaf de pensioendatum komt het tegoed op de pensioenspaarrekening – het totaal van de gestorte premies en de bijgeschreven rendementen – beschikbaar voor de pensioenuitkering.

Bij invoering van het nieuwe stelsel vindt verdeling plaats van het reeds aanwezige vermogen van pensioenfondsen – tenzij de sociale partners dat niet willen – over de

spaarrekeningen die voor alle (gewezen) deelnemers en gepensioneerden van het fonds worden geopend. Dit ‘invaren’ van pensioenrechten is een riskante operatie waarbij, met inachtneming van ingewikkelde rekenregels, omzetting plaatsvindt van het opgebouwde ‘gegarandeerde’ pensioen van de deelnemers in een onzeker beleggingspensioen.

Veel werknemers zullen niet bereid zijn hun opgebouwde ‘gegarandeerde’ pensioen in te ruilen voor een onzeker pensioen, althans als ze zich hier bewust van zijn. Dan zouden zij maatschappelijk verzet kunnen organiseren om druk uit te oefenen op de politiek teneinde de onzalige pensioenplannen van tafel te krijgen. Dit verzet zou buiten de vakbonden om gestalte moeten krijgen, want die hebben hun achterban immers wijsgemaakt dat het Pensioenakkoord een heel goed idee is.

Voorts gaan pensioenfondsen een ‘solidariteitsreserve’ aanhouden die tot doel heeft om beleggingsrisico’s te delen tussen jong en oud, of om schommelingen van pensioenen te dempen. Verdeling van deze pot zal plaatsvinden op basis van ingewikkelde mechanismen en formules waarvan een normale sterveling geen snars begrijpt en waardoor toekomstige conflicten op de loer liggen.

Stel er breekt een financiële crisis uit waardoor het vermogen (inclusief de solidariteitsreserve) van een pensioenfonds, en dus de saldi op de individuele pensioenspaarrekeningen van de deelnemers, met 25% dalen. Dan zullen de gepensioneerden een daling van het pensioen gelijk in hun portemonnee voelen. Als vervolgens het pensioenfonds de geslonken solidariteitsreserve vooral aanwendt om de daling van het pensioen van de gepensioneerden te dempen kan dat ten koste gaan van de niet-gepensioneerde deelnemers. Die zullen zich afvragen of de solidariteitsreserve hoog genoeg zal zijn om toekomstige tegenslagen voor hen te verzachten.

De solidariteitsreserve beoogt de scherpe kantjes van het onzekere pensioen af te halen maar is in feite een doekje voor het bloeden. Onderzoeksinstituut Netspar komt tot de

conclusie dat de solidariteitsreserve geen toegevoegde waarde creëert voor het verkleinen van verschillen in pensioenuitkomsten tussen ‘pech- en geluksgeneraties’.¹¹ Een en ander roept de vraag op waarom er niet serieus is nagedacht over een meer zeker pensioen op basis van omslagfinanciering. Het negeren van dit alternatief is een sociaaleconomische beleidsblunder van formaat.

Kapitaaldekking versus omslag

In zijn boek *Waar blijft mijn pensioen? Hoe ons pensioenstelsel uw pensioen ondermijnt* uit 2019 rekt econoom Martin ten Cate voor dat we met een omslagstelsel in de tweede pijler met gemak een vast geïndexeerd pensioen kunnen financieren dat de AOW aanvult tot 70% van het gemiddelde inkomen dat een werknemer gedurende zijn loopbaan verdient.¹² Ten Cate kijkt naar het totaal van bedrijfstak- en ondernemingspensioenfondsen als ware het één groot pensioenfonds. Deze benadering doet wellicht niet helemaal recht aan de onderlinge verschillen tussen de fondsen, maar is vanuit macro-economisch perspectief goed verdedigbaar.

Ten Cate constateert dat er in 2017 € 32,4 mrd aan premies bij de fondsen binnenkomt (2020: € 40 mrd) terwijl er € 29,9 mrd aan pensioenuitkeringen uitgaat (2020: € 34 mrd).¹³ Deze situatie – meer premies dan uitkeringen – bestaat al sinds mensenheugenis, wellicht op een enkele uitzondering na.¹⁴ Tot heden had Nederland de pensioenuitkeringen in de tweede pijler dus moeiteloos op basis van omslag kunnen financieren.

Voorts wijst Ten Cate op de nadelen van het excessieve pensioensparen. Nederlandse pensioenfondsen beheren € 1679 mrd (2020) aan vermogen waarvan circa 85% zich in het buitenland bevindt.¹⁵ Dat staat gelijk aan een bedrag van twee keer ons bruto binnenlands product! Elk jaar onttrekken pensioenfondsen miljarden aan de Nederlandse economie om deze vervolgens grotendeels in het buitenland te beleggen.¹⁶ Het Nederlandse pensioensys-

teem draagt op deze wijze bij aan chronische onderbesteding, langdurige economische stagnatie en onnodige overschotten op de lopende rekening, en maakt de macro-economie kwetsbaar voor schokken op de financiële markt.¹⁷

Maar is het omslagstelsel wel haalbaar gezien de komende ‘vergrijzingshobbel’ tussen 2030 en 2055? Er zijn dan immers weinig werkenden vergeleken met het aantal gepensioneerden. Ten Cate laat aan de hand van demografische projecties van het Centraal Bureau voor de Statistiek zien dat we die hobbel makkelijk kunnen nemen door gebruik te

De hoogte van het pensioen wordt volledig afhankelijk gemaakt van op de financiële markten te behalen rendementen en van de marktrente

maken van 10% van de pensioenpot die nu al is opgebouwd. Dit betekent dat er in de periode 2030-2055 geen verhoging van de pensioenpremie hoeft plaats te vinden. Het totaal aan uitkeringen zal dan de totale omvang van de premies overstijgen. Compensatie van het tekort aan pensioenpremie vindt vervolgens plaats door 10% aan de bestaande pensioenpot te onttrekken.

Na 2055 is de verhouding werkenden versus gepensioneerden voldoende in evenwicht om het pensioen weer volledig op basis van omslag te kunnen financieren. Dit impliceert dat 90% van de pensioenpot niet meer nodig is voor de financiering van pensioen. Met dat geld kun je een hoop ‘leuke dingen’ doen, zowel voor linkse als rechtse mensen.

Volgens de Duitse econoom Hans-Werner Sinn is kapitaaldekking alleen en in beperkte

mate zinvol om een onbalans in de bevolkingsopbouw op te vangen.¹⁸ De hierboven geschetste Nederlandse stand van zaken vormt daar de perfecte illustratie van. Immers, slechts 10% van de huidige pensioenpot is nodig om onze pensioenen tijdens de komende vergrijzingspiek betaalbaar te houden.

Het verdient aanbeveling om de drie miljoen mensen die in Nederland werken met flexibele contracten of als zzp'er, verplicht te laten deelnemen in zo'n op omslag gebaseerd tweede pijler pensioen. Daarmee voorkom je dat deze groep werkenden, die zelden pensioen opbouwt, in de toekomst in armoede hoeft te leven.¹⁹ Op deze wijze creëer je een compleet en efficiënt pensioensysteem.

Uitvoeringskosten pensioenfondsen

Omdat bij een omslagstelsel het geld rechtstreeks – zonder tussenkomst van financiële markten – van de premiebetalers naar de gepensioneerden gaat, is omslag bovendien eenvoudig en goedkoop in de uitvoering. De jaarlijkse kosten voor de uitvoering van de AOW bedragen € 138 mln tegenover € 41 mrd aan AOW-uitkeringen (2020).²⁰ De efficiëntie van omslag staat in schril contrast met de inefficiëntie van kapitaaldekking in de tweede pijler waar de uitvoeringskosten € 10,3 mrd zijn en de pensioenuitkeringen totaal € 34 mrd belopen (2020). Gerelateerd aan de uitkeringen zijn de uitvoeringskosten van kapitaaldekking het honderdvoudige van de AOW.

In 2020 overschreden de kosten van pensioenfondsen voor het eerst de historische grens van € 10 mrd, een stijging van 15% ten opzichte van het jaar daarvoor.²¹ De oorzaak van de grote kostenstijging lag bij de vermogensbeheerkosten die opliepen van € 7,9 mrd tot € 9,3 mrd.²² Het grootste deel van deze stijging kwam voor rekening van prestatievergoedingen (bonussen) die stegen van € 2 mrd naar € 2,8 mrd. Maatschappelijke ophef ontstond toen bleek dat het ABP in 2020 € 1,5 mrd aan prestatievergoedingen uitkeerde aan 'private equity'²³ en 'hedgefonds'.²⁴

Pensioenfondsen zullen er overigens op wijzen dat de vermogensbeheerkosten in procentuele verhouding tot het belegde vermogen meevallen, te weten 0,57% (2020). Als percentage van de premies komen de uitvoeringskosten daarentegen uit op ruim 25%, een kostenniveau dat associaties met een woekerpolis oproept.

Terwijl de wereldeconomie en de Nederlandse economie in coronajaar 2020 krompen met respectievelijk 4,9% en 3,7% haalden pensioenfondsen een rendement van 8,2%.²⁵ De uitkering van bonussen door pensioenfondsen aan vermogensbeheerders vindt plaats bij het behalen van vooraf vastgelegde rendementdoelen. Volgens sommige commentatoren hebben pensioenfondsen echter nimmer het verband tussen prestatiebonussen en behaalde rendementen aangetoond.²⁶ Mocht dat verband er wel zijn, dan staan de bonussen nog steeds in geen enkele verhouding tot de verrichte arbeidsinspanningen van vermogensbeheerders. Merk op dat vermogensbeheerders, zoals bijvoorbeeld Blackrock en Vanguard, wereldwijd enorme vermogens beheren en daarmee veel macht en politieke invloed hebben.²⁷ Die macht stelt hen in staat gunstige bonusregelingen bij pensioenfondsen af te dwingen.²⁸

Rendement en economische groei

In een omslagstelsel groeien de pensioenen in beginsel mee met de lonen. Immers, financiering van de pensioenuitkeringen vindt rechtstreeks plaats vanuit het loon van werknemers in de vorm van pensioenpremies. Als de lonen stijgen dan stijgen de pensioenpremies, die een vast percentage van het loon bedragen, automatisch mee en daarmee ook de pensioenuitkeringen uitgaande van een gelijkblijvende verhouding tussen werknemers en gepensioneerden.

De algemene redenering is dat een systeem van kapitaaldekking de voorkeur verdient wanneer het rendement op de gespaarde pensioenpremies hoger is dan de groei van de lonen omdat de pensioenen dan hoger uit

zouden vallen.²⁹ Maar is een situatie waarin het rendement op (pensioen)kapitaal structureel hoger is dan de groei van de lonen — en dus hoger dan de groei van de economie — überhaupt wenselijk?

Uit onderzoek van de Franse econoom Thomas Piketty blijkt dat het vermogen van de bezittende klasse (land, huizen, machines, aandelen, spaargeld, enzovoorts) in het Westen bijna tweeduizend jaar lang, met uitzondering van de periode 1945-1980, sneller groeide dan de economie. Economische groei

De vakbonden hebben hun achterban wijsgeemaakt dat het Pensioenakkoord een goed idee is

is de jaarlijkse stijging van het totale inkomen, bijvoorbeeld van een bevolking van een land, bestaande uit inkomen uit arbeid (onder andere loon uit dienstverband) en inkomen uit kapitaal (bedrijfswinsten, huuropbrengsten, dividenden, spaarrente et cetera).

Voorts is van belang dat Piketty aantoont dat wanneer het rendement op kapitaal gedurende een langere periode significant hoger uitkomt dan het groeicijfer ($r > g$) er een zeer grote kans is op ongelijke verdeling van rijkdom en economische stagnatie.³⁰ Het lijkt daarom een misvatting om de keuze tussen omslag en kapitaaldekking te laten berusten op het (te verwachte) rendement op (pensioen)kapitaal.

Kapitaaldekking maakt het pensioen afhankelijk van het financiële systeem. De essaybundel *The Contradictions of Pension Fund*

Capitalism werpt in dit verband terecht de volgende vraag op: 'From the immediate perspective of the labor movement, how can worker's retirement income security rest on a financial system that is itself structured to generate its investment returns, directly and indirectly, from businesses whose operations and profitability depend on competitively minimizing the wages and benefits earned by workers?'³¹ De ruimte ontbreekt om hier nader op in te gaan maar wellicht kunnen de vakbonden zich alvast bezinnen op deze vraag.

Hoe verder?

Nederland heeft het beste pensioenstelsel ter wereld. Dat is ons jarenlang voorgespiegeld. Als dit waar was — en we hebben lang in dit sprookje geloofd — zou er geen stelselwijziging nodig zijn. Het hoofddoel van het Pensioenakkoord is om pensioenpremies niet verder te laten stijgen. Het middel daartoe is een onzeker pensioen voor werknemers. Kapitaaldekking als financieringswijze van het pensioen in de tweede pijler blijft in stand en daarmee het verdienmodel van de pensioenfondsensector en de vermogensbeheerders. Vanuit sociaal-democratisch oogpunt is het echter hoogst onwenselijk om werknemers met een onzeker pensioen op te zadelen terwijl er een beter alternatief is: een betaalbaar en meer zeker pensioen op basis van omslagfinanciering.

Pensioenfondsen lijken er zonder meer vanuit te gaan dat de Wet toekomst pensioen per 1 januari 2023 in werking treedt. Toch heb ik nog hoop dat ons parlement de belangen van miljoenen werknemers en gepensioneerden laat prevaleren boven die van een handjevol grootverdieners in de pensioenfondsen- en vermogensbeheerindustrie, en een streep zet door dit vermaledijde Pensioenakkoord.

Noten

- 1 Met dank aan Dirk Bezemer voor zijn waardevolle commentaar bij de conceptversie van dit artikel.
- 2 R. Fransman (2019, 16 oktober), *Een hogere rekenrente is niet knettergek*, ESB.
- 3 SER (2013), *Nederlandse economie in stabielere vaarwater*; WRR (2016), *Samenleving en financiële sector in evenwicht*.
- 4 Stichting van de Arbeid (2010, 4 juni) *Pensioenakkoord voorjaar 2010*. Overigens wees het STAR-akkoord uit 2010 de stijging van pensioenpremies expliciet als centraal probleem aan (50% stijging sinds 2000).
- 5 Zie de *Kamerbrief principeakkoord vernieuwing pensioenstelsel* (2019, 5 juni); SER (2019 juni), *Naar een nieuw pensioenstelsel*, Advies 19/05.
- 6 Website Rijksoverheid, *AOW-leeftijd stijgt minder snel*.
- 7 Website Rijksoverheid, *Extra keuzerecht voor iedereen bij pensioen*.
- 8 Website Rijksoverheid. *Wet Toekomst Pensioenen voor advies naar Raad van State*; Website Rijksoverheid. *Nader rapport over wetvoorstel wijziging Wet toekomst pensioenen*; Website Rijksoverheid: *Wetvoorstel wijziging pensioenen*.
- 9 Het pensioen dat is ondergebracht bij verzekeraars en andere uitvoerders blijft in dit kader buiten beschouwing.
- 10 Hiermee vindt tevens afschaffing plaats van de systematiek van de doorsneepremies. Het vermeende nadeel van deze systematiek was een van de (schijn)argumenten voor invoering van het huidige Pensioenakkoord. In een omslagstelsel zijn doorsneepremies geen probleem. Vgl. CPB (2013, 28 oktober), *Eindrappor- tage. Voor- en nadelen van de doorsneeproblematiek*.
- 11 Netspar (2021), *De voordelen van de solidariteitsreserve ont- rafeld..*
- 12 M. ten Cate (2019), *Waar blijft mijn pensioen? Hoe ons pensioenstelsel uw pensioen onder- mijnt*, Prometheus: Amster- dam.
- 13 DNB.nl, *dashboard Pensioenen*.
- 14 In de jaren negentig haalden sommige pensioenfondsen zulke hoge beleggingswin- sten dat werkgevers vrijstel- ling van premiebetaling werd verleend (de zogeheten 'pre- mieholidays').
- 15 DNB.nl, *Statistieken*.
- 16 Van de buitenlandse beleggin- gen verdwijnen overigens op onverklaarbare wijze miljar- den in 'zwarte gaten'. Vgl. W. Boonstra (2008), *De betalings- balans en de externe vermo- genspositie*, proefschrift, Am- sterdam; M. ten Cate (2019), *Waar blijft mijn pensioen? Hoe ons pensioenstelsel uw pensioen ondermijnt*, Prometheus: Am- sterdam.
- 17 C. Roeffaer (2021, 24 juni), *Met ons pensioensysteem doen we onszelf en anderen tekort*, Fol- low the Money; D. Bezemer (2020, 24 juni), *Pensioen*, Groe- ne Amsterdammer.
- 18 H.W. Sinn (2000), *Why a Funded Pension System is Useful and Why It is Not Useful*, NBER Wor- king Paper 7592.
- 19 W. van Benthem (2022, 6 april) Hoogleraar: *'Maak pensioen voor zzp'er verplicht'*. De Tele- graaf.
- 20 *Jaarverslag Sociale Verzeke- ringsbank 2020*.
- 21 LCP (2021, 16 september) *Werk in uitvoering bij pensioenfond- sen 2021, Inzicht in de pensioen- beheer, vermogensbeheer- en transactiekosten van Neder- landse pensioenfondsen*.
- 22 De overige kosten (adminis- tratie etc.) stegen van € 983 mln naar € 1,01 mrd. LCP (2021, 16 september) *Werk in uitvoe- ring bij pensioenfondsen 2021, Inzicht in de pensioenbeheer-, vermogensbeheer- en transactie- kosten van Nederlandse pensi- oenfondsen*.
- 23 In een aflevering uit 2016 van de informatieve documentai- re-reeks *Zwarte Zwanen* van omroep MAX wordt aandacht besteedt aan de werkwijze van private equity bedrijven.
- 24 ABP, *Jaarverslag 2020*.
- 25 LCP (2021, 16 september) *Werk in uitvoering bij pensioenfond- sen 2021, Inzicht in de pensioen- beheer-, vermogensbeheer- en transactiekosten van Neder- landse pensioenfondsen*.
- 26 D. Hollanders (2019, 11 april), *Geen verband tussen kosten en rendement van pensioenfond- sen*, ESB, 104 (4772).
- 27 P. Philips (2018), *Giants. The Global Power Elite*, Seven Sto- ries Press.
- 28 B. Braun (2021). *American asset manager capitalism as a corpo- rate governance regime*. In: *The American Political Economy: Politics, Markets, and Power*, edited by J. Hacker, A. Hertel- Fernandez, P. Pierson, & K. Thelen, Cambridge University Press.
- 29 Deze redenering is afgeleid van de zogeheten Aaron-con- ditie zoals gedefinieerd in: H. Aaron (1966), 'The Social Insu- rance Paradox', *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 32. No. 3, P. 371-374. Vgl. J. Frijns, J. Mensonides & A. van Nunen (2020, 14 mei), *Toevoeging van omslag maakt kapitaal gedekt pensioen stabielere*, ESB, 105 (4785).
- 30 T. Piketty (2014), *Kapitaal in de 21ste eeuw*, De Bezige Bij.
- 31 Ed. K. Skerret, J. Weststar, S. Archer, Chr. Roberts, Cornell (2018), *The Contradictions of Pension Fund Capitalism*, Uni- versity Press.

Innovatieboer

Door **Harm Evert Waalkens**

Boer en oud-Tweede kamerlid voor de PvdA

‘Over vier tot zes weken is de zonnebloemolie op’ en ‘brood wordt twee keer zo duur’ schrijven Nederlandse media medio maart in alarmistische berichten. Rusland en Oekraïne zijn goed voor 30% van de wereldwijde graanexport. Van de zonnebloemolie komt 40% uit Oekraïne en nog eens 19% uit Rusland. Dat we afhankelijk zijn van Russisch gas was al voor Poetins invasie algemeen bekend. Dat we voor ons voedsel ook afhankelijk zijn van Rusland en Oekraïne zien we pas nu het oorlog is in de graanschuur van Europa.

Op het terrein van landbouw en voedselproductie is meer aan de hand, maar de oorlog aan de oostgrens van de Europese Unie maakt acuut zichtbaar dat we bij onszelf te rade moeten gaan hoe we voedselzekerheid in relatie tot een zekere vorm van autonomie van de EU-landen in de toekomst vormgeven.

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) dat na de Tweede Wereldoorlog werd opgezet door de sociaal-democraat Sicco Mansholt is zeer succesvol geweest. Met de slogan ‘Nooit meer honger’ werd de rurale economie versterkt met prijsgaranties voor landbouwproducten, mogelijkheden om uit te treden voor oudere boeren en intensivering van de productiesystemen. Ook werden onderwijs, voorlichting en onderzoek als een drie-eenheid aan elkaar verbonden.

Mansholt wordt vaak aangewreven dat hij een systeem in de benen heeft gezet dat fataal zou worden voor milieu en natuur. Maar Mansholt pleitte er juist voor om het gemeenschappelijk landbouwbeleid radicaal om te gooien naar aanleiding van de analyses van de Club van Rome in het rapport *Grenzen aan de groei* (1972). De voedsel- en duurzaam-

heidsvraagstukken van vandaag zijn echter anders en urgenter dan die van vijftig jaar geleden.

De noodzaak om het landbouwbeleid te hervormen is decennialang beantwoord met compromis op compromis. Hierdoor heeft de landbouwindustrie perverse proporties aangenomen. Steeds minder boerenbedrijven houden steeds meer dieren. In 2021 in Nederland zo’n 100 miljoen kippen, 11,4 miljoen varkens en 3,8 miljoen runderen. Met tal van problemen op het gebied van dierziekten, biodiversiteit en stikstof tot gevolg. De individuele boer wordt hiervoor als de boeman aangewezen.

In plaats van de boer de schuld te geven moeten we solidair met hen zijn en hun kennis en bevoegdheid gebruiken om de landbouwsector op een duurzame manier te innoveren. Boeren zijn hard nodig om in de landbouw een omslag te maken van een ‘economy of scale’ naar een ‘economy of scope’: niet meer zelf vanaf een postzegel aan de Noordzee de halve wereld van voedsel voorzien, maar de Nederlandse landbouwexpertise exporteren. Het innovatievermogen van onze boeren wordt wereldwijd erkend. We kunnen dus een belangrijke partner zijn om boeren ver buiten onze landsgrenzen helpen te verduurzamen.

Landbouwgronden in eigen land kunnen we dan inzetten als een laboratorium op praktijkschaal, waar we naast duurzame voedselproductie ook kunnen experimenteren met andere functies. Bijvoorbeeld door boeren in te zetten om plattelandsgemeenschappen en de natuur leefbaar en vitaal te houden. Nederland kan zo een belangrijke bijdrage leveren aan het verduurzamen van de landbouw in binnen- en buitenland en tegelijkertijd bijdragen aan voedselproductieketens die minder kwetsbaar zijn voor crises en oorlog.

De schaduw van de Duitse Ostpolitik

De Duitse buitenlandpolitiek gaat met een investering van € 100 mrd in de Bundeswehr een nieuw tijdperk in. Een blik op de Ostpolitik van de jaren tachtig laat zien waarom deze ommezwaai van bondskanselier Scholz historisch is te noemen.

CHRISTIE MIEDEMA

Historicus en research-fellow bij het Duitsland Instituut. Haar proefschrift (2015) gaat over Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig.¹

Begin maart, enkele dagen na de inval in Oekraïne, maakte de Duitse politiek een spectaculaire ommezwaai. Wekenlang weigerde Duitsland, in tegenstelling tot andere NAVO-landen, wapens aan Oekraïne te leveren. De bondsrepubliek blokkeerde zelfs wapenleveranties door andere landen. Totdat de Duitse regering ineens besloot tot het sturen van wapens naar Oekraïne én bekendmaakte € 100 mrd extra te willen investeren in het Duitse leger.² Duitsland haalde jarenlang de NAVO-norm niet en nu investeert het ineens meer dan de genormeerde 2% van het bbp in defensie.

De oorlog in Oekraïne is een vuurproef voor de vorig jaar aangetreden Duitse regering. SPD en de Grünen bekleden de cruciale ministersposten met betrekking tot de oorlog. Dit artikel werpt een blik op deze twee partijen in het Duitsland van de jaren tachtig. Een tijd waarin eveneens een oorlogsdreiging en crisissituatie in het oosten van Europa de gemoederen bezighield. Een duik in het verleden van deze partijen helpt te begrijpen waar de reactie van de SPD en de Grünen op de Russische inval vandaan komt.

De kwestie Polen 1980–1989

In 1980 leidden stakingen op de scheepswerf in het Poolse Gdańsk tot een arbeidersbeweging die zich uiteindelijk zou uitstrekken over het hele land. De officiële erkenning van deze arbeidersbeweging maakte van Solidarność (Solidariteit) de eerste officieel erkende en onafhankelijke vakbond van Oost-Europa. De Poolse vakbond verwierf in de maanden na de stakingen tien miljoen leden. Het land stond op zijn kop. In West-Europa heerste ondertussen grote angst dat deze beweging aanleiding zou zijn voor een Sovjetinvasie, zoals eerder in Hongarije en Tsjechoslowakije. Tegen de achtergrond van de eveneens oplopende nucleaire wapenwedloop tussen Oost en West joeg dit veel mensen de stuipen op het lijf.

Toen de Poolse regering in december 1981 zelf een staat van beleg afkondigde en Solidarność verbood, leidde dit tot sterke publieke afwijzing vanuit West-Europa, maar ook tot soms weinig verholde opluchting. De bevolking van West-Europese landen reageerden met hulpacties en demonstraties. De politiek was terughoudender. Polen kende na 1980 een

tijd van sterke repressie van maatschappelijke bewegingen, totdat in de late jaren tachtig grootschalige demonstraties gevolgd door gedeeltelijk vrije verkiezingen ervoor zorgden dat de communistische partij een pijnlijke nederlaag leed. Andere Oost-Europese landen zouden later volgen.

De SPD: tussen bewapening en pacifisme

De recente Duitse ommezwaai over wapenleveranties is voor de SPD niet de eerste grote koerswijziging op het gebied van defensie. In haar lange bestaansgeschiedenis wisselde de SPD meermaals tussen pacifisme en ondersteuning van bewapening. In de naoorlogse geschiedenis van Duitsland luidde de SPD in 1959 met het Godesberger Programm de eerste grote koerswending in. De SPD wisselde van pacifisme en de wens neutraal te zijn tussen Oost en West naar instemming met integratie met het Westen en toetreding tot de NAVO. In de jaren tachtig kwam de vanzelfsprekendheid van die keuze echter weer ter discussie te staan.

Je zou kunnen argumenteren dat de jaren tachtig begonnen met het NAVO-dubbelbesluit van december 1979: de beslissing nieuwe kernwapens in West-Europa te plaatsen in reactie op recent geplaatste Sovjetkernwapens in Oost-Europa en tegelijkertijd met Moskou over wapenbeperkingen te praten. Dit besluit werd ondersteund en verdedigd door SPD-kanselier Helmut Schmidt. Deze beslissing zou de aanleiding vormen voor een nieuwe opleving van de vredesbeweging met massademonstraties in Bonn, Amsterdam en Den Haag. Op deze demonstraties moest vooral de NAVO het ontgelden en bleef de Sovjet-Unie relatief buiten schot.

Binnen de SPD zelf brokkelde de steun voor het plaatsen van kruisluichtwapens met kernkoppen op Europees grondgebied snel af. Oud-bondskanselier en SPD-partijvoorzitter Willy Brandt en veel andere SPD-leden zochten aansluiting bij de vredesbeweging en werden steeds kritischer op het dubbelbesluit. In

1982 kostte de afnemende steun de sociaal-democraten zelfs de regeringsdeelname. Regeringspartij FDP en oppositiepartij CDU dienden een motie van wantrouwen in tegen de SPD. In 1983 stemde het SPD-partijcongres in overgrote meerderheid tegen het dubbelbesluit: slechts 14 van de 400 gedelegeerden stemden voor, waaronder oud-kanselier Helmut Schmidt.

Als late bekeerling in de vredesbeweging waren veel SPD'ers in het midden van de jaren tachtig geneigd zich op dramatische toon te uiten over de noodzaak tot vrede. 'Frieden ist nicht alles, aber ohne den Frieden ist alles nichts' werd een motto van Brandt, waarmee gemakkelijk alles ondergeschikt werd

De recente wapenleveranties zijn voor de SPD niet de eerste grote koerswijziging op het gebied van defensie

gemaakt aan het behoud van de vrede, inclusief mensenrechten. In het atoomtijdperk stond het behoud van de vrede gelijk aan het voortbestaan van de mensheid, zo luidde het argument. Het was tot in de late jaren tachtig binnen de SPD vrijwel onmogelijk om een oor te vinden voor de opvatting dat vrede en het opkomen voor mensenrechten elkaar niet noodzakelijkerwijs uitsluiten.

De vastgelopen Ostpolitik van de SPD

De dramatisering van het vredesstandpunt van de sociaal-democraten had vergaande gevolgen voor de buitenlandse politiek van de SPD. Het Oost-Europabeleid van de SPD de zogenaamde Neue Ostpolitik – waarin de voorlopige erkenning van en gesprekken met Oost-Europese regimes de confrontatiepolitiek

van voorheen afloste – had al geschiedenis gemaakt. Na de bouw van de muur in 1961 hadden toenmalig burgemeester van West-Berlijn Willy Brandt en zijn adviseur Egon Bahr een nieuw beleid ontwikkeld. Dit beleid ging ervan uit dat de confrontatiepolitiek van voorheen geen vooruitgang bracht en dat men meer zou kunnen bereiken voor de inwoners in het Oosten en het Westen met de acceptatie van een in de Bondsrepubliek (west) en de DDR (oost) opgedeeld Duitsland. Brandt en Bahr introduceerden de ‘dialectiek van de ontspanningspolitiek’: het idee dat je de status quo moet erkennen om hem te kunnen veranderen.

Toen Brandt in 1969 bondskanselier werd, sloot de West-Duitse regering in korte tijd verdragen met regeringen van een groot aantal Oost-Europese landen. Diplomatie in plaats van confrontatie werd het devies. Die diplomatie was in eerste instantie bedoeld om mensen in Oost- en West-Europa meer met elkaar in contact te brengen en zo met kleine stapjes veranderingen in Oost-Europa teweeg te brengen. Daarnaast speelde het idee van verzoening en boetedoening een grote rol tegenover deze landen die sterk geleden hadden onder de Tweede Wereldoorlog.

Met het verloop van de tijd werden diplomatie en gesprek echter steeds meer een vanzelfsprekendheid en minder gericht op maatschappelijke verandering. In de jaren tachtig kwamen deze gesprekken meer en meer in dienst te staan van behoud van de vrede in het atoomtijdperk. Een deel van de partijtop van de SPD, inclusief Brandt en Bahr, zag het bereiken van ‘gezamenlijke veiligheid’ met Oost-Europese machthebbers inmiddels als belangrijker dan steun voor maatschappelijke bewegingen in Oost-Europa of trouw aan beslissingen van de NAVO.

De oorspronkelijke doelen van de ontspanningspolitiek – verandering door toenadering – waren steeds verder uit beeld geraakt en behoud van de ontspanning was een doel op zich geworden. De vrede van de wereld hing ervan af. Zo brak de SPD, in tegenstelling tot vele andere partijen in West-Europa, de contacten

met de communistische partij in Polen niet af na de afkondiging van de staat van beleg naar aanleiding van de massale arbeidersstakingen. Veel SPD’ers hadden een zeker begrip voor president Jaruzelski’s ingreep als het ‘mindere kwaad’. Het grotere kwaad was een Sovjetinvasie geweest. Daarbij vervielen veel SPD-politici in een soort defaitisme waarin een Sovjetinvasie werd voorgesteld als een onvermijdelijke reactie op een te sterke uitdaging vanuit Oost-Europese samenlevingen. Het sturen van tanks is echter natuurlijk altijd een actieve beslissing van een groep politici die ook anders kunnen beslissen. Door te suggereren dat Moskou niet anders kon reageren, werd een invasie een daad die eigenlijk nauwelijks af te keuren viel.

Onder invloed van de afkeer van het dubbelbesluit nam het wantrouwen ten opzichte van de NAVO in delen van de SPD toe en groeide het begrip voor de veiligheidsbelangen van de Sovjet-Unie. Steeds meer SPD’ers zagen het ideologische conflict tussen Oost en West als een simpele machtsstrijd en uitten zich openlijk kritisch over de wijze waarop Solidarność het communistische bestel in Polen uitdaagde en ondermijnde. In sommige Duitse debatten over de invasie in Oekraïne horen we de echo van Bahrs toenmalige verwijten dat de Poolse stakers de vrede in Europa op het spel zetten: de oorlog zou snel voorbij zijn als de Oekraïners eens zouden ophouden met vechten en het verdedigen van hun land.

In de vroege jaren tachtig was de blik van de SPD na vijftien jaar regeringsverantwoordelijkheid ferm gericht op contacten op regeringsniveau, ook toen de SPD in 1982 haar positie als regeringspartij verloor. Het heersende idee was dat veranderingsspogingen van onderaf alleen maar tot repressie zouden leiden. Verandering moest plaatsvinden aan de top, door communistische partijen geleidelijk te overtuigen van de sociaal-democratische zienswijze. Om dat voor elkaar te krijgen opeerde de partij zo omzichtig mogelijk.

In 2012 sprak ik oud-SPD-parlementariër Jürgen Schmude die zich herinnerde: ‘Bij alles ... hebben wij ons steeds afgevraagd: schaden

we daarmee onze gesprekken? ... Wanneer verliezen ze hun gezicht, wanneer verliezen ze hun geduld, wanneer breken ze het gesprek af? Pas in de jaren negentig erkenden verschillende SPD'ers dat de partij zich vanuit de oppositie te veel als regeringspartij had gedragen en na het einde van de regeringsperiode niet de vrijheid had genomen om meer met de oppositie in Oost-Europa te spreken.

Het complexe pacifisme van de Grünen

De jaren tachtig waren ook het decennium waarin de Grünen probeerden een plaats in het Duitse politieke bestel te veroveren. De partij, die in 1983 een plek in de Bondsdag verwierf, beschouwde zich als parlementaire vertegenwoordiging van de vredesbeweging. Haar standpunten over het NAVO-dubbelbesluit stonden buiten kijf: de tegenstand daartegen was een van de grondbeginselen van de Grünen. Over Oost-Europese wapens liet de partij zich vrijwel niet uit.

Maar het pacifisme van de Grünen had meer dan één smaak. Terwijl een deel van de partij zich vooral wilde bezighouden met kritiek op de NAVO, hield een ander deel van de partij er een bredere opvatting van vrede op na. Zij zagen de wapenwedloop niet als een losstaand probleem, maar als de uitingsvorm van de ideologische spanning tussen de twee machtsblokken in de wereld. Daarbij koos deze stroming binnen de Grünen niet voor het één of het andere blok. Zij zagen beide machtsblokken als even schuldig. Deze positie stond ook wel bekend als 'equidistantie'. Wel was duidelijk dat de sympathie lag bij iedereen die zich tegen het blokken denken verzette zoals de vredesbeweging, maar ook maatschappelijke groepen in Oost-Europa zoals Solidarność. Van vrede kon volgens deze opvatting geen sprake zijn zolang mensen in onderdrukking leven. Pacifisme ging hier dus om meer dan wapens alleen.

Die steun voor maatschappelijke bewegingen paste bij de radicaal andere habitus van de Grünen. Terwijl de SPD in de jaren tachtig een partij was geworden van bestuurders in

pakken, waren de Grünen activisten. Ze waren voor 1983 alleen buitenparlementair actief en hadden ruime ervaring met directe solidariteit, bijvoorbeeld in de vorm van geldinzamelingen of solidariteitsdemonstraties voor activisten in andere landen. Vanuit groepen binnen de partij werd in het geheim drukinkt geleverd aan de Poolse oppositie en later zouden Grünen-afgevaardigden kopieermachines de DDR binnensmokkelen. De Grünen trokken ook de aandacht door in andere Oost-Europese landen – en in ideologisch met het Westen verbonden dictaturen – openlijk te demonstreren.

Deze stroming was de dominante in de partij gedurende de roerige vroege jaren tachtig. In het midden van het decennium, rond de tijd dat de partij haar intrede deed in de Bondsdag, gedroegen veel verkozen politici van de Grünen zich meer als de ontspanningspolitici van de SPD. Een deel van deze Grünen-politici had wortels in communistische basisgroepen uit de jaren zeventig en had een uitgesproken sympathie voor de regeringspartijen in Oost-Europa. Uiteindelijk verloor deze positie in de late jaren tachtig weer aan kracht. Dat was rond de tijd dat de burgerbewegingen in Oost-Europa opnieuw aanzwelden. Uiteindelijk groeide zo de solidariteit met maatschappelijke bewegingen in Oost-Europa.

De weg naar het heden

Tussen de jaren tachtig en nu ligt een periode van dertig jaar waarin de ontwikkeling van de SPD en de Grünen niet stilstond. Zij deelden samen regeringsverantwoordelijkheid van 1998 tot 2005 onder kanselier Gerhard Schröder, die inmiddels omstreten is vanwege zijn banden met Poetin. De regering-Schröder kreeg te maken met de oorlog in Kosovo. Beide partijen maakten in 1999 de voor Duitsland ongekende stap om voor het eerst in het bestaan van de Bondsrepubliek Duitse soldaten in te zetten in oorlogsgebied in het buitenland.

Wat voor zin heeft het om te kijken naar een zo specifieke en korte periode in de geschiedenis van deze partijen? Elke greep in het verleden

is immers min of meer willekeurig en lessen kunnen vaak naar believen worden geschreven. Toch valt goed te beargumenteren dat in de jaren tachtig keerpunten liggen die nog steeds invloed hebben. Voor de Grünen ligt dit voor de hand: zij ontstonden in de jaren tachtig en ontwikkelden in dat decennium hun buitenlandse politiek. Maar ook voor de SPD valt te zeggen dat dit het tijdperk was waarin een revolutionaire kijk op Oost-Europa omsloeg in een vastgelopen politiek. Die politiek heeft de partij nog steeds niet helemaal afgeschud.

De SPD heeft de vastgelopen Oost-Europa-politiek nog steeds niet helemaal afgeschud

De lange geschiedenis van de SPD om boven alles in te zetten op gesprekken, het behouden van dialoog en samenwerking, is nog steeds zeer herkenbaar in het beleid van de partij en een groot deel van de Duitse politiek in het algemeen. Geen bruggen verbranden, de andere zijde niet te veel gezicht laten verliezen, en een sterke nadruk op ontspanning, het zijn reflexen die jarenlang de politieke houding van Duitsland ten opzichte van Rusland hebben getekend. De stap richting een meer confrontatieve politiek is niet gemakkelijk voor een deel van de partij.³ De stap naar sterke investeringen in bewapening was dat ook niet, en misschien dat daarom ook de omslag voor een groot deel van de partij als een verrassing kwam.⁴ Vergelijkingen met Schmidt, die zich ook door omstandigheden gedwongen voelde om een bewapeningsstandpunt te steunen, zijn al in de pers te horen. In tegenstelling tot Schmidt in 1982 geniet Scholz, in ieder geval nu nog, de publieke steun van de meerderheid van zijn partij.

De Grünen onderscheiden zich in deze regering door meer voortvarendheid dan hun SPD-collega's, inclusief toespelingen op wapenleveranties nog voor het begin van de oorlog.⁵ Dit valt beter te begrijpen als we de Grünen niet slechts beschouwen als een uitvloeisel van de vredesbeweging, maar als een vertegenwoordiging van de meer complexe activistische kringen die in de jaren tachtig in haar opgingen. Voor een groot deel van die activisten was vrede meer dan alleen de afwezigheid van oorlog en was solidariteit met onderdrukten vanzelfsprekend. Van de etatistische dialoogpolitiek van de SPD moest dit deel van de partij niks hebben.

Wat duidelijk anders is dan in de jaren tachtig, is dat de partij niet alleen kiest voor de onderdrukten, maar zich ook duidelijk tot één van beide kampen rekent – dat van de toen zo verguisde NAVO. Dit betekent overigens niet dat er geen Grünen zijn die moeite hebben met de wapenleveranties, maar de partijtop verkondigt duidelijk dat het bijstaan van een aangevallen partij ook vredespolitiek is.⁶

Politieke partijen zijn meer dan hun verleden en ontwikkelen zich continu. Toch beïnvloeden ontwikkelingen uit het verleden van de partij, vaak niet eens bijzonder bewust, de cultuur waarin de politici van die partij in het heden opereren. Dat geldt overigens ook voor het oordeel van buitenstaanders. De oordelen van de Oekraïense ambassadeur over Duitslands in zijn ogen te aarzelende en in het verleden hangende politiek, zijn inmiddels berucht in Berlijn.⁷ Daarbij betrof overigens zijn sterkste kritiek een minister van FDP-huize: partijleider Christian Lindner zou op de dag van de invasie gezegd hebben dat Kiev nog maar enkele uren had en dat Duitsland daarom geen hulp zou bieden of sterke sancties zou afkondigen.⁸ Ook het oordeel van hem en anderen over de regeringen Merkel en hun conflict vermijdende beleid tegenover Rusland en Oekraïne in het afgelopen decennium, inclusief de Duitse weerstand tegen Oekraïense toetreding tot de NAVO, was niet mals. De schaduw van de Ostpolitik, die zo

succesvol was dat die zelfs haar aanvankelijke grootste tegenstanders wist te bekeren, reikt ver voorbij de SPD.

Door te suggereren dat Moskou niet anders kon reageren, werd een invasie een daad die eigenlijk nauwelijks af te keuren viel

De vraag is nu: hoe verder na de ommekeer op het gebied van bewapening? Zal ook de

tweede pijler van het Duitse buitenlands beleid, toenadering boven confrontatie, uiteindelijk sneuvelen? In de publieke opinie blijft het beeld van de Duitse regering voorlopig nog in de schaduw van de Ostpolitik: Scholz zou te terughoudend zijn met echt zware sancties, zoals het stoppen van olie- en gasimport uit Rusland en zou terugschrikken voor echte solidariteitsacties, zoals het bezoeken van Kiev in oorlogstijd.⁹ Het is logisch dat het afschudden van een beleid dat zo lang de boventoon heeft gevoerd niet gemakkelijk is. Maar misschien zijn het de stemmen van de Oekraïners van nu en de Polen van toen die samen de nuance kunnen aanbrenge(n): het tot elke prijs blijven praten voorkomt geen onderdrukking, noch oorlog. En in sommige gevallen doet het meer kwaad dan goed.

Noten

- 1 Miedema, C. (2015). *Vrede of Vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig* (proefschrift). Amsterdam: University Press.
- 2 *Duitsland investeert 100 miljard extra in Bundeswehr*. (2022, 27 februari). Duitsland Instituut.
- 3 Wehner, M. (2022, 22 maart) *Enspannung um jeden Preis*. Frankfurter Allgemeine.
- 4 Schwarte, G. (2022, 3 maart). *Krieg gegen die Ukraine: Der Kanzler, die SPD und ein Problem*. tagesschau.de.
- 5 Frenger, J.L. (2021, 25 mei). *Grünen-Chef Robert Habeck: Forderungen der Ukraine nach Waffen gerechtfertigt*. Frankfurter Rundschau.
- 6 Nouripour: *Grüne sollten Haltung bei Waffenlieferungen überdenken*. (2022, 4 maart). Presse Augsburg.
- 7 Gerster, V.L. (2022, 28 maart) *Sie wollen seine Worte nicht hören*. Frankfurter Allgemeine.
- 8 Stör, C. (2022, 29 maart). *Ukraine-Krieg: Kritik an Putins nützlichen Idioten aus Deutschland*. Frankfurter Rundschau.
- 9 Ten tijde van de afronding van dit artikel hadden de politiek leiders van meerdere centraal- en oost-Europese landen, de EU en het Verenigd Koninkrijk Kyiv bezocht, maar Scholz nog niet.

Van de theatermakers

Theatercollectief Opening Statement speelde in 2020 de voorstelling *Class Warfare Forever*. In deze satire geven de makers uiting aan hun verbazing en frustratie over de inrichting van het economisch systeem in Nederland. Voor *S&D* selecteerde zij de openingsdialoog waarin de goedlachse Reinier op even hilarische als verwarrende wijze leert dat hij niet in dienst is als schoonmaker, maar poetst als ‘zelfstandig autonoom ondernemer’.

Onze voorstelling start in de nabije toekomst en beslaat een periode van zo'n vijftig jaar. De stijl van de voorstelling is fragmentarisch, snel en taalkundig. Het podiumbeeld is kaal: drie acteurs op twee podiumdelen, natuurlijk licht, een krat aan rekwisieten.

De toeschouwer ziet fragmenten van de levens van twee personages: Reinier, een ras-Amsterdamse dertiger die met enthousiasme van baan naar baan hopt tot hij op 58-jarige leeftijd zijn baan verliest en merkt dat hij nergens meer aan de slag kan. En Frieda, begin twintig, die probeert in de verstikkende Amsterdamse woningmarkt de dakloosheid voor te blijven. Twee paden van economische klassenverdeling: werk en woning.

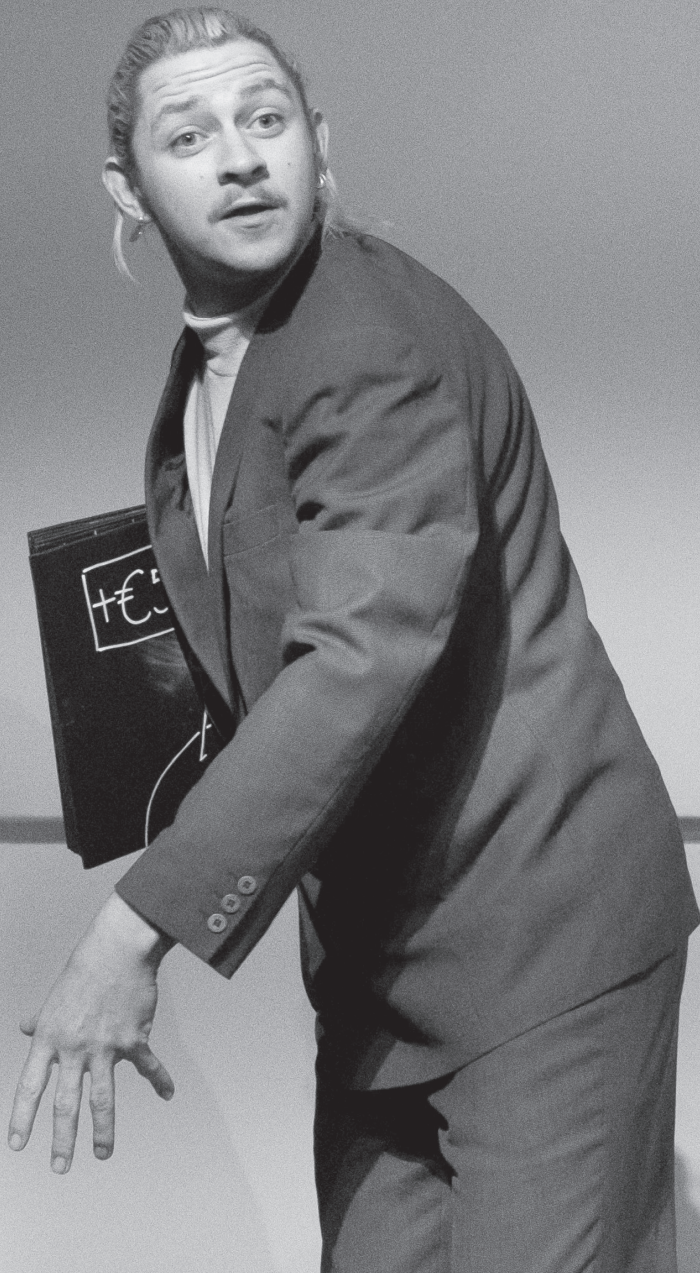
In de voorstelling zit ook de stem van de macht verweven. Vertegenwoordigd door een succesvolle ondernemer, een politicus en een econoom. Invloedrijke stemmen die ruim baan krijgen in het maatschappelijk debat over de inrichting van de samenleving en de economie. Hun top-down ideeën klinken prachtig, maar zijn totaal losgezongen van de

realiteit waarin Reinier en Frieda leven.

Het toekomstbeeld dat we in de voorstellingen schetsen is een extreme uitwerking van het huidige, reële economische systeem. Door de meest extreme vorm daarvan te laten zien benadrukken we de verwoestende onrechtvaardigheid die individuele en systematische hebzucht en ontmenselijking nu al voortbrengen. We maken in *Class Warfare Forever* ook het wettelijk kader zichtbaar dat economische uitbuiting, huisjesmelken, exorbitante vormen van zelfverrijking en overconsumptie faciliteert.

In het maakproces kwamen we tot de ontluisterende gewaarwording dat de realiteit dikwijls onze fictie inhaalde. Zo lanceerde Helling nog voor de première van ons toneelstuk een grote postercampagne in Nederland. Dit 'schoonmaakplatform' doet precies wat tijdens het schrijven van de eerste scene van onze voorstelling nog een fictieve dystopische fantasie was: schoonmakers ontdoen van hun arbeidsvoorwaarden onder het mom van zelfstandig ondernemerschap.

Joeri Heegstra, Claire Bender & Samir Veen
Theatercollectief Opening Statement

Class Warfare Forever

HUMAN RESOURCER

Nou, Reinier, we starten 'm even op heb je de app geïnstalleerd?

REINIER

Ja als medewerker heb ik me geregistreerd ik heb een ding gehad, bevestigingsmail.

HUMAN RESOURCER

Schoonmaker.

REINIER

Ja dat zei ik.

HUMAN RESOURCER

Niet jij zei: medewerker.

REINIER

Precies Schoonmaakmedewerker.

HUMAN RESOURCER

Je bent geen medewerker jij bent niet bij ons in dienst.

REINIER

Werknemer dat bedoel ik

HUMAN RESOURCER

Nee, jij bent een werkgever!

REINIER

Hm?

HUMAN RESOURCER

Wij zijn een platform en jij bent de werkgever van jezelf. Jij geeft jezelf werk.

REINIER

Maar ik werk voor jullie.

HUMAN RESOURCER

Nee, je werkt voor jezelf. Je bent een zelfstandig autonoom ondernemer!

REINIER

Ah ja, ja, ik snap het.

HUMAN RESOURCER:

Je werkt mét ons, niet voor ons. Wij zijn een platform dat particulieren en zelfstandigen aan elkaar koppelt. Je neemt via ons zelf werk aan. Wij bieden alleen voor jou een manier om klanten te vinden en voor klanten om jou te vinden.

REINIER

Yess... Helemaal mee.

HUMAN RESOURCER

Heb je een beetje ervaring met dit soort werk?

REINIER

Nou, niet met dit soort werk precies, maar thuis ben ik wel altijd de schoonmaker. Mijn vrouw is meer van het koken en ik meer van het afwassen zeg maar, altijd al geweest. En zeker nu met de kleine worden de dingen

UIT HET THEATER: CLASS WARFARE FOREVER

nogal snel een rommeltje.
 Nou, u kent het wel,
 maar niet in professionele context, nee.
 Ik heb altijd gewoon werk gehad,
 of in dienst dan bedoel ik.
 Lang conciërge geweest op de 7e Montessori,
 dat was heel leuk.
 Garderobe in Paradiso,
 dat was nachtwerk.
 En toen bij een fietsenmaker,
 dat was ook leuk,
 maar die ging failliet.

Dus ik zag jullie advertentie staan en toen
 dacht ik
 nou, ik heb schoonmaken altijd al best wel
 leuk gevonden om te doen.
 Dus ik dacht weet je wat
 ik probeer dat eens.
 Dus zodoende eigenlijk
 als het ware.

HUMAN RESOURCER

Oké, super.
 Nou, dit is hoe het werkt,
 als je bent ingelogd dan ga je naar het logo van
 de bezem
 dan zie je hier een lijst met jobs die je kan aan-
 nemen, ja?
 Mensen die iemand zoeken om schoon te ma-
 ken, ja?

REINIER

Uhuh.

HUMAN RESOURCER

Je ziet het aantal kamers,
 wat mensen willen,

of ze huisdieren hebben,
 et cetera.
 Hier zie je welk cijfer de klant op de
 ‘uitdagingsschaal’ heeft gegeven.
 Nou, bij een één is het een kwestie van een
 doekje eroverheen, klaar –

REINIER

En een negen of een tien is dan –

HUMAN RESOURCER

Nou laten we het gesprek een beetje luchtig
 houde.
 Jij kan dan hier invullen voor welk bedrag je
 die klus wel zou willen doen.

REINIER

En dan ga ik erheen en dan maak ik ’t gewoon
 schoon dus?

HUMAN RESOURCER

Nou, nee
 jij stuurt eigenlijk een offerte
 en de klant kiest er daar één van.
 Dat kan tot drie kwartier van tevoren, dus da’s
 fijn.

REINIER

Drie kwartier?

HUMAN RESOURCER

Ja, we gaan ervanuit dat niemand een job aan-
 neemt die meer dan drie kwartier reizen is dat
 zou moeilijk winstgevend zijn natuurlijk.
 Jij gaat toch bijvoorbeeld ook niet schoonma-
 ken in Groningen, dat slaat nergens op.

UIT HET THEATER: CLASS WARFARE FOREVER

REINIER

Nee, dat zou raar zijn,
maar — eh — ik weet dus misschien pas drie
kwartier van tevoren of ik moet werreke of
niet?

HUMAN RESOURCER

Oh maar de meeste klanten wachten niet tot
drie kwartier van tevoren omdat ze dan de
beste offerte vaak al kwijt zijn.

REINIER

Ja en dat is voor hen dus de goedkoopste dan?

HUMAN RESOURCER

Niet per se, je hebt ook een rating en recensies
en een ranglijst.
Klik maar eens op het erepodium.
Kijk jij bent op dit moment nummer 5331 van
de 5331 eenmanschoonmaakondernemingen
in jouw regio, dat is ook logisch want je bent
nog niet begonnen.
Maar als ik jou was zou ik dus zorgen dat je zo
snel mogelijk die ladder op klimt.

REINIER

En hoe ga ik dat doen dan?

HUMAN RESOURCER

Ondernemen!
Ondernemen, ondernemen, ondernemen.
Gewoon de uren erin stoppen.
En als ik je een tip mag geven, zou ik, als ik jou
was, in het begin lekker onder de marktprijs
gaan zitten.
Want je hebt nog geen reputatie maar dat is
ook logisch he,
ondernemen is investeren en dan pas oogsten.

REINIER

Oh!

HUMAN RESOURCER

We hebben sinds kort ook *achievements* in de
app,
bijvoorbeeld deze: 'De Vier Windrichtingen'.
Die krijg je als je een klus doet in Oost, West,
Noord en Zuid in één dag.
daar krijg je dan badges voor en die komen op
je persoonlijke pagina.
Leuk he?
Zo blijft het voor jou ook een beetje uitdagend.

REINIER

Ah ja
en het werk zelf?

HUMAN RESOURCER

Na aannname, pak je je schoonmaakspullen.

REINIER

Me eigen?

HUMAN RESOURCER

Eigen inboedel, ja

REINIER

En moet ik die dan ook zelf betalen?

HUMAN RESOURCER

Nou daar kan je dan dus rekening mee houden
in je offerte, dat is ook weer dat stukje onder-
nemen hè.

REINIER

Dus, stel, ik ben erreges he, en er zit daar een
joekel van een wijnvlek.

UIT HET THEATER: CLASS WARFARE FOREVER

Die mense die hebbe so een hoogpolig wit tapijt, en die hebbe misschien een feesie gehad, of wat mense te ete ofso, nou die hadde dan misschien een kleine en dat sijn se nie gewend, dus na, voor je 't weet, ligt so een glas wijn over tafel en dan druipt dat so op een tapijt.

Die mense die hebbe daar misschien wat zout op gegooid maar echt is dat er niet uitgegaan en ik hep op dat moment toevallig geen HaaGeeRodewijnvlekkeverwijderaar bij me, maar ik zie daar in de kast, toevallig wel HaaGeeRodewijnvlekkeverwijderaar staan. Die mag ik dan in principe niet gebruike?

HUMAN RESOURCER

In principe niet nee. Is het duidelijk of heb je hier nog vragen over?

REINIER

Nee,
of nou ja, ja,
maar —

HUMAN RESOURCER

Goed, dan ga je naar de klant toe op de afgesproken tijd, je doet het werk en erna kan de klant in de app aangeven of het naar wens was en een rating en recensie achterlaten. De klant betaalt van tevoren, dat geld blijft bij ons —

REINIER

Waarom?

HUMAN RESOURCER

Veiligheid.
Dat blijft bij ons totdat het werk naar beider

tevredenheid is afgesloten.

Hij heeft 24 uur om dat aan te geven in de app. Soms zijn klanten niet direct thuis om te controleren of alles goed is zo en dan maken we het geld over naar jou, min de kosten die wij vragen voor het gebruik van ons platform.

REINIER

En dat is —

HUMAN RESOURCER

15%.
Van elke 7 euro krijg jij er 6, wij er eentje.
Bijna alles gaat naar jou dus eigenlijk.

REINIER

En als hij niet tevreden is?

HUMAN RESOURCER

Of zij.

REINIER

Hmm?

HUMAN RESOURCER

Hij of zij.

REINIER

Jaja, hij of zij.

HUMAN RESOURCER

De klant kan ook een vrouw zijn natuurlijk he...
Of moeten vrouwen volgens jou soms zelf alles schoonmaken?

UIT HET THEATER: CLASS WARFARE FOREVER

REINIER

Nee, wacht, jij zei net zelf ook 'hij'.

HUMAN RESOURCER

Nee hoor, ik heb het altijd over 'de klant'.

REINIER

Niet, jij ze net 'hij'.

HUMAN RESOURCER

Oh ja? wanneer dan?

REINIER

Net.

HUMAN RESOURCER

Volgens mij niet hoor,
maar dat maakt niet uit.
Laten we afspreken dat we 'de klant' of 'hij of
zij' zeggen.
Okee?

REINIER

Okee, dus als hij – of zij niet tevreden is,
wat dan?

HUMAN RESOURCER

Ja,
dan hebben jullie een geschil.
Dan maken wij het geld terug over naar de
klant en dan is het aan jullie zelf om dat op te
lossen en daar uit te komen.

REINIER

Maar dat is toch niet eerlijk.
die guy kan dan gewoon kiezen dan of 'ie het
geld overmaakt of niet,
maar ik heb het werk wel al gedaan dan.

HUMAN RESOURCER

Of girl.
Guy of girl.
Wij handelen ook niet in eerlijk,
we bieden een contact en betaalservice aan
onder voorwaarden die we stellen.
Snap je?

REINIER

Hmm,
kan ik ook een rating van de klant achterlaten?

HUMAN RESOURCER

Huh, nee.
Natuurlijk niet.

REINIER

Waarom niet?
Die kan toch ook aardig zijn,
of vervelend,
of z'n afspraak niet nakomen.

HUMAN RESOURCER

Of haar afspraken.
Ja tuurlijk,
maar dat bieden wij niet aan.

REINIER

Maar hoezo niet dan?

HUMAN RESOURCER

Ja, omdat we een platform zijn die een service
aanbieden, en dat is er niet één van,
we verkopen ook geen sjaals,
dat bieden wij niet aan.
Voelt ook een beetje raar toch,
bedrijven die hun klanten gaan recenseren
beetje creepy.

UIT HET THEATER: CLASS WARFARE FOREVER

REINIER
Wat?

HUMAN RESOURCER
Oh uh
creepy?

REINIER
Nee,
bedrijven die hun klanten gaan recenseren?

HUMAN RESOURCER
Ja, jij, ondernemer, bedrijf,
schoonmaakaanbieder.

REINIER
En die mensen doen wel een rating over mij?

HUMAN RESOURCER
Ja.

REINIER
En kan ik die dan ook erreges zien?

HUMAN RESOURCER
Nee, die zijn voor de klanten onderling.

REINIER
Maar ik kan natuurlijk ook gewoon een
klantenaccount aanmaken

HUMAN RESOURCER
Nee,

dat is belangenverstrengeling.
Dat is tegen de voorwaarden
en als ik jou was zou ik die wel serieus nemen.
De voorwaarden,
die heb je wel gelezen toch?

REINIER
Ja, absoluut,
maar hoe weet ik dan of ze tevreden zijn of
niet?

HUMAN RESOURCER
Nou, je kan 't ze vragen als je ze ziet bijvoor-
beeld hè,
of als ze je terugvragen dan zal 't wel goed zijn.
Maar dat is aan jou.
Jij bent de ondernemer.
Wij bieden als bedrijf jou, als bedrijf, geen
klanttevredenheidsonderzoek-service.
Dat stukje customer outreach mag jij zelf gaan
innoveren.
Leef je uit!

Wederom,
wij bieden een service,
en dat is er gewoon niet één van.
Jij moet zelf je bedrijf draaiende houden
en dat is er allemaal deel van,
maar als je dat doet kan je met ons heel ver
komen.

Theatercollectief 'Opening Statement' speelt dit seizoen twee nieuwe voorstellingen in Amsterdam: 'We doen ons best' (Tolhuistuin) en 'Horizon' (Over het IJ Festival). De voorstelling 'Class Warfare Forever' is op 19 september nog één keer te zien in Zaal 3 van Het Nationale Theater in Den Haag. Kijk voor meer informatie op www.openingstatement.nl/speellijst.

WIARDI
WETENSCHAPPELIJK BUREAU
BECKMAN
VOOR DE SOCIAAL-DEMOCRATIE
STICHTING

zoekt een **DIRECTEUR**

met een sociaal-democratisch hart die leiding geeft aan het wetenschappelijk bureau en sturing geeft aan het onderzoeksprogramma.

Van sollicitanten verwachten we een academische opleiding, ervaring met wetenschappelijk onderzoek en een relevant maatschappelijk, wetenschappelijk en politiek netwerk.

Meer informatie over de functie, de profielschets, de arbeidsvoorwaarden en de procedure vindt u op www.wbs.nl. Solliciteren kan tot 15 mei.

De WBS moedigt kandidaten van diverse achtergronden, in de breedste zin van het woord, aan om te solliciteren op deze functie, ook als zij niet volledig voldoen aan alle genoemde punten in de profielschets.

- 3 *Redactioneel* Deemoed
- 4 *Vrijmip* **K. Michel** Onder bankiers (in de City)
- 6 *Column* **Kiza Magendane** Valse tegenstellingen
- 7 **Simon Otjes** Stabiliteit en versplintering in het progressieve blok
- 14 **Jantine Kriens** Lokale partijen zijn geen bedreiging maar een kans
-
- 19 **Klara Boonstra** Ongelijke zeggenschap over de werkplek
- 26 *Column* **Lodewijk de Waal** Automatische prijscompensatie: terug van weggeweest
- 28 **Onno Brinkman & Gijsbert Vonk** De menselijke maat
- 41 *Over beginselen* **Agnes Jongerius** Verdedig de welvaartsstaat
- 43 **Hans Blokland** Een programma tegen democratisch verval
- 53 **David Bakker** Een streep door het Pensioenakkoord
-
- 60 *Column* **Harm Evert Waalkens** Innovatieboer
- 61 **Christie Miedema** De schaduw van de Duitse Ostpolitik
- 67 *Uit het theater* **Joeri Heegstra, Claire Bender & Samir Veen** Class Warfare Forever

9 789461 645630

vannenep

DE ARBEIDSMARKT BESTAAT NIET!

Paul de Beer

Progressieve
samenwerking: eenheid
in verscheidenheid

AD MELKERT

Een alternatief
voor ons falend
asielsysteem

TINEKE STRIK
JULIA VERHEUL

Jaargang 79, nummer 3, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Verschijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer
Nik de Boer
Meike Bokhorst
Wimar Bolhuis
Klara Boonstra
Ruud Koole
Wiljan Linders (*eindredactie*)
Marijke Linthorst
Kiza Magendane
Annemarieke Nierop (*hoofdredeactie*)
Bram van Welie

Redactieraad

Maurits Barendrecht
Marc Chavannes (*voorzitter*)
Liesbeth Noordegraaf
Paul Tang

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting
Emmapark 12
2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,
mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennis-
makingsnummer of meldt u zich
aan via het formulier op
www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep
Emmastraat 69
1814 DM Alkmaar
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50
- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees
Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).
Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Marktborden Henry Sign Painter

Praten, denken en doen

In haar column haalt Meike Bokhorst het advies aan dat nota bene Klaas Dijkhoff mee-gaf aan PvdA en GroenLinks: stop met dat eindeloze praten over linkse samenwerking, anders haken kiezers af. Kiezers willen dat politici bezig zijn met hun problemen, en niet met zichzelf of met hun partij. Het is een valide opmerking. Dat laat onverlet dat het verstandig is na te denken over die linkse samenwerking. Ad Melkert doet dat aan de hand van drie vragen: waarom zouden we linkse samenwerking via de Eerste Kamer organiseren? Hoe verhoudt zich het elkaar blijven vasthouden in de oppositie tot het bestendige gegeven dat de meerderheid van de kiezers overwegend voor centrumrechts pleegt te kiezen? En leidt het samengaan van PvdA en GroenLinks echt wel tot electoraal gewin voor breed links?

Ook partijvoorzitter Esther-Mirjam Sent denkt niet dat de zoektocht naar linkse samenwerking snel voorbij is, schrijft ze in de inleidende tekst bij het advies *Vrolijke noodzaak – Stappenplan voor linkse samenwerking*. Menno Hurenkamp, Maurits Meijers, Philip van Praag, Matthijs Rooduijn en Naomi Woltring schreven dit advies op verzoek van het partijbestuur van de PvdA.

Verder vindt u in deze *S&D* een essay van Paul de Beer die stelt dat de arbeidsmarkt geen markt is. Dat is veel meer dan een semantische of academische kwestie. Dit inzicht heeft grote consequenties voor het arbeidsmarktbeleid en daarmee voor de kansen om een meer inclusieve arbeidsmarkt te realiseren.

Tineke Strik en Julia Verheul schrijven over een ander belangrijk onderwerp voor links-progressievelingen: ze fileren het falende Europese asielsysteem en schetsen hoe we tot een asielsysteem komen waarin mensenrechten wel worden gerespecteerd.

Frans Verhagen schreef vorig jaar een hoopvol essay na de verkiezing van Joe Biden in de VS, maar is na één jaar veranderd van inzicht, en zet dit nummer uiteen waarom. Tot slot reflecteert Thomas von der Dunk op het handelen van het Westen ten opzichte van Rusland de afgelopen decennia, en roept hij op hier lessen uit te trekken teneinde conflicten in de toekomst (China!) te voorkomen. Morele zelfdiscipline is wat we nodig hebben.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Over poëzie bestaat nog altijd de misvatting dat het een luxeproduct zou zijn. Een gedicht schrijven, dat kun je altijd nog proberen als je écht niks beters te doen hebt. In de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog werd echter het tegendeel bewezen: in het heetst van de strijd, tijdens een van de donkerste periodes van de geschiedenis, bleken opmerkelijk veel soldaten gedichten te hebben geschreven.

Ook de Tweede Wereldoorlog leverde veel mooie teksten op, al werden ze geboren uit de bittere drang om te schrijven, van je af te schrijven: Primo Levi en Etty Hillesum zijn hier goede voorbeelden van. In Nederland kreeg, mede door de wonden die in die vijf jaar werden geslagen, dichtersgroep de Vijftigers voet aan de grond.

Bij Paul Rodenko, een van de leden van deze stroming, is in het gedicht *Bommen* goed te merken hoe de herinneringen aan de oorlog doorwerkten. We kunnen ons van alles voorstellen bij de beelden die de dichter schetst — het is dan ook vooral een sfeer die hij probeert op te roepen. De stemming is verstild, zelfs in het moment dat drie (of vier, whatever) bommen naar beneden komen. Huizen hijsen de rode vlag. Is de oorlog voorbij? Tijd voor een feest? Welnee, de boel vliegt in de fik.

Het is vreemd om op zo'n manier over een gruwelijke gebeurtenis als een bombardement te lezen — zeker met Marioepol op ons netvlies. Die beelden gaan vaak gepaard met lawaai: explosies, huilende kinderen, sirenes. In *Bommen* lijkt het wel of iemand zo'n film traag afspeelt en het geluid uitgedraaid heeft. Soms zie je dan pas goed hoe gruwelijk alles is.

Bommen

De stad is stil.

De straten

hebben zich verbreed.

Kangeroes kijken door de venstergaten.

Een vrouw passeert.

De echo raapt gehaast

haar stappen op.

De stad is stil.

Een kat rolt stijf van het kozijn.

Het licht is als een blok verplaatst.

Geruisloos vallen drie vier bommen op het plein

en drie vier huizen hijsen traag

hun rode vlag.

Paul Rodenko (1920–1976)

Uit: *Orensnijder, tulpensnijder* (1975), oorspronkelijk gepubliceerd
in *Gedichten* (1951).

Gratis advies

Door: **Meike Bokhorst**

Redactielid S&D, projectleider armoede bij De Nationale ombudsman, senior onderzoeker Universiteit Utrecht en senior wetenschappelijk medewerker bij de WRR

Door alle aandacht voor linkse samenwerking dreigt de beeldvorming te veel gericht te zijn op de partijen zelf en te weinig op de mensen voor wiens belang de partijen opkomen. Door er zoveel en zolang over te praten, keert de energie naar binnen en haken er kiezers af. Dat gratis advies kwam uit onverwachte hoek van voormalig VVD-fractievoorzitter Klaas Dijkhoff in een podcast van zijn nieuwe adviesbureau. Zeg ook niet als lijsttrekker dat je geen tussenpauze bent. Daarmee bevestig je dat beeld juist. Dat werkt hetzelfde als zeggen dat je niet liegt of draait. Ga nooit mee in het frame van de tegenstander. Maar daar luisteren ze vast niet naar, voegde hij er relativerend aan toe. Toch zou dat onverstandig zijn, niet luisteren. Een linkse jongen met een rechts levensgevoel, zo typeerde De Rudi & Freddie Show Dijkhoff ooit.

Kiezers willen dat politici bezig zijn met hun problemen en niet met zichzelf of hun partij. De problemen van mensen zijn ook te groot om te lang met jezelf bezig te zijn. De aarde warmt op, er is oorlog, de energierekening en inflatie stijgen, er zijn te veel mensen voor de woningmarkt en te weinig voor de arbeidsmarkt. Klimaat en geopolitiek raken iedereen, maar sommige groepen harder dan anderen. Dus is meer internationale solidariteit nodig met mensen in nood. Kostenstijging is voor niemand leuk, maar voor mensen rond het minimum raakt dat hun bestaanszekerheid. Dus is meer nationale solidariteit nodig met mensen in het rood. Schaarste in

publieke voorzieningen is voor velen lastig, maar sommigen zijn meer afhankelijk van de publieke zaak dan anderen. Dus is een sterke overheid nodig voor collectieve goederen en publieke diensten.

In plaats van praten over samenwerking, kunnen we beter samenwerken aan een groenrode agenda. Hoe zorgen we dat de mensheid het einde van de eeuw haalt, terwijl we ook zorgen dat mensen het einde van de maand halen? Of vanuit het perspectief van de Amsterdamse fixbrigade: hoe zorgen we dat we slecht geïsoleerde woningen verduurzamen, terwijl we de energierekening in energiearme huishoudens verminderen?

De taak van een roodgroene ledenpartij is om organisaties met oplossingen en mensen met problemen samen te brengen. Hoe sterker het politiek-maatschappelijk netwerk, hoe breder de inbedding in de haarvaten van wijken en dorpen. Maar in veel wijken en dorpen zijn rode noch groene leden noch kiezers te bekennen.

De vraag is dus niet alleen met wie, maar ook voor wie we harder gaan lopen. Wie zich in de groenrode agenda herkent, kan meedoen. Een groenrode partij is een inclusieve beweging. In de eerste plaats zijn uitgenodigd om zich aan te sluiten alle mensen voor wie we het doen. Zo kampen statushouders in Nederland met flinke financiële problemen, taal- en arbeidsmarktachterstanden. Voor hen springen we op de bres. Maar bij de Amsterdamse fixbrigade zijn het de statushouders met technische achtergrond, die onderleiding van een hoofdfixer het vak en de taal leren. Ook een groenrode partij moet politiek maken met de mensen voor wie die politiek bedoeld is.

De arbeidsmarkt is geen markt

Zolang we door de bril van marktwerking naar werk blijven kijken, zullen er grote groepen mensen zijn die niet aan het werk komen, zal de kans op zeker en waardevol werk ongelijk verdeeld zijn en blijven onwenselijke beloningsverschillen in stand.

PAUL DE BEER

Redacteur S&D, hoogleraar arbeidsverhoudingen aan de UvA, verbonden aan AIAS-HSI, hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel en directeur van het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging

Veel problemen rond werk en inkomen worden toegeschreven aan een gebrekkig functionerende arbeidsmarkt.¹ Of het nu gaat om hardnekkige en langdurige werkloosheid of een tekort aan gekwalificeerd personeel, de geringe mobiliteit van vaste werknemers of de kloof tussen vaste en flexibele dienstverbanden, de oorzaak wordt steevast gezocht in onvolkomenheden in het marktmechanisme. Om deze problemen aan te pakken wordt ook telkens gezocht naar manieren om de arbeidsmarkt beter te laten functioneren. Dat wil zeggen dat de vraag naar arbeid – oftewel de werkgelegenheid – en het aanbod van arbeid – werkenden en werkzoekenden – beter op elkaar worden afgestemd via een flexibel prijsmechanisme.

In dit artikel betoog ik dat deze analyse fundamenteel onjuist is: het idee van een goed functionerende arbeidsmarkt is een mythe. Een goed functionerende arbeidsmarkt, waarop vraag en aanbod via loonaanpassingen soepel op elkaar aansluiten, bestaat alleen in de economieleerboeken en heeft weinig met de werkelijkheid te maken.

Het idee dat we de arbeidsmarkt beter moeten laten functioneren drukt een zware stempel op het arbeidsmarktbeleid. Een groot deel van de maatregelen die de afgelopen decennia zijn genomen hadden tot doel die meer als

een ‘echte’ markt te laten werken. Denk aan het versterken van de financiële prikkels voor werklozen, het verminderen van de loonkosten voor werkgevers via loonsubsidies, het versoepelen van de ontslagbescherming voor vaste contracten en het dereguleren van voorschriften voor arbeidsomstandigheden en arbeidstijden.

Ik zal vier voorbeelden geven die illustreren dat de marktmetafoor ons begrip van de arbeidsmarkt eerder vertroebelt dan verheldert. Vervolgens zal ik in meer algemene zin uitleggen welke factoren de omvang en verdeling van werk en inkomen wel bepalen. Tot slot zal ik aangeven wat de consequenties hiervan zijn voor het arbeidsmarkt- en werkgelegenheidsbeleid en hoe dit inzicht ons kan helpen om een meer inclusieve arbeidsmarkt te creëren waarop zoveel mogelijk mensen perspectief hebben op waardevol werk.

Marktmetafoor voorbeeld 1: topsalarissen

Laten we beginnen aan de top van de arbeidsmarkt. Zoals bekend, zijn de topbeloningen in het bedrijfsleven de afgelopen decennia de pan uit gerezen. In Nederland is de beloning van de top-honderd van best betaalde bestuur-

**MINIMUM-
LOON**

~~Van 14,- voor~~

9,96

ders in dertig jaar tijd bijna verzesvoudigd: van rond de € 400.000 in 1990 tot bijna € 2,5 mln in 2020.² Corrigeren we voor prijsstijgingen dan was er nog altijd ruimschoots sprake van een verdubbeling van de reële beloning.

In dezelfde periode steeg het gemiddelde loon van een voltijd werknemer van circa € 22.000 naar bijna € 55.000; in reële term was dat een stijging met niet meer dan 40%.³ Terwijl een topmanager in 1990 ongeveer 18 maal zoveel verdiende als een gemiddelde werknemer, was dit in 2020 44 maal zoveel. Anders gezegd: in 1990 verdiende een topmanager in zo'n drie weken evenveel als een gemiddelde werknemer in een heel jaar, in 2020 was dit nog maar 6 werkdagen.

Wie de arbeidsmarkt in de eerste plaats als een markt ziet, zal deze ontwikkeling trachten te verklaren uit veranderende schaarsteverhoudingen en de gestegen productiviteit van topmanagers. Immers, op een ideaaltypische arbeidsmarkt is het loon van een werknemer gelijk aan haar of zijn (marginale) productiviteit en die wordt (mede) bepaald door de verhouding tussen vraag en aanbod. Neemt de vraag naar bepaalde schaarse kwalificaties toe, dan zullen de bedrijven tegen elkaar opbieden en zal de beloning van de werknemers met die kwalificaties stijgen.

Er zijn inmiddels tal van pogingen gedaan om langs deze lijnen de stijging van de topsalarissen te verklaren, maar met weinig succes. Een probleem hierbij is dat de productiviteit van managers – en dus ook van topmanagers – zich lastig laat meten. Je kunt daarvoor niet simpelweg het aantal beslissingen dat zij nemen tellen of het aantal medewerkers dat zij aansturen, laat staan het aantal handtekeningen dat zij zetten of het aantal e-mails en appjes dat zij versturen. Het is dus moeilijk vast te stellen of de topmanagers van vandaag inderdaad ruim tweemaal zo productief zijn als die van drie decennia geleden – al wil ik graag geloven dat ze nu meer e-mails en appjes versturen dan destijds.

Toch is er wel een indirecte manier om iets te zeggen over de productiviteit van topma-

nagers. Een van hun voornaamste taken – zo niet hun belangrijkste taak – is immers om te zorgen dat hun medewerkers hun werk beter gaan doen, oftewel productiever worden. Dat kan een topmanager bijvoorbeeld realiseren door een nieuwe productietechnologie te introduceren, de organisatiestructuur efficiënter in te richten, of de medewerkers te scholen of sterker te motiveren. Het aardige is nu dat we weliswaar geen informatie hebben

Wie door een economenbril naar de wereld kijkt ziet overal een markt in

over de productiviteit van topmanagers, maar wel over de productiviteit van werknemers in het algemeen. Als de topmanagers van nu een veelvoud verdienen van hun voorgangers, zou je mogen verwachten dat ook hun medewerkers veel productiever zijn geworden. Dat blijkt echter niet het geval te zijn.

De jaarlijkse stijging van de arbeidsproductiviteit vertoont al decennialang een dalende trend, van gemiddeld 1,5% per jaar in de jaren negentig tot slechts 0,2% in de laatste tien jaar.⁴ Terwijl de reële topsalarissen sinds 1990 zijn verdubbeld, is de productiviteit van de gemiddelde werknemer met slechts 35% toegenomen, zo'n 1% per jaar. Als deze cijfers ons iets leren, dan is het dat stijging van de beloning van topmanagers in deze drie decennia in ieder geval niet wordt verklaard (en gerechtvaardigd) doordat zij zoveel productiever zijn geworden, hetgeen op een functionerende arbeidsmarkt wel het geval zou moeten zijn.

Marktmetafoor voorbeeld 2: flexibel werk

Terwijl de topbeloningen de pan uit rezen, deed zich aan de onderkant van de arbeidsmarkt een sterke groei van flexibele

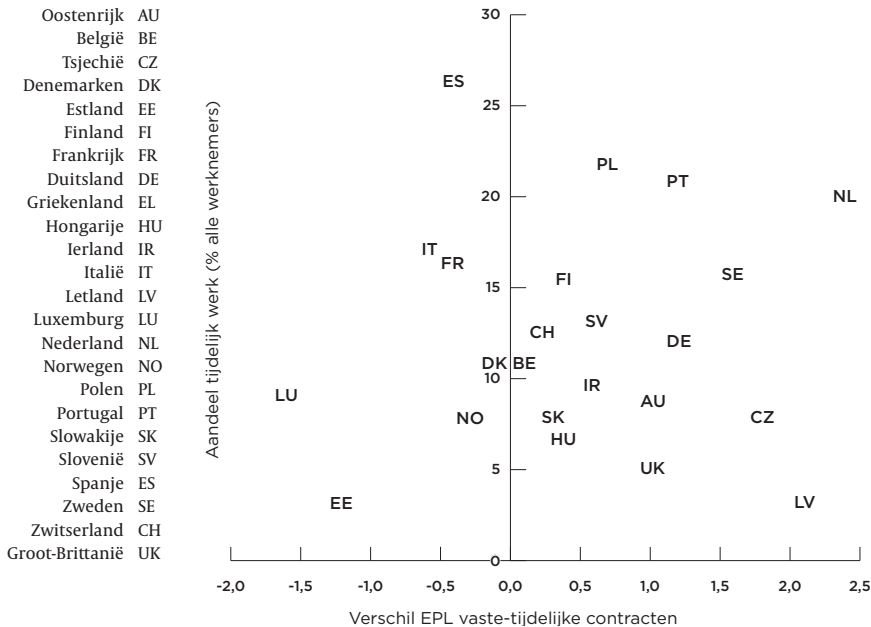
dienstverbanden voor. Het gaat hierbij om een breed scala aan contractvormen, zoals tijdelijk contracten, uitzendovereenkomsten en oproepcontracten. Het aandeel flexibele dienstverbanden nam tussen 2003 en 2020 met 5,2 procentpunten toe (van 14,0% naar 19,2%).⁵ Nederland wijkt hiermee af van veel andere Europese landen, waar het aandeel van flexibel werk niet of in veel mindere mate is gegroeid.

Een populaire verklaring voor deze groei van flexibele dienstverbanden is de wettelijke ontslagbescherming. Die kenmerkt zich in Nederland door een strikte ontslagbescherming voor werknemers met een vast contract en een soepele regulering van flexibele vormen van arbeid. Hierdoor is het voor een werkgever veel eenvoudiger en goedkoper afscheid te nemen van een medewerker met een flexibel

dienstverband dan van iemand met een vast contract. Als we de ontslagbescherming voor vaste contracten zouden versoepelen ('vast minder vast') en daardoor meer ruimte zouden scheppen voor een onbelemmerde marktwerking, zouden bedrijven meer werknemers in vaste dienst nemen, zo luidt een veel gehoorde redenering.

Met behulp van een indicator die de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) heeft opgesteld voor de mate van ontslagbescherming in verschillende landen⁶, kunnen we nagaan of deze redenering klopt. Hebben landen verhoudingsgewijs meer tijdelijke dienstverbanden naarmate de ontslagbescherming voor vaste medewerkers strikter en de regulering van flexibele dienstverbanden soepeler is? Figuur 1 laat zien dat er van een dergelijk verband geen sprake is. Zo

Figuur 1 Relatie tussen het verschil in ontslagbescherming (EPL) voor vaste en voor tijdelijke contracten en het aandeel van tijdelijke contracten in de totale werkgelegenheid (in%), 2019

Bron: OECD, Eurostat

heeft Spanje (ES) een nog groter aandeel tijdelijke contracten dan Nederland, maar is – volgens de indicator van de OESO – de regulering van tijdelijke contracten daar juist strikter dan die van vaste contracten.

Er is dus geen aanwijzing dat als we de ontslagbescherming voor vast personeel zouden versoepelen en daarmee meer ruimte zouden scheppen voor de ‘vrije’ (arbeids)marktwerking, bedrijven minder gebruik zouden maken van flexibele arbeidsrelaties.

Marktmetafoor voorbeeld 3: de waarde van werk

Wie denkt in termen van een arbeidsmarkt, legt haast vanzelf de nadruk op financiële prikkels, niet alleen voor werkgevers, maar ook voor (potentiële) werknemers en werkzoekenden. Iedere werkende wordt verondersteld een afweging te maken tussen de kosten en opbrengst van werken, waarbij de opbrengst wordt gevormd door het loon en de kosten door de vrije tijd die men opgeeft. Want, zo is de veronderstelling, werken is een last en vrije tijd een lust.

Hoe hoger het loon, hoe meer mensen bereid zijn om vrije tijd op te offeren voor werk. Vandaar de vele pleidooien om werken lonend te maken en de zogenaamde armoedeval te verkleinen door de afstand tussen lonen en uitkeringen te vergroten. Sterker nog, in de marktvisie zijn (te hoge) uitkeringen en onvoldoende financiële prikkels de belangrijkste verklaring voor (langdurige) werkloosheid.

Waar werken in de marktmetafoor als een last wordt gezien, omdat het ten koste gaat van vrije tijd, heeft veel sociologisch en psychologisch onderzoek echter aangetoond dat werken juist een positieve waarde voor mensen heeft. Marie Jahoda constateerde dit al in de jaren dertig van de vorige eeuw toen zij onderzoek deed in het Oostenrijkse Marienthal, waar een groot deel van de bevolking door de sluiting van een fabriek werkloos was geworden.⁷ Zij sprak van de latente functies van arbeid. Die latente functies omvatten de

structurering van tijd, sociale contacten, een gemeenschappelijk doel, status en actief zijn. Deze functies zijn in latere onderzoeken keer op keer bevestigd.

In ons eigen *Waarde van werk*-onderzoek hebben we aan werkenden gevraagd welke aspecten van werk zij het belangrijkste vinden.⁸ Niet meer dan een op de drie werkenden zegt een goed loon of salaris zeer belangrijk te vinden. Daarentegen vinden twee op de drie mensen inhoudelijk leuk werk en prettige mensen om mee te werken zeer belangrijk. En ook werk waar je trots op bent en ruimte om initiatief te tonen, scoren hoger dan het loon.

Al deze intrinsieke aspecten van werk ontbreken echter in het marktmodel van de arbeidsmarkt en worden daarmee verondersteld geen rol te spelen bij het arbeidsmarktgedrag van werkenden en werkzoekenden. Daarom is het vanuit het marktperspectief zo moeilijk te begrijpen dat veel werklozen ook aan het werk willen gaan als zij daarmee niet of nauwelijks meer gaan verdienen dan hun uitkering.

Economen werpen vaak tegen dat de voorkeuren die mensen uitspreken niet veel zeggen over hun werkelijke preferenties. Omdat het niet sociaal wenselijk is te zeggen dat je je loon heel belangrijk vindt, zouden werkenden het belang van de intrinsieke aspecten van hun werk beklemtonen. Economen gaan liever op het gedrag van mensen af, oftewel hun ‘reveiled preferences’. Als dan blijkt dat mensen die van baan veranderen meestal in loon vooruitgaan, concluderen zij hieruit dat zij wel degelijk door financiële prikkels worden gedreven. Het loon en de intrinsieke aspecten van werk hangen echter met elkaar samen. Het kan dus net zo goed zijn dat mensen vooral van baan veranderen omdat zij leuker werk hebben gevonden, en dan vaak ook meer gaan verdienen.

Met onze *Waarde van Werk Monitor* kunnen we vaststellen dat mensen die tussen 2019 en 2021 van baan veranderd zijn vaker zeggen dat hun nieuwe baan inhoudelijk leuk is, ruimte biedt voor initiatief, goede carrièremogelijk-

lijkheden biedt, dat ze er trots op zijn en dat mensen er in het algemeen waardering voor hebben. En ja, soms wordt zo'n leukere baan ook beter betaald. Als we, zoals in de meeste onderzoeken het geval is, alleen het loon observeren en niet de intrinsieke aspecten van het werk, kunnen we dus gemakkelijk denken dat het hogere loon de reden was om van baan te veranderen, zoals in het marktmodel wordt aangenomen.

Marktmetafoor voorbeeld 4: iedereen aan het werk

Al decennialang – misschien kunnen we zelfs zeggen: eeuwenlang – wordt getracht mensen die geacht worden te werken maar niettemin aan de kant staan, aan het werk te krijgen. Dit probleem blijkt, ondanks de vele inspanningen van de overheid, echter uiterst weerbarstig te zijn. Ik illustreer dit met het percentage mannen tussen de 25 en 44 jaar dat geen betaald werk verricht. Ik kies deze specifieke groep, omdat dit de enige bevolkingsgroep is voor wie altijd de algemeen geaccepteerde norm is geweest dat zij behoren te werken. Toch had van de groep mannen van tussen de 25 en 44 jaar in de afgelopen vier decennia steeds minimaal 6% geen betaald werk. De afgelopen tien jaar is dit zelfs gestegen tot boven de 10%.⁹

Vier van de vijf niet-werkende mannen in deze leeftijdscategorie hebben het laatste jaar geen betaald werk verricht en een kwart heeft zelfs nog nooit betaald werk gedaan.¹⁰ Als we deze percentages naar de gehele bevolking tussen de 20 en 64 jaar zouden mogen vertalen, dan gaat het om ongeveer een miljoen personen. Overigens, ook in een land met een sterk geliberaliseerde arbeidsmarkt als de Verenigde Staten, ligt het aandeel niet-werkenden in deze leeftijdscategorie sinds de jaren tachtig permanent boven de 10%.¹¹

Als de arbeidsmarkt volgens het economieboekje zou functioneren, zou onvrijwillige werkloosheid hooguit een tijdelijk fenomeen zijn. Als mensen toch langdurig aan de kant staan, duidt dit op vrijwillige werkloosheid: zij

zijn blijkbaar niet bereid te gaan werken tegen het geldende marktloon. Dit was lange tijd een argument om weinig mededogen te hebben met werklozen, maar gelukkig zijn er tegenwoordig niet veel economen meer die structurele werkloosheid als iets vrijwilligs zien.

De oorzaak wordt nu vooral gezocht in instituties die de werking van de arbeidsmarkt zouden verstoren, zoals het minimumloon, sociale uitkeringen, ontslagbescherming en cao-afspraken. Als je langdurig niet aan het werk komt, komt dit doordat je productiviteit onder het minimumloon ligt of onder het niveau van de sociale uitkering. In het eerste geval ben je voor werkgevers te duur en in het laatste geval is het financieel niet aantrekkelijk om te gaan werken. Verlaag het minimumloon en de sociale uitkeringen en klaar is Kees. Als dit waar zou zijn, zouden landen met een lager minimumloon of lagere sociale uitkeringen minder langdurig werklozen moeten hebben. Daar zijn echter weinig aanwijzingen voor.

Sommige mensen komen bijna onmogelijk aan de slag, niet omdat het minimum- loon te hoog is, maar omdat zij niet 'nodig' zijn

Ter illustratie zet ik in figuur 2 de relatieve hoogte van het minimumloon in EU-landen af tegen het aandeel niet-werkenden in de potentiële beroepsbevolking. Er blijkt geen significante relatie te zijn. Ook steeds meer verfijnde econometrische studies wijzen uit dat een hoger minimumloon niet of nauwelijks invloed heeft op de omvang van de werkgelegenheid.¹²

Waarom werkt het in de praktijk niet zoals de standaard economische theorie voorspelt? Een belangrijke reden is dat het begrip 'pro-

ductiviteit' veel te eendimensionaal wordt opgevat. In het marktmodel hebben sommige arbeidskrachten een hoge en andere een lage productiviteit, maar in principe is iedereen voor iedereen substitueerbaar. Meer concreet betekent dit dat een automonteur de baan van een hoogleraar zou kunnen krijgen als hij bereid is een voldoende laag loon te accepteren om zijn lagere productiviteit te compenseren. Omgekeerd zou een hoogleraar als automonteur kunnen gaan werken en dan, gezien haar of zijn veel hogere opleiding, aanzienlijk meer verdienen dan een opgeleide automonteur. Dit heeft natuurlijk niets met de werkelijkheid te maken: een automonteur en een hoogleraar zijn niet substitueerbaar. Sterker nog, de meeste hoogleraren zijn ook niet voor elkaar substitueerbaar, want zij hebben een verschillende specialisatie.

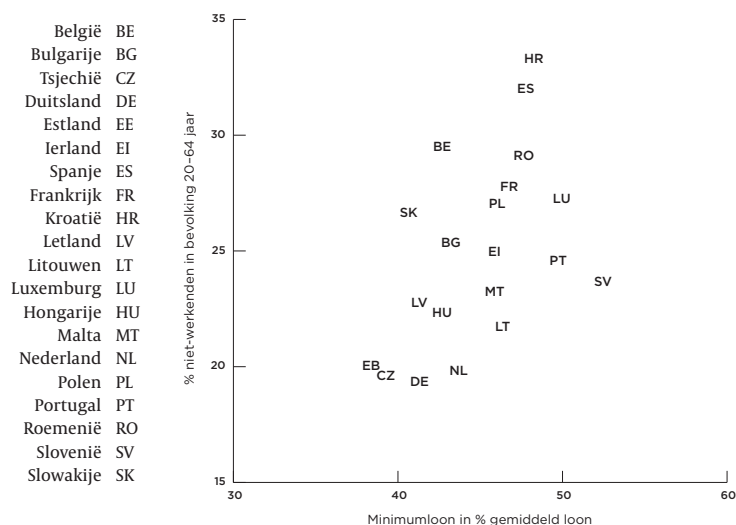
Het begrip 'productiviteit' verliest daarmee in feite zijn betekenis, want een hoogleraar is in de eigen functie productiever dan een automonteur, maar minder productief in de

functie van automonteur. Waar in de standaard economische theorie iemands loon gelijk is aan diens (marginale) productiviteit, geldt feitelijk het omgekeerde: de productiviteit, die meestal niet te meten valt en zeker niet langs één dimensie, wordt simpelweg verondersteld gelijk te zijn aan het loon. En vervolgens vormt die productiviteit ook weer de rechtvaardiging voor het loon.

Werkloosheid kan dan ook niet worden verklaard uit het feit dat iemands productiviteit lager is dan het geldende marktloon – een opvatting die uit de neoklassieke economische theorie volgt en een dominante rol speelt in het overheidsbeleid. Waarom komen bepaalde groepen bijna onmogelijk aan de slag, ook niet als het minimumloon heel laag is en zij ook niet worden weerhouden door een genereuze sociale uitkering? Het simpele antwoord is dat zij niet nodig zijn.

Een bedrijf gaat niet meer laagopgeleiden aannemen als zij goedkoper worden, en een bedrijf gaat dan zeker niet hoger opgeleide

Figuur 2 Relatie tussen de relatieve hoogte van het minimumloon (in % van het gemiddelde loon) en het aandeel van de bevolking van 20-64 jaar dat geen betaald werk verricht, EU-landen, 2020

Bron: Eurostat

medewerkers vervangen door laagopgeleiden. Die laagopgeleiden worden alleen in dienst genomen als zij een nuttige bijdrage kunnen leveren aan het productieproces. Als dat niet het geval is, loopt een extra medewerker feitelijk alleen maar in de weg – hoe goedkoop zij of hij ook is.

Wat bepaalt iemands arbeidsmarkt-kansen?

Wat bepaalt iemands kansen op de arbeidsmarkt als het niet de verhouding tussen diens loon en productiviteit is, zoals op een goed functionerende arbeidsmarkt het geval zou zijn? Daar is geen simpel en eenduidig antwoord op te geven, maar in ieder geval zijn vier factoren van belang die op een echte markt eigenlijk geen rol zouden mogen spelen, namelijk je categorie, je relaties, toeval en je huidige positie.

Dat de sociale categorie waartoe je behoort van grote invloed is op je kansen op de arbeidsmarkt is recent weer voor het voetlicht gebracht door Joris Luyendijk in zijn boek *De zeven vinkjes*.¹³ Maar daarmee heeft hij natuurlijk niets nieuws ontdekt. Ik gebruik de term categorie in navolging van Charles Tilly die ermee in zijn boek *Durable Inequality* uit 1999¹⁴ op iemands ascriptieve kenmerken doelt, dat wil zeggen: kenmerken die je niet kunt beïnvloeden en die meestal duurzaam zijn, zoals sekse, etnische en sociale herkomst en religie. We weten dat al deze kenmerken een grote invloed hebben op je arbeidsmarkt-kansen, hoewel zij op een goed functionerende markt geen rol zouden spelen.

Dat iemands relaties, dat wil zeggen haar of zijn sociale netwerk of sociale kapitaal, een rol spelen bij het vinden van werk, en vervolgens ook bij volgende carrièrestappen, is ook al zeker een halve eeuw bekend.¹⁵ Bijna de helft van de aangenomen medewerkers wordt niet geworven via een open competitie tussen kandidaten die solliciteren op een vacature, zoals op een echte markt het geval zou zijn, maar informeel via het eigen personeel, via

de relaties van het bedrijf of via spontane sollicitaties. Daar komt bij dat ongeveer evenveel werknemers van functie veranderen binnen het bedrijf als een nieuwe baan vinden bij een andere werkgever. Ook die interne functieveranderingen, zoals promoties, zijn vaak sterk afhankelijk van hun sociale netwerk.

Op een transparante arbeidsmarkt zouden die netwerken en relaties geen rol mogen spelen, want iedereen met dezelfde kwalificaties en inzet zou dezelfde kans moeten hebben. Feitelijk wordt echter zo'n driekwart van de functies niet vervuld via open competitie op de (externe) arbeidsmarkt, maar via informele kanalen of interne baanladders.

De productiviteit van managers laat zich lastig meten

Toeval is een factor die zelden genoemd wordt in arbeidsmarktonderzoek, maar een succesvolle carrière is vaak in belangrijke mate een kwestie van geluk, en een mislukte carrière is vaak in hoge mate aan pech toe te schrijven. Of je het geluk hebt dat er een mooie functie voor je vrijkomt doordat een collega vertrekt of de pech dat je je baan kwijtraakt doordat je bedrijf failliet gaat. Of je het geluk hebt dat je nieuwe leidinggevende meer in jou ziet dan de vorige, of de pech dat je functie wordt opgeheven door de introductie van een nieuwe productietechnologie. Dit alles is van grote invloed op de volgende stap in je loopbaan en daarmee ook op je toekomstige carrière. Het is verleidelijk om een stap vooruit vooral als je eigen verdienste te zien en een stap terug als pech, maar er is geen reden waarom geluk niet net zo'n grote rol zou spelen als pech.

Tot slot is je huidige positie van grote invloed op je toekomstige arbeidsmarktpositie. Nu is die huidige positie natuurlijk in

belangrijke mate het product van de factoren die ik zojuist genoemd heb – je categorie, je relaties en toeval – maar je positie vervult vervolgens ook weer een zelfstandige rol. Voor een vervolgstap in je loopbaan, of dit nu een promotie binnen het huidige bedrijf is of een nieuwe baan bij een ander bedrijf, is je huidige positie cruciaal. In navolging van Herman Deleeck¹⁶ kunnen we stellen dat hierop vaak het Mattheusprincipe (13:12) van toepassing is: ‘Want wie heeft zal nog meer krijgen, en het zal overvloedig zijn; maar wie niets heeft zal zelfs het laatste worden ontnomen.’ Het komt er simpelweg op neer dat de positie die je morgen – of volgend jaar – inneemt, het best voorspeld wordt door je huidige positie. Voor zover je huidige positie in belangrijke mate de uitkomst is van toeval, vergroot dit dus nog eens de rol van toeval.

Laat mij benadrukken dat ik niet ontken dat persoonlijke verdiensten, de optelsom van kwalificaties en inspanning, ook een rol spelen. Maar wie meent dat je iemands kansen op de arbeidsmarkt primair aan die verdiensten kunt toeschrijven, zoals op een perfecte arbeidsmarkt het geval is, vergist zich deernig.

Naar een meer inclusieve arbeidsmarkt

Of we de arbeidsmarkt primair als een markt moeten zien, is veel meer dan een academische kwestie. Het heeft grote consequenties voor het arbeidsmarktbeleid en daarmee voor de kansen om een meer inclusieve arbeidsmarkt te creëren, die zoveel mogelijk mensen kans biedt op waardevol werk. Het denken in termen van een *arbeidsmarkt* is juist een belangrijke oorzaak dat het arbeidsmarktbeleid van de afgelopen decennia zo weinig heeft opgeleverd. Immers, de belangrijkste arbeidsmarktproblemen van vandaag zijn niet veel anders dan die van een halve eeuw geleden: langdurige werkloosheid, kansenongelijkheid, grote beloningsverschillen en ongezone arbeidsomstandigheden.

Wat moeten we dan wel doen om een meer inclusieve arbeidsmarkt te creëren? Om meer

mensen een reële kans op waardevol werk te bieden? Het ligt voor de hand om daarvoor een aangrijpingspunt te zoeken bij de vier genoemde factoren die, naast kwalificaties en inspanning, in hoge mate je arbeidsmarktken- nissen bepalen: je categorie, je relaties, toeval en je huidige positie. Voor een meer inclusieve arbeidsmarkt zouden we het liefst de rol van deze vier factoren sterk verminderen. We dienen ons echter te realiseren dat zij inherent zijn aan de menselijke factor die per definitie een grote rol speelt op de arbeidsmarkt. Iedereen deelt anderen in categorieën in en hanteert daarbij stereotypen. Ieder mens is een sociaal wezen en hecht dus onvermijdelijk veel belang aan relaties. Mensen maken nooit volledig rationele en consistente keuzes, waardoor hun beslissingen vaak willekeurig en toevallig zijn. En mensen hechten van nature veel belang aan rang en status, zodat iemands relatieve positie er zeer toe doet.

De enige manier om categorie, relaties, toeval en positie een minder grote rol te laten spelen op de arbeidsmarkt, is door de menselijke factor zoveel mogelijk uit te schakelen. Daar zijn wel suggesties voor gedaan. Een voorbeeld is anoniem solliciteren, dat wil zeggen dat een kandidaat voor een vacature geen informatie hoeft te verschaffen over herkomst, leeftijd, sekse en dergelijke. Dat werkt natuurlijk alleen in de eerste schriftelijke ronde van een selectieproces en niet meer als er sollicitatiegesprekken plaatsvinden.

Een veel verder gaande stap zou zijn om beslissingen niet langer door mensen te laten nemen maar door computeralgoritmen. Ik weet dat dit idee bij veel mensen weerstand of zelfs weerzin oproept. Die mensen zou ik aanraden om het recente boek *Noise* ('Ruis') van Daniel Kahneman, Olivier Sibony en Cass Sunstein te lezen,¹⁷ die overtuigend laten zien hoe groot de 'ruis' – oftewel *bias*, willekeur en toeval – in menselijke beslissingen is en hoe algoritmen dit probleem kunnen oplossen. Daarbij is natuurlijk wel essentieel dat zo'n algoritme alleen voor de functie relevante criteria bevat en dat grondig gecheckt wordt dat

het zelf geen *bias* bevat. Algoritmen zouden niet alleen bij het aannemen van personeel, maar ook bij beoordelingen en bevorderingen een belangrijke rol kunnen spelen.

Zelfs als algoritmen breed zouden worden toegepast, is het onvermijdelijk dat de vier genoemde factoren een belangrijke invloed blijven hebben, simpelweg omdat het bij werk in loondienst altijd gaat om een min of meer duurzame relatie tussen mensen. Behalve het reduceren van de rol van categorie, relaties, toeval en positie, zouden we daarnaast kunnen proberen de gevolgen ervan te beperken. De meest simpele – maar niettemin omstrede – manier daartoe is een forse inkomensnivellering via instrumenten als een progressieve belasting, een hoger minimumloon, genereuze sociale uitkeringen en mogelijk zelfs een maximum beloning.

Een succesvolle carrière is vaak in belangrijke mate een kwestie van geluk

Als de inkomensverschillen een stuk kleiner worden, is het ook minder dramatisch als je door de categorie waartoe je behoort, je gebrek aan relaties, pech of een slechte uitgangspositie minder kans maakt op een aantrekkelijke baan. Ook al vinden mensen andere aspecten van hun werk belangrijker, het inkomen doet er wel toe. Tegelijkertijd verminderen kleinere inkomensverschillen het risico dat de topposities in de samenleving vooral worden bekleed door mensen die primair door geld worden gedreven in plaats van door betrokkenheid bij hun organisatie of de samenleving.

Voor veel mensen die langdurig aan de kant staan – een flink deel van de miljoen Nederlanders waarover ik het eerder had – zullen bovengenoemde suggesties echter niet voldoende effect sorteren. Als we deze groep

een reële kans op waardevol werk willen bieden ontkomen we er niet aan voor hen speciale gesubsidieerde en/of beschutte werkplekken te creëren. Dat is de enige mogelijkheid om de invloed van categorie, relaties, toeval en positie echt uit te schakelen.

De bekende kritiek van economen dat gesubsidieerd werk mensen juist van de ‘echte’ arbeidsmarkt afhoudt en een zogenaamd lock-in effect creëert, is misplaatst als het hele idee van een arbeidsmarkt een mythe is. Dit neemt natuurlijk niet weg dat het altijd zinvol is te onderzoeken of iemand die op een gesubsidieerde arbeidsplaats werkt, kans heeft om door te stromen naar een ‘reguliere’ baan.

Economenbril afzetten

Wie door een economenbril naar de wereld kijkt ziet overal een markt in. Niet alleen een oliemarkt, een bloemenmarkt en een smartphonemarkt, maar ook een huwelijksmarkt, een zorgmarkt, een electorale markt en een arbeidsmarkt. Daar is op zichzelf niets mis mee. Het kan heel verfrissend zijn om erop te wijzen dat ook buiten het domein van de economie sprake kan zijn van vraag en aanbod die op elkaar reageren. Er ontstaat pas een probleem als je meent dat het markt karakter de essentie is van bijvoorbeeld de politiek of huwelijksrelaties, waardoor je voor de andere kenmerken geen oog meer hebt.

Zo ook bij de arbeidsmarkt. Daar is het risico van marktdenken extra groot omdat het woord ‘markt’ al in de naam zit. Ik ontken niet dat er sprake is van een vraag naar en een aanbod van arbeid die tot op zekere hoogte op elkaar reageren. Het prijsmechanisme – de aanpassing van de lonen of loonkosten – speelt daarbij echter nauwelijks een rol. Heel veel, zo niet de meeste fenomenen rond werk kun je simpelweg niet begrijpen als je die primair ziet als uitkomst van het prijsmechanisme. Noch de ontwikkeling van de topbeloningen, noch de arbeidsmarkt kansen van de miljoen Nederlanders die aan de kant staan, noch de grote variatie in loopbaantrajecten, noch de

betekenis die werk in het leven van veel mensen heeft, laat zich verklaren uit de interactie tussen vraag en aanbod via het prijsmechanisme. Willen we de arbeidsmarkt beter be-

grijpen en de problemen die zich rond werk voordoen adequaat aanpakken, dan zullen we dus afscheid moeten nemen van het idee van de *arbeidsmarkt*.

Noten

- 1 Dit is een bewerking van mijn inaugurele rede *De mythe van de arbeidsmarkt* voor de Calewaert Leerstoel aan de Vrije Universiteit Brussel op 16 maart 2022.
- 2 Ontleend aan de jaarlijkse onderzoeken van *de Volkskrant* naar de beloning van topbestuurders in grote ondernemingen.
- 3 Bron: CBS, Statline.
- 4 Berekend op basis van gegevens van het CBS, Statline.
- 5 Bron: CBS, Statline.
- 6 De zogenaamde Employment Protection Legislation indicator, EPL.
- 7 Marie Lazarsfeld-Jahoda & Hans Zeisl (1933). *Die Arbeitslosen von Marienthal*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- 8 Zie www.waardevanwerk.eu.
- 9 Bron: CBS, Statline.
- 10 Bron: CBS (microdata EBB 2020).
- 11 Bron: OECD Statistics.
- 12 Zie voor een overzicht bijvoorbeeld CPB (2020). *Kansrijk arbeidsmarktbeleid.: update minimumloonbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- 13 Joris Luyendijk (2021). *De zeven vinkjes*. Uitgeverij Pluim.
- 14 Charles Tilly (1999). *Durable inequality*. University of California Press.
- 15 In ieder geval sinds het beroemde artikel van Mark Granovetter *The strength of weak ties* uit 1973.
- 16 Herman Deleeck (1977). *Ongelijkheden in de welvaartsstaat*. De Nederlandsche Boekhandel.
- 17 Daniel Kahneman, Olivier Sibony en Cass Sunstein (2021). *Ruis*. Nieuw Amsterdam. Zie hierover ook mijn artikel 'Maatwerk is geen oplossing' in *S&D* 2021/5.

(advertentie)

NU IN DE BOEKHANDEL

Ervaringen van kwetsbare mensen dringen niet door tot de wereld van het beleid

ISBN 9789461645623

96 pp

€ 7,99

Tussen goede bedoelingen en de uitwerking van sociaal beleid gaapt een grote kloof. Neem het voorbeeld van de broccoli en de pastinaak. Kinderen in een achterstandswijk zouden op school gezonder moeten eten. Een goed idee. Maar wat als die kinderen zonder ontbijt naar school zijn gekomen?

In *Beledigende broccoli* vraagt Tim 'S Jongers hoe deze kloof overbrugd kan worden. De wereld van het beleid is gesloten voor de ervaringen van kwetsbare mensen. Hoe kan ervaringskennis een rol gaan spelen? Op deze vraag geeft Tim 'S Jongers persoonlijke en ongemakkelijke antwoorden, waarbij het verkrijgen van articulatiemacht een belangrijke rol speelt.

Tim 'S Jongers is senior adviseur bij de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) en columnist bij de Volkskrant. In dit boek zijn daarom tevens een aantal columns en een bijzonder interview waarin de auteur zich blootgeeft opgenomen.

Een alternatief voor Europa's falende asielsysteem

Al jaren wordt er in Europa gesproken over een beter en eerlijker asielbeleid. Nationale parlementen zouden veel meer druk kunnen uitoefenen op hun bewindspersonen om de impasse te doorbreken. Om te beginnen door niet langer te tolereren dat in Europa systematisch mensenrechten worden geschonden.

TINEKE STRIK & JULIA VERHEUL

Europarlementariër voor GroenLinks respectievelijk beleidsadviseur voor GroenLinks in het Europees Parlement

De inval van Poetin in Oekraïne heeft een ongekend aantal mensen gedwongen hun land te ontvluchten. Op dit moment zijn meer dan vijf miljoen mensen de grens van Oekraïne naar omringende landen overgestoken. Velen van hen zijn doorgereisd naar EU-landen waar hun familie of vrienden al verblijven. Europese landen hebben solidair en eensgezind gereageerd en proberen de vluchtelingen uit Oekraïne adequate bescherming te bieden.

Om ervoor te zorgen dat nationale asielsystemen niet vastlopen door het grote aantal vluchtelingen uit Oekraïne is er Europese wetgeving geactiveerd waardoor de vluchtelingen automatisch tijdelijke bescherming en toegang tot bijbehorende rechten krijgen. Daarnaast heeft de Europese Commissie veel extra geld beschikbaar gesteld zodat landen die naar rato de meeste vluchtelingen opvangen financieel worden gecompenseerd.

De golf van solidariteit die we hebben gezien is hartverwarmend, maar staat tegelijkertijd in schril contrast met de ontwikkelingen in het Europese asielbeleid van de afgelopen jaren. Sinds de oorlog in Syrië en de vluchte-

lingen crisis die volgde, zijn EU-landen een restrictiever asielbeleid gaan voeren. Dit begon in 2016, toen Europese regeringsleiders de verantwoordelijkheid voor asielzoekers steeds meer gingen afschuiven op landen buiten Europa in plaats van deze verantwoordelijkheid gezamenlijk te delen.

De EU-Turkije-deal is het meest bekende voorbeeld van een overeenkomst waarbij de EU financiële steun geeft in ruil voor het sluiten van grenzen voor vluchtelingen in een buurland.¹ Maar de EU ging ook minder zichtbare middelen gebruiken om te voorkomen dat vluchtelingen Europees grondgebied bereikten. Zo werd er in 2016 een miljardenfonds opgetuigd waarmee de EU 'de grondoorzaken van migratie in Afrika' zou tegengegaan. Al snel werd duidelijk dat het nieuwe fonds zich maar in beperkte mate richtte op ontwikkelingsprojecten en in plaats daarvan werd ingezet voor de financiering van surveillance-systemen, materieel en training voor grensbewaking in Afrikaanse landen. Hiermee zorgt de EU er bijvoorbeeld voor dat vluchtelingen die proberen Libië te ontvluchten, worden te-

Vluchtelingenkamp in Jordanië

gegehouden en teruggebracht naar detentiecentra waar ze in vreselijke omstandigheden worden opgesloten.

In 2016 presenteerde de Europese Commissie voorstellen om het Europese asielbeleid te hervormen.² De Commissie probeerde de verantwoordelijkheidsverdeling voor asielverzoeken eerlijker te maken omdat de huidige regel dat het eerste land van binnenkomst verantwoordelijk is, leidt tot een onevenredig grote druk op landen aan de buitengrenzen van de EU. Omdat de noordelijke en Oost-Europese lidstaten niet van plan waren de zuidelijke lidstaten hierin tegemoet te komen, strandde het hele pakket aan asielregels in de Europese Raad.

Het verleggen van de verantwoordelijkheid voor vluchtelingen naar maatregelen *buiten* het eigen grondgebied, het zogenaamde externaliseren van het asiel- en migratiebeleid, bleek ondertussen een efficiënt middel voor regeringsleiders om weg te kijken van de interne verdeeldheid. De noodzakelijke hervormingen werden in de ijskast gezet. Komen tot een eerlijke verdeling van vluchtelingen is immers niet meer nodig als er minder vluchtelingen aankomen aan de Europese buitengrenzen, zo was de gedachte. De erbarmelijke situatie in kampen op de Griekse eilanden werd daarbij niet opgelost, maar ingezet als effectief afschrikmiddel waarmee de EU kon laten zien dat vluchtelingen hier niet langer welkom zijn.

De keerzijde van dit eendimensionale beleid werd al snel zichtbaar. Allereerst viel de bereidheid tegen van landen buiten de EU om hun grenzen strenger te controleren in ruil voor financiële steun. Europese regeringsleiders gingen eraan voorbij dat landen in de regio van conflictgebieden al zo'n 85% van het wereldwijde aantal vluchtelingen opnemen, terwijl zij zelf veelal te maken hebben met slechte economische omstandigheden en overvolle vluchtelingenkampen.³ De interne problemen waar deze landen mee te maken hebben zijn simpelweg te groot en in veel gevallen worden afspraken met de EU over mi-

gratie hierdoor met argwaan bekeken door de lokale bevolking. De ambitie om overeenkomsten te sluiten met landen waar vluchtelingen doorheen reizen voordat zij Europa bereiken, heeft om die reden geleid tot geringe resultaten, zo stelde de Europese Rekenkamer onlangs.⁴

Nederland zou jaarlijks 33.000 vluchtelingen moeten opvangen

Het geringe effect van migratiedeals heeft ertoe geleid dat verschillende Europese regeringsleiders zijn afgeleden naar onrechtmatige en gewelddadige praktijken om vluchtelingen buiten te houden. Hoewel de EU in 2016 nog lijnrecht tegenover de Hongaarse premier Orbán stond toen hij besloot een muur te bouwen aan de grens met Servië, wordt zijn vluchtelingenbeleid ondertussen oogluikend toegestaan én overgenomen door andere EU-landen. Polen, Litouwen en Griekenland hebben inmiddels ook fysieke muren opgetrokken die zijn uitgerust met surveillancesystemen en geluidskanonnen, pushbacks aan de buitengrenzen van de EU vinden systematisch plaats en worden steeds gewelddadiger en de Europese Commissie grijpt niet in bij deze grove mensenrechtenschendingen.⁵

De mensenrechtencommissaris van de Raad van Europa voelde zich onlangs genoodzaakt alarm te slaan over de normalisatie van pushbacks in Europa en riep op tot dringende actie van regeringen en parlementariërs om deze mensenrechtenschendingen te stoppen.⁶ Het recht op asiel in de EU lijkt steeds meer te verworden tot een fictie. Ondertussen laten de consequenties van dit beleid een harde realiteit zien. Zo waren er het afgelopen jaar drieduizend personen die vermist raak-

ten of sterven in hun poging Europa te bereiken: een verdubbeling ten opzichte van het jaar daarvoor.⁷

Wetteloosheid

In september 2020 presenteerde de Europese Commissie een nieuw Asiel- en Migratie Pact waarmee zij probeerde de in 2016 stukgelopen onderhandelingen tussen Europese regeringsleiders nieuw leven in te blazen. De wetsvoorstellen zetten in op een strengere grensbewaking, het hervedelen van asielzoekers op basis van vrijwilligheid en méér in plaats van minder asielprocedures aan de Europese buitengrenzen, waar mensen tijdens hun procedure in detentie verblijven.

De Commissie heeft deze voorstellen gepresenteerd als dé oplossing voor het vastgelopen asielbeleid, maar lijkt zolang de onderhandelingen duren oogluikend toe te staan dat EU-landen de huidige regels systematisch schenden. Dit heeft een averechts effect: aangezien het niet opvolgen van regels makkelijker is dan het overbruggen van verschillen, voelen veel lidstaten geen urgentie te werken aan een nieuw systeem. Het Europees Parlement heeft de Commissie meermaals opgeroepen juridische procedures te starten tegen lidstaten die de Europese regels schenden, maar heeft weinig harde machtsmiddelen om dit af te dwingen. Zo kan het Europees Parlement individuele Eurocommissarissen niet dwingen om af te treden, tenzij het bereid is de hele Europese Commissie naar huis te sturen. Het huidige regeerakkoord stelt al dat het Europees Parlement een individuele Eurocommissaris zou moeten kunnen doen aftreden om de democratische legitimiteit te vergroten. Zolang voldoende politieke steun van andere EU-landen om dit te bewerkstelligen ontbreekt, is het van groot belang dat nationale parlementen een grotere rol opeisen en hun bewindspersonen dwingen tot actie wanneer er mensenrechtenschendingen plaatsvinden aan de Europese grenzen. Alleen onder dergelijke politieke druk zullen Europese regerings-

leiders niet langer gebruik kunnen maken van een systeem dat wordt gekenmerkt door wetteloosheid en willekeur, maar zich moeten conformeren aan democratisch gelegitimeerd en rechtmatig beleid.

De systematische schendingen van het Europese asielrecht leiden niet alleen tot gevaarlijke situaties voor vluchtelingen, maar tasten ook de internationale rechtsorde en het functioneren van de Europese rechtsstaat in bredere zin aan. Op het moment dat EU-landen elkaar niet aanspreken op mensenrechtenschendingen wanneer het vluchtelingen betreft, wordt het ook lastiger landen als Polen en Hongarije consequent aan te spreken op schendingen van de rechtsstaat.

EU-landen moeten de rechten waar ze zich aan committeren ook in de praktijk respecteren

Daarnaast werd het afgelopen jaar pijnlijk duidelijk hoe de eenzijdige afhankelijkheid van derde landen om vluchtelingenstromen terug te dringen een groot geopolitiek risico met zich meebrengt. Op het moment dat de autoritaire leiders Erdogan en Loekasjenko in de afgelopen twee jaar een conflict hadden met de EU, stuurden zij simpelweg vluchtelingen naar de Europese grenzen om politieke druk uit te oefenen. De EU antwoorde met geweld: zij duwde de vluchtelingen terug, zelfs toen dit betekende dat velen van hen stierven in de vrieskou. Mensen instrumentaliseren voor politieke doeleinden is natuurlijk volstrekt onacceptabel. De acties van de regeringen van Turkije en Wit-Rusland moesten dan ook worden beantwoord met sancties. Maar door de tactiek van deze autoritaire leiders te beantwoorden met geweld en mensen niet te beschermen, speelde de EU hen in de kaart: op het moment dat deze landen zelf onder vuur

lagen voor mensenrechtenschendingen, wisten zij de hypocrisie van de EU op dit gebied succesvol bloot te leggen.

De positie die Europa inneemt ten opzichte van vluchtelingen is niet los te zien van de positie van Europa in de wereld. Als de pushbacks niet stoppen, dan zet dit ook het buitenlandbeleid van de EU onder druk. In een tijd waarin Poetin laat zien hoe een wereld zonder internationale rechtsorde eruitziet, is een democratisch en rechtstatelijk tegenwicht op het wereldtoneel belangrijker dan ooit. De positionering van Europa als waarden gemeenschap is echter alleen geloofwaardig als EU-landen de rechten waar zij zich aan commiteren ook in de praktijk respecteren. Bovendien zendt de EU met de pushbacks ook het signaal uit dat het afschuiven van verantwoordelijkheid op andere landen prima is; een boodschap van de Westerse landen (inclusief Australië en de Verenigde Staten) die hard aankomt bij het armere deel van de wereld dat ook nu al 86% van de vluchtelingen opvangt.

In plaats van de verantwoordelijkheid eerlijker te delen, zoals afgesproken in het Global Compact on Refugees in 2018, geven we nu impliciet te kennen dat ook andere landen hun verantwoordelijkheid kunnen ontlopen. Deze export van afschuiven en afschrikken leidt er uiteindelijk toe dat mensen zelfs niet meer het geweld en vervolging in hun eigen land kunnen ontvluchten. Syrische burgers bijvoorbeeld die nog altijd te vrezen hebben voor het wrede regime van Assad, kunnen geen enkel buurland meer in.⁸

De praktijk van gedogen

De afgelopen twee jaar verscheen er een veelvoud aan rapporten van internationale organisaties, onderzoeksjournalisten en ngo's over de brute mensenrechtenschendingen die dagelijks aan de Europese grenzen plaatsvinden.⁹ Het Europees Parlement besloot daarop een onderzoek in te stellen naar de rol van het Europese grensagentschap Frontex bij illegale pushbacks. Zij constateerde dat Frontex de

pushbacks niet op eigen initiatief uitvoerde, maar hier wel degelijk van op de hoogte was en belastend bewijsmateriaal verborgen hield.

Deze gang van zaken is tekenend voor het huidige asielbeleid, waarin de Europese Commissie en Europese regeringsleiders elkaar consequent de hand boven het hoofd houden. Toch lijkt dit wegglijken van mensenrechtenschendingen ook haar grenzen te kennen. Zo groeit de aandacht voor en het verzet tegen de illegale pushbacks. Dit leidde onlangs tot het opstappen van de Frontex-directeur.¹⁰ De praktijk van pushbacks stuitte recent ook tegen de grenzen van de Nederlandse rechtsstaat: zo oordeelde de Raad van State dat Nederland geen asielzoekers meer mag uitzetten naar EU-landen waar systematische pushbacks plaatsvinden.¹¹

Met het zich opstapelende bewijs voor systematische mensenrechtenschendingen staat de EU op een splitsing. Als EU-landen blijven accepteren dat de rechten van vluchtelingen worden geschonden, heeft dit desastreuze gevolgen voor vluchtelingen én voor de positie van de EU in de wereld. Links-progressieve partijen moeten de strijd aangaan en ervoor zorgen dat het doembeeld van een Europa waar het recht op asiel niet meer bestaat, geen werkelijkheid wordt. De solidariteit die EU-burgers hebben getoond bij de opvang van vluchtelingen uit Oekraïne en de installatie van een nieuwe, progressieve Duitse regering bieden mogelijkheden het asielbeleid in Europa een andere kant op te duwen. Maar zolang regeringsleiders en Europese politieke partijen niet op nationaal niveau ter verantwoording worden geroepen, zal de nodige urgentie uitblijven om tot concrete actie op het Europese toneel te komen.

Het steeds restrictiever worden van het asielsysteem is geen natuurwet, maar een bewuste politieke keuze. Een reëel alternatief geven voor het huidige asielsysteem, kan bijdragen aan dit besef. Het is aan nationale én Europese partijen dit alternatief uit te dragen. Het Europees Parlement onderhandelt met de Raad over de nieuwe wetsvoorstellen

en kan druk zetten op de Commissie meer te doen aan handhaving. Maar om de positie van regeringsleiders te veranderen, is meer druk vanuit nationale parlementen nodig, ook vanuit Nederland.

Het huidige regeerakkoord spreekt over het Europese migratiebeleid in generieke termen. Zo zet Nederland in op een 'effectief en menswaardig Europees asielbeleid' en wil zij de 'bescherming van de buitengrenzen van de EU verder versterken binnen internationale verdragen'. Toch zijn de schendingen van internationale verdragen tot nu toe geen reden geweest voor Nederlandse ministers om actie te ondernemen op het Europese toneel. In deze discrepantie tussen de letter van het regeerakkoord en de praktijk ligt ruimte voor het Nederlandse parlement om ministers met concretere opdrachten naar de Europese ministerraden te sturen. Dit wordt makkelijker wanneer linkse partijen een heldere visie presenteren op de noodzakelijke systeemverandering waar Nederland in Europa voor zou moeten pleiten om te komen tot een rechtvaardig, efficiënt en werkbaar systeem.

Hoe dan wel? Een Europees asielsysteem

Een asielsysteem waarin mensenrechten worden gerespecteerd, is afhankelijk van drie fundamenteën: 1) een consequente handhaving bij schendingen van de rechten van vluchtelingen, 2) een eerlijke verantwoordelijkheidsverdeling binnen Europa en 3) het stimuleren van legale routes van migratie en een effectief terugkeerbeleid. Voordat we zullen ingaan op deze fundamenteën, is het belangrijk duidelijk te hebben over welke groep mensen het precies gaat, en hoe groot deze groep is in historisch perspectief.

Het aantal asielverzoeken in de EU schommelt sinds 1990 tussen de 200.000 en 400.000 aanvragen per jaar. Uitzonderingen waren 1992 (bijna 700.000 asielverzoeken in verband met de oorlog in Bosnië), 2015 (1,3 miljoen asielverzoeken in verband met Syrië) en de huidige oorlog in Oekraïne. Buiten deze acute

conflictsituaties om, is het redelijk goed te voorspellen met welk aantal asielzoekers elk EU-land gemiddeld rekening moet houden.

Hoewel het niet mogelijk is een precieze inschatting te maken van het aantal mensen dat jaarlijks op zoek is naar bescherming, kan er wel goed worden ingeschat hoeveel asielverzoeken Nederland moet behandelen wanneer deze evenredig over EU-landen zouden worden verdeeld. De Europese Commissie

Asielzoekers met een hoge kans op bescherming kunnen direct worden verdeeld over de EU-landen

stelde in 2016 een relocatieplan voor waarbij elk EU-land een evenredig deel van de vluchtelingen uit Syrië die in Griekenland waren aangekomen moest opvangen. Dit percentage werd becijferd op basis van het bevolkingsaantal, het bbp, het aantal asielverzoeken dat een land al had lopen en de werkloosheidcijfers van een lidstaat. Nederland zou op basis van deze systematiek zo'n 6% van de vluchtelingen hebben moeten opvangen.¹²

De EU-landen werden het niet eens en de Syrische vluchtelingen bleven vastzitten op de Griekse eilanden. Maar de systematiek geeft een indicatie van het aantal opvangplekken dat Nederland jaarlijks beschikbaar zou moeten stellen als asielzoekers evenredig verdeeld zouden worden over de lidstaten. Als we deze verdeelsleutel toepassen op het aantal asielzoekers dat de afgelopen vijf jaar in de EU aankwam, dan komt dit neer op gemiddeld 33.000 opvangplekken per jaar.¹³ Ter vergelijking: in 2021 ontving Nederland ruim 36.000 asielaanvragen.¹⁴ De aantallen verschillen niet sterk van elkaar, maar het voordeel ten opzichte van de huidige situatie zou zijn dat asielzoekers

op gereguleerde wijze aankomen en niet vast blijven zitten in overvolle opvangkampen of op gevaarlijke wijze naar andere landen doorreizen..

Het is belangrijk het aantal asielzoekers in de EU te bezien in een mondiale context. Op dit moment zijn meer dan honderd miljoen mensen gedwongen hun huis ontvlucht. Meer dan de helft van deze vluchtelingen blijft in eigen land. Zo'n 80% van de mensen die hun land van herkomst ontvluchten, verblijft hierna in de nabije regio. Een klein percentage zoekt asiel op een andere plek. Eind 2020 was het aandeel vluchtelingen in de EU 0,6% van haar totale populatie. In een land als Libanon dat omringd wordt door conflictgebieden is dit 12,7%.¹⁵ Wanneer wordt gesproken over opvang in de regio, beschrijft dat dus de huidige situatie en niet nieuw of alternatief beleid.

Hoewel de meeste vluchtelingen uit zichzelf bescherming in de nabije regio van hun land van herkomst zoeken, zullen er altijd vluchtelingen zijn die besluiten door te reizen. Dit geldt voor vluchtelingen uit Syrië die doorreizen naar Europa, maar ook voor honderduizenden vluchtelingen uit Oekraïne die hebben besloten om via de EU door te reizen naar het Verenigd Koninkrijk, de VS en Canada. De doorstroom van vluchtelingen naar deze landen werd, gezien de grote druk op de opvangcapaciteit in Europa de afgelopen maanden, terecht aangemoedigd en verwelkomd door de Europese Commissie. Op eenzelfde manier zal Europa haar verantwoordelijkheid moeten nemen wanneer de opvang in de regio van andere conflictgebieden haar limieten bereikt.

We zien nu, net als in 2015, een piek in het aantal vluchtelingen in de EU als direct gevolg van een oorlog. Nederland was niet voldoende voorbereid op de komst van deze vluchtelingen. Hieruit moeten lessen worden getrokken: de opvangcapaciteit moet makkelijker opgeschaald en afgebouwd kunnen worden, er moet eerder gebruik worden gemaakt van de mogelijkheid mensen direct tijdelijke bescherming te bieden en Europese agentschappen

moeten de middelen en het mandaat hebben om de registratie en eerlijke verdeling van grote aantallen mensen effectief te coördineren.

Tegelijkertijd moet crisissen niet worden misbruikt om nieuwe, permanente restricties te rechtvaardigen. De huidige Europese asielwetgeving kent al clausules waardoor de EU kan afwijken van bepaalde regels zolang dit noodzakelijk en proportioneel is. Het is belangrijk deze noodzakelijkheid en proportionaliteit periodiek te toetsen en af te zetten tegen een 'generieke' situatie. Op het moment dat dit niet gebeurt, kunnen restrictieve maatregelen elkaar eindeloos blijven opvolgen, met een vergaande inperking van de rechten van asielzoekers en de democratische controle op het beleid tot gevolg.

1. Handhaving bij schendingen van de rechten van vluchtelingen

Het is niet voldoende dat EU-landen op papier erkennen dat zij een verantwoordelijkheid dragen voor de opvang van vluchtelingen. Een rechtmatig systeem begint met een effectieve en veilige toegang tot een asielprocedure voor asielzoekers. Deze toegang kan nooit gega-randeerd worden als de huidige praktijk van pushbacks blijft plaatsvinden. Het is dan ook van groot belang dat onafhankelijke instanties gaan monitoren of de fundamentele rechten van asielzoekers daadwerkelijk worden gerespecteerd. Het Europees Parlement heeft met succes gestreden voor de inzet van dergelijke toezichthouders op mensenrechten bij operaties van Frontex. Echter, het gebrek aan een mandaat om ook operaties van nationale autoriteiten te monitoren leidt er nu vaak toe dat pushbacks buiten het directe zicht van Frontex (lees: door nationale autoriteiten) worden uitgevoerd.

De Europese Commissie heeft een verplichting tot nationale monitoring opgenomen in één van de voorstellen in het Asiel- en Migratie Pact. Maar lidstaten zouden hierin zélf mogen bepalen wie die monitoring uitvoert; het is niet voorgeschreven dat dit gebeurt door een

onafhankelijke autoriteit. Het voorstel van de Europese Commissie zal daarom niet leiden tot een verbetering ten opzichte van de huidige situatie, maar kan zelfs een schijn van verantwoording wekken terwijl mensenrechtenschendingen blijven plaatsvinden.

Zo leidt een gebrek aan betrokkenheid van onafhankelijke autoriteiten in Griekenland en Kroatië er nu al toe dat klachten en rapporten over pushbacks onvolledig of niet worden onderzocht.¹⁶ Onderzoek wordt gemanipuleerd door onderzoekers geen toegang te verlenen tot grensgebieden waar pushback plaatsvinden, resultaten van onderzoek zijn niet openbaar en rapporten van internationale en non-gouvernementele organisaties worden niet serieus genomen. Een oplossing is om nationale ombudsmannen aan te wijzen als de partijen die de onafhankelijkheid van deze monitoring waarborgen.

Het Europees Parlement kan eisen dat waarborgen voor transparantie en onafhankelijkheid worden opgenomen in de nieuwe wetgeving. Op dit moment lijkt hier een progressieve meerderheid voor te zijn. Het Parlement zal voet bij stuk moeten houden in onderhandelingen met de Raad om (onderdelen van) deze voorstellen in het eindcompromis te laten opnemen. Dit zal niet makkelijk zijn omdat EU-landen aan de buitengrenzen geen extra verantwoording willen afleggen. Het is daarom extra belangrijk dat de lidstaten die zeggen waarde te hechten aan de rechtsstaat en daarmee aan onafhankelijk onderzoek naar pushbacks (zoals Nederland), dit ook actief naar voren brengen in de onderhandelingen. Doen zij dit niet, dan gaan zij indirect akkoord met het toedekken van mensenrechtenschendingen aan de Europese grenzen.

Een ander essentieel vereiste voor een werkend asielsysteem is een andere houding van de Europese Commissie bij de naleving van de Europese asielregels. Pushbacks zullen alleen stoppen wanneer het bewijs dat deze plaatsvinden, wordt opgevolgd door politieke sancties. Op het moment dat EU-landen blijven accepteren dat deze regels systematisch

worden geschonden, zal de straffeloosheid niet stoppen en verdwijnt de politieke urgentie voor echte verandering.

De Europese Commissie heeft de instrumenten om de naleving van regels af te dwingen. Zo kan zij procedures starten bij het Europees Hof en kan zij EU-geld voor grensbewaking afhankelijk maken van het respecteren van de mensenrechten. Het is zaak dat de Commissie deze instrumenten daadwerkelijk en consequent gaat inzetten en het signaal afgeeft dat Europees asielbeleid moet functioneren binnen de Europese kaders van de rechtsstaat en mensenrechten. Hiervoor is meer druk op de Europese Commissie nodig vanuit zowel het Europees Parlement als vanuit de lidstaten. Hierbij spelen nationale parlementen opnieuw een cruciale rol: zij hebben de positie om bewindspersonen de opdracht te geven deze problemen, al dan niet in een coalitie met andere lidstaten, aan te kaarten in de Europese Raad en bij de Europese Commissie.

2. Verantwoordelijkheden binnen Europa eerlijk verdeeld

Een tweede voorwaarde voor een goed werkend asielsysteem is dat asielzoekers bij aankomst aan de buitengrens van de EU zo snel mogelijk worden geregistreerd en geïdentificeerd. Hierbij dient zowel een veiligheidscheck als een beoordeling van de gezondheid en kwetsbaarheid plaats te vinden en moet worden beoordeeld of iemand al banden heeft met een EU-land, waardoor het logisch is dat hij of zij het asielverzoek daar zal indienen. Na deze registratie moeten asielzoekers zo snel mogelijk worden verdeeld over de lidstaten.

Op dit moment zijn de EU-landen aan de buitengrenzen automatisch verantwoordelijk voor alle asielzoekers die aankomen. Dit heeft ertoe geleid dat vluchtelingen in erbarmelijke omstandigheden vastzitten op de Griekse eilanden, terwijl andere EU-landen naar rato veel minder asielzoekers opvangen. Ook landen als Italië, Cyprus en Spanje hebben te maken met een onevenredig zware druk op

hun asielsysteem. De slechte omstandigheden waarin vluchtelingen worden gedwongen te leven leiden er vaak toe dat zij doorreizen naar andere landen en uit het zicht verdwijnen. Door asielzoekers eerlijk te verdelen kunnen verzoeken sneller worden afgehandeld, zitten mensen minder lang in onzekerheid en wordt de verantwoordelijkheid voor vluchtelingen eerlijk verdeeld onder de lidstaten.

Van de Raad van State mag Nederland geen asielzoekers meer uitzetten naar EU-landen waar systematische push-backs plaatsvinden

Een evenredige verdeling zal leiden tot het meest rechtvaardige systeem, maar impliceert wel dat alle EU-landen zich hieraan committeren. Met de huidige politieke situatie in landen als Polen en Hongarije lijkt dit een onhaalbaar streven. Een eerste stap zou in ieder geval moeten zijn dat asielverzoeken waarbij de kans op een vluchtelingenstatus zeer hoog is, zoals bij Syriërs of Afghanen, direct worden verdeeld over een meerderheid van de EU-landen.¹⁷

Het feit dat vluchtelingen die met zekerheid niet veilig kunnen terugkeren naar hun land van herkomst in sommige gevallen al jaren in onzekerheid vastzitten in kampen is onacceptabel. De recente inzet van de Tijdelijke Beschermingsrichtlijn voor vluchtelingen uit Oekraïne laat zien dat het anders kan. Door deze vluchtelingen vanwege de veiligheids-situatie in hun land directe bescherming te bieden, zijn de asielsystemen in EU-landen ondanks de grote aantallen vluchtelingen niet vastgelopen. Daarbij wordt toegang tot essentiële rechten als onderwijs en gezondheidszorg niet onnodig vertraagd. Dit instrument had in de vluchtelingen crisis van 2015 veel

leed voor bijvoorbeeld Syrische vluchtelingen kunnen voorkomen.

Niet alleen de verdeling van verantwoordelijkheden voor vluchtelingen moet eerlijker, ook de beoordeling van asielverzoeken moet worden geharmoniseerd. Op dit moment bestaat er een groot verschil in de erkenningsgraad van vluchtelingen: zo lag dit voor Afghaanse asielzoekers in 2019 tussen 93,8% in Italië en 4,1% in Bulgarije. Door het niveau van bescherming te harmoniseren en ervoor te zorgen dat alle EU-landen de regels voor adequate en humane opvang naleven, wordt de prikkel voor asielzoekers om door te reizen naar landen waar betere omstandigheden zijn kleiner en kunnen migratiestromen beter gereguleerd worden.

3. Terugkeer en legale routes

Asielzoekers met een definitieve negatieve beslissing moeten terugkeren naar hun land van herkomst wanneer dit veilig is. Dit is belangrijk teneinde draagvlak voor de opvang van vluchtelingen te behouden en moet leiden tot nieuw perspectief voor uitgeprocedeerde asielzoekers. Op dit moment is het terugkeerbeleid nog onvoldoende effectief en belanden veel mensen zonder asielstatus in de illegaliteit.¹⁸

De grootste oorzaak dat mensen niet terugkeren is de gebrekkige samenwerking tussen de EU en de respectievelijke landen van herkomst. Veel herkomstlanden willen hun onderdanen simpelweg niet toelaten wanneer zij het land vrijwillig hebben verlaten. Om het terugkeerbeleid en de afspraken met derde landen te verbeteren is het belangrijk dat er meer coördinatie en samenwerking komt tussen EU-landen. Daarbij kunnen experimenten met gereguleerde arbeidsmigratie worden ingezet via migratiepartnerschappen met derde landen om samenwerking op terugkeer te stimuleren. Daarnaast moeten mensen die in afwachting zijn van hun uitzetting toegang hebben tot onderdak, individuele begeleiding en onderwijs. Op deze manier verliezen we

mensen niet uit het oog en vergroten we de kans dat zij zelfstandig terugkeren.

Uiteraard zijn er ook mensen die een asielerzoek indienen terwijl zij niet op zoek zijn naar bescherming voor oorlog of vervolging, maar omdat zij willen werken in de EU. Op dit moment bestaat er geen Europees systeem voor toelating tot de Europese arbeidsmarkt, terwijl er wel veel behoefte is aan praktisch geschoolde arbeiders en vakmensen. Dit leidt ertoe dat arbeidsmigranten vaak in de illegaliteit leven en worden uitgebuit.

Het is in dat licht verstandig dat EU-landen meer legale routes voor praktisch geschoolde arbeidsmigranten creëren. Hierbij zal het aan individuele EU-landen blijven wie zij toelaten, maar de plekken die zij willen aanbieden kunnen op EU-niveau worden gecoördineerd en gemacht in een arbeidspool. Hierdoor kan het voor potentiële arbeidsmigranten ook makkelijker worden te zien of zij voldoen aan toelatingsvoorwaarden en kan uitbuiting beter worden bestreden.

Noten

- 1 De 'EU-Turkije deal' is de term die wordt gebruikt voor de samenwerkingsverklaring tussen de EU-staten en de Turkse regering, die in maart 2016 werd ondertekend. Hierin werd afgesproken dat Turkije alle nodige maatregelen zou nemen om te voorkomen dat mensen van Turkije naar de Griekse eilanden zouden reizen. In ruil daarvoor ontving Turkije € 6 mrd om de humanitaire situatie van vluchtelingen in het land te verbeteren.
- 2 European Commission, *Towards a reform of the Common European Asylum System and enhancing legal avenues to Europe*, COM(2016) 197 final, 6 april 2016.
- 3 UNHCR's *Refugee Population Statistics Database*, 10 november 2021.
- 4 European Court of Auditors, *Special Report No 17/2021, EU readmission cooperation with third countries: relevant actions yielded limited results*, 13 september, 2021.
- 5 Reuters, *Lithuania starts building first European wall to ward off migrants from Belarus*, 8 november, 2021; *The Washington Post*, *As Greece installs 'sound cannons' on border*, Denmark passes law allowing asylum seekers to be sent overseas, 5 juni 2021;
- 6 Council of Europe Commissioner for Human Rights, *Pushed beyond the limits. Urgent action needed to stop pushbacks at Europe's borders*, 7 april 2022.
- 7 United Nations, *Deaths at sea on migrant routes to Europe almost double, year on year*, 29 april 2022.
- 8 Reuters, *Jordan closes Jaber border crossing with Syria, state news agency says*, 31 juli 2021; *VOANews*, *Syria Faces Humanitarian Catastrophe if Turkish Border Closes*, 25 juni 2021.
- 9 Bellingcat et al., *Frontex at Fault: European Border Force Complicit in 'Illegal' Pushbacks*, 23 oktober 2020; The Greek Ombudsman, *Alleged pushbacks to Turkey of foreign nationals who had arrived in Greece seeking international protection*, Interim Report, april 2021; Amnesty International, *Europe: pushback practices and their impact on the human rights of migrants and refugees*, februari 2021; OHCHR, *"Lethal Disregard" Search and rescue and the protection of migrants in the central Mediterranean Sea*, mei 2020; Border Violence Monitoring Network, *Annual Torture Report 2020*; Special Rapporteur on the rights of migrants, UNHRC, *Report on means to address the human rights impact of pushbacks of migrants on land and at sea*, 12 mei 2021; *Refugee Support Aegean, Pushbacks and violations of human rights at sea: a timeline*, december 2020; Commissioner for Human Rights, Council of Europe, *A distress call for human rights: the widening gap in migrant protection in the Mediterranean*, maart 2021; *Report to the Greek Government on the visit to Greece carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 13 to 17 March 2020*, Strasbourg, 19 november 2020.
- 10 Politico Europe, *EU border agency chief resigns after critical watchdog probe*, 29 april 2022.
- 11 Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, *Uitspraak 202102939/1/V3*, 13 april 2022.
- 12 Dit percentage werd becijferd op basis van het bevolkingsaantal (40%), het bbp (40%), het aantal asielerzoeken dat een land al had lopen (10%) en de werkloosheidscijfers (10%) van een EU-land.
- 13 Eurostat, *First-time asylum applications (non-EU) in the EU Member States 2008–2021*.

- 14 IND, Asylum Trends Monthly Report on Asylum Applications in The Netherlands, December 2021.
- 15 European Commission, *Statistics on migration to Europe*, 1 januari 2021.
- 16 Amnesty International, *Greece: violence, lies and pushbacks*, 17 juni 2022.
- 17 Dit kan door vast te stellen dat asielzoekers met een hoge kans op bescherming (op basis van de erkenningsgraad
- van andere asielzoekers uit hetzelfde land) direct worden verdeeld.
- 18 Rijksoverheid, Minder illegaliteit, meer terugkeer.

Lessen van een oude man II

Joe Biden bracht de Verenigde Staten geen verlossing, zoals aanvankelijk gehoopt. Hij liet zich verleiden te veel met de linkervleugel van de Democratische Partij mee te bewegen, en verspeelde zo de toch al wankele steun voor zijn Build Back Better-plan in de Senaat. De progressieve Democraten bleken in hun wens voor het beste de vijand van het goede.

FRANS VERHAGEN

Amerika-kenner, schrijver van o.a. 'Geschiedenis van de Verenigde Staten'

Ongeveer een jaar geleden schreef ik voor S&D een artikel getiteld *Lessen van een oude man*. Het was een optimistisch verhaal over Joe Bidens plannen, hem vergelijkend met Lyndon Johnson als aanjager van binnenlandse hervormingen. Deze oude man had alles al eens gezien, wist hoe de politiek werkte en zou zijn presidentschap en de meerderheid in beide huizen van het Amerikaanse Congres omzetten in een voelbare verbetering van het leven in Amerika.

Ah well, hoop vertroebelde mijn beeld. Na anderhalf jaar biedt Joe Bidens presidentschap voldoende materiaal om te concluderen dat hij hopeloos is vastgelopen, slechts een beperkt deel van zijn agenda heeft weten te verwezenlijken en dat zijn partij op weg lijkt in november de meerderheden in het Congres te verliezen. Door te onderpresteren heeft Biden de Republikeinse Partij van Trumpisten de gelegenheid gegeven terug te komen. En met Amerika gaat het onverminderd slecht.

Goed begin

Het leek allemaal zo mooi. Een eerste stimuleringsplan van \$ 1.900 mrd kwam snel door het Congres en bood hulp voor Amerikanen die on-

der corona te lijden hadden — nou ja, voor alle Amerikanen, ook mijn Nederlands-Amerikaanse vrouw en kinderen kregen de stimuluscheques in de bus. Het deel dat kwam in de vorm van inkomensondersteuning is inmiddels op zijn einde gelopen. Eerste gegevens lijken te tonen dat deze investering de schandelijk brede armoede onder kinderen flink heeft teruggebracht. Maar het was een tijdelijke maatregel, de armoede in het algemeen en die van kinderen in het bijzonder zal weer gaan stijgen.

Op tafel lag in de zomer van 2021 een gigantisch investeringsplan, Build Back Better, sociaaleconomisch beleid en milieubeleid ter waarde van \$ 3.300 mrd, inclusief een (te kleine) belastingverhoging voor de rijken. Ook lag er een plan van zeker \$ 1.000 mrd om de infrastructuur — bruggen, wegen, treinen, vliegvelden — aan te pakken. In de tussentijd liep de inflatie op, deels door al dat stimuleren, deels door corona-gerelateerde leveringsproblemen en prijsstijgingen. Leuke plannen maar in het Congres werd weinig vooruitgang geboekt. Progressieve Democraten in het Huis stelden eisen aan hun steun, ervan overtuigd dat ze een maximaal programma konden afdwingen. Er werd eindeloos over gepraat.

En toen kwam Afghanistan. Biden was altijd al een voorstander geweest van een definitieve terugtrekking uit dat gedoemde land. Hij was het al in 2009, toen president Obama zich liet verleiden tot een nieuwe militaire investering, met een ingebouwde deadline om weer te vertrekken. In 2020 sloot president Trump een deal met de Taliban om Amerikaanse troepen terug te trekken. Biden nam die met graagte over. Maar in plaats van nauwkeurige planning en doordachte uitvoering van een langeretermijnbeleid, moesten de laatste troepen onder druk van een oprukkende Taliban met een noodgang worden teruggetrokken. De aftocht oogde rampzalig. Erger, hij wás rampzalig. Hoezo, eindelijk weer een competente president?

De Verenigde Staten verkeren na de mislukte staatsgreep van Trump nog steeds in een kritieke fase

Ondertussen sukkelde het Build Back Better-plan maar door, en het infrastructuurplan was ook nog niet aangenomen. Daardoor kon Biden geen succes en enkel een buitenlandse zeperd claimen bij de tussentijdse verkiezingen in november 2021, waarin het gouverneurschap van Virginia op het spel stond. In die geleidelijk aan steeds Democratischer geworden staat, won een sluwe Republikein. Dat kwam deels omdat de tegenkandidaat een Hillary-vertrouweling was, deels omdat de Republikeinen cultuuronderwerpen, met name onderwijs, in de strijd wierpen. De Critical Race Theory, een academisch verhaal over structureel racisme, dat zogenaamd op scholen zou worden onderwezen, werd het breekijzer om ouders op de Republikein te laten stemmen.

Na die electorale opdonder kwam het infrastructuurplan er nog redelijk snel door maar bij Build Back Better lagen, nadat het in het Huis was aangenomen, twee Democraten in de Senaat dwars: Joe Manchin van West Virginia en Kyrsten Sinema van Arizona. Wie kon tellen wist dat er met 48 van de 100 senatoren niet veel viel te bereiken. Manchin, een via kolen rijk geworden politicus in een van de armste staten van Amerika, verzette zich tegen de milieuparagrafen. Die waren op hun beurt weer aangescherpt door de progressieve vleugel van de Democraten in het Huis, geleid door Alexandria Ocasio-Cortez. Hun Green Deal was een voorwaarde voor de rest van het programma. Sinema had eigen redenen om dwars te liggen. Zij wil in Arizona de ‘maverick’-rol (originele dwarsligger) van John McCain overnemen en zag haar kans.

Bidens plan werd uitgekleeft en weer aangekleed, maar zelfs in een vorm van \$ 1.500 mrd was het niet acceptabel voor Manchin, die nu ook vond dat de inwoners van zijn staat geen sociale voorzieningen moesten krijgen; dat zou hen maar lui maken. Maar het belangrijkste obstakel bleef het milieubeleid.

Er zou wat voor te zeggen geweest zijn de milieuparagrafen weg te laten teneinde vergaande sociale hervormingen te kunnen doorvoeren. Als argument hiervoor had aangevoerd kunnen worden dat milieu zichzelf opdringt en dat uiteindelijk ook Republikeinen die in de zak van de olie- en kolenlobby zitten (nou ja, alle Republikeinen dus) zullen moeten onderkennen dat milieubeleid nodig is. Haal die milieuparagrafen eruit, laat de volgende generatie Republikeinen het opknappen, maar druk de sociale hervormingen erdoor die alleen nu een kans maken. Sociale wetgeving in ruil voor minder milieumaatregelen? Ik zou ervoor tekenen.

Het is niet zeker dat dit plan wel steun zou hebben gekregen, maar het zou het anti-kolen argument hebben weggehaald. Nu sneuvelde alles. De Huis-Democraten die bij hoog en bij laag hadden volgehouden dat ze het complete pakket konden afdwingen door

te dreigen met tegenstemmen, staan met lege handen. De progressieve Democraten bleken in hun wens voor het beste de vijand van het goede. Hoe dan ook zag het er belabberd uit dat Biden niet eens zijn eigen partij achter zijn plannen kon krijgen. Geen wonder dat zijn waarderingscijfers zijn gekelderd.

Lastig onderwerp

Wat is er gebeurd? Doe je een stapje terug, dan is te zien dat Biden zich in verrassende mate heeft gecommitted aan de agenda van die linkervleugel van de Democraten. Daarmee miskende hij de zwakte van de politieke positie van de Democraten in het Congres: een minimale meerderheid in het huis, een onzekere meerderheid in de Senaat.

Biden wist dat. Waarom dan toch gaan voor het grote gebaar in plaats je partij naar het midden duwen? De zucht naar een historische rol, waarschijnlijk. Overschatting van zijn politieke tovenaarskunsten. Een klungelige uitvoering. Waardeloze marketing ook, een structurele Democratische kwaal (een wereldwijde progressieve kwaal?).

Build Back Better lijkt nu dood. Mogelijk probeert Biden nog een aantal specifieke onderdelen erdoor te krijgen, maar naarmate de verkiezingen van november 2022 dichterbij komen, wordt dat moeilijker, daarna onmogelijk. Een belastingverhoging voor superrijken (boven de \$ 100 mln vermogen) ligt op tafel, maar het zou verrassen als die er wel doorkomt.

Inmiddels wordt er niet meer gepraat over Biden als FDR of Lyndon Johnson. Veeleer wordt er gekeken naar Harry Truman, die als ploeterende president in 1948 een verrassingsoverwinning boekte. Maar zoals Biden de kwaliteiten van Roosevelt en Johnson ontbeert, zo lijkt hij in de verste verte niet op de kleine man uit Missouri, die meer energie had en een betere band met het volk dan de oude man in het Witte Huis.

De Democraten hebben ook een probleem als partij. Dat is al lang zo. Zelfs een begena-

digd orator als Barack Obama investeerde onvoldoende in enthousiasmerende en motiverende toespraken – in elk geval niet na zijn verkiezing. De Republikeinen bepalen de discussie in Amerika, ondanks hun verantwoordelijkheid voor Donald Trump, zijn staatsgreep en zijn pakket aan leugens.

En die discussie gaat niet over sociaaleconomische onderwerpen, niet over hogere eisen aan de rijken. Republikeinen praten enkel over 'culturele' onderwerpen zoals abortus, scholen, guns, immigratie en geloof, gelardeerd met een dosis racisme. Of criminaliteit, waarbij de Republikeinen kunnen voortborduren op de domste en meest destructieve kreet ooit, bedacht door Black Lives Matter-activisten: 'Defund the police'. Geen kreet heeft meer schade aangericht, inclusief het verlies van mogelijke senaatszetels voor de Democraten in 2020.

Een progressieve agenda kan alleen met brede steun werkelijkheid worden

Het zijn allemaal binaire onderwerpen: je bent voor of je bent tegen. Ze scheppen enorme tegenstellingen tussen mensen die het anders met elkaar eens hadden kunnen zijn. Door de beslissing van rechts om zich daarop te concentreren, creëert ze een enorm gat met links. Dat is precies de bedoeling en bijzonder effectief in een tweepartijensysteem. Er zijn geen nuances, er is geen midden waar ruimte is voor compromissen. Democraten klagen daarover, en terecht, maar zelf zitten ze gevangen in identiteitspolitiek en zijn ze kwetsbaar voor klachten over hun geestdodende politieke correctheid.

Cultuur betekent in deze context de bedreiging van de wereld zoals de gewone Amerikaan die kent. Of je het nu leuk vindt of niet,

LHBTI-gepraat, genderneutrale toiletten, de verwerking van racisme in de Amerikaanse geschiedenis, vuurwapens en andere red button-onderwerpen engageren veel Amerikanen – en niet op positieve wijze. Los van het deprimerend diepe racisme waarop Republikeinen, via Trump, een beroep doen, voelen veel niet zo hoogopgeleide, blanke inwoners van kleine steden en plattelandsbewoners zich bedreigd, of in elk geval laten ze zich wijsmaken dat hun dagelijkse leven en diepste waarden onder vuur liggen. Noem het maar defensief identiteitsgevoel.

Het resultaat is dat mensen die qua inkomen en leefomstandigheden het meest zouden profiteren van progressief beleid, politici steunen die zich profileren op dit soort onderwerpen. Het verbieden te praten over seks, gender of hieraan gerelateerde onderwerpen, het verbieden van boeken (ze worden nog net niet verbrand) en gevaarlijke praat over ontvolking is verbazend effectief als je het beziet in termen van het engageren van kiezers. De gevestigde belangen, die geen donder geven om deze agenda, gebruiken hem om te krijgen wat ze willen: minder regulering, lage belastingen en verontrustend veel subsidies voor henzelf.

Er wordt vaak gezegd over de timide Democraten 'they bring a knife to a gunfight'. Dat is zeker waar, ze vechten niet hard genoeg, maar belangrijker is dat ze de verkeerde strijd voeren. Als het enkel gaat over deze cultuuronderwerpen kunnen de Democraten alleen maar verliezen. Het zou helpen als ze enig begrip toonden voor de gevoeligheden maar bovenal moeten Democraten sociaaleconomisch beleid inzetten. Ze moeten het hebben over ongelijkheid en achterstand, ze moeten praten over onderwijs en armoede, over uitkeringen en publieke voorzieningen, inclusief een behoorlijke financiering van de politie. Ze moeten van politiek oorlog maken, zoals de Republikeinen dat sinds jaar en dag doen.

Een mogelijke uitzondering op dit deprimerende verhaal van Democratische onmacht wordt de aanstaande afschaffing

van het federale recht op de vrije keuze voor abortus. Zoals het er nu bijstaat, wordt besluitvorming daarover straks overgelaten aan de staten (zoals ooit ook slavernij hun eigen onderwerp was) en in meer dan de helft van het land verboden. Als er enige hoop is dat de Democraten een rampzalige uitslag in november kunnen vermijden, dan is het een opstand van de ruim zestig procent van de Amerikanen die abortus veilig en toegankelijk willen houden. Scherper gezegd: als de Democraten op dit 'culturele' onderwerp de kiezers niet massaal kunnen mobiliseren, dan kan niets dat doen.

Zoals de progressieve senator Elizabeth Warren heeft betoogd: de Democraten moeten hun successen (die teruggelopen kinderarmoede, de economische groei, de lage werkloosheid) veel rücksichtlozer uitventen. Het Republikeinse cultuurverhaal valt alleen te neutraliseren als je de kiezer voorhoudt dat de Democraten een beter leven bieden, met meer kansen. Ook moeten de Democraten meer aandacht besteden aan de gebieden waar Amerika het de afgelopen dertig, veertig jaar voor zijn kiezen heeft gekregen – niet toevallig ook de gebieden waar de bange burgers wonen. Als Barack Obama, en voor hem Clinton, iets te verwijten valt dan is het dat de mensen in de oude industriestaten weinig of niets gemerkt hebben van hun presidentschap. Trump beloofde wel aandacht en die kregen ze, al bleef het daarbij.

Hand overspeeld

Wat valt er dan te leren van deze oude man, tweede ronde? Om te beginnen dat een oude man, nou ja, gewoon een oude man is. Een 79-jarige heeft niet de energie, niet de welsprekendheid, niet de klaarheid van geest en van expressie die een president nodig heeft. Er zou een leeftijdsgrens aan politieke carrières moeten zitten. Het is mogelijk dat in 2024 een 78-jarige Trump aantreedt tegen een 82-jarige Biden. Het idee alleen al doet huiveren. For the record: ik geloof dat noch Biden noch Trump

in 2024 zullen kandideren. De één wegens te oud, de ander wegens te lui en gebrek aan kans op succes.

Ook weten we nu dat ervaring niet altijd leidt tot goede of afgeronde beslissingen, integendeel. Het kan soms leiden tot overmoed of onderschatting. In Bidens geval loopt dat samen met het overschatten van de verkiezingsuitslag in 2020. Trump verloor, maar het was enkel in de nastoot (in Georgia) dat de Democraten de Senaat wonnen. Een aantal winbare verkiezingen voor andere senaatszetels leverden die november niets op. In het Huis gingen zetels verloren. Anders gezegd: kiezers wilden Trump wel kwijt, maar waren niet van zins de Democraten de vrije hand te geven.

Omdat de progressieve vleugel van de Democraten het winnen van het presidentschap verwarde met een mandaat voor grote verandering, overspeelden ze haar hand, waarbij vooral milieu een gemakkelijk te bekritisieren heilige koe werd. Biden ging daarin mee en raakte daardoor verdoemd op de linkervleugel, waarmee hij een speelbal werd voor de invloedrijke rechtse media.

Bidens veertigjarige politieke ervaring in de omgang met het Congres bleek vooral een nadeel. Biden nam het te licht op, zijn staf bleek niet in staat om snel het Congres de juiste kant op te sturen. Geen Lyndon Johnson, deze man. En voor iemand die zich laat voorstaan op zijn ervaring en kennis op het terrein van buitenlandse politiek was Afghanistan natuurlijk een blamage. Sinds het begin van de oorlog in Oekraïne heeft Biden zich iets gerevancheerd, de vraag is of het voldoende is om de verloren grond goed te maken.

Meer ideologie

Kunnen wij er wat van opsteken? Ik denk het wel. Zo is weer eens duidelijk dat een progressieve agenda alleen met brede steun werkelijkheid kan worden. Die steun moet worden opgebouwd, moet worden verkocht aan kiezers die blootstaan aan simplistische anti-retoriek. Hooggestemde idealen spreken niet voor

zich. Het is misschien een grote sprong, maar Marjolein Moorman liet dat in Amsterdam ook zien: hard werken, successen boeken en claimen, en je verhaal inpassen in een groter geheel, de sociaal-democratische traditie. Ook kunnen we leren, denk ik, dat je niet te veel moet vertrouwen op ervaring en wijsheid van jaren. Een nog grotere sprong: misschien moet de PvdA niet haar heil zoeken bij oudere kanonnen als Aboutaleb of Timmermans, maar meer op de toekomst gericht zijn.

Het is mogelijk dat in 2024 een 78-jarige Trump aantreedt tegen een 82-jarige Biden

Een andere les van Biden en zijn opposenten lijkt me dat het insulaire gedrag van politici leidt tot verwerping van de hele politieke orde. De afstand van de burger tot de politiek is een terugkerend thema, zowel in de VS als bij ons. De zittende machten, the powers that be, zijn niet in staat er doorheen te breken. Ik vrees alleen dat het meer is dan afstand. Het is veel gevaarlijker, het gaat om regelrechte afkeer. Gewetenloze types zoals Trump, maar ook slimmere en even immorele lui als de senatoren Ted Cruz (Texas) en Josh Hawley (Missouri), gouverneur Ron DeSantis van Florida en de ruggengraatloze aanstaande Speaker in het Huis, Kevin McCarthy, maken daar gebruik van. Politici die de politiek veroordelen verdienen ons wantrouwen. Ze zijn ook bij ons te vinden.

Polarisatie is één ding, de verloedering van het maatschappelijk toneel (ik aarzel om het debat te noemen), is veel ernstiger. De toon, het woordgebruik en de campagnes voor invloed maken herstel van beschaafde interactie moeilijk, zo niet onmogelijk. In Amerika is *Fox News* een fijn voorbeeld, net als de *The Wall Street Journal* en de *New York Post* — alle-

maal van Murdoch – maar in *De Telegraaf* zie ik hetzelfde proces. Misogyn, gemakzuchtig, op de persoon gespeeld, openlijk campagne voerend. Politieke entrepreneurs die zich voordoen als ‘analist’, columnisten met pretenties als vrije denker, in werkelijkheid kleine krabbelaars zonder fantasie of geweten. Noem het in vredesnaam geen samenzwering, het is veel simpeler. De gevestigde belangen doen gewoon hun ding: hun posities veiligstellen. Waar partijen belangenbehartigers zijn geworden voor welomschreven groepen, verliest een breder maatschappelijk perspectief het. Dit is niet de plek om het uit te werken maar ik zou pleiten voor meer ideologie in de politiek, meer duidelijkheid over idealen en uitgangspunten, minder pragmatisch geschuif of geneuzel over doelgroepen.

Overgangsfiguur

Keren we terug naar Amerika, dan moeten we vaststellen dat het land nog steeds in een kritieke fase verkeert sinds de mislukte staatsgreep van Trump. Erger zelfs dan direct na 6 januari. Ik vrees dat we daar niet pessimistisch genoeg over kunnen zijn. Een van de twee partijen werkt actief mee aan de ondermijning van de democratie, een groot deel van het land gelooft in leugens en in onzin. Ik zie een land dat als los zand aan elkaar hangt. Beleid komt

niet tot stand, de recente hoorzitting voor de benoeming van een nieuwe zwarte rechter in het Supreme Court liet een ongekende mate van grofheid en destructie zien. De nieuwe Amerikaanse voortrekkersrol in Oekraïne zal beperkt blijken, bovendien is de Pacific veel belangrijker. Een land dat binnenslands wankelt en schuttert, kan buitenlands geen potten breken. We kunnen daar maar beter rekening mee houden. Amerika is helemaal niet terug.

De oude man in het Witte Huis zal niet meer blijken dan een overgangsfiguur, hopelijk zal hij op tijd laten weten dat hij geen kandidaat is voor herverkiezing. Alleen dan kunnen alternatieve kandidaten een toekomst bieden die in 2016 en 2020 door bejaarde types werd afgesloten.

Democratische kandidaten hebben zich nog niet aangediend en helaas heeft Kamala Harris tot nog toe niet laten zien dat ze daarvoor klaar is. Waarom ze geen rol heeft weten te pakken (behalve als boksbal voor de rechtse media) is niet helemaal duidelijk, maar te vrezen valt dat het met haar functioneren heeft te maken. Haar presidentscampagne zakte ook door zijn hoeven voordat er een stem was uitgebracht. Opvolgers van Biden zullen de kans moeten krijgen zich te presenteren, en snel ook. De oude man heeft laten zien dat Amerika een jonge man of vrouw nodig heeft om zichzelf aan de haren uit het moeras te trekken.

Hoe de Westerse neoliberale marktideologie Poetins macht hielp opbouwen

Een halfjaar geleden was het onvoorstelbaar dat we nu zo onverdeeld negatief over Rusland zouden oordelen of dat de Oekraïense president een staande ovatie zou krijgen voor een speech in de Tweede Kamer. Maar als het om de politieke verantwoordelijkheid bij internationale conflicten gaat, liggen de oorzaken zelden zwart/wit. Zelfreflectie van het Westen op het eigen handelen van de afgelopen decennia is op zijn plaats, en is ook nodig om conflicten in de toekomst te voorkomen.

THOMAS VON DER DUNK

Cultuurhistoricus, publicist en als gastonderzoeker verbonden aan de vakgroep Europese Studies van de UvA

Wie of wat heeft Poetin zo sterk gemaakt dat hij meende ongestraft tot een militaire overval op Oekraïne te kunnen overgaan? Een overval die het Westen economisch mogelijk maar ternauwernood weet te weerstaan? Amerika en Europa hebben door de egoïstische kortzichtigheid van de eigen economische elites in hoge mate zelf bijgedragen aan de *perfect storm* die nu aan de poorten rammelt. Daarbij vallen vier cruciale ontwikkelingen te ontwaren, die elkaar op een fatale wijze hebben versterkt.

Zeker, zoals altijd – dat moet uiteraard niet vergeten worden – liggen de voornaamste oorzaken voor de Russische agressie en despotie in Rusland zelf. Een duizendjarige autoritaire traditie met bitter weinig lichtpuntjes (Gorbatsjov was een van de weinige), een

gebrek aan enige ervaring met een *civil society*, met een vrije pers of andere vormen van burgerlijke zelforganisatie, een eeuwenlang imperialistisch expansionisme waaraan de rechten van de buurvölker als vanzelfsprekend ondergeschikt zijn gemaakt en een Russisch-Orthodoxe kerk die nooit een onafhankelijke morele en maatschappelijke positie heeft ingenomen en zich altijd dienstbaar aan de macht heeft getoond, vormen daarvan niet de minst belangrijke elementen.

Dat zijn zeer belangrijke factoren die verklaren waarom de Midden-Europese landen na 1989 zich wél in gunstige zin ontwikkeld hebben, hoezeer ook met horten en stoten en de nodige terugslagen – zie vandaag Polen en vooral Hongarije. Essentieel is dat alle hervormingen in Rusland – ook die tijdens

Gorbatsjov – van bovenaf werden opgelegd. Anders dan in Midden-Europa, waren de Russische dissidenten zonder enige invloed en speelden zij daarbij geen enkele rol. Anders dan Walesa en Havel heeft geen van hen het na 1989 tot staatshoofd gebracht. Het contrast met de KGB-kliek die sinds 2000 in het Kremlin weer alle macht naar zich toe heeft getrokken, kan – bij alle terechte Brusselse kritiek op een man als Orban – amper groter zijn.

Dit vooropgesteld zijnde, moet toch geconstateerd worden dat een aantal Westerse ontwikkelingen en daden de negatieve tendensen in Rusland vanaf de latere Jeltsin-jaren hebben versterkt. Deze ontwikkelingen hebben zowel de geringe kansen op een democratisering van Rusland verzwakt als de interne en externe machtspositie van de autocratie in Rusland versterkt.

Neoliberale marktideologie

Ten eerste is er de rampzalige chronologische coïncidentie dat de Val van de Muur en de ontbinding van de Sovjet-Unie drie decennia geleden uitgerekend samenvielen met de ideologische hoogtijdagen van het thatcherisme en reaganisme, dat ook op het Europese continent door de politieke partijen ter rechterzijde enthousiast werd omarmd, waarin vervolgens de belangrijkste politieke partijen ter linkerzijde, in casu de sociaal-democraten, zijn meegegaan.

Het directe gevolg hiervan was dat de transformatie van Rusland na het einde van het communisme op een uitgesproken neoliberale leest werd geschoeid. Westerse adviseurs drongen, ondersteund door dictaten van het IMF, in de jaren negentig aan op een overijde privatisering van het staatsbezit en een even overijde liberalisering van de economie. Natuurlijk ligt de politieke eindverantwoordelijkheid in zulke gevallen bij de beslissers zelf, niet bij hun adviseurs, en dus in dit geval in het Kremlin, maar dat laat de Westerse bijdrage aan de fatale koers onverlet. De economische crisis met de instorting van de roebel

waar dat alles in de Jeltsin-jaren toe leidde, bracht miljoenen gewone Russen aan de bedelstaf. Die zagen hun spaarcenten en pensioenen volledig in rook opgaan. De in onze ogen misschien zeer bescheiden, maar vergeleken met eerdere, veel armere periodes in de Russische geschiedenis redelijke economische bestaanszekerheid die in de Brezjnev-periode door velen was opgebouwd, ging daardoor plots verloren.

Veel van die verliezers van toen associëren sindsdien democratie en markteconomie niet met welvaart en vrijheid, maar met armoede, chaos en onzekerheid. Niet omdat dat per se met elkaar verbonden zou zijn, maar omdat veel Russen op grond van hún historische referentiekader – en dat is een wezenlijk ander dan het onze – alle redenen hebben gekregen om te geloven dat dat in hun geval onvermijdelijk zo is. Op grond van dat referentiekader bestonden de reële opties in hún ogen niet uit een keuze tussen een welvarende vrije democratie en een

Shell-baas Jeroen van der Veer had aanvankelijk niet onderkend dat achter zijn Russische compagnons gewoon het Kremlin zat

sobere communistische dictatuur, maar uit een keuze tussen een ‘pseudo-democratisch’ neoliberalisme dat verarming bracht en een dictatuur, als in het verleden, die in elk geval een bepaald bestaansniveau garanderen kon.

Dat maakte veel Russen ontvankelijk voor de roep om een sterke man om orde op zaken te stellen, een sterke man die, in ruil voor minder intellectuele vrijheid, meer basale materiële zekerheid bood. Dat staat voor grote delen van de bevolking in tijden van bestaansonzekerheid altijd voorop.

Deze sterke man diende zich in het jaar 2000 aan in de persoon van Jeltsins opvolger, Vladimir Poetin, die inderdaad voor economische stabilisatie zorgde en daaraan ook in belangrijke mate zijn — zeker aanvankelijk evidente — populariteit dankte. Dat de door hem toen gepropageerde ‘dictatuur van de wet’ meer dictatuur dan wet was, werd pas echt onverhuld zichtbaar toen dit proces richting dictatuur feitelijk onomkeerbaar geworden was door de enorme machtspositie die Poetin tijdens het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw had opgebouwd.

Overhaaste privatiseringen

Die machtspositie was gebaseerd op de tweede factor die mede tot de huidige dictatuur heeft geleid, en waaraan het Westen evenzeer heeft bijgedragen. De ook door het Westen (aan)bevolen overhaaste privatisering leidde tot een uitverkoop van staatsbezit, waarbij lucratieve cruciale industrieën en bedrijven voor een appel en een ei in handen van een kleine kliek obscure zakenlieden kwamen. Deels waren deze zakenlieden afkomstig uit de directe KGB-omgeving van Poetin, deels zijn zij daar nadien tot toegetreden.

Van een echte eerlijke markt was zo geen sprake, en waar zich daadwerkelijk serieuze en onafhankelijke concurrentie dreigde te ontwikkelen, werd die hardhandig langs juridische weg (of erger) de kop ingedrukt, zodat particuliere monopolies ontstonden die stuk voor stuk aan de entourage rond Poetin waren gelieerd. In deze grootschalige roof liggen de wortels van de huidige Russische kleptocratie en de miljardenrijkdom van die tientallen oligarchen, die de economische steunpilaar van Poetins binnenlandse en buitenlandse politiek vormen, zolang hij hun economische belangen dient en die niet met al te gewaagde internationale avonturen doorkruist.

Met de afbraak van het democratische vertrouwen bij de gewone Russische bevolking en de opbouw van het oligarchische systeem zijn de twee pijlers gegeven waarop de bin-

nenlandse macht van het Poetin-regime berust. Voor beide draagt, als gezegd, het Westen door eigen economisch-ideologische verblindheid een grote medeverantwoordelijkheid. Maar tegelijk heeft diezelfde verblindheid ook nog eens de macht van het Kremlin over het Westen versterkt — door een voortzetting van dit door marktfetisjisme gedreven afbraakproces in eigen huis, in de vorm van een fatale reductie van de grip van Europese staten op hun eigen economie. En ook dat in tweeërlei opzicht.

Naïviteit ten aanzien van buitenlandse agressors

Enerzijds heeft Europa door de privatisering van de belangrijkste nutsbedrijven en cruciale industrieën, in de verwachting dat dat door lagere prijzen de consument ten goede zou komen, in vergaande mate de macht over de eigen energievoorziening en over de productie van enkele strategische economische goederen uit handen gegeven. Dit gebeurde in de gevaarlijke illusie dat dat voortaan wel aan de markt toevertrouwd kan worden, ook als die vrije markt niet echt bestond, omdat in tal van dictaturen — Rusland en China vooraan — ook de officieel autonome megabedrijven meestal een verlengstuk vormen van de staat.

De ontstellende naïviteit waarvan Shellbaas Jeroen van der Veer eens jaren geleden op een bijeenkomst in Den Haag blijk gaf, toen hij in zijn praatje moest erkennen aanvankelijk niet onderkend te hebben dat achter zijn Russische compagnons op Sachalin gewoon het Kremlin zat, was geen uitzondering. Deze, en andere soortgelijke voorbeelden, doen ernstig twijfelen aan het politieke benul van onze sociaaleconomische elite, die kennelijk geen idee heeft met wat voor land zij handel drijft.

Ten aanzien van China was de insteek van het Nederlandse en Europese bedrijfsleven vele jaren lang even wereldvreemd: men zag enkel een grenzeloze afzetmarkt. Ik herinner mij nog een forumdiscussie met Winnie Sorgdrager en Annette Nijs, de voortijdig

gevallen VVD-staatssecretaris voor onderwijs in Balkenende II, voordien in dienst van Shell en sindsdien zelfbenoemd China-deskundige, waarbij laatstgenoemde — tot Sorgdragers en mijn verbijstering — om die reden één grote lofzang op China aanhief. Bij de VVD bleek opnieuw de V van vrijheid tot de V van vrijhandel gereduceerd te zijn. Dankzij de op grond van dit marktdenken later door Mark Rutte luidkeels aangeprezen uitverkoop van cruciale Griekse infrastructuur is inmiddels ook de haven van Piraeus in Chinese handen. Dat is dus voortaan een omgekeerd soort Hongkong, waarmee Peking een stevige voet tussen de Europese deur heeft, zoals de Britten dat lang via die kroonkolonie in China hadden.

Dankzij de door Den Haag gestimuleerde privatisering kwam bijvoorbeeld Nuon in handen van een Zweeds staatsbedrijf — gelukkig nog een Zweeds, en geen Russisch. Maar de dans om de gunsten van Gazprom, waarbij elke Europese ministaat zijn eigen kleine commerciële voordeeltjes bij Poetin bij elkaar hoopte te regelen — het Nederland van Ruttess voorganger Balkenende vooraan — zorgde ervoor dat, aan de andere kant van die onderhandelingstafel, al die kleine commerciële voordeeltjes tezamen voor Poetin een heel groot strategisch voordeel opleverden. Voor die afhankelijkheid betalen we nu een zeer forse prijs. We moeten, om meteen maar wat verder vooruit te kijken naar mogelijk toekomstig wangedrag van die tweede potentiële agressor, China, niet alleen onze energievoorziening weer in eigen Westerse handen nemen, maar ook die van essentiële industriële productielijnen op computergebied, die als gevolg van financieel kortetermijndenken in het verleden aan China zijn uitbesteed.

Afbraak collectieve voorzieningen

Daarmee, en dat brengt mij op het anderzijds, is de eigen bijdrage van het Westen aan de machtsopbouw van Poetin helaas nog niet ten einde. De vierde cruciale ontwikkeling bestaat namelijk uit de ondermijning van het

Westen van binnenuit. De met de privatisering samenhangende massale afbraak van collectieve voorzieningen gedurende de laatste twee decennia heeft in het Westen tot toenemende ongelijkheid geleid. Er is een nieuwe onderklasse ontstaan, die het hoofd steeds moeilijker boven water houden kan. En dat heeft weer bij een groeiend gedeelte van de

Bij de VVD bleek opnieuw de V van vrijheid tot de V van vrijhandel gereduceerd te zijn

bevolking het vertrouwen in de eigen democratie, althans tenminste in de eigen 'gevestigde' democratische partijen, ondermijnd. In het verlengde daarvan ligt de verontrustende toename van het complotdenken, die bij ons in de omroep Ongehoord Nederland haar meest onfrisse officiële spreekbuis vindt. Dat Filip Dewinter daar recent zonder veel tegenspraak zijn omvolkingscomplottheorieën kon verkondigen, verbaast in het licht van de toenemende ontsporing van extreemrechts Nederland niet. Dat men dit op het ministerie niet heeft voorzien, en vooral niet heeft durven voorkomen door dit leugenachtige gezelschap uit het bestel te weren, verbaast daarentegen wel.

De opkomst van het rechts-populisme valt niet los te zien van de toegenomen bestaansonzekerheid bij een omvangrijke maatschappelijke onderlaag, waarvoor de sociale vangnetten zijn weggehaald omdat die door een steeds hebzuchtiger bovenlaag als lui-makende hangmatten zijn afgedaan. Veel van de huidige rechts-extremistische partijen, die mede dankzij de proteststem van de verliezers van de neoliberale globalisering groot zijn geworden, hebben zich daarbij de afgelopen jaren min of meer als Poetinpraatpaal ontpopt, met als meest uitgesproken woordvoerders

van de Russische vijfde colonne Éric Zemmour in Frankrijk en Thierry Baudet bij ons.

De afbraak van het vertrouwen in de democratische rechtsstaat in Rusland én Europa bij grote groepen minder welvarende burgers, in combinatie met de uitbouw van de Russische oligarchie en de Europese energieafhankelijkheid, zijn geen natuurrampen die ons toevallig zijn overkomen. Zij zijn het resultaat van een doorgeslagen hyperkapitalisme dat na de Val van de Muur zowel Europa als Rusland in zijn greep heeft gekregen, als gevolg van de zegetocht van een stupide privatiseringsideologie, die in Nederland zijn meest fervente politieke pleitbezorger had en heeft in de VVD, en waarvoor vervolgens christendemocraten en sociaal-democraten – niet toevallig sindsdien electoraal gedecimeerd – veel te makkelijk het hoofd hebben gebogen.

Morele zelfdiscipline

Wat de Nederlandse bijdrage aan dit algemene Westerse waandenken na 1989 betreft, rust van alle politieke partijen zodoende vooral op de VVD een belangrijke morele medeverantwoordelijkheid. Nog in de *Internationale Spectator* van juni 2000, dus al nadat miljoenen Russen als gevolg van het ook door hem aanprezen economische recept van algehele privatisering alles verloren hadden, verkondigde de in eigen kring gevierde VVD-buitenlandwoordvoerder Hans van Baalen dat de kern van het Russische probleem was dat er gewoon nog onvoldoende was geprivatiseerd, want 'het einddoel kan niet anders zijn dan meer markt in een globaliserende wereld'. Tja. Dat is als een middeleeuwse kwakzalver die voor elke kwaal maar één remedie kent:

aderlaten. En als dat niet blijkt te helpen: gewoon nog meer aderlaten. Om, als de patiënt vervolgens overlijdt, te constateren dat er dus onvoldoende adergelaten is.

Poetin heeft al vele jaren geleden eens de ondergang van de Sovjet-Unie als de grootste catastrofe van de twintigste eeuw betiteld, die hij nu op de meest bloedige wijze ongedaan poogt te maken. In één specifiek opzicht kan ik hem daarin voor de tweede eeuw helft volgen: voor de interne samenhang van de Westerse samenleving. Het was in hoge mate de angst voor een communistische revolutie na de Eerste Wereldoorlog, later opnieuw na de Tweede Wereldoorlog, die de opbouw van de welvaartsstaat met haar bestaanszekerheid voor grote delen van de bevolking, mogelijk maakte en het gedrag van een van nature tot inhaligheid geneigde economische bovenlaag enigszins fatsoeneerde. Met het wegvallen van het communistische tegenmodel – hoe slecht dat ook functioneerde – en dus met het wegvallen van die revolutieangst, verdween in het Westen ook de morele zelfdiscipline aan de top. Sommige zakenbankiers en hun trawanten zeiden het zelfs openlijk: nu doen we gewoon weer waar wij zin in hebben; weg met de overheid en ruim baan voor de markt. Voor de door hen gewenste witwaskantoren aan de Zuidas en belastingparadijzen op de Maagdeneilanden zetten zij vervolgens de politiek naar hun hand.

En nu zitten we een kwarteeuw later met de brokken, in de vorm van vergaande energieafhankelijkheid van Rusland, Russische ondermijning van onze democratie, groeiende maatschappelijke ongelijkheid in het Westen en een door het Westen meegefinancierde Russische verwoesting van Oekraïne.

Zoektocht naar linkse samenwerking

Het PvdA-congres van 11 juni staat voor een deel in het teken van de samenwerking tussen PvdA en GroenLinks. Wat het congres ook beslist, de zoektocht naar linkse samenwerking duurt nog wel even voort. Een onderdeel daarvan is het rapport *Vrolijke noodzaak* dat een groep wetenschappers schreef op verzoek van het partijbestuur en dat te vinden is in dit nummer van *S&D*.

ESTHER-MIRJAM SENT

Partijvoorzitter PvdA

In zijn rapport *Op de Toekomst* waarschuwt Paul Depla voor de versplintering – of in zijn woorden de Netflixisering – van de politiek. Het aanbod om uit te kiezen lijkt bijna oneindig. Een steeds verdeeldere samenleving mag op de politieke markt kiezen uit allerlei partijen die unieke niche producten aanbieden. Brede volkspartijen als de PvdA die juist een brug willen slaan tussen groepen in de samenleving hebben het hierdoor zwaar.

Het verleden leert dat onze oplossing tegen verdeeldheid en versplintering altijd het bundelen van onze krachten is geweest. Of het nu het schaduwkabinet-Den Uyl en het gemeenschappelijke programma *Keerpunt 1972* is, of onze Mient Jan Faber die alle progressieve krachten massaal naar het Malieveld en Museumplein wist te brengen in de strijd tegen kernwapens, of Lilianne Ploumen en Jesse Klaver die zich in de kabinetsformatie niet uit elkaar lieten drijven door de VVD en het CDA.

Het zijn enkele voorbeelden van hoe we de handen ineenslaan. Niet altijd in dezelfde vorm. En de ene keer succesvoller dan de ande-

re. De afgelopen tijd heb ik tijdens meerdere bijeenkomsten in het land veel van de leden gesproken. Centraal stond de vraag hoe we dit keer de krachten kunnen bundelen. Daarbij heb ik verschillende opvattingen gehoord over de wijze waarop PvdA en GroenLinks samen moeten werken, nu en in de toekomst.

Maar er is ook een rode draad te ontdekken. Overal hoorde ik dat het in tijden van politieke versplintering wordt toegejuicht dat PvdA en GroenLinks elkaar opzoeken. Omdat we door de krachten te bundelen polarisatie tegen kunnen gaan en vooruitgang mogelijk maken.

We werken samen omdat we weten dat Nederland toe is aan een andere, eerlijkere koers. Waarbij linkse en progressieve politiek de koers uitzet en de toekomst van ons land vormgeeft. Zodat werken weer gaat lonen en vermogensongelijkheid wordt aangepakt. Zodat de zekerheid van een betaalbare woning en een steuntje in de rug als het tegenzit er weer voor ons allemaal is. Waarbij we de planeet redden door vervuilers aan te pakken en duurzame energie bereikbaar te maken voor iedereen.

Op ons congres van 11 juni spreken we over een mogelijke volgende stap in de samenwerking: het vormen van een sterk links blok in de Eerste Kamer door na de verkiezingen één fractie met senatoren van PvdA en GroenLinks

Onze oplossing tegen verdeeldheid en versplintering is altijd het bundelen van krachten geweest

te vormen. Het partijbestuur ziet dit als een nieuwe kans om de balans in de politiek te doen omslaan. Om onze kracht, ideeën en visie te verbinden zonder onomkeerbare stappen te nemen.

Natuurlijk is het laatste woord hierover aan de leden. Maar wat de keuze tijdens het congres ook is, onze verkenning naar onze toekomstige samenwerking is daarmee niet ten einde. Die zoektocht zullen we gezamenlijk aangaan. Op basis van onderlinge verhalen, objectieve vaststellingen en wederzijds vertrouwen. Daarom heb ik een groep wetenschappers gevraagd om de voor- en nadelen van verschillende vormen van samenwerking in kaart te brengen. Het rapport *Vrolijke noodzaak: stappenplan voor linkse samenwerking* vindt u in deze editie van *S&D*.

Ik kijk uit naar alle gesprekken die we de komende tijd zullen hebben. Met als stip op de horizon de komende Tweede Kamerverkiezingen. Het doel van die verkenning is voor mij duidelijk. Op de politieke markt hebben wij de mooiste en meest aantrekkelijke kraam van alle partijen. Niet omdat we voor ieder wat wils aanbieden. Maar omdat iedereen een eerlijke en rechtvaardige samenwerking wil.

Vrolijke noodzaak

Stappenplan voor linkse samenwerking

Het rapport *Vrolijke noodzaak* over kansen en valkuilen voor linkse samenwerking werd in april 2022 aan het bestuur van de PvdA aangeboden. De adviezen die hierin gegeven worden variëren van ‘nodig’ (samenwerking wetenschappelijke bureaus) tot ‘mogelijk’ (een schaduwkabinet met GroenLinks) en ‘drastisch’ (de oprichting van een nieuwe linkse partij).

MENNO HURENKAMP, MAURITS MEIJERS, PHILIP VAN PRAAG, MATTHIJS ROODUIJN & NAOMI WOLTRING

Menno Hurenkamp werkt als politicoloog bij de UvA, Maurits Meijers is universitair docent politicologie aan de Radboud Universiteit, Philip van Praag is politicoloog, Matthijs Rooduijn werkt als politicoloog aan de UvA en Naomi Woltring is promovenda aan de Universiteit Utrecht

De feiten zijn bekend. Nederland lijdt onder ongelijkheid en onze publieke dienst is uitgewoond. Europa staat onder hoogspanning door een oorlog waarin onze waarden op het spel staan. De klimaatcrisis groeit ons bijna boven het hoofd. Maar links is historisch zwak en sterk versplinterd. Het moet anders.

De drie ‘traditionele’ linkse partijen PvdA, GroenLinks en SP behaalden bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen 26 zetels. Zelfs met Volt, de Partij voor de Dieren, BIJ1 en DENK blijft het totaal steken op 39 zetels. Niet voor niets zijn er op veel terreinen al vormen van samenwerking te zien, onder meer tussen lokale partijen, tussen provinciale lijsten, en tussen de fracties in het parlement. Steeds meer prominenten en gewone leden laten van zich horen: dat ze verlangen naar een sterkere band. Er gloort iets van vernieuwing in door, éindelijk – de GroenLinkse politica Andréa van Es sprak al van een ‘vrolijke noodzaak’.

Natuurlijk is er ook aarzeling meer van die samenwerking te maken. Bij mensen die menen dat rood en groen geel maakt – onherkenbaar voor sociaal-democraten, socialisten, links-liberalen of activisten. Bij mensen die menen dat het huidige probleem van links erger wordt door te innige verbroedering, dat een eventuele fusiepartij misschien wel aantrekkelijk wordt voor hoger opgeleiden met een scherp afgestelde gewetensfunctie, maar niet voor de rest van links Nederland.

Het zijn terechte zorgen, ze zijn ook niet helemaal weg te nemen. Natuurlijk staat er iets op het spel, daar is het politiek voor. En als je niet veel hebt, kan proberen te behouden wat je hebt aantrekkelijk klinken. Maar we denken dat veel te winnen is door toch wat langer stil te staan bij hoe links sterker zou kunnen worden. Daarbij gaat het zowel om de electorale positie als om de politieke machtspositie. Die twee vallen niet automatisch samen.

Een sterke electorale positie voor de PvdA of voor gezamenlijk links leidt niet automatisch tot een politieke machtspositie of regeringsdeelname. In het verleden was de PvdA landelijk enkele keren de grootste partij (1977, 1982), of slechts enkele zetels kleiner dan de grootste partij (1986, 2003, 2010), en belandde toch in de oppositie.

Een gemeenschappelijke kandidatenlijst met één lijsttrekker leidt waarschijnlijk tot een fusie

De recente formatie past in het patroon dat de rechtse middenpartijen (VVD en CDA) alleen met de PvdA (of PvdA en GroenLinks) willen regeren als er geen reëel alternatief is, een patroon dat door Hans Daudt ooit is omschreven als 'Alleen bij uiterste noodzaak'.¹ Zo vrolijk is de noodzaak misschien niet. In wat volgt proberen we dan ook behoedzaam te

opereren. We gaan kort maar krachtig in op de historische, programmatische en electorale perspectieven, en de mogelijkheden om iets van samenwerking te maken. Het gaat daarbij niet alleen om electoraal succes, maar ook om het zetten van de toon in het maatschappelijk debat.

Linkse samenwerking in historisch perspectief

Links heeft een geschiedenis van samenwerking en fusies. De eerste socialisten werden verkozen in het parlement via sociaal-liberale kieslijsten. De SDAP, voorloper van de PvdA, kwam voort uit de SDB, die weer een samenvoeging van lokale verenigingen was. Dat een gedachtegoed een institutioneel voertuig heeft in een partij of beweging, is niet per se een argument tegen een fusie. De geschiedenis van die bewegingen kan 'overerfd' worden, mits de nieuwe partij haar claimt, haar handelen in die traditie plaatst, zoals de PvdA succesvol heeft gedaan met de erfenis van SDAP'ers zoals bijvoorbeeld Troelstra en Wibaut. Andere partijen doen dat ook. Zo plaatsen sommige GroenLinksers hun eigen handelen bijvoorbeeld in de traditie van Domela Nieu-

Tabel 1 *Overzicht van selectie van fusies*

Partij + eerste jaar dat deze meedeed aan TK-verkiezingen	Voorgangers	Aantal TK-zetels bij laatste verkiezing voor fusie	Aantal TK-zetels bij eerste verkiezing na fusie
PvdA (1946)	SDAP, VDB, CDU	31	29 (-2)
VVD (1948)	PvdV, Liberaal Staatspartij, enkele PvdA'ers	6	8 (+2)
CDA (1977)	KVP, ARP, CHU	48	49 (+1)
GL (1989)	CPN, PPR, PSP, EVP	3	6 (+3)
CU (2002)	RPF, GVP	5	4 (-1)

Bron: *parlement.com*

wenhuis. En wordt Drees door zowel links als rechts geclaimd.²

Fusie is echter geen garantie op direct electoraal succes. De geschiedenis leert dat een fusiepartij het, in ieder geval bij de eerste verkiezingen na de fusie, niet per se beter doet dan de partijen waaruit ze ontstaan is het samen deden. Van de vijf grote naoorlogse partijfusies, was er bij drie sprake van zetelwinst bij de eerste verkiezingen na de fusie. Zo verloor de PvdA twee zetels ten opzichte van het aantal zetels dat de samenstellende partijen voor de oorlog hadden gehaald. De VVD won er twee, het CDA een en GroenLinks drie. De Christen-Unie verloor er een.

Uit analyse van de resultaten van lokale linkse samenwerkingspartijen bij de lokale verkiezingen sinds 2010 blijkt dat lokale progressieve partijen waarin de oorspronkelijke samenstellende partijen niet terug te vinden zijn, de facto een 'sterfhuisconstructie' voor de lokale PvdA-afdeling vormen. De samenwerking is vooral succesvol als (een van) de samenstellende partijen anders niet meedeed of meededen aan de verkiezingen en hun namen herkenbaar zijn in de nieuwe partijnaam.³

Historisch zijn er ook andere succesvolle voorbeelden van samenwerking dan fusie of gezamenlijke lijsten. De successen van links in de jaren zeventig waren niet denkbaar zonder nauwe contacten met sociale bewegingen. De progressieve politiek bewoog ook mee met een progressieve maatschappelijke golf. De politieke verzilvering daarvan was niet mogelijk geweest zonder samenwerking op links, zonder een schaduwkabinet of stembusakkoord dat bij brede groepen tot de verbeelding sprak. Al met al is de geschiedenis van linkse samenwerking aanleiding tot voorzichtig optimisme.

Het electorale imperatief voor samenwerking

Bij de verkiezingen van 2012 vormde de achterban van de PvdA voor het laatst een redelijk goede afspiegeling van de Nederlandse bevol-

king, zowel qua leeftijdsopbouw, sociale klasse als opleiding. Dat is nu tien jaar geleden. De PvdA behaalde in dat jaar na een knappe verkiezingscampagne van Diederik Samsom 38 zetels. In 2017 werd de PvdA geminimaliseerd en bleef een sterk vergrijsd maar qua opleiding en sociale klasse nog wel een redelijk heterogeen kiezersbestand achter.

Het beeld bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 was nog wat somberder, zeker als we kijken naar de leeftijdsopbouw. De PvdA-kiezer was gemiddeld ongeveer zestig jaar en daarmee tien jaar ouder dan de gemiddelde Nederlandse kiezer.⁴ Bij de Europese verkiezingen in 2019 wist Frans Timmermans weer even een relatief brede groep kiezers aan zich te binden, bij een lage opkomst.

Om de verminderde aantrekkingskracht van de PvdA te begrijpen is het goed kort in te gaan op de twee tegenstellingen die tegenwoordig de electorale ruimte in Nederland bepalen: enerzijds de sociaaleconomische links-rechts tegenstelling en anderzijds de sociaalculturele tegenstelling tussen kosmopolitisch-progressieve kiezers en nationalistisch-conservatieve kiezers.

Het *Nationaal Kiezersonderzoek* van 2021 laat zien dat een ruime meerderheid van de kiezers (60%) kleinere inkomensverschillen wenst. Een aanzienlijk deel van deze kiezers is tegenwoordig ook in meerdere of mindere mate cultureel-conservatief en kiest voor conservatief-liberale partijen zoals de VVD of voor de PVV. Zo blijkt dat bijna de helft van alle PVV-kiezers voorstander is van kleinere inkomensverschillen. Het gaat dan vooral om praktisch opgeleide kiezers met een MBO-achtergrond.

Het is overigens niet zo dat PvdA-kiezers massaal zijn overgelopen naar de PVV, wel is er sprake van een ingrijpend generatie-effect. Veel van deze jongere kiezers komen uit gezinnen waarin de ouders nog PvdA stemden: oftewel de zoon of dochter van een PvdA-stemmende trambestuurder stemt nu VVD of PVV.⁵ Dit vormt niet alleen een probleem voor de PvdA maar voor gezamenlijk links.

Op de sociaal-culturele dimensie is er een ruime keuze voor hoogopgeleide kiezers. Hoogopgeleide (jonge) kiezers stemmen bij de laatste twee verkiezingen massaal op cultureel-progressieve partijen als GroenLinks, Volt, D66 en PvdD. Veel van deze kiezers beschouwen zichzelf ook als links, alleen bij de kiezers van D66 is dat vaak niet het geval. Ongeveer een kwart van de D66 stemmers plaatst zich rechts van het midden op de links-rechts schaal.

Als elke partij zijn eigen kandidatenlijst houdt, geeft dat de mogelijkheid om in de verkiezingscampagne andere accenten te leggen

Deze electorale ontwikkelingen betekenen dat deze partijen tegenwoordig een sterk homogene achterban hebben. De soms ruime meerderheid van partijen als Volt (75%), GroenLinks (58%) en D66 (61%) is hoogopgeleid (universitair of hbo).

Kijkend naar alleen opleidingsniveau vormen de kiezers van de PvdA (44%) en de PvdD (44%) daarentegen in 2021 een redelijke weerspiegeling van het Nederlandse electoraat (39% hoogopgeleid). Bij de SP is met 24% sprake van een ondervertegenwoordiging van hoogopgeleide kiezers.⁶

Als gezamenlijk links haar electorale aantrekkelijkheid wil versterken zal met name de zeer grote groep praktisch opgeleide kiezers, meer dan de helft van het electoraat, beter aangesproken moeten worden. Vergelijkend longitudinaal onderzoek over verschillende Europese sociaal-democratische partijen toont aan dat centrumlinks successen weet te boeken wanneer het economisch-linkse posities met cultureel-progressieve standpun-

ten combineert.⁷ Een cultureel-conservatief profiel lijkt daarentegen een minder kansrijke strategie voor links.

Eigenaarschap

Kiezers vinden de ene partij geschikter dan de ander om bepaalde maatschappelijke problemen op te lossen. Het 'eigenaarschap' van veel cultureel-progressieve onderwerpen ligt bij partijen als GroenLinks, D66 of PvdD. Het is weinig zinvol voor de PvdA om het eigenaarschap op deze kwesties te veroveren ten koste van andere cultureel-progressieve partijen. De PvdA zou met name het eigenaarschap van belangrijke sociaaleconomische onderwerpen moeten uitbouwen of heroveren. Het gaat dan om onderwerpen als betaalbaar wonen, gelijke kansen, meer vaste banen, een minimumloon waarvan je rond kunt komen, niet alleen een rechtvaardiger belastingstelsel maar ook een rechtvaardiger overheid. Invulling van deze onderwerpen op een voor jongere generaties aantrekkelijke wijze is daarbij van levensbelang.

Gemeenteraadsverkiezingen 2022

Het is wat ons betreft niet verantwoord om al vergaande conclusies te trekken uit de recente gemeenteraadsverkiezingen. Wel blijkt dat in plaatsen waar de PvdA met een wethouder een duidelijk zichtbaar sociaal-democratisch beleid uitvoerde op thema's als betaalbaar wonen, gelijke kansen in het onderwijs en armoedebestrijding de partij het goed heeft gedaan. Dat geldt voor Amsterdam (+6,8%), maar ook voor Haarlem (+3%) en Wageningen (+6,8%). Een campagne kan met name succes hebben als die gebaseerd is op gevoerd beleid.

Daarnaast leveren de 42 PvdA-GroenLinks combinatie-lijsten een wisselend beeld op. De 21 nieuwe combinatie-lijsten behaalden nu veelal niet meer zetels dan de twee partijen afzonderlijk in 2018, met een enkele duidelijke positieve uitzondering zoals in Middelburg (+2 zetels).⁸ Een voorzichtige conclusie is dat

de resultaten van de PvdA-GL lijsten bescheiden zijn en niet opvallend verschillen van de resultaten in de plaatsen waar de PvdA met een eigen lijst uitkwam.

Programmatische beginselen voor succesvolle linkse samenwerking

De linkse partijen moeten het initiatief in het maatschappelijk debat weer naar zich toetrekken. De maatschappelijke problemen zijn enorm. Er is een groot gebrek aan betaalbare woningen. In 2017 gold 9,5% van de bevolking volgens het SCP als arm (939.000 personen, verdeeld over 464.000 huishoudens).⁹ Er zijn 220.000 werkende armen¹⁰, en dat was nog voor de inflatie en de oorlog in Oekraïne losbarstten. Tussen hoog- en laagopgeleiden bestaat zo'n vier jaar verschil in gezonde levensjaren en vier tot vijf jaar verschil in levensverwachting.¹¹

De klimaatopwarming zorgt voor steeds meer natuurrampen. En uitgerkend de overheid die haar burgers dient te beschermen heeft ze in problemen geholpen, zoals het toelagenschandaal en de schuldenindustrie ons alsmaar pijnlijker laten zien. Kleine reparaties zijn niet voldoende. Er is een grootschalig links hervormingsprogramma nodig. Om zo'n hervormingsprogramma te realiseren, is een krachtenbundeling nodig. Een akkoord op hoofdlijnen, een schaduwkabinet of iets anders – het krijgt pas betekenis na overeenstemming over een politiek programma dat jonge en oude generaties, praktisch en theoretisch geschoolden, vakbondsleden en de 'Fridays for Future'-sympathisanten aanspreekt en verbindt.

Voor de PvdA is het alleen zinvol te praten over zo'n programma wanneer dat draait om zekerheid, of zoals het in het rapport *Van Waarde* uit 2013 heette, 'bestaanszekerheid'. Of, zoals Joop van den Berg onlangs schreef: 'Als de Partij van de Arbeid de verbroken verbanden met deze mager betaalde en onzekere middenklasse weer wil herstellen, zal zij nog iets anders moeten doen dan de tamelijk

veilige samenwerking zoeken met verwante partijen en bewegingen.¹² We hebben een verzorgingsstaat nodig die mensen zekerheid biedt en solidariteit creëert,¹³ met als belangrijkste kenmerken:

- ▶ *Nieuwe sociale zekerheid* voor alle generaties, om een antwoord te bieden op de groei van zelfstandigen, flexcontracten en gelegaliseerde uitbuiting via onderaannemers. Met een verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering voor iedereen, handhaving van bestaande regels over (schijn)zelfstandigheid, minimum-uurtarieven en basisbanen die een – opgehoogde – vloer in het stelsel leggen.¹⁴ En uitkeringen die gecorrigeerd worden voor inflatie en gekoppeld aan de loonontwikkeling.
- ▶ *Publieke voorzieningen* die zorgen voor een brede, democratische gelijkheid van voorwaarden voor het leiden van een waardig leven voor iedereen.¹⁵ Gewoon kinderopvang in plaats van toeslagen en een betaalbare woning in plaats van huursubsidie of hypotheekrenteaftrek. Standaard huiswerkbegeleiding voor alle kinderen, niet alleen voor die van ouders die het kunnen betalen. Een samenleving waarin ook de mensen met een minimumloon aan hun basisbehoeften kunnen voldoen en waarin ook 'de kinderen die naar het vmbo gaan een leefbare en werkbare toekomst tegemoet zien'.¹⁶ Naast repareren, moeten we de maatschappelijke ladder kantelen.
- ▶ *Marktwerking breidelen in plaats van aanjagen* door allerlei marktversterkende mechanismen af te schaffen, zoals het betrekken van de WOZ-waarde bij de huurprijsbepaling¹⁷ en bonussen voor uitvoeringsorganisaties die werklozen de arbeidsmarkt opjagen. We willen grond in publiek eigendom (bijvoorbeeld erfpacht) en een daadwerkelijk progressief belastingsstelsel (leuker kunnen we het niet maken, wel eerlijker). Het vraagt om uitvoering van publieke diensten door publieke en democratisch controleerbare organisaties.

- *Veiligheid*. De garantie dat wijzelf, onze kinderen en kleinkinderen nog veilig kunnen wonen zonder weggespoeld te worden of om te vallen van de hitte. We moeten daarom zo snel mogelijk CO₂-neutraal gaan leven.¹⁸ De oorlog in Oekraïne en de dreigende instabiliteit in andere delen van de wereld versterken de noodzaak om versneld over te stappen op veilige en duurzame energiebronnen. Die overstap vergt grote aanpassingen in de manieren waarop we produceren, wonen en consumeren.

Wat nu nodig is? Openheid voor mensen en ideeën, zonder de verschillen in partijcultuur te verheffen tot de maat der dingen

Die aanpassingen kosten geld, maar kunnen heel veel banen opleveren. Daarom: werk maken van duurzaamheid.

- *Sociaal en duurzaam Europa*. De Europese Unie is een centrale pijler van onze welvaart en veiligheid. Het Europese integratieproces heeft lang de nadruk gelegd op market-making in de interne markt. Om de economische en sociale weerbaarheid van Europa te vergroten moeten we inzetten op een geïntegreerd Europees sociaal beleid dat een minimum sociaal vangnet waarborgt. De EU moet daarnaast een voortrekkersrol nemen in het halen van de klimaatdoelstellingen van het Klimaatverdrag van Parijs. Dat de Europese Unie nog altijd bij uitstek een vredesproject is, is naar aanleiding van de Russische invasie in Oekraïne pijnlijk duidelijk geworden. Versterkte Europese samenwerking op het vlak van defensie is nodig om de slagkracht van Europa op militair gebied vergroten.¹⁹

Voorwaarts

Onze analyse wijst in wezen op twee problemen. De eerste is dat links de mensen met lagere middeninkomens en lage inkomens meer moet bereiken, door programmatisch en in de dagelijkse politieke praktijk meer voor ze op te komen. Dat maakt het bijvoorbeeld nodig niet bij voorbaat lokale protestpartijen uit te sluiten. Het tweede is dat ruimte voor de vernieuwing vooral door de partijleiding gecreëerd zal moeten worden. De PvdA is nu in stasis – en zonder een krachtige koersindicatie blijft dat zo. We gaven van beide kwesties de achtergrond in de voorgaande tekst. Meer dan een organisatorische verandering is dus enerzijds een programma nodig dat niet alleen betekenisvol is voor hoogopgeleide jongere generaties, maar ook voor (jonge) mensen met een mbo-achtergrond en voor mensen die gemangeld worden door de overheid, en zijn anderzijds mensen nodig die dat programma geloofwaardig uitdragen.

Het komt neer op het logenstraffen van ‘de wet van de koestal’. Een oude wijsheid wil dat in de politiek de partijen die het meest dichtbij staan uit jouw deel van de ruif eten – en dus je grootste electorale vijand zijn. Het is evident dat electoraat noch samenleving daar veel boodschap aan hebben. Als nu iets nodig is, dan gelouterde onbevangenheid: openheid voor mensen en ideeën, zonder de verschillen in partijcultuur te verheffen tot de maat der dingen. Allicht is dat niet makkelijk. De SP kiest helaas in toenemende mate voor het isolement op links. De slechte uitslagen bij de gemeenteraadsverkiezingen lijkt deze tendens te versterken. Toch af en toe informeren hoe de vlag erbij hangt is meer dan een kwestie van beleefdheid. D66 vertaalde een relatief links programma helaas in rechtse regeringsdeelname, maar ook daarvoor geldt dat de geestverwantschap niet verwaarloosd hoeft te worden.

De PvdA en GroenLinks steunen gedeeltelijk op verschillende groepen kiezers.²⁰ Hoewel deze groepen een vergelijkbaar politiek

programma steunen, verschilt de nadruk op thema's binnen dat programma. Hoe kun je nu effectief beide groepen kiezers bereiken? Door de taken te verdelen. De ene partij richt zich vooral op de theoretisch opgeleide kiezers die duurzaamheid en diversiteit belangrijk vinden, en de andere partij focust op de veelal praktisch opgeleide mensen die vooral op zoek zijn naar een beweging die hun sociaaleconomische zekerheid kan bieden.

Het verhaal is in grote lijnen hetzelfde, maar de focus en waarschijnlijk ook de stijl verschillen. Het grote voordeel van de handen ineen slaan is dat de groene partij niet verweten kan worden dat ze haar rode kant verwaarloost, en de rode partij niet beschuldigd kan worden van het niet meebewegen met de groene tijdgeest. Juist het aan elkaar verbonden zijn creëert zo meer bewegingsvrijheid voor de individuele partijen. Een dergelijke rood-groene symbiose zou ook nieuwe electorale markten kunnen aanboren – zowel op links als in het midden.

Maar hoe? We zien meerdere vervolgstappen, te onderscheiden in nodig (vrolijk verder op de ingeslagen weg), mogelijk (zichtbare koerswijzigingen) en drastisch (vergaande ingrepen). De vervolgstappen sluiten elkaar niet uit, maar kunnen eventueel in de tijd op elkaar volgen.

Nodig

Het sluiten van een niet-aanvalsverdrag met GroenLinks en een uitnodiging aan de SP, BIJ1, DENK en de PvdD om zich daarbij aan te sluiten is een lichte, maar belangrijke vorm van linkse samenwerking. Met GroenLinks zijn tevens afspraken te maken in de sfeer van programmatische taakverdeling: GL legt het zwaartepunt op duurzaamheid, PvdA op sociaaleconomisch beleid. Programmatisch gezien komen de hoofdlijnen van beide partijen nu al sterk overeen maar hebben onvoldoende wervingskracht. Een gedeeld kernprogramma is wenselijk voor de komende Provinciale Statenverkiezingen waarbij een verzorgingsstaat

met voor iedereen betaalbare publieke voorzieningen en duurzaamheid centraal staan.

Voor de Europese Parlementsverkiezingen van 2024 is tevens een gezamenlijk kernprogramma wenselijk waarin een sociaal en duurzaam Europa nagestreefd wordt. Een gedeelde partijcommissie zou hier zo snel mogelijk mee aan de slag moeten gaan.²¹

Gezamenlijk woordvoerderschap in het parlement (Eerste en Tweede Kamer) is ook een vorm van effectieve samenwerking die beide partijen (PvdA en GroenLinks) programmatisch en organisatorisch dichterbij elkaar kan brengen. Denk verder aan samenwerking van de wetenschappelijke bureaus, bij themamanifestaties, en andere buitenparlementaire initiatieven.

Nodige concrete stappen

- ▶ Niet-aanvalsverdrag met GroenLinks (+ uitnodiging aan PvdD, SP, BIJ1 en DENK).
- ▶ Afspraken over programmatische taakverdeling met GroenLinks.
- ▶ Kernprogramma opstellen met GroenLinks voor de programma's voor de Provinciale Statenverkiezingen (2023), de Europese Parlementsverkiezingen (2024) en het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen (2025).
- ▶ Verregaande samenwerking bij manifestaties tussen PvdA en GroenLinks.
- ▶ Intensivering van de samenwerking tussen jongerenafdelingen en wetenschappelijke bureaus van PvdA en GroenLinks.

Mogelijk

Na de Provinciale verkiezingen kan gestart worden met het uitwerken van een concept-regeerakkoord en/of een stembusakkoord. Dit kan gepaard gaan met een schaduwkabinet, al dan niet in overleg met andere progressieve partijen zoals de PvdD, maar ook met vakbonden, woon-protesten, milieubeweging, mensenrechtenorganisaties en andere protestbewegingen. Als elke partij daarbij nog

zijn eigen kandidatenlijst heeft, geeft dat de mogelijkheid om in de verkiezingscampagne andere accenten te leggen.

Na de komende Tweede Kamerverkiezingen kunnen de fracties samen een fractie gaan vormen, maar per partij ruggespraak houden met de eigen achterban. Een gezamenlijke fractie voor de Europese Parlementsverkiezingen is tevens mogelijk. Daarbij is het niet evident bij welke Europese fractie de gezamenlijk fractie zich zou aansluiten (Progressieve Alliantie van Socialisten en Democraten of De Groenen/ Europese Vrije Alliantie).²²

Mogelijke concrete stappen

- ▶ Verregaande samenwerking in kaderscholing van PvdA en GroenLinks.
- ▶ Opstellen van een concept regeerakkoord/ stembusakkoord met GroenLinks.
- ▶ Gezamenlijke fractie met GroenLinks na de Tweede Kamerverkiezingen van 2025, met ruggespraak per partij.
- ▶ Schaduwkabinet met GroenLinks (en eventueel andere linkse/progressieve partijen), inclusief gezamenlijke premierskandidaat.
- ▶ Aanbieden van combinatie lidmaatschap PvdA en GroenLinks.

Drastisch

De meest vergaande stap zou zijn bij de komende verkiezingen een gemeenschappelijke kandidatenlijst op te stellen met één lijsttrekker. Een dergelijke stap leidt waarschijnlijk tot een fusie. Een fusie zal echter veel energie en overtuigingskracht van de politieke top vereisen in beide partijen (PvdA en GroenLinks). De vraag daarbij is of dit niet erg geforceerd zal zijn. Een fusie is om deze en ook andere redenen op de korte termijn zeker een stap te ver. Het oprichten van een geheel nieuwe partij kan een alternatief zijn. Organisatorisch is dat een helse klus en het gevaar is groot dat dit de linkse versnippering niet tegengaat maar juist vergroot, ook op lokaal, provinciaal en Europees niveau.

Op de korte termijn gaat zowel een gezamenlijke lijst, een fusie als een nieuwe partij gepaard met een groot risico. Als de gooi naar een grote linkse machtspositie als gefuseerde of nieuwe partij mislukt, dan is de kans aanzienlijk dat de electorale positie van links

Op de korte termijn gaat zowel een gezamenlijke lijst, een fusie als een nieuwe partij gepaard met een groot risico

nog sterker verzwakt ten faveure van andere partijen. Mits de eerdergenoemde lichte en middelgrote stappen succesvol lijken zal op de langere termijn de stap naar een gedeelde lijst en lijsttrekker kleiner zijn en met minder electorale risico's gepaard gaan.

Drastische concrete stappen

- ▶ Alvast oprichten van een nieuwe linkse partij, met mogelijkheid tot dubbel (of in sommige gevallen triple) lidmaatschap.
- ▶ Gezamenlijke lijsttrekker met GroenLinks voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2025.
- ▶ Gezamenlijke kieslijst met GroenLinks voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2025.
- ▶ Fusie met GroenLinks.

Niet iedereen zal alle boven besproken suggesties op dezelfde manier beoordelen. Er zijn allicht ook nog vele andere suggesties, waarvan we sommigen misschien ten onrechte niet genoemd hebben. Maar wat vaststaat is wel: niks doen is blijven zitten op een ijsschots richting zomer.

Noten

- 1 Zie verder Joop van den Berg (2022). 'Een kabinet verwekt in rancune'. *S&D* 2022/1, p. 8, 9.
- 2 Karin van Leeuwen en Naomi Woltring (2022, 17 april). De geschiedenis van links is een geschiedenis van fusies en samenwerking.
- 3 Jacqueline Kalk (2018), *Lokale progressieve partijen en de PvdA. Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse*. Centrum voor Lokaal Bestuur; Jacqueline Kalk (2022, 27 maart). Lokale linkse samenwerking: de positieve én negatieve uitschieters, Centrum voor Lokaal Bestuur. geraadpleegd: 20-4-2022.
- 4 Roderik Rekker & Sarah de Lange (2021). De Vergrijzing van de PvdA: oorzaken en oplossingen. *S&D* 2021/6 p. 16, figuur 2.
- 5 Philip van Praag (2016), *Van kiezers en campagnes; de electorale ontwikkeling van de PvdA'. In Frans Becker & Gerrit Voerman (red). Zeventig jaar Partij van de Arbeid*. Amsterdam, Boom, p. 125.
- 6 Philip van Praag (2021). Links samenwerking: niet zonder de SP. *S&D* 2021/3, p. 30.
- 7 Zie voor een samenvatting van deze literatuur: Matthijs Rooduijn (2021). Something old, something new, nothing borrowed, nothing blue. In *S&D* 2021/3, p. 27.
- 8 Data ontleend aan 'Eindelijk weer echt een glimlach op het gezicht', analyse op de website Centrum voor Lokaal bestuur, 18 maart 2022.
- 9 Stella Hoff, Bart van Hulst en Benedikt Goderis (2019). De omvang van armoede, in: *Armoede in kaart 2019*.
- 10 Sociaal-Economische Raad (2021). Werken zonder armoede.
- 11 CBS (2019). Verschil levensverwachting hoog- en laaggeleide groeit.
- 12 Joop van den Berg (2022, 22 april), Linkse samenwerking voor wie bestemd?, parlement.com.
- 13 G.J. Vonk (2014). *Repressieve verzorgingsstaat, Nederlands Juristenblad NJB*, nr. 2: pp. 95-102; Thomas Kampen e.a., red. (2020). *Streng maar onrechtvaardig: De bijstand gewogen*. Amsterdam, Van Gennep.
- 14 Jesse Frederik, *Den Uyl-lezing* (2017, 19 december). Waarom ik me een sociaaldemocraat voel, maar nooit PvdA heb gestemd, *de Correspondent*.
- 15 M. Sandel, (2020). *Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* New York, Farrar, Straus and Giroux.
- 16 Harriet Duurvoort (2022, 20 april), Voor een grote, pragmatische linkse bestuurspartij wil ik best water bij de wijn doen. *De Volkskrant*.
- 17 WBS (2020). *Actieonderzoek Reguleer de huursector*; Cody Hochstenbach (2022). *Uitgevoerd*. Amsterdam, DasMag.
- 18 *In ieder geval per 2050. Om dat te halen, moet de CO2-uitstoot in 2030 al met een derde teruggebracht zijn*.
- 19 *Deze passage over een sociaal en duurzaam Europa is na presentatie van het advies Vrolijke noodzaak aan het partijbestuur in april 2022, aan de tekst toegevoegd*.
- 20 Matthijs Rooduijn (2021). *Something old, something new, nothing borrowed, nothing blue*. In *S&D* 2021/3, p. 27.
- 21 *De zinsnede over de wenselijkheid van een gezamenlijk kernprogramma voor de Europese verkiezingen en de oproep dat een gedeelde partijcommissie hiermee zo snel mogelijk aan de slag zou moeten gaan, is na presentatie van het advies Vrolijke noodzaak aan het partijbestuur in april 2022 aan de tekst toegevoegd*.
- 22 *De zinnen over de mogelijkheid van een gezamenlijke fractie voor de Europese Parlementsverkiezingen is na de presentatie van het advies Vrolijke noodzaak aan het partijbestuur in april 2022 aan de tekst toegevoegd*.

Progressieve samenwerking: eenheid in verscheidenheid

Linkse samenwerking kan het beste vormkrijgen door alle aandacht te richten op het bundelen van de denkracht van linkse en progressieve partijen en een afzonderlijke mobilisering van de verschillende achterbanen. Een introvert debat over het samengaan van fracties of partijfusies daarentegen is potentieel verdelend en kan het beste vermeden worden.

AD MELKERT

Voormalig minister van Sociale Zaken en werkgelegenheid, oud-partijleider van de PvdA, voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen (NVZ)

Er zou een gezamenlijke Eerste Kamerfractie van PvdA en GroenLinks moeten komen. Dit zou de politieke invloed van links moeten versterken en volgens sommigen de opmaat zijn naar een fusie. Er zijn drie vraagtekens te plaatsen bij deze beweging en dit vergezocht en het is nodig hierover strategischer na te denken en diepgaander te spreken.

De eerste vraag is: waarom de Eerste Kamer? Stond dit college al niet lang op de verlanglijst van beide partijen om opgeheven te worden? Heeft nu de gedachte postgevat dat een gezamenlijke fractie meer vuist kan maken tegenover het kabinet? Maar er komt geen zetel bij en het politiseren van de senaat kan een geest uit de fles laten ontsnappen die zich ook tegen een toekomstig kabinet van meer progressieve signatuur zou kunnen keren. Dus wat is de gedachte anders dan dat een gezamenlijke fractie de voorbode moet vormen voor meer?

Het tweede vraagteken: als het dan meer moet worden, waarop is de gedachte gebaseerd dat het samengaan van PvdA en Groen-

Links tot een progressieve doorbraak zou leiden? Dat volgt niet uit de feiten die uitwijzen dat de weg naar linkse machtsvorming via het politieke centrum loopt. Zowel in 1973 als in 1994 was de positie van D66 – met zetels veroverd in het politieke midden – cruciaal voor het premierschap van Den Uyl en Kok en voor het overwicht van centrum-linkse bewindspersonen in hun kabinetten.

In 2017 liet GroenLinks de kans voorbijgaan de positie van D66 in de coalitie te versterken, en in 2021 deed deze partij dat nog eens in commissie met de PvdA. Toch waren Klaver en Ploumen tevreden dat zij elkaar hadden vastgehouden. Tevreden namens wie? Niet namens D66-leider Kaag die haar best had gedaan om ten minste een van beide partijen in de coalitie te trekken zodat een beter evenwicht ten opzichte van VVD en CDA en minder afhankelijkheid van de ChristenUnie zou zijn ontstaan. En ook niet de PvdA-kiezers die van oudsher liever de voorkeur geven aan stevig bevochten daden dan aan machteloos herhaalde woorden.

Hoe verhoudt zich dus het elkaar blijven vasthouden in oppositie tot het bestendige gegeven dat de meerderheid van de kiezers overwegend voor centrumrechts pleegt te kiezen? Zo bewoog het gezamenlijke zetelaantal van VVD, de christelijke partijen en extreemrechts zich tussen 101 in 2002 en 85 bij de laatste verkiezingen, met de 77 zetels van 2012 als uitzondering, maar nog steeds meer dan de helft. De strategische opties van links zijn hierdoor beperkt: meerderheidsvorming in het parlement is niet realistisch, de mogelijkheid om binnen een kabinet een meerderheid van ministers te leveren is uitzonderlijk (1973, 1994, 1998). Daarop in te breken vereist een consequente inzet om regeringsverantwoordelijkheid te willen dragen als de combinatie van verkiezingsuitslag en de onderlinge verhoudingen ter rechterzijde daartoe in *het centrum* ruimte bieden.

Die opgave vraagt compromisbereidheid om binnen het bestaande systeem tot hervormingen te komen, in de lange traditie van de sociaal-democratie die Nederland veel heeft gebracht door middel van kleine stapjes vooruit om smalle marges te verleggen en zo de boel bij elkaar te houden. Dat een belangrijk deel van de GroenLinks-achterban hier, met respectabele motieven, anders tegenaan keek en kijkt maakt de kans groot dat intern debat over een mogelijke fusie de aandacht zal afleiden van de externe, maatschappelijke, prioriteit om de progressieve invloed op het kabinetsbeleid te vergroten. Strategische afstemming tussen PvdA en GroenLinks kan hieraan dienstbaar zijn, maar een gezamenlijke fractie of partij is daarvoor geen voorwaarde.

Dit haakt aan bij het derde vraagteken dat gezet moet worden bij het vaak veronderstelde electorale gewin. Het is één ding dat voorstanders steeds maar wijzen op programmatistische overeenkomsten tussen sociaal en duurzaam. Het gaat echter ook om 'sterk en sociaal en duurzaam', dat wil zeggen een economie die perspectief blijft bieden voor de middenklassen — op basis van groene groei, maar wel groei. Die groei is essentieel om een beroep te kunnen blijven doen op onder-

linge solidariteit en waarborg. En dat is een voorwaarde voor de cruciale opgave om een beter alternatief te bieden aan die kiezers die de moed verloren hebben of die door de anti-retoriek van de populistten zijn aangetrokken en aan ouderen die uitzien naar aandacht en kansen op maatschappelijke deelname, goede zorg en een veilig pensioen. Dat zijn nooit de kiezers van GroenLinks geweest en dat zullen ze ook niet worden.

De weg naar linkse machtsvorming loopt via het politieke centrum

Met andere woorden: om het gezamenlijke aantal zetels te vergroten zullen kiezers moeten worden aangesproken die zijn thuisgebleven of een proteststem hebben uitgebracht. De geschiedenis leert dat het plafond van het potentieel van de PvdA met een sociaal stevige agenda tussen de 25 en 30 Tweede Kamerzetels ligt. Dat van GroenLinks rondom de 15. Indien enthousiasme over een fusie ertoe zou leiden dat vooral stemmen worden weggehaald van D66 of de SP zal dat de balans niet naar links doen doorslaan. Om meer te kunnen uitrichten zal een hernieuwd pact moeten worden gesloten tussen de middenklassen, de kiezers in de oude wijken en jongeren in de knel. Het is de historische en toekomstgerichte opdracht van de Partij van de Arbeid om deze missie te doen slagen.

Om al deze redenen is het wijs een introvert gericht en potentieel verdelend debat over samengaan van fracties, laat staan partijen, te vermijden en alle inzet te richten op een gezamenlijke bundeling van denkkraft en een afzonderlijke mobilisering van verschillende achterbannen.

Laat de wetenschappelijke bureaus het recente goede gezamenlijke denkwerk verder

uitbouwen. En laat bij nieuwe Tweede Kamerverkiezingen worden ingezet op een akkoord tussen D66, PvdA en GroenLinks met ten minste gedoogsteun van de SP. De kern daarvan zou moeten zijn dat de lijsttrekker met de meeste zetels de steun van de andere fracties

zal krijgen om een zo progressief mogelijk kabinet mogelijk te maken. Een progressief akkoord dat de veranderingsgezinde kiezer zo ook de gelegenheid biedt zich uit te spreken over de toekomst van linkse 'eenheid in verscheidenheid'.

Ook landelijke partijen zijn lokaal geworteld

In het vorige nummer van *S&D* schreef Jantine Kriens dat de PvdA meer moet samenwerken met lokale partijen. Lukas Burgering reageert en wil af van het valse onderscheid tussen landelijke en lokale partijen. De PvdA in de raad is net zo lokaal als partijen die zichzelf ‘leefbaar’ of ‘gemeentebelangen’ noemen.

LUKAS BURGERING

Fractievoorzitter PvdA Stichtse Vecht

In het vorige nummer van *S&D* geeft oud-raadslid en -wethouder Jantine Kriens lessen mee aan nieuwe gemeenteraadsleden hoe zij het beste met ‘lokale’ partijen kunnen omgaan. Ze pleit voor een open houding richting collega-raadsleden, goed nadenken waar je zelf voor staat en wat je wilt doen. Ook adviseert ze om veel te praten met bewoners en waarschuwt ze niet te veel mee te gaan in framing en beeldvorming, maar oprecht en dicht bij jezelf te blijven.

Haar eigen ervaringen in Rotterdam zijn in dat verband interessant en leerzaam. Toch ben ik van mening dat zij voorbijgaat aan een politieke realiteit die buiten de grote steden heerst. Ik heb het dan niet over kneuterige dorpspolitiek, maar over de wijze waarop in kleinere gemeenten politieke partijen met en naast elkaar de gemeenten besturen. We moeten af van het kunstmatige gecreëerde onderscheid tussen ‘landelijke’ en ‘lokale’ partijen.

In de media wordt vaak ten onrechte het beeld van stal gehaald dat ‘lokale’ partijen beter geïnformeerd zijn over wat er in de

gemeente en in de buurten speelt. Alsof vertegenwoordigers van ‘landelijke’ partijen van een andere planeet komen. Ook schrijft Jantine Kriens dat lokale partijen zich niet zelden onderscheiden dankzij hun ombudsfunctie en gaat daarbij mee in het mediabeeld van gewortelde lokale partijen en ontwortelde landelijke partijen. Ik zou daar graag het volgende tegenover willen stellen.

De PvdA in mijn gemeente Stichtse Vecht is een lokale partij. Alle kandidaten, het bestuur, alle leden wonen in Stichtse Vecht. Zij hebben allemaal een eigen netwerk in de gemeente en weten – net als de vertegenwoordigers van ‘lokale partijen’ – wat er leeft onder de inwoners. Onze ombudsman is lokaal goed bekend en speelt een belangrijke rol in het helpen van inwoners en het signaleren van issues die onze raadsleden vervolgens kunnen oppakken. In dat opzicht zijn wij niet te onderscheiden van een lokale partij. We hebben echter één groot pluspunt en dat is dat wij kunnen beschikken over hulptroepen: uitstekende ingangen in Den Haag of – als dat zo uitkomt – in de Provinciale Staten.

In de campagne vroeg een journalist mij of wij veel last hebben van de Haagse politiek. Toen ik uitlegde dat wij een 'lokale partij met landelijke hulptroepen' zijn keek ze me verbaasd aan. 'Kunnen jullie dan zomaar zelf bepalen wat je doet, wat je schrijft, en wat er in het verkiezingsprogramma staat?' Het beeld dat het landelijke partijbureau dicteert wat een lokaal raadslid wel en niet mag zeggen zit kennelijk diep en wordt in mijn ogen gevoed door in de media telkens onderscheid te maken tussen landelijke en lokale partijen.

Ik zie het zo: voor de Tweede Kamerverkiezingen stem ik altijd op een landelijke partij, in de gemeenteraad vertegenwoordig ik een lokale partij. Toevallig heten beide partijen hetzelfde en delen we een sociaal-democratische kijk op het leven. Die inhoudelijke verwantschap voel ik met partijleden uit heel Nederland, maar ik blijf volksvertegenwoordiger voor een lokale partij, namelijk de lokale PvdA.

De slinger van de klok

Enkele weken voor de verkiezingen vond een digitale bijeenkomst plaats van een groot aantal gemeentelijke lijsttrekkers van de PvdA. Na bevlogen woorden van partijvoorzitter Esther-Mirjam Sent en toenmalig partijleider Lilianne Ploumen kwam de vraag: 'Wat kunnen wij voor je doen?' Een flink aantal lijsttrekkers antwoordde: 'Niks doms doen de komende weken!' Dat illustreert mijn tweede punt, namelijk dat wij als lokale partij wel voordeel hebben van onze hulptroepen, maar dat er ook een nadeel is. Laten we dat nadeel 'de slinger van de klok' noemen.

Als de PvdA negatief in het nieuws komt door een fout of onhandigheid in Den Haag, dan kost dat stemmen in de gemeenten. Dit werkt ook andersom: vinden we de landelijke kopstukken van een bepaalde partij aardig of interessant, dan levert dat de lokale afdeling stemmen op, ongeacht hun eigen campagnes. En daar zit in mijn ogen een belangrijk verschil tussen lokale partijen zonder en lokale partijen met landelijke binding. Gaat de slin-

ger van de klok landelijk een bepaalde kant op, dan houdt je dat lokaal nauwelijks tegen.

Dit gegeven resulteert in twee opdrachten. Ten eerste moeten we de niet-bestaande kloof tussen de lokale PvdA en de lokale partijen zonder landelijke binding bestrijden. Gedraag je als een lokale partij en laat zien dat je lokaal geworteld bent. In alle bijdragen in de raad, alle gesprekken met journalisten en in alle contacten met inwoners laat je blijken dat je een lokale partij bent. Je legt desnoods uit dat je hulptroepen in Den Haag hebt. Zo dempen we het negatieve effect van de slinger van de klok zoveel we kunnen. Landelijke politici kunnen hierbij helpen. Zij zouden in alle media-contacten kunnen benadrukken dat de basis van de sociaal-democratie lokaal is. Dat de kracht van de PvdA de lokale geworteldheid is.

Het onjuiste beeld dat het partijbureau dicteert wat ik als lokaal raadslid mag zeggen zit diep

Jezelf een lokale partij noemen is één, jezelf als een lokale partij gedragen is twee. De andere opdracht is daarom, zoals Jantine Kriens ook al adviseerde: wees volksvertegenwoordiger. En daarbij mag je best over de schutting gluren om te kijken hoe lokale partijen het aanpakken. Soms zie je daar een te hoog gehalte aan cliëntelisme, maar zonder concrete dingen te doen voor inwoners bereik je ze nu eenmaal niet makkelijk. Verkiezingen worden niet gewonnen in de raadszaal, maar in de buurten en wijken. Ook hier kunnen landelijke politici helpen door lokale successen te benadrukken. Laat zien dat dankzij kennis van de lokale omstandigheden de lokale PvdA iets voor elkaar gebracht heeft.

Van de regisseur

Studio Julian Hetzel geeft een jaar basisinkomen weg aan één persoon. De ‘winnaar’ krijgt het geld op één voorwaarde: gedurende een jaar is diens leven een performance. Voor *S&D* selecteerde Julian Hetzel een aantal scènes uit de Grand Finale van *There Will Be Light*.

In een tijd waarin het steeds moeilijker wordt om ons een alternatieve toekomst voor te stellen, kwamen we bij *Studio Julian Hetzel* op het idee om € 15.000 uit onze eigen culturele financiering aan iemand weg te geven. Het proces voor het vinden van ‘de uitverkorene’ is de voorstelling geworden.

Wie worstelt om aan het eind van de maand rond te komen heeft niet de tijd en mentale ruimte om zich een andere toekomst voor te stellen. *There Will Be Light* experimenteert met een alternatieve toekomst, gebaseerd op het idee dat iedereen een onvoorwaardelijk basisinkomen verdient; niet als gunst, maar als fundamenteel recht. Het kunstproject is een uitnodiging om te ontspannen aan de wereld van behoeften en de wereld van verlangens binnen te stappen.

De voorstelling duurt acht dagen. De eerste zeven dagen bestaan uit publieke interviews met lokale kandidaten op een kunstmatig strand. Alle interviews zijn openbaar en iedereen kan zich aanmelden. Aan het eind van elke dag wordt een dagwinnaar gekozen. Op de achtste dag komen de zeven dagwinnaars terug voor een laatste, allesbepalende Grand Finale.

Dak- en thuislozen beslissen wie het geld krijgt omdat deze groep normaal gesproken

weinig tot geen zeggenschap in onze maatschappij heeft. Daarmee hopen we een gesprek op gang te brengen over de waarde van geld, wie het verdeelt en hoe we de betekenis van arbeid kunnen heroverwegen.

Tijdens de Grand Finale begeleiden acteurs Christine van Stralen, Louis van der Waal en Niek Vanoosterweyck de kandidaten door drie selectierondes. Ze staan allemaal in een glazen kubus met spiegels en gevuld met zand — dezelfde kubus waar de interviews gedurende de week hebben plaatsgevonden. Op dit ‘strand’ reflecteren de acteurs tussen de selectierondes door in korte monologen over de thema’s van *There Will Be Light*: utopia, kunst en leven.

De werkelijke voorstelling begint na het applaus, op het moment dat de Grand Finale voorbij is en het publiek naar huis gaat. Een jaar lang improviseert de uitverkorene, zeven dagen per week, 24 uur per dag een performance van *Studio Julian Hetzel* genaamd ‘het leven’.

De volgende (en laatste) Grand Final van *There Will be Light* is te zien op 2 juli in het Grand Theatre Groningen. U kunt zich op de website therewillbelight.com aanmelden voor een interview met het panel tussen 24 juni en 1 juli. Doe mee of kom langs als bezoeker.

Julian Hetzel

Artistiek directeur *Studio Julian Hetzel*

There will be light

Utopia verschijnt altijd aan de horizon. Twee stappen die kant uit en hij wijkt twee stappen terug. Nog eens tien stappen en de horizon trekt zich weer tien stappen terug. Hoe ver ik ook kom, ik zal hem nooit bereiken. Maar ik vraag me af, wat is dan het nut van Utopia?

Heel simpel: die zorgt dat we blijven lopen.

#

We weten wat we hier doen. Vanavond gebeurt het. Dit is het einde van de hoop en een nieuw begin. De romantische visie op kunst is verouderd. 'L'art pour l'art' is als de dinos: uitgestorven. Zelfs de kritische functie van kunst is als oude yoghurt: nog eetbaar, maar niemand staat erom te springen.

Kunst speelt de maatschappelijke rol van dienstverlener: kunstenaars moeten voorstellen leveren, in plaats van enkel kritiek. Voorstellen voor oplossingen, voorstellen voor genezing. Kunst fungeert als een sociaal smeermiddel, het heelt en het werkt. Ja. Oh ja, zeker wel. En kunst loont ook. Kunst loont.

De kunsten zijn een wezenlijk onderdeel van de kapitalistische structuren. De kunstenaar als cultureel ondernemer is een neoliberale natte droom: die vertegenwoordigt onbeperkt creatief kapitaal en out-of-the-box-denken. Ons, kunstenaars, wordt gevraagd om onze visie en waarden te definiëren. En belangrijker: hoe ons werk bijdraagt aan de maatschappij. Wat we doen moet duurzaam, divers en inclusief zijn.

Volledig volgens de code van *fair practice*.

Niets is gratis. De overheid investeert in kunst en cultuur en verwacht aantoonbaar rendement. De samenleving betaalt voor de kunsten. In ruil daarvoor moeten kunstenaars hun nut bewijzen, kunstwerken maken die wat opleveren, een kwantificeerbaar resultaat. Wat niet gemeten kan worden, bestaat niet!

Dus, dit is ons voorstel: We kiezen voor herbestemming van onze subsidie. Wij hebben besloten een groot deel van het cultuurgeld dat ons, Studio Julian Hetzel, wordt gegeven, te investeren in een sociaal experiment.

Wij besloten het equivalent van een basisinkomen gedurende één jaar aan één persoon toe te kennen. We besloten € 15.000 in twaalf maandelijkse termijnen aan iemand uit te keren.

We besloten die persoon te zoeken op het strand en in deze stad. En het allerbelangrijkste: dit project, het toekennen van dit geld, gebeurt in het kader van de kunst.

Het leven van de persoon die het geld zal ontvangen, wordt getransformeerd tot optreden. De uitverkorene krijgt de hoofdrol in een lopende performance van Studio Julian Hetzel.

Een vrij, geïmproviseerd optreden van 1 jaar, 365 dagen, 24 uur per dag. Iedereen kon zich aanmelden, want iedereen verdient dit geld.

Voor de overgang van overleven naar een nieuwe vorm van vrij leven, is ruimte en tijd nodig.

UIT HET THEATER: THERE WILL BE LIGHT

En dat is wat geld je biedt. Daarmee kun je de wereld van behoeften inruilen voor de wereld van verlangens en dromen. Een wereld van mogelijkheden.

Als je bezig bent te overleven, ben je gevangen in het hier en nu. Je hebt geen toekomst, geen tijd om te experimenteren. Hopeloosheid is niet het gebrek aan hoop, maar het gebrek aan ruimte om je iets anders voor te stellen.

Wat wij hier doen is onze plicht aanvaarden en precies doen wat er van ons verwacht wordt. Door de daad bij het woord te voegen, leggen we de kortst mogelijke link tussen kunst en sociale transformatie. Dit is de kunst van impact.

Rijkdom is beter dan armoede, al was het maar om financiële redenen. Ieder mens in de wereld verdient een onvoorwaardelijk basisinkomen niet als gunst, maar als fundamenteel recht.

Wij leven in Luilekkerland, en ja: er is geld voor iedereen, maar het is niet eerlijk verdeeld. Wat wij doen is een gebaar, een actie die misschien maar weinig effect heeft. Maar wat telt is het gebaar. Een gebaar is een lichamelijke beweging, van de armen, handen of het hoofd dat een idee moet uitdrukken. Een gebaar is een cultureel gecodeerde handeling. Een abstractie van een veel groter concept.

Het gebaar dat we met dit project maken is onvolledig: noch universeel, noch basic. Een onvoorwaardelijk zal het ook niet zijn, want we vragen er iets voor terug: een jaar van

iemands leven inkaderen als kunst.
Iets voor niets... niets voor iets.

Ons gebaar is symbolisch, want we kunnen het geld maar aan één persoon geven... Die keuze roept een belangrijke vraag op: hoe vind je de juiste persoon? Er bestaat geen eerlijke selectieprocedure, omdat mensen niet met objectieve parameters te evalueren zijn. Het is dus eigenlijk onmogelijk, omdat iedereen dit verdient. Toch moeten we het doen. We moeten kiezen.

We hebben drie ervaringsdeskundigen van het dagelijks leven gevraagd ons te helpen bij deze beslissing en de beoordeling van de kandidaten. Na de oproep tot deelname hebben we een reeks interviews gehouden. 70 in 7 dagen. Ons panel koos elke dag één kandidaat. Vanavond zal dus één van de zeven de uitverkorene worden.

Gewoonlijk beslist een stel bureaucraten over de verdeling van het geld. Maar misschien kan het anders. Wij stellen een ander soort panel voor. Een panel met een ander perspectief. Vandaag gaan zij over het geld. Ons panel bestaat uit drie mensen die in deze stad op straat leven. Drie dak- en of thuislozen die onze kandidaten kiezen.

Het is aan jullie.

#

Dat je moet werken ligt aan de basis van het sociale akkoord. Werk is zowel een uitoefening van de individuele moraal als een collectieve verplichting van ethische aard.

UIT HET THEATER: THERE WILL BE LIGHT

Werk je soms te veel? Ben je freelancer maar voel je de vrijheid niet? Wat zouden we kunnen zijn als we geen werkers waren?

Het omgekeerde van werk is niet werkeloosheid! Het is eerder: weigeren te aanvaarden dat je baan je leven beheerst. Je baan heeft een doel: een resultaat, een product, een loon. Voor 'beroep' lijkt het omgekeerde waar te zijn. We moeten dus van 'baan' naar 'beroep'.

Een beroep oefen je uit omdat het zinvol werk is. Niet omdat het een salaris oplevert. In een beroep houd je je gewoon bezig met iets wat jou interesseert. Je haalt voldoening uit het doen. Je leeft gewoon.

#

Hoop is altijd buiten handbereik. Niet hier, niet nu, maar elders en in de toekomst. Als hoop niets meer is dan een projectie van het heden in de toekomst, dan kunnen we als kunstenaars deze temporele vector omkeren. Wat we moeten doen is de toekomst in het heden uitvoeren en doen wat utopisch lijkt. Kunst is de hoogste vorm van hoop.

#

Je bent er. Welkom op jouw eigen strand. Hier ben je vrij om je horizon te verbreden.

Dit is de manifestatie van een concept: het leven in de praktijk.

Vanaf nu heb je de hoofdrol in een stuk dat het komende jaar elke dag wordt opgevoerd.

Wat er gaat gebeuren staat niet in een script. De improvisatie van 'het leven' is geheel aan jou. Je ontvangt hier € 15.000 voor. Vanaf het moment dat je tekent, verandert jouw leven in een performance van Studio Julian Hetzel.

Dit is het moment waarop de kunst en het leven met elkaar versmelten. Jouw dagelijkse leven wordt een performance. Zet je een bakje koffie, dan is het kunst. Poets je je tanden, dan is het choreografie. De toe- en afname van je gewicht is een boetseerwerk, je slaap een standbeeld en elk gesprek een gedicht. Elke stap zet je op het podium. Iedereen die je ontmoet is een toeschouwer. Opdat je jouw performance in ononderbroken euforie mag opvoeren. Aan jou het podium.

De volgende (en laatste) Grand Finale van There Will be Light is te zien op 2 juli in het Grand Theatre Groningen. Tussen 24 juni en 1 juli vinden de publieke interviews plaats. U kunt zich nog aanmelden, of kom langs als bezoeker.

Meer informatie: therewillbelight.com.

Op 30 juni organiseert Studio Julian Hetzel ook een publieke discussie over onvoorwaardelijk basisinkomen. Sprekers zijn onder andere Denise Harleman van Collectief Kapitaal en theatercriticus Wouter Hillaert. Kijk voor meer informatie op grandtheatregroningen.nl.

- 3 *Redactioneel* Praten, denken en doen
- 4 *Vrijmipo* **Paul Rodenko** Bommen
- 6 *Column* **Meike Bokhorst** Gratis advies
- 7 **Paul de Beer** De arbeidsmarkt is geen markt
- 19 **Tineke Strik & Julia Verheul** Een alternatief voor Europa's falende asielsysteem
- 30 **Frans Verhagen** Lessen van een oude man II
- 36 **Thomas von der Dunk** Hoe de Westerse neoliberale marktideologie
Poetins macht hielp opbouwen
-
- 41 **Esther-Mirjam Sent** Zoektocht naar linkse samenwerking
- 43 **Menno Hurenkamp, Maurits Meijers, Philip van Praag,**
Matthijs Rooduijn & Naomi Woltring Vrolijke noodzaak – Stappenplan voor
linkse samenwerking
-
- 52 **Ad Melkert** Progressieve samenwerking: eenheid in verscheidenheid
- 55 **Lukas Burgering** Ook landelijke partijen zijn lokaal geworteld
- 57 *Uit het theater* **Julian Hetzel** There will be light

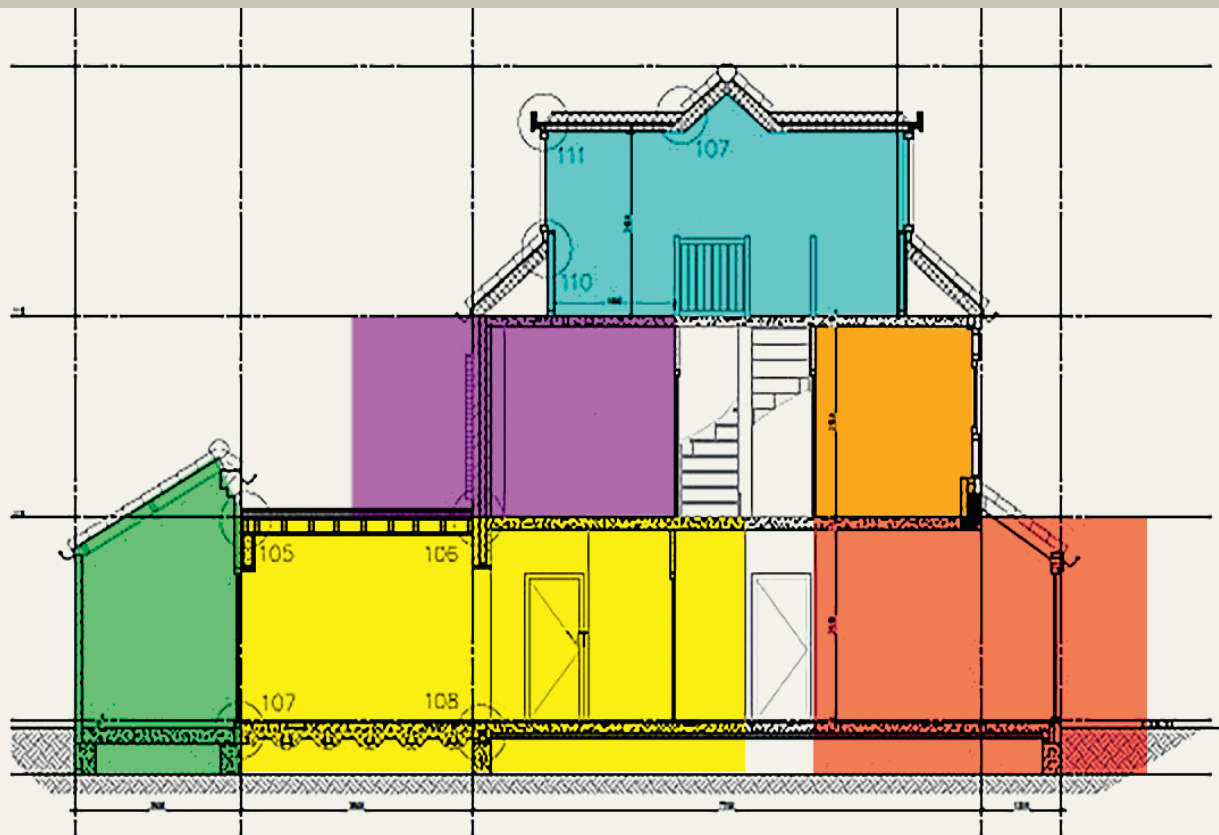

9 789461 645661

vannenep

TIM 'S JONGERS Verschillen verkleinen met ervaringskennis

Duizenden extra woningen zonder te bouwen

FRANK WASSENBERG, SUSAN VAN KLAVEREN & FRANK DIRKS

★ *Leve het personeelstekort!* ★

Krapte op de arbeidsmarkt is kans voor innovatie

ALFRED KLEINKNECHT

Jaargang 79, nummer 4, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer
Nik de Boer
Meike Bokhorst
Wimar Bolhuis
Klara Boonstra
Ruud Koole
Wiljan Linders (*eindredactie*)
Marijke Linthorst
Kiza Magendane
Annemarieke Nierop (*hoofredactie*)
Bram van Welie

Redactieraad

Maurits Barendrecht
Marc Chavannes (*voorzitter*)
Liesbeth Noordegraaf
Paul Tang

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting
Emmapark 12
2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,
mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennis-
makingsnummer of meldt u zich
aan via het formulier op
www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep
Emmastraat 69
1814 DM Alkmaar
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50
- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees
Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).
Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Reflectie

De lome zomerdagen tijdens dit politieke reces dragen de dreiging van een stilte voor de storm. De boeren, de stikstof, de oorlog, de toeslagen, de inflatie, de groeiende armoede, de woningnood, het personeelstekort in de bouw, het onderwijs, de zorg en de politie... Het zijn geen kleine opgaven waar de politiek voor staat als het tumult na Prinsjesdag straks weer losbarst.

Dit nummer van *S&D* vindt u achtergrondverhalen die pogen verdieping te geven bij al die uitdagingen. Neem om te beginnen het kennismakingsessay van de hand van de nieuwe WBS-directeur (vanaf september) Tim 'S Jongers, gebaseerd op de Participatielezing die hij hield over het belang van ervaringskennis bij het maken van beleid. De gescheiden werelden van degenen die het tegenzit in het leven en degenen die over hen beslissen, zijn onhoudbaar. Het heeft kwetsbaren in een onveilige positie gebracht dat hun ervaringen vaak niet serieus worden genomen.

Frank Wassenberg, Susan van Klaveren en Frank Dirks schrijven over de woningnood, en hoe die te verlichten ook zónder woningen bij te bouwen. Alfred Kleinknecht ziet wat de krapte op de arbeidsmarkt voor problemen oplevert, maar ziet nog scherper de kans die dit Nederland biedt onze economie om te vormen en afscheid te nemen van ons problematische laagproductieve groeimodel.

Rick van der Ploeg en Kati Piri schrijven over noodzakelijke veranderingen in onze buitenlandpolitiek nu Poetin op oorlogspad is en China zijn macht steeds openlijker uitbouwt. En Lotfi El Hamidi pleit voor een (her)waardering van tolerantie in de culturele smeltover die Nederland is.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Er was in mijn jeugd een ergere straf dan zonder eten naar bed: zonder tv-kijken naar bed. Een programma als *The A-team* missen was op zichzelf al rampzalig, maar had tevens tot gevolg dat ik de volgende dag op straat en op het schoolplein nergens over kon meepraten. Wat te doen in zo'n situatie? Met behulp van mijn vaders verrekijker keek ik vanuit mijn slaapkamer ongezien mee met de tv van de overburen. Uit nood – zonder geluid en van grote afstand – bracht ik het woord 'televisie' letterlijk in de praktijk. Zó belangrijk was tv in die tijd. De teloorgang ervan wordt prachtig en tegelijk treurig verwoord door de Hongaarse dichter István Kemény. Hij werd in 1961 geboren in Boedapest en debuteerde als dichter in 1984. Zijn poëzie werd in Hongarije meermaals bekroond. Daarnaast schrijft hij ook romans. Na de aan zijn lot overgelaten televisie rest ons nochtans een geruststellende gedachte: zolang er dichters zijn als Kemény hoeven we niet volledig te wanhopen over de door nepotisme en autocratie geteisterde staat van de Hongaarse beschaving. Wellicht daarom de volgende keer een Turkse – of Limburgse – dichter.

De tv

Ik deelde mijn jeugd met de tv.
Wij ravotten. Zij voerden ons gezamenlijk
Mij met melk en brood, hem met stroom
En aandacht. Ik werd een volwassene
Hij een dier, een wild dier. Hij verlearde het praten,
Ik leerde het. Bij het afscheid
Begrepen wij elkaar niet langer. Ik dacht dat hij
Ook mij vergeten was. Een paar jaar geleden
Zag ik hem terug in Roemenië.
Hij had al kleur, maar
Ze hadden hem een ring door de neus gehaald
En lieten hem dansen op het plein.
Hij zag mij en rukte zich los
Rende naar mij toe, likte mijn gezicht.
Ze dachten hij vermoordt mij, maar hij wilde slechts
dat ik hem naar huis zou brengen.
Maar ik moest toen een trein halen en
Liet de tv aan zijn lot over.

István Kemény
Uit: Célszerű romok (Bruikbare ruïnes), 2007
Vertaling: Eva Bodor en Mischa Andriessen
Tijdschrift Terras, 2012

Fractiediscipline

Door **Annemarieke Nierop**

Hoofdredacteur S&D

Zowel leden van PvdA als van GroenLinks hebben zich uitgesproken voor verdergaande samenwerking, om te beginnen in de Eerste Kamer. Ideologisch passen beide partijen goed bij elkaar: de beginselen van de PvdA uit het Beginselmanifest van 2005 en de 'uitgangspunten' zoals GroenLinks die optekende in 2008 overlappen grotendeels. Verschil in prioriteiten is er duidelijk ook: GroenLinks noemt als eerste punt 'een groene wereld' de PvdA begint met 'het recht op een fatsoenlijk bestaan'.

Politieke partijen bezien de ontwikkelingen in de samenleving door een ideologische bril. Bij de Wiardi Beckman Stichting zijn we ons als wetenschappelijk bureau van een politieke partij extra bewust van die bril. Toen het SCP in zijn publicatie *Vershil in Nederland* zes sociale groepen onderscheidde, maakten we tekeningen van mensen in deze groepen, en die tekeningen halen we er telkens bij als we ontwikkelingen of politieke voorstellen bespreken. Bij wat het SCP het precariaat noemt, tekende ik onder andere de stoere moeder die ik ken van het schoolplein, die al tien jaar lang eenmaal per week 's avonds pannenkoeken eet om op de boodschappen te besparen. Bij de 'onzeker werkenden' dacht ik als eerste aan de Syrische vader van school die de post rondbrengt en daarnaast bij de toko werkt. Bij de werkende middengroep staat een schets van de plaatselijke politieagente met haar dochter.

Onze ideologische bril bestaat er plat gezegd uit dat we telkens in de gaten houden hoe maatregelen uitpakken voor al die mensen die vallen onder 'het precariaat', 'de onzekere werkenden' of 'de werkende middengroep'. Wat zijn de gevolgen voor hun werk, hun kinderen, hun dagelijkse leven?

Bijvoorbeeld wanneer we over subsidies spreken voor verduurzaming van huizen of over maatregelen in het onderwijs.

Bij het wetenschappelijk bureau van GroenLinks zullen waarschijnlijk geen schetsen van mensen in verschillende sociale groepen aan de muur hangen, maar zal er een soortgelijke toetssteen gehanteerd worden met betrekking tot de ecologische voetafdruk. De kracht van de rood-groene samenwerking is dat beide partijen elkaar aanvullen, dat ze als het ware door elkaars ideologische bril kijken. GroenLinks trekt de PvdA-agenda richting verduurzaming, de PvdA wijst GroenLinks telkens op de sociale gevolgen van beleid. Niet dat de PvdA zonder GroenLinks niet voor duurzaamheid is en GroenLinks zonder PvdA geen sociale rechtvaardigheid nastreeft, maar als ze samenwerken liggen beide prioriteiten bij beide partijen scherper.

Het is niet zo spannend hoe een gezamenlijk ideologisch programma van deze partijen er op papier uit zal zien – beide zijn voor solidariteit, duurzaamheid, vrijheid, gelijkwaardigheid en democratie. Spannend is wel of het geaccepteerd wordt dat stromingen binnen deze twee samenwerkende partijen (of één samengesmolten rood-groene partij) bij bepaalde onderwerpen andere afwegingen maken. Vroeger was het heel normaal vleugels binnen een partij te hebben.

Zullen PvdA'ers en GroenLinkers van elkaar kunnen accepteren dat ze soms verschillend stemmen? Bijvoorbeeld over een handelsverdrag, over arbeidsmigratie of integratie? Op de website partijgedrag.nl is te zien dat PvdA en GroenLinks in de Tweede Kamer vaak hetzelfde stemmen (78%) maar dus niet altijd. Een relaxte omgang met fractiediscipline in de Eerste en Tweede Kamer is waarschijnlijk een belangrijke eerste voorwaarde voor het slagen van de rood-groene samenwerking.

Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij

Oplossingen voor de huidige woningnood worden vooral gezocht in nieuwbouw. Eén miljoen woningen erbij, het liefst nog meer. Maar het realiseren van nieuwbouwwoningen duurt vele jaren. Daarnaast zijn er praktische problemen, zoals het gebrek aan locaties, tijdrovende procedures, capaciteitstekorten en het onopgeloste stikstofprobleem. Het is daarom verstandig ook naar een ander gebruik van de bestaande woningen te kijken.

FRANK WASSENBERG, SUSAN VAN KLAVEREN & FRANK DIRKS

Werkzaam bij Platform31

Goed nieuws: het is helemaal niet nodig in Nederland een miljoen extra woningen te bouwen. Die woningen staan er namelijk al. Veel van de bestaande acht miljoen huizen worden steeds extensiever bewoond. 'We' wonen tegenwoordig gemiddeld op 65 m², alleen of met zijn tweeën, in huizen waar vroeger hele gezinnen woonden. Nederland heeft nog nooit zo ruim gewoond. In buurlanden wordt 'krapper' gewoond: in Duitsland, Engeland en Vlaanderen op nog geen 47 m² per persoon. In 40% van alle huizen in Nederland woont maar één persoon. Door vergrijzing neemt dit aandeel toe.

Intensiever gebruik

In het rapport *Beter benutten bestaande woningbouw* hebben we voor de kennis- en netwerkorganisatie Platform31 geïnventariseerd welke maatregelen eraan kunnen bijdragen

dat bestaande woningen intensiever worden gebruikt.¹ Deze maatregelen zijn onder te verdelen in drie hoofdcategorieën:

- ▶ méér mensen in één huis;
- ▶ méér huizen op dezelfde kavel;
- ▶ méér doorstroming van senioren.

De maatregelen die genomen kunnen worden om bestaande woningen intensiever te gebruiken lopen uiteen van voorlichting en advies, het vereenvoudigen van procedures, het stimuleren in plaats van belemmeren van gewenste ontwikkelingen tot het aanpassen van wet- en regelgeving. Het zijn maatregelen voor overheden, woningcorporaties en marktpartijen, die betrekking hebben op zowel het lokale als het nationale niveau.

Let wel: het onderzoek ging expliciet over *bestaande* woningen, dus niet over de (overigens erg nuttige) transformatie of het tijdelijk

429^{E.}

429^{D.}

429^{C.}

429^{B.}

429^{A.}

429

gebruik van lege kantoren of bedrijfspanden, verplaatsbare tijdelijke woningen, verdichting in buitenwijken of bebouwing op oude haventerreinen.

Voor- en nadelen

In *Beter benutten bestaande woningbouw* staan meer dan veertig verschillende maatregelen opgesomd om de bestaande woningvoorraad beter te benutten. De grootste winst lijkt te schuilen in de optelsom van vele kleinere maatregelen afzonderlijk: wellicht allemaal niet even zichtbaar, maar in zijn totaliteit wel effectief.

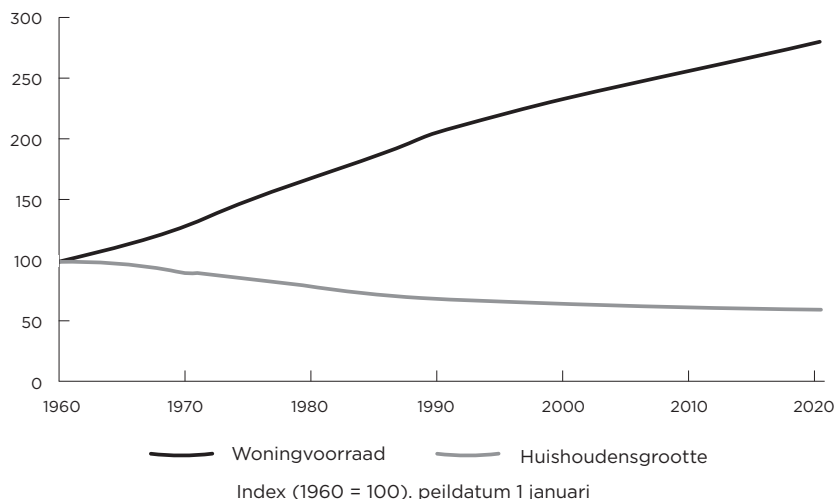
Het voordeel van de maatregelen is dat ze leiden tot het intensiever gebruiken van woningen. Woningen waar nu doorgaans veel minder mensen in wonen dan in het verleden, toen de kinderen nog thuis woonden. Dat intensievere gebruik van woningen is tevens het nadeel van deze maatregelen. De kans bestaat dat overlast stijgt naarmate ergens meer mensen in één huis wonen. En ja, je levert privacy

in als je een kamer verhuurt. Of als er iemand in de verbouwde garage woont. Of in een 'tiny house' op het dak.

Voor veel mensen is dit een reden om tegen elke vorm van intensivering van het woninggebruik te zijn. Degenen die op deze nadelen wijzen zijn echter altijd zittende bewoners, nooit mensen die een woning zoeken. Die zittende bewoners die hebben een verblijfsplaats en weten de lokale politiek wel te vinden. Zij zijn de *insiders* op de woningmarkt. Degenen zonder woning – starters, mensen met een tijdelijke baan, buitenlandse studenten, uitstromers uit de zorg, degenen die na een verbroken relatie hun woning kwijtraakten – zijn de *outsiders*. Die hebben meestal geen stem in de lokale politiek.

We hebben alle maatregelen op twee criteria beoordeeld, te weten 1) hoeveel moeite (tijd, geld, regelaanpassing, weerstand, inspanning) kost het om een maatregel in te voeren, en 2) hoeveel effect (méér woonruimte) verwachten we ervan. Een combinatie van beide criteria levert maatregelen op die re-

Figuur 1 Woningvoorraad en grootte van huishoudens

Bron: CBS, Statline/CLO

latief eenvoudig zijn in te voeren en waarvan we het meeste effect op het woningaanbod verwachten. Dat zijn dus de maatregelen die de moeite waard zijn om nader te bekijken. Hierna noemen we de maatregelen die het beste scoorden op deze twee criteria; het laaghangende fruit zogezegd.

Laaghangend fruit: meer mensen in één huis

De kostendelersnorm kwam de laatste tijd regelmatig in het nieuws. Het is een regeling die bepaalt dat volwassenen die samenwonen een lagere uitkering krijgen. De logica erachter is helder: als je met zijn tweeën woont, heb je maar één wasmachine nodig en je verwarmt maar één huis; je hebt dus minder geld nodig om rond te kunnen komen. De kostendelersnorm verhindert echter dat mensen met een uitkering gaan samenwonen. Of dat je als uitkeringsgerechtigde intrekt bij iemand met een baan.

Hetzelfde geldt voor AOW-ers. Financieel gezien schieten zij er niets mee op als ze gaan samenwonen. Dan is het aantrekkelijk die tweede woning aan te houden, als opslagruimte, of als reserve voor als de relatie niet loopt zoals beoogd. Of om deze af en toe te verhuren.

Uitgangspunt moet zijn dat samenwonen moet lonen, en dat is nu niet het geval. Ook op rijksniveau wordt dit ingezien. Er wordt ingezet op een wetswijziging waardoor de kostendelersnorm niet meer geldt voor kinderen tot 27 jaar (in plaats van 21 jaar). Dit draagt eraan bij dat meer mensen onderdak zullen vinden bij naasten. Gemeenten kunnen er nu al voor kiezen (vaker) maatwerk te leveren bij de toepassing van de kostendelersnorm en kunnen soepel omgaan met het toepassen van deze norm bij jongvolwassenen. Op deze wijze kunnen zij afwijken van de algemene regels om ongewenste gevolgen van de kostendelersnorm, zoals dakloosheid, te voorkomen.

Andere voor de hand liggende maatregelen om méér mensen in een huis te laten wonen

zijn het verhuren van een huis aan meerdere alleenstaanden, bijvoorbeeld werkende jongeren. Dat kan per kamer, of met een 'friends'-contract. Met dit soort contracten is het mogelijk dat individuele huishoudens één huurcontract delen. Dit is een maatregel die verhuurders kunnen nemen.

Een derde van de 65-plussers heeft een sluimerende verhuishwens

Woningcorporaties kunnen daarnaast de woonduur van individuen voor een huurwoning optellen als zij van plan zijn te gaan samenwonen. Hierdoor zijn ze twee keer zo snel aan de beurt. Ook banken kunnen hun steentje bijdragen. Nu verhinderen hun hypotheekregels vaak onderhuur. Als zij dit (onder voorwaarden) wel toestaan, kunnen woningeigenaren makkelijker iemand in huis nemen. En gemeenten kunnen hospiteregingen stimuleren, zodat méér kamers worden verhuurd. Dat levert als neveneffect op dat er iemand een oogje in het zeil kan houden bij de oudere bewoners en zij minder snel vereenzamen.²

Laaghangend fruit: meer woningen op dezelfde kavel

Een onorthodoxe maatregel om meer woningen op één kavel te creëren is het toestaan van (experimenten met) het optoppen op platte daken. Overal liggen platte daken braak, in Rotterdam alleen al 18 km². Dat is feitelijk 'gratis grond'. Met de hoge grondprijzen van tegenwoordig kan het plaatsen van lichtgewicht prefab huisjes op daken een aantrekkelijke optie zijn. Het is geen simpel alternatief want er komt veel bij kijken qua (bouw)wetgeving, veiligheidsvoorschriften, technische construc-

tie, financiering en mogelijk ook weerstand bij omwonenden, maar het is mogelijk en levert ook meteen kansen op voor de verduurzaming van vastgoed. Denk aan de middelen die het optoppen kan opleveren voor een armlastige vereniging van eigenaren, bijvoorbeeld in een naoorlogse laagbouwflat die aan kostbare duurzaamheidsmaatregelen toe is. Het is een experiment waard!

De businesscase van optoppen zal moeten worden geactualiseerd, want vaak wordt deze als te duur ingeschat op basis van gedateerde uitgangspunten. Partijen die hierop actie kunnen ondernemen zijn het Rijk, de wetenschap en marktpartijen. Daarnaast helpt het om zittende bewoners te laten profiteren van het optoppen, bijvoorbeeld door de bouwoverlast te belonen. Dat levert de vereniging van eigenaren extra inkomsten op. Dit is iets voor marktpartijen, VvE's, gemeenten en verhuurders. Op gemeentelijk niveau is het vooral belangrijk om waar mogelijk de eisen met betrekking tot bijvoorbeeld welstand te versoepelen.

Het gecontroleerd toestaan van het splitsen van ruime eengezinswoningen is een andere manier om eenvoudig en snel meer woningen te creëren. Gemeenten zijn hierbij aan zet. Net als woningdelen wordt het splitsen van woningen nu eerder tegengegaan dan aangemoedigd, vanuit de vrees dat hierdoor overlast zal ontstaan: geluid, bezoek, parkeren, extra fietsen, enzovoort. Verbieden dat mensen een woning delen voorkomt inderdaad misschien overlast, maar bestendigt ook de overmaat aan ongebruikte ruimte en ontnemt woningzoekenden de kans op woonruimte. Met de huidige woningcrisis is dat een gemis. Het grootste deel van de woningzoekenden bestaat immers uit woonstarters en een- en tweepersoonshuishoudens; en ook zij moeten ergens wonen. Bestrijd dus liever de excessen, en sta als gemeente het delen van een woning ruimhartiger toe.

Dat geldt ook voor het toestaan van bewoning in bijgebouwen, om zo extra woningen te maken in schuren of garages. Overigens is dat vooral een maatregel die geschikt is voor

landelijke gebieden. Ook kunnen gemeenten actief stimuleren dat hun inwoners mantelzorgwoningen bouwen, bijvoorbeeld door een goede interne procesgang tussen het fysieke en sociale domein. Bewoning van de mantelzorgwoning kan door gemeenten overigens ook preventief worden toegestaan, dus vóórdat oma of opa gebrekkig wordt.

Laaghangend fruit: meer doorstroming van senioren

Het aandeel 65-plussers in de bevolking stijgt van 19% in 2019 naar 23% in 2030. Het aantal 80-plussers zal verdubbelen van 0,8 miljoen mensen nu naar 1,2 miljoen in 2030 en 1,6 miljoen in 2040. Bijna al deze ouderen wonen in een fraai huis, waar ze vaak indertijd als jong gezin zijn komen wonen.

Bekend is dat ouderen desgevraagd aangeven nooit te willen verhuizen. Wie beter kijkt, en dat is in Zuid-Holland onderzocht, ziet een sluimerende verhuiscrisis bij een derde van de 65-plussers. Mensen die niet per se weg moeten (wegens ongezondheid), die dikwijls in een (veel te) ruim huis wonen, met een (onhandig) grote tuin. Velen van hen wonen in een koophuis met flinke overwaarde. Steeds vaker denken senioren er bijtijds over na hoe ze 'later' willen wonen.

Door het land heen staan er mooie voorbeelden van woningen waar senioren graag wonen, maar die woningen zijn zeker niet overal voorhanden. Hofjes, laagbouwflats, ruime balkons, uiteraard gelijkvloers. Aan deze behoeften tegemoetkomen vereist echt een ander bouwbeleid in de gemeenten. Projectontwikkelaars richten zich nog vooral op rijtjes koopwoningen of gestapelde studio's en bouwen te weinig voor de doorstroming. Bouw aantrekkelijke woningen voor senioren, geef hen voorrang (als ze een gewilde koop- of huurwoning achterlaten), ontzorg en help hen met verhuizen, en vooral ook: betrek hen tijdig. En belangrijk om te beseffen: een op papier voor ouderen geschikte woning is niet hetzelfde als een aantrekkelijke woning!

De belangrijkste maatregel om de doorstroming van ouderen naar een kleinere woning te bevorderen is dus bovenal te zorgen voor méér en een aantrekkelijker woningaanbod voor senioren en nieuwe (meer collectieve kleinschalige) woonvormen. Een maatregel die woningcorporaties kunnen nemen is voorrang geven aan ouderen als ze een grote huurwoning achterlaten. Gemeenten en woningcorporaties zouden gezamenlijk seniorencoaches kunnen financieren die senioren op alle manieren helpen bij het zoeken naar een geschikte woning. En corporaties zouden senioren die naar een kleinere woning verhuizen huurmatiging kunnen aanbieden, zodat mensen voor een half zo groot huis niet twee keer zoveel gaan betalen. Andere redelijk eenvoudige maatregelen zijn daarnaast het aanbieden van feitelijke verhuishulp, het beschikbaar stellen van een onkostenvergoeding voor verhuizing en het starten van een campagne over de positieve kanten van doorstroming voor de senioren zelf.

Minstens 15.000 woningen per jaar erbij

Sommige van de gesuggereerde maatregelen werken landelijk, zoals afschaffing van de korting op een uitkering of AOW bij samenwonen. De effectiviteit en geschiktheid van andere maatregelen verschillen per locatie. Bouwen op het dak loont meer naarmate er veel dak braak ligt in dure gebieden. De hele Randstad dus, met uitlopers. Het verbouwen van een tuinhuis of garage tot extra woning ligt meer voor de hand in dorpen en landelijk gebied. Net als erfdelen, het creëren van woningen, of collectieven van bewoners, in vrijkomende boerderijen. Of het plaatsen van mantelzorgwoningen in de tuin.

Zo heeft elk gebied zijn eigen kansen om extra woonruimte te creëren. Het is daarom belangrijk dat het beter benutten van de bestaande woningvoorraad overal hoog op de lokale politieke agenda's komt te staan, zodat lokaal (of regionaal) de maatregelen worden getroffen die het beste aansluiten bij de omstandigheden en de kansen die er zijn.

Het is lastig absolute uitspraken te doen over het effect van elk van de veertig door ons voorgestelde maatregelen. Over het algemeen liggen er geen panklare onderzoeken klaar naar de impact van het opheffen van de ene maatregel of het stimuleren van een andere. Bovendien speelt een persoonlijke component mee: je kunt wel je woning delen, maar willen mensen dat dan ook?

Naar schatting 20 tot 25% van de totale bouwopgave kan gerealiseerd worden binnen de bestaande woningvoorraad

Het is daarom lastig en arbitrair om precieze aantallen te noemen van extra woningen die kunnen worden toegevoegd. Desondanks doen wij hier een poging. De afzonderlijke maatregelen in het oog nemend, zal volgens ons elk van de drie onderscheiden categorieën van maatregelen al snel 5.000 tot mogelijk 10.000 extra woningen per jaar kunnen opleveren. In totaal gaat het dan om circa 15.000 tot misschien wel 25.000 tot 30.000 woningen per jaar. Al die woningen hoeven niet nieuw te worden gebouwd. Al die woningen kun je als het ware aftrekken van de opgave van één miljoen nieuw te bouwen woningen; je kunt ze aftrekken van de opgave van 75.000 of zelfs 100.000 nieuwbouwwoningen per jaar. Dat betekent dat naar schatting 20-25% van de totale bouwopgave gerealiseerd kan worden binnen de bestaande woningvoorraad.

Geen blauwdruk

Er ligt geen blauwdruk klaar hoe de bestaande woningvoorraad intensiever gebruikt kan worden. Er zijn tal van maatregelen te nemen, die in sommige regio's impact zullen maken

en in andere niet. Voor alle maatregelen geldt echter dat zij starten met dezelfde uitgangspunten: er moet méér aandacht zijn voor de bestaande voorraad en het (willen) zien van de mogelijkheden die er liggen. Dat betekent niet starten met belemmeringen, maar denken vanuit kansen: wat wenselijk is mogelijk maken. Een stap die daar bijna automatisch uit volgt, is het voeren van een stimulerend in plaats van een remmend beleid. Met soepele procedures, in dienst van het hogere belang, namelijk voorzien in méér woonruimte. Wonen is ten slotte een mensenrecht.

Belangrijk zijn ook de zittende bewoners: zij moeten belang hebben bij het inleveren van hun woonruimte: samenwonen moet lonen. Ook vergt het denken over de sectoren heen. Veel regels hebben hun historische legitimatie vanuit de ene sector, maar de gevolgen

werken belemmerend voor de andere; in dit geval resulterend in onderbenutting van de bestaande wooncapaciteit. Veel van de in dit artikel genoemde maatregelen hoeven niet veel inzet te vergen en kunnen (met elkaar) wel veel mensen een dak boven hun hoofd opleveren. Niet pas over vele jaren, maar al over enkele maanden.

Dit artikel is gebaseerd op de publicatie 'Beter benutten bestaande woningbouw' (2021). Op dit moment voert Platform31 twee vervolgprijzen uit. Het experiment 'Stimuleren doorstroming van senioren op de woningmarkt' verkennt samen met vooral gemeenten en woningcorporaties welke maatregelen doorstroming stimuleren. In juni 2022 zijn de resultaten gepubliceerd. Daarnaast is een project gestart over de kansen van woningen delen versus de beperkingen van regulering.

Noten

1 Susan van Klaveren, Frank Wassenberg en Mees Zonne-

veld (2021). *Beter benutten bestaande woningbouw*. Platform 31, Den Haag.

2 Hiertoe wordt bijvoorbeeld opgeroepen in de 'Actie-agenda Wonen'.

GEZOCHT:
FLEXIBELE ERVAREN
PARTTIME
VERKOOPSTER
(+/- 15 U. P.WK)

GEZOCHT

Een nieuwe collega

Voor ±
25 uur
per week

Laat je C.V. bij ons achter,
of kom binnen voor meer informatie

BELCOMPANY
Alle netwerken. Alle toestellen. Alle vrijheid.

Gezocht:
Verkoper m/v
20-32 uur per week

BelCompany biedt je een zeer afwisselende baan in een jonge en dynamische organisatie. Naast een uitstekend pakket aan arbeidsvoorwaarden, biedt BelCompany een open, resultaatgerichte werksfeer. Daarnaast kan je via de BelCompany School continu deelnemen aan zowel verkoop- als producttrainingen. Doorgroei en overstapting binnen Macintosh behoren tot de mogelijkheden.

Wij vragen voor deze functie:

- MBO werk- en denkniveau
- een klantvriendelijke instelling
- ervaring in de detailhandel
- affiniteit met onze producten
- enthousiasme, inzet en stressbestendigheid
- een commerciële en resultaatgerichte instelling, flexibele instelling
- goede beheersing van de Nederlandse taal, zowel mondeling als schriftelijk

Interesse? Loop even binnen en vul het sollicitatieformulier in !!!

WIJ ZIJN OP ZOEK
NAAR EEN

FULL-TIME
COLLEGA M/V

INTERESSE ? LOOP EVEN
BINNEN EN VRAAG NAAR DE
BEDRIJFSLEIDER

Krappe arbeidsmarkt is historische kans voor Nederland

Economen waren zich er tot voor kort niet van bewust dat flexibilisering van arbeid negatief uitpakt voor innovatie. Het gevolg is dat we nu zitten met zeer lage groeivoeten van de productiviteit en dat er daardoor weinig financiële ruimte is voor een duurzaam en sociaal beleid. Het is zaak de flexibilisering van arbeid drastisch te beperken. En het is te hopen dat het huidige gebrek aan personeel zich snel vertaalt naar hogere lonen. Daardoor kan de economie afscheid nemen van het huidige laagproductieve en arbeidsintensieve groeimodel.

ALFRED KLEINKNECHT

Oud-hoogleraar economie (VU en TU Delft), gasthoogleraar bij Kwansai Gakuin University, Nishinomiya, Japan en lid van de landelijke werkgroep economie van GroenLinks

De relatief hoge werkloosheid van de jaren tachtig heeft de Nederlandse polder in de modus van 'werk, werk en nogmaals werk' gebracht. Deze modus leverde inderdaad werk op, maar wel tegen de prijs van lage productiviteitswinsten. Daardoor dreigt de economie nu vast te lopen door personeelskrapte. Maar de krappe arbeidsmarkt biedt ook de historische kans voor een omschakeling naar een meer door productiviteit (en minder door arbeidsinzet) gedreven groeimodel. Dit kan echter alleen lukken indien de overheid *niet* ingrijpt om de krapte op de arbeidsmarkt te verminderen. Het is nu zaak dat de markt haar werk kan doen en dat de krapte zich in

voelbare loonsverhogingen vertaalt. Dan kan de productiviteit weer stijgen en komt er weer wat ruimte bij de inkomensverdeling.

Volgt iedereen Nederland?

Nederland is binnen de EU-15 in de afgelopen veertig jaar het land met gemiddeld de laagste loongroei, de laagste groei van de arbeidsproductiviteit, maar ook het land met de hoogste werkgelegenheidsgroei. Geen wonder dat de arbeidsreserves zo langzaam op zijn. Intussen lijkt het er echter op dat andere landen het Nederlandse voorbeeld volgen. Daarbij doet zich een interessante tegenstelling voor.

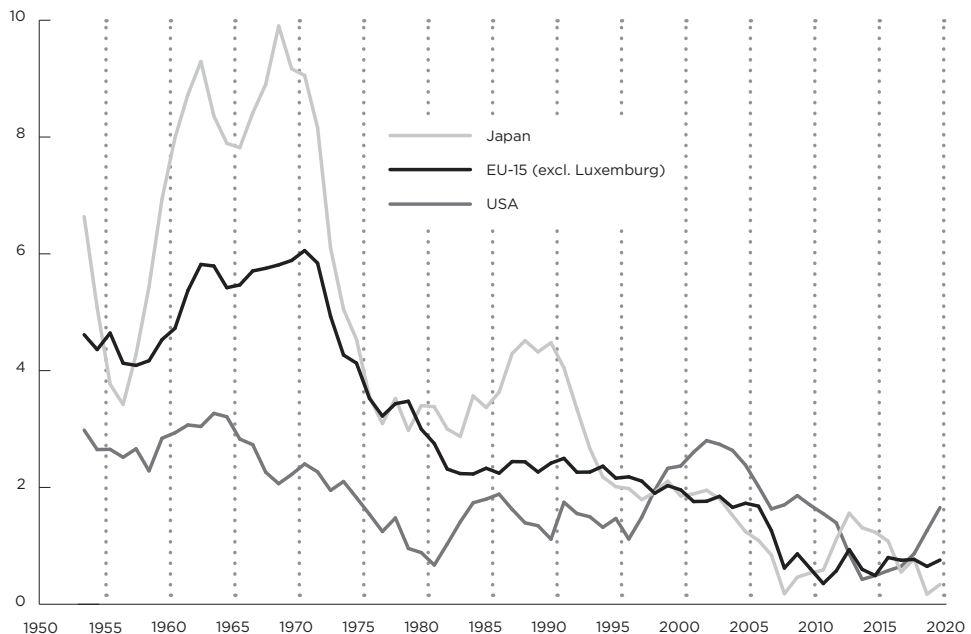
Eenzijds wordt veel gesproken over digitalisering, robotisering, kunstmatige intelligentie en Industrie 4.0. Deze verhalen suggereren dat we in een tijd van ongekende technologische vooruitgang leven. Anderzijds zien we daar niets van terug in cijfers over de productiviteit. In belangrijke OESO-landen is de productiviteitsgroei sinds ongeveer 2004/2005 zelfs aanzienlijk vertraagd.

Figuur 1 geeft cijfers over de groei van de arbeidsproductiviteit (dus de groei van het bruto binnenlands product per arbeidsuur).¹ Voor de niet-economen onder de lezers: het bruto binnenlands product (bbp) is gelijk aan het nationaal inkomen en dus aan de koek die we ieder jaar kunnen verdelen tussen kapitaal, arbeid en overheid. Door de vertraging van de groei van het bbp per arbeidsuur valt er dus minder (extra) te verdelen. Mogelijke

gevolgen kunnen stagnerende inkomens, maar ook bezuinigingsdruk bij de overheid zijn.

Overigens is in figuur 1 ook te zien dat de dalende productiviteitsgroei rond 2005 is voorafgegaan door een halvering van de groeivoeten in de vroege jaren zeventig. Toen werden de marges voor beleid ook ineens voelbaar smaller. Veel van de conflicten rond (en echecs van) pogingen tot progressieve politiek in het Nederland van de jaren zeventig (recent erg goed beschreven door Mellink & Oudenampsen²) hebben vermoedelijk niet alleen met twee olieprijschokken in 1973 en 1978 te maken, maar ook met een fors dalende productiviteitsgroei. Dit heeft immers de manoeuvreerruimte bij de inkomensverdeling sterk beperkt en daarmee ook de speelruimte voor overheidsbeleid.

Figuur 1 Groeipercentages van het bbp per arbeidsuur, 1953-2019. Vijfjarige voortschrijdende gemiddelden.

Bron: The Conference Board, Total Economy Database

De vertraging in de productiviteitsgroei rond 2005 is hoofdzakelijk te wijten aan twee factoren. De eerste is het aflopen van de ICT-boom die tussen 1995 en 2005 een voelbare stijging van de economie-brede productiviteitsgroei in de Verenigde Staten veroorzaakte. Deze tijdelijke stijging is in figuur 1 goed te zien. Maar de ICT-sector heeft intussen momentum verloren, zoals onder andere blijkt uit de sinds 2004 fors afnemende bijdrage van ICT aan de economie-brede productiviteitsgroei in belangrijke OESO-landen.³

De tweede factor heeft betrekking op arbeidsmarkthervormingen die schadelijk zijn voor innovatie. Zo is in Duitsland na een serie arbeidsmarkthervormingen (2002-2005) de productiviteitsgroei sterk gedaald.⁴ Hetzelfde geldt voor Italië na de eeuwwisseling.⁵ Deze observaties verdienen nadere aandacht. Hoe kan het dat arbeidsmarkthervormingen negatief doorwerken op innovatie en productiviteitsgroei?

Hervormingen arbeidsmarkt die innovatie schaden

In de loop van de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft in de economische faculteiten een revolutie plaatsgevonden: het tot dan dominante, vraaggerichte (keynesiaanse) paradigma werd verdrongen door wat men soms als neoliberalisme of wel aanbodeconomie ('supply-side economics') aanduidt. Het keynesianisme stond vierkant achter de verzorgingsstaat. De aanbodtheoretici wilden de verzorgingsstaat juist ingrijpend kortwieken. Het keynesianisme streefde naar volledige werkgelegenheid. De aanbodtheoretici streefden naar een (hoger) niveau van 'natuurlijke' werkloosheid. Deze 'natuurlijke' werkloosheid moest hoog genoeg zijn om werknemers afdoende te disciplineren, teneinde inflatie-opdrijvende looneisen te voorkomen.

De aanbodtheoretici vinden vooral ook dat de arbeidsmarkt als een echte markt zou moeten werken. Allerlei 'rigiditeiten' die de marktwerking belemmerden moeten dus worden

afgeschaft. Zo moeten lonen kunnen dalen bij werkloosheid, net als op iedere andere markt waar de prijs daalt indien het aanbod groter is dan de vraag. Om neerwaartse loondalingen mogelijk te maken moesten de minimumlonen dus omlaag (of beter: afgeschaft) en de

De overheid moet niet ingrijpen om de krapte op de arbeidsmarkt te verminderen

uitkeringen versoerd worden. Ook de onderhandelingen over lonen moesten *decentraal*, zodat flexibeler ingespeeld kon worden op de bedrijfssituatie. Voor een goede werking van de markt moest ook ontslag versoepeld worden. En, wat men soms niet zo expliciet erbij zei: de vakbonden die als kartelorganisatie de vrije markt frustreren moesten een kopje kleiner gemaakt worden.

Veel van deze programmapunten zijn vanuit de neoklassieke theorie verdedigbaar. Landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Australië en Nieuw-Zeeland gingen er al in de jaren tachtig heel ver mee. Dit is overigens een oorzaak van hun lagere productiviteitsgroei.⁶ Europa en Japan volgden aarzelend. Maar hoe kan het dan dat een dergelijk programma de innovatie en de productiviteitsgroei schaadt? De belangrijkste argumenten kunnen in vier punten worden samengevat.⁷

Ten eerste: als werknemers makkelijker ontslagen kunnen worden, leidt dit tot meer 'dynamiek' op de arbeidsmarkt. Meer baanwisselingen maken investeringen in bedrijfs-specifieke opleidingen minder lonend. Maar ze leiden ook tot minder commitment en loyaliteit aan het bedrijf. Een lagere loyaliteit kan betekenen dat technologische kennis en bedrijfsgeheimen gemakkelijker worden gelekt naar concurrenten, waardoor bedrijven

het unieke concurrentievoordeel dat ze daaraan ontlenen kwijtraken. Door minder loyaliteit worden bedrijven veelal ook gedwongen om meer te investeren in toezicht en controle, waardoor de managementbureaucratieën groeien.⁸ Dit laatste verhoogt niet alleen de overheadkosten; het kan ook de professionele autonomie van creatieve mensen beperken.

Ten tweede: door soepeler ontslag krijgt het management meer macht. Mogelijke gevolgen daarvan zijn dat er meer 'zonnekoningen' ontstaan, dat er meer me-too-achtige incidenten plaatsvinden of dat er een angstcultuur heerst binnen bedrijven. Zo concludeert Acharya et al. dat minder ontslagbescherming risicomijdend gedrag op de werkvloer bevordert. Bij het zoeken naar oplossingen voor problemen mijden medewerkers dan meer risicovolle (maar potentieel meer winstgevende) opties.⁹

Overigens hebben mensen die bang zijn hun baan te verliezen ook motieven om informatie te verbergen over hoe hun werk efficiënter gedaan zou kunnen worden. Kortom, in een regime met soepel ontslag maakt het management pover gebruik van de kennis op de werkvloer. Dit staat haaks op de nadruk die in leerboeken over innovatiemanagement gelegd wordt op het mobiliseren van kennis uit *alle* hoeken van de organisatie als een basis voor succesvolle innovatie.¹⁰

Ten derde is een centraal programmapunt van de aanbodeconomen de decentralisatie van loononderhandelingen. Vanuit neoklassiek oogpunt zijn centrale onderhandelingen een arbeidsmarktrigiditeit. Vanuit neoschumpeteriaans oogpunt heeft deze rigiditeit echter het voordeel dat ze de diffusie van moderne procestechnologie bevordert: indien de cao van toepassing is op *alle* bedrijven in de industrie, dwingen stijgende lonen de technologische achterlopers tot modernisering. In het geval van decentrale onderhandelingen op bedrijfsniveau hebben de achterlopers daarentegen de optie om loonoffers te eisen voor baanbehoud als alternatief voor modernisering.

Ten vierde onderscheidt de neo-schumpeteriaanse literatuur twee innovatieregimes: regimes met een *laag*-cumulatieve kennisbasis en regimes die *hoog*-cumulatieve kennis nodig hebben voor het innovatieproces.¹¹ Voorbeelden van innovatoren met een laag-cumulatieve kennisbasis zijn startups, maar ook traditionele industrieën en diensten. Deze laatste maken gebruik van *algemene* (breed beschikbare) kennis, die vaak op externe markten te koop is.

Hogere lonen versterken de prikkel voor bedrijven om meer te investeren in moderne procestechnologie

Daarentegen wordt in innovatieregimes die *hoog*-cumulatieve kennis vereisen kennis vooral *intern* ontwikkeld en geaccumuleerd. Zo maakt Hoogovens goede staal omdat men al tientallen jaren ervaringskennis opdoet over de fijne kneepjes van het vak. Het gaat dus om ervaringskennis opgedaan met de permanente doorontwikkeling van producten, processen of systemen. Deze ervaringskennis is vaak slecht gedocumenteerd en sterk persoonsgebonden. Empirisch onderzoek toont aan dat flexibele arbeidsverhoudingen nadelig zijn voor de productiviteitsgroei van innovatoren die afhankelijk zijn van een *hoog*-cumulatieve kennisbasis.

In *laag*-cumulatieve innovatieregimes daarentegen zijn deze schadelijke effecten kleiner en soms zelfs insignificant.¹² Kortom: werknemers die via stevige *insider*-posities langdurige verbintenissen hebben met een bedrijf zijn vanuit neoklassiek oogpunt een arbeidsmarktrigiditeit; maar vanuit het oogpunt van innovatie en productiviteit zijn ze juist nuttig.

Waarom loonmatiging de productiviteitsgroei schaadt

In het algemeen geldt dat de keuze tussen een meer arbeidsintensief dan wel een meer kapitaalintensief productieproces afhankelijk is van de kostenverhouding tussen arbeid en kapitaal. Een voorbeeld: in India is arbeid goedkoop en kapitaal duur. Daardoor kan het gebeuren dat een restauranthouder geen dure afwasmachine koopt en liever handmatig laat afwassen. Stijgen vervolgens de lonen van het keukenpersoneel, dan kan de afwasmachine alsnog een interessante optie worden. De afwasmachine staat hier symbool voor de januskop van de productiviteitsgroei: enerzijds maakt deze de maatschappij rijker, anderzijds verlaagt deze de werkgelegenheid. In dit geval leiden loonstijgingen voor keukenpersoneel via de aankoop van een afwasmachine dus tot een omschakeling van een meer door arbeid naar een meer door productiviteit gedreven economische groei.

De gedachte dat stijgende lonen de productiviteitsgroei aanjagen is ook uitgewerkt in de zogenoemde jaargangenmodellen van het Centraal Planbureau. De gedachte is dat oudere jaargangen van machines minder productief zijn dan meer recente jaargangen. Stijgen de lonen, dan moeten de oudere jaargangen sneller worden vervangen door nieuwe en productievere jaargangen omdat de hogere lonen de oudere jaargangen verliesgevend maken. Overigens zijn de jaargangenmodellen in het verleden vooral gebruikt om de vakbonden tot loonmatiging over te halen: indien de lonen niet stijgen, kunnen we de oudere, minder productieve jaargangen langer laten draaien. Dat is goed voor de werkgelegenheid (maar slecht voor de productiviteitsgroei en dus voor de inkomensgroei).

Een ander argument tegen loonmatiging is dat gematigde lonen en de beschikbaarheid van goedkope flexwerkers een overlevenshulp zijn voor zwakke, slecht geleide bedrijven aan de onderkant van de markt. Dankzij de lage (en wellicht zelfs neerwaarts flexibele)

lonen maken zwakke bedrijven minder kans om in een proces van 'creatieve destructie' (Schumpeter) te worden weggeconcurrereerd door betere bedrijven. Daardoor krijgt het land op den duur een slappere ondernemerspopulatie met minder weerstands- en innovatievermogen.

Verder kan men volgens de economische theorie verwachten dat de ruime beschikbaarheid van goedkoop en flexibel personeel op middellange termijn ook het ontstaan van een sectorstructuur begunstigt die juist van dit soort werk ruimschoots gebruikmaakt. Zo klagen onze Italiaanse collega-economen over de harde groei van de Italiaanse 'cafetaria-economie' als een van de oorzaken van de povere productiviteitsgroei in Italië.¹³

De 'cafetaria-economie' staat symbool voor laagproductieve sectoren met ook vrij geringe technologische mogelijkheden voor toekomstige productiviteitsgroei.¹⁴ Voorbeelden buiten de horeca zijn de detailhandel en allerlei persoonlijke dienstverlening zoals kapsalons, nagelstudio's of uitvoerende kunsten. Een snelle groei van dit soort sectoren schept wel ruim werkgelegenheid, maar draagt negatief bij aan de productiviteits- en dus aan de inkomensgroei.

Vergeer & Kleinknecht schatten het verband tussen loonstijgingen en productiviteitsgroei in 19 OESO-landen over de periode 1960-2004 en vinden dat 1 procentpunt meer (minder) reële loongroei op middellange termijn leidt tot 0,3 – 0,5 procentpunten meer (minder) groei van de arbeidsproductiviteit (= bruto binnenlands product per arbeidsuur).¹⁵

Wat zijn de mogelijke implicaties van lage productiviteitsgroei?

Een trage productiviteitsgroei betekent een geringe groei van het inkomen dat jaarlijks verdeeld kan worden tussen kapitaal, arbeid en overheid, en dit maakt het moeilijker om verdelingsconflicten op te lossen. De strijd om de koek kan worden verscherpt door een neveneffect van lage productiviteitsgroei: een

arbeidsintensieve economische groei. Bedenk dat een economie maar op twee manieren kan groeien: ofwel met *meer* arbeidsuren ofwel met *productievere* uren. Meer smaken zijn er niet. Bij een tegenvallende productiviteitsgroei (zie figuur 1) moet men dus sterker op een hogere arbeidsinzet leunen, wil men de economische groei overeind houden. Maar vroeger of later zal arbeidsintensieve groei de arbeidsmarkt krappere maken en de groei van de economie beperken. Dit is het scenario dat we in Nederland kennen uit de tijd rond het loslaten van de geleide loonpolitiek in de vroege jaren zestig van de vorige eeuw, en dat ook nu weer opspeelt. Men kan het ook in andere OESO-landen zien aankomen.

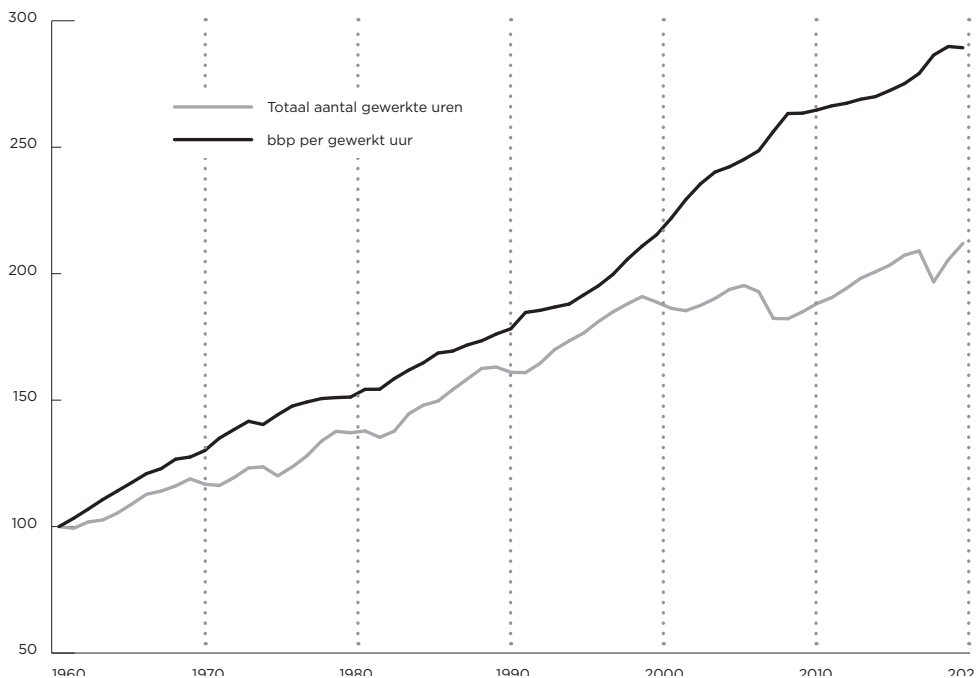
De uitruilverhouding tussen enerzijds de productiviteitsgroei en anderzijds de arbeidsintensiteit van de economische groei kan wor-

den geïllustreerd in een vergelijking tussen de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland. De VS staan symbool voor wat Hall & Soskice een 'liberalized market economy' noemen, terwijl Duitsland (vóór 2005) representatief is voor

Sinds 2004 daalt de bijdrage van de ICT-sector aan de productiviteitsgroei

hun categorie van 'coordinated market economies'.¹⁶ Nederland staat daar tussenin: een echte afbraak van de bescherming van vaste contracten zoals in de VS heeft hier niet plaats-

Figuur 2 Arbeidsintensieve en laagproductieve groei in de VS

Bron: The Conference Board, Total Economy Database

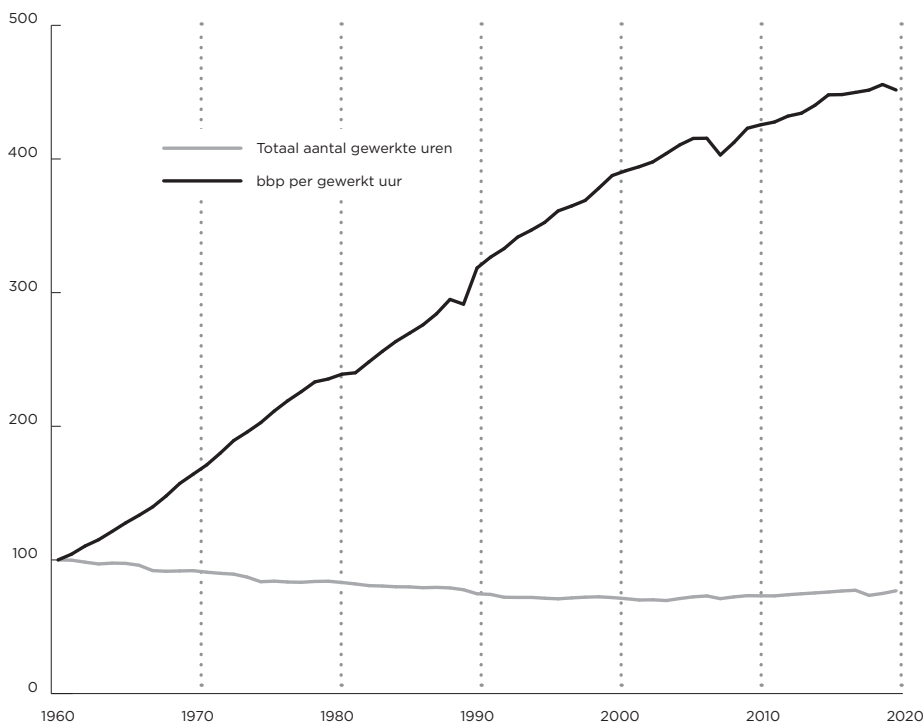
gevonden; wel zijn er flexibele schillen rond de vaste werknemers. En, niet te vergeten: Nederland kent een decennialang volgehouden loonmatiging die de productiviteitsgroei matigt.

In de figuren 2, 3 en 4 zijn alle waarden op 1960 = 100 gesteld. De arbeidsproductiviteit in Duitsland stijgt van 100 in 1960 tot 450 in 2020, terwijl de Amerikaanse arbeidsproductiviteit in dezelfde periode slechts 300 bereikt. Nederland lijkt meer op de VS dan op Duitsland, maar bereikt wel een net iets hogere productiviteitsgroei dan de VS: van 100 naar 350. De Nederlandse productiviteitsgroei blijft daarmee net als de Amerikaanse aanzienlijk achter bij de Duitse.

Figuur 4 laat overigens zien dat de Nederlandse productiviteit na het loslaten van de geleide loonpolitiek van de vroege jaren zestig tot eind jaren zeventig vrij hard groeit en in de periode van geleidelijk beginnende loonmatiging (vanaf eind jaren zeventig) weer afvlakt. Zorgwekkend is verder het vrij vlakke verloop van de Nederlandse productiviteit sinds de financiële crisis van 2008, en vooral de stilstand sinds 2015.

Het spiegelbeeld van de productiviteitscurves zijn de arbeidsuren: de Amerikaanse groei vereiste tussen 1960 en 2020 een verdubbeling van de uren (van 100 naar bijna 200). In Nederland is deze groei minder: van 100 naar een kleine 150, maar beide cijfers steken schril

Figuur 3 Productiviteitsgedreven en arbeidsbesparende groei in Duitsland

Bron: The Conference Board, Total Economy Database

af bij de Duitse *daling* van arbeidsuren van 100 naar 78 (figuur 3).

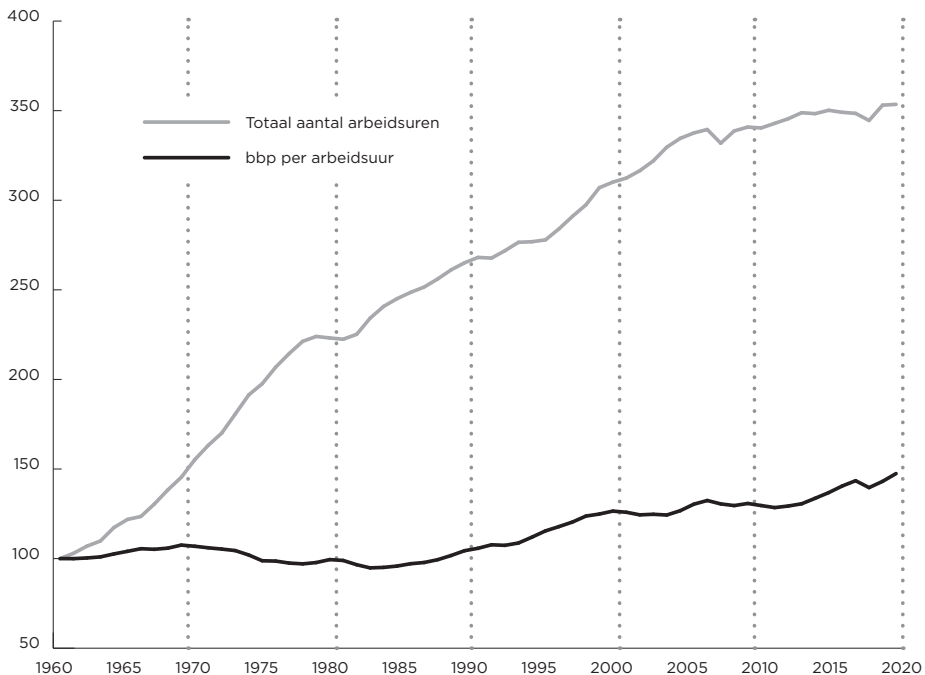
Geen wonder dat de bloeiende Amerikaanse 'job machine' als een belangrijk verkoopargument werd gebruikt voor structurele hervormingen van arbeidsmarkten onder de vlag van 'supply-side economics'. Met andere woorden: laat ons streven naar soepeler ontslag, loonoffers, lagere minimumlonen of povere uitkeringen. Dit is op het eerste gezicht vervelend voor de mensen, maar uiteindelijk is dit juist in het belang van de werklozen – het scheidt banen!

Tussen haakjes, voorstanders van supply-side economics hebben herhaaldelijk verwezen naar 'Eurosclerose': naar Europa, dat met zijn starre arbeidsmarkten, hoge lonen en sterke vakbonden te weinig banen creëert.

Maar in hun discours over Eurosclerose hebben ze altijd zorgvuldig erop gelet geen productiviteitscijfers op te voeren. Toch verdient het door productiviteit gedreven Duitse groei-model (van voor 2005) de voorkeur: Duitsers produceerden meer met minder uren, terwijl de Amerikanen (en in iets minder mate de Nederlanders) veel vrije tijd moesten opofferen om groei te bewerkstelligen.

Hoe komt het trouwens dat Duitsland geen exorbitante werkloosheid kende, ondanks dat het totaal aantal gewerkte uren na 1960 met bijna een kwart is *gedaald*, terwijl tegelijkertijd veel vrouwen en gastarbeiders op de arbeidsmarkt kwamen? Het antwoord ligt in de arbeidstijdverkorting. Het gemiddelde aantal arbeidsuren per werknemer per jaar was in Duitsland en in de VS in 1975 allebei (toevallig)

Figuur 4 Arbeidsintensieve en laagproductieve groei in Nederland, 1960-2020; (1960 = 100)

Bron: The Conference Board, Total Economy Database

gelijk aan 1813 uur. In 1995 was dit aantal in Duitsland gedaald naar 1531 uren, maar bleef het intussen in de VS nagenoeg onveranderd: 1817 uren. In 2020 is de verhouding 1751 uur in de VS versus 1324 uur in Duitsland.¹⁷

Het is wellicht een van de belangrijkste overwinningen van rechts dat linkse politici en economen sinds de jaren tachtig meer over loonmatiging en arbeidsmarkthervormingen discussieerden dan over een door productiviteit gedreven (en dus arbeidsextensieve) groei, geflankeerd door arbeidstijdverkorting. Hoog tijd om nu het tij te keren!

Nederland kent een decennia volgehouden loonmatiging die de productiviteitsgroei remt

Ook Duitsland nam uiteindelijk, onder invloed van neoliberale economen, met de arbeidsmarkthervormingen van 2002-2005 afscheid van het (intelligente) model van een sterk door productiviteit gedreven groei ten gunste van een meer door extra arbeidsinzet gedreven groei. Deze laagproductieve maar arbeidsintensieve groei laat twee dingen verwachten. Ten eerste is er jaarlijks minder (extra) te verdelen tussen kapitaal, arbeid en overheid. Men moet zich dus inschikken. Het meest aanmerkelijke resultaat is een schamele inkomensgroei en een grotere bezuinigingsdruk bij de overheid. Dit laatste kan de kwaliteit van overheidsdiensten uithollen, zoals in Nederland is gebeurd. Anders dan Nederland schittert Duitsland overigens niet zo zeer door falende overheidsdiensten (zie de toeslagenaffaire), maar vooral door uitholling van de kwaliteit van de infrastructuur. En net als Nederland heeft Duitsland intussen een grote lage-lonensector en is er ook meer zichtbare armoede op straat.

Ten tweede verbetert de meer arbeidsextensieve groei en de groeiende krapte op de arbeidsmarkt de onderhandelingspositie van arbeid. Dat laatste heeft positieve kanten. Want mocht er meer loonkostendruk ontstaan dan versnelt dat de diffusie van geavanceerde procesttechnologie, waardoor het land weer zou kunnen omschakelen naar een meer door productiviteit gedreven economische groei. Dit scenario is vergelijkbaar met de harder stijgende Nederlandse productiviteit na het loslaten van de geleide loonpolitiek in de vroege jaren zestig (zie figuur 4). Overigens kan deze omschakeling naar een meer innovatieve economie worden bevorderd door het drastisch beperken van flexibel werk in Nederland.

Wat betreft de omschakeling naar intelligentere groei is wel nog een belangrijk ‘tenzij’ op zijn plaats: deze omschakelijking kan gebeuren, *tenzij* rechtse economen er op tijd in slagen de ECB te overtuigen dat de rente omhoog moet, met als doel om via een hogere werkloosheid de lonen te drukken. In dat geval gaat het land dan op een meer laagproductieve en meer arbeidsextensieve toer verder. Voor de anti-inflatie haviken in de ECB is het vermoedelijk geruststellend dat voor het verhogen van de werkloosheid tegenwoordig geen heel forse renteverhogingen nodig zijn. In de oververhitte financiële markten van vandaag zijn waarschijnlijk al enkele procentpuntjes renteverhoging voldoende voor sterke neerwaartse koersbewegingen op de huizen-, aandelen- of obligatiemarkten, om maar te zwijgen van Bitcoins en andere hoogspeculatieve rommel. De historische ervaring leert dat een crash op financiële markten (en zeker indien meerdere markten tegelijk crashen) de reële economie een langdurige recessie kan intrekken.¹⁸

Onwetendheid over innovatie

Het wordt langzaamaan echt een probleem dat economen al meer dan honderdvijftig jaar gewend zijn om innovatie en productiviteit als ‘exogeen’ te veronderstellen. Helaas

is deze veronderstelling ook wel zo comfortabel: als we als neoklassiek of keynesiaans geschoolde economen zo weinig van innovatietheorie afweten, dan zal het wel ook niet zo belangrijk zijn.

Gezien de onwetendheid over innovatie heeft men bijvoorbeeld niet in de gaten dat hoog cumulatieve innovatieregimes lijden onder structurele hervormingen van arbeidsmarkten. En dat dit uiteindelijk leidt tot een structureel lagere productiviteitsgroei; door de lagere productiviteitsgroei stijgt de bezuinigingsdruk bij de overheid, maar er ontstaat ook een krappere arbeidsmarkt waarin de looneisen de (lage) productiviteitsgroei gemakkelijk kunnen overstijgen, hetgeen de inflatie kan aanjagen.

Door gebrekkige kennis over innovatie neigt men vervolgens tot primitieve methodes van inflatiebestrijding. Methodes die voortborduren op de Volcker Schock uit 1979: de conjunctuur wurgen door hoge rentetarieven (lieft aangevuld met strakke bezuinigingen) en hopen dat de dan stijgende werkloosheid uiteindelijk de lonen zal drukken en de inflatie beheersbaar maakt. Daar zit dan overigens ook nog een extra haakje aan: na de renteverhoging vermindert een zwakke loonontwikkeling op zichzelf weer de productiviteitsgroei, waardoor de te verdelen koek nog kleiner wordt en dit schept weer extra inflatie- en bezuinigingsdruk wat vervol-

gens weer aanvullende 'harde' ingrepen in de overheidsfinanciën nodig maakt. Zo wordt de beheersing van inflatie en overheidstekorten door de anti-inflatiehaviken een langdurig en pijnlijk proces.

Er zijn gelukkig intelligentere oplossingen: omschakelen naar een meer door productiviteit gedreven groei. Daarvoor biedt de huidige krappe arbeidsmarkt een excellente kans.¹⁹ Mocht de krapte tot hogere lonen leiden (net als in de vroege jaren zestig van de vorige eeuw), dan versterkt dit de prikkel om meer te investeren in moderne procestechnologie. Dit vermindert de krapte op de arbeidsmarkt, maar biedt vooral ook de kans om via een hogere productiviteitsgroei meer ruimte voor de inkomensverdeling te scheppen. Meer ruimte bij de inkomensverdeling reduceert de scherpte van verdelingsconflicten en daarmee de inflatiedruk. Het vermindert ook de bezuinigingsdruk bij de overheid en schept meer begrotingsruimte.

Met de huidige Nederlandse productiviteitsgroei van heel dicht bij nul (zie figuur 4) valt er haast niets meer (extra) te verdelen. Mocht dat zo blijven, dan kan een progressief kabinet straks geen kant op. Projecten als de Green Deal, het repareren van de verzorgingsstaat, of een publieke sector die gewoon bevredigend functioneert, kosten nu eenmaal extra geld. En bij een productiviteitsgroei van nagevoeg nul is dat extra geld er domweg niet.

Noten

- 1 Cijfers over de zogenoemde multi-factorproductiviteit laten dezelfde daling vanaf 2005 zien, zie: Cardarelli, R. & Lusinyan, L. (2015). U.S. total factor productivity slowdown: Evidence from U.S. States, *IMF Working Paper WP/15/116*.
- 2 Mellink, B. & Oudenampsen, M. (2022). *Neoliberalisme*, Amsterdam: Boom.
- 3 Cete, G., Clerc, C. & Bresson, L. (2015). Contribution of ICT diffusion to labor productivity growth: the United States, Canada, the Eurozone and the United Kingdom, 1970–2013, *International Productivity Monitor*, vol. 28: pp. 81–88.
- 4 Daarnaast speelt in Duitsland ook een vorm van 'sluipende', informele loonmatiging vanaf de latere jaren negentig: bedrijven in problemen konden in afspraak met ondernemingsraden cao's openbreken en aanpassingen in arbeidsvoorwaarden (naar beneden) realiseren, zie Dustmann, C., Fietzenberger, B., Schönberg, U. & Spitz-Oehner, A. (2014). From sick man of Europe to economic superstar: Germany's resurgent economy, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 28(1): pp. 167–188.
- 5 Lucidi, F. & A. Kleinknecht (2010). Little innovation, many jobs: An econometric analysis of the Italian labour producti-

- vity crisis, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 34(3): pp. 525-546.
- 6 Zie noot 15.
- 7 Voor een uitgebreidere discussie zie: Kleinknecht, A. (2020). The (negative) impact of supply-side labour market reforms on productivity. An overview of the evidence, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 44(2): pp. 445-46.
- 8 Zo vinden Naastepad en Storm dat landen met 'geliberaliseerde' arbeidsmarkten veel meer managers in hun beroepsbevolking hebben dan landen met 'rigide' arbeidsmarkten (Naastepad, C. W. M. and Storm, S. 2006. The innovating firm in a societal context: labour-management relations and labour productivity, pp. 170-91 in Verburg, R., Ortt, J. and Dicke, W. (eds), *Management of Technology*, London: Routledge). Kleinknecht et al. vinden onder 3000 Nederlandse bedrijven dat bedrijven met meer flexkrachten ook relatief meer managers in dienst hebben: Kleinknecht, A., Kwee, Z. & Budyanto, L. (2016). Rigidities through flexibility: flexible labour and the rise of management bureaucracies, *Cambridge Journal of Economics*, doi: 10.1093/cje/bev056.
- 9 Acharya, V. V., Ramin, P. B. and Krishnamurthy, V. S. (2010). Labor Laws and Innovation, *NBER Working Paper* 16484, Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research.
- 10 Zie bijvoorbeeld, Tidd, J. & Bessant, J. (2020). *Managing Innovation*, Chichester: Wiley.
- 11 Peneder, M. (2010). Technological regimes and the variety of innovation behaviour: Creating integrated taxonomies of firms and sectors, *Research Policy*, Vol. 39(3): pp. 323-334.
- 12 Hoxha, S. & Kleinknecht, A. (2020). When labour market rigidities are useful for innovation. Evidence from German IAB firm-level data, *Research Policy*, Vol. 49, 104066. Cetrulo, A., Cirillo, V. & Guarascio, D. 2019. Weaker jobs, weaker innovation. Exploring the effects of temporary employment on new products, *Applied Economics*, vol. 51: 6350-6375.
- 13 Pariboni, R. & Tridio, P. (2019). Structural change, institutions and the dynamics of labor productivity in Europe, *Journal of Evolutionary Economics*, zie ook: <https://doi.org/10.1007/s00191-019-00641>.
- 14 Deze sectoren hebben last van wat men soms ook de 'Bau-mol-Cost-Disease' noemt, zie Baumol, W.J. & W.G. Bowen (1965). On the performing arts: the anatomy of their economic problems. *American Economic Review*, 55(1/2), pp. 495-502.
- 15 Vergeer, R. & Kleinknecht, A. (2011): The impact of labor market deregulation on productivity: A panel data analysis of 19 OECD countries (1960-2004), *Journal of Post-Keynesian Economics*, Vol. 33 (No. 2), pp. 369-404.
- Vergeer, R. & A. Kleinknecht (2014): Does labor market deregulation reduce labor productivity growth? A panel data analysis of 20 OECD countries (1960-2004), *International Labour Review*, 153(3), pp. 365-393.
- 16 Hall, P. A. & Soskice, D. (2001). *Varieties of Capitalism*, Oxford University Press.
- 17 The Conference Board, Total economy database (New York).
- 18 Reinhart, C.M. & Rogoff, K.S. (2011). *This time is different: Eight centuries of financial folly*, Princeton University Press.
- 19 Kleinknecht, A. (2022). Laat ons de krappe arbeidsmarkt koesteren! *Economisch Statistische Berichten*, 107 (4809), 19-05-2022, p. 199.

Van kloof naar brug

Het belang van ervaringskennis voor het verkleinen van verschillen

In september treedt Tim 'S Jongers aan als nieuwe directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Het verbinden van de leefwereld van burgers met de systeemwereld van beleidsmakers, is een onderwerp dat hem na aan het hart ligt. Dat blijkt ook uit de Participatielezing die hij dit voorjaar hield.

TIM 'S JONGERS

Vanaf september 2022 directeur van de Wiardi Beckman Stichting

Ik ga mijn verhaal over ervaringskennis baseren op ervaringen. Dat betekent dat het voor de wetenschappers en professionals onder u een ongemakkelijk verhaal kan worden. Naar mijn mening zijn ervaringen van groot belang voor het verbinden van wat we de systeemwereld noemen met de leefwereld van — met name — kwetsbare burgers. Maar tevens voor het realiseren van een systeem waarin mensen, alle mensen, zich kunnen herkennen. In die zin zie ik ervaringen in het systeem als bruggen. Door het kennis nemen van ervaringen en deze naar waarde in te schatten, kunnen zij de kloof tussen systeemwereld en leefwereld overbruggen.

Rond mijn dertigste werkte ik in Antwerpen in een nachtopvang voor dakloze mensen met een verslaving. De officiële functie was die van begeleider, maar ik zag mezelf eerder als gastheer. Dat betekende de gasten ontvangen, spuiten uitdelen en aluminiumfolie scheuren om heroïne op te branden. Men mocht er vrij gebruiken en dat bracht merkwaardige tafe-

relen met zich mee. Een dagelijks ritueel dat ik nooit vergeten zal, is het uit de soep trekken van de hoofden van de gasten. Alvorens ze gingen eten, zetten ze nog een shotje. Daardoor vielen ze regelmatig tijdens het eten in hun roes, vaak net niet, maar regelmatig wel, met het hoofd in hun soep. Mijn taak was het hoofd naar boven trekken, de soepkom opzij schuiven en het hoofd op de tafel leggen.

Mijn dienst was van zeven uur in de avond tot acht uur in de ochtend. De primaire opdracht die we als ongeschoolde begeleiders hadden, was eigenlijk heel eenvoudig: zorgen dat tegen de ochtend iedereen nog leeft. Dat betekent de gasten beschermen tegen zichzelf, en tegen het geweld van anderen. Op zijn zachtst gezegd: het was een dynamische omgeving om in te werken. Ik voelde me er evenwel prettig en het nachtwerk liet me toe het een en ander te combineren. Wanneer mijn dienst erop zat, fietste ik zes minuten richting het centrum van Antwerpen en stond ik voor de gebouwen van de universiteit, waar

ik politieke wetenschappen studeerde. Die zes minuten fietsen brachten me van een wereld zonder hoop naar een wereld vol hoop. Het verschil kon amper groter zijn.

Bij de nachtopvang kwam een groep van zestig tot tachtig mensen die we als samenleving hebben losgelaten. De enige reden waarom die nachtopvang er is, is dat niemand in de straat zit te wachten op junkies. Dat is tevens de reden waarom ze er vrij mogen gebruiken: anders komen de gasten niet opdagen. Hoop op een verbetering van de situatie was er slechts in enkele gevallen. Verder was het 'harm reduction': zorgen dat de fysieke en mentale schade niet groter wordt dan ze al is. Geen focus op herstel, maar focus op het voorkomen van het onherstelbare. Dat loslaten door de samenleving bleek in de meeste gevallen al erg vroeg te zijn gebeurd.

Als ik de dossiers van de gasten las, las ik ellende die vaak vroeg in het leven begon. Het gezin waarin men geboren werd, deed er heus wel toe. Net zoals de ontoereikendheid van jeugdzorg en andersoortige hulpinstanties. Ik leerde dat verslavingen regelmatig het gevolg zijn van trauma's, van onverwerkt verdriet en van het pijnlijke gevoel alleen op de wereld te zijn. En dat vanaf vroeg in het leven. Het lange mentale lijden moet immens geweest zijn en ik vraag me oprecht af hoeveel mensen met zo'n geschiedenis erin zouden slagen niet af te glijden naar de bodem van de samenleving. Volgens mij zijn dat er slechts enkelen.

Heel anders was het in de universiteitsbanken. Ook daar deed het gezin waarin je geboren werd er heus wel toe. Allen jonge mensen met een leven vol hoop: hoop op een gezond bestaan, hoop op een goed bestaan en hoop op een gelukkig bestaan. Jonge mensen die zonder dat ze er al te veel bij stilstaan, een levensfleur mogen doormaken die niet iedereen gegeven is. De kans dat zij ooit in de nachtopvang terecht zouden komen, achtte ik bijzonder klein. Ook dat heeft te maken met hun jeugd, de kansen die ze hebben gekregen op mentaal welbevinden en de bescherming die ze genoten van hun naasten.

De afstand tussen de wereld van de 'hoopvollen' in de universiteitsbanken en de 'hooplozen' in de nachtopvang, heeft me sindsdien altijd beziggehouden. Hoe kon het dat in dezelfde stad, op slechts zes minuten fietsen, twee totaal afgescheiden werelden zijn? Hoe kon het dat de hoopvollen en de hooplozen amper van elkaars bestaan afweten? En hoe

Tussen de goede bedoelingen van beleid en de uitwerking van dat beleid zit vaak een grote kloof

kon het dat de hoopvollen in hun studentenbestaan klaargestoomd worden voor belangrijke functies in de samenleving, waarin ze op een later tijdstip hoogstwaarschijnlijk macht gaan uitoefenen over de hooplozen, maar hen totaal niet ontmoeten, laat staan kennen? Wat betekent dat voor het beleid dat de hoopvollen in de toekomst zullen maken en zullen loslaten op de hooplozen?

Van mogen naar kunnen

Nadat ik afstudeerde aan de Universiteit Antwerpen besloot ik een master te doen aan de Universiteit Leiden, campus Bestuurskunde. Die zit in Den Haag, waar ik sindsdien woon en werk. Ook tijdens mijn master combineerde ik mijn studie met een baan bij de nachtopvang, en breder gezien de maatschappelijke opvang. Ik reed rond met de soepbus, en uiteindelijk begeleidde ik dakloze jongeren op de zogenaamde gespecialiseerde jongerenafdeling. Tot op de dag van vandaag vraag ik me af wat er gespecialiseerd aan was, maar dat is een ander verhaal. Het is simpelweg een afdeling van de maatschappelijke opvang, bewoond door uitsluitend jongeren.

Nadien werkte ik bij een lokaal kenniscentrum, waar ik onderzoek deed naar burgerparticipatie in brede zin: vrijwilligerswerk, mantelzorg, het besturen van stichtingen en verenigingen en dergelijke meer. Maar wat is

Ervaringskennis serieus nemen, betekent er tijd voor vrijmaken en mensen laten meepraten

participatie? Voor mij is participatie niet meer of minder dan *kunnen* meedoen. Het is in die zin een volgende stap na emancipatie, het *mogen* meedoen. Want eerst moet je iets mogen, en dan moet nog maar bekeken worden of je het daadwerkelijk ook kan.

Niet mijn mensen

Nu ik als tweeëndertigjarige hoogopgeleid was, mocht ik meedoen in bepaalde settings waar ik anders niet zou mogen meedoen. Want je hebt daar bepaalde diploma's voor nodig en die had ik voordien niet. De vraag of ik het daadwerkelijk kon was daarmee nog niet beantwoord. Het diploma gaf me toegang tot een nieuw soort baan, maar het zouden mijn inspanningen en competenties zijn die zouden aantonen of ik ook geschikt was voor de baan. En die competenties waren duidelijk meer dan enkel datgene wat ik op de universiteit leerde en datgene wat ik in mijn vorige banen leerde. Ik kwam in een voor mij nieuwe wereld terecht en die bracht nieuwe uitdagingen met zich mee.

Kon ik bijvoorbeeld wennen aan het gebruik van een smartphone, een apparaat dat ik nog nooit in mijn handen had gehad? Kon ik eraan wennen dat men anders sprak dan ik gewoon was, formeler, in bureaucratische en

ambtenarentermen? Kon ik wennen aan het *nine to five*-ritme dat me werd opgelegd? Kon ik wennen aan een nieuwe dresscode, terwijl ik een kledingkast had met aftandse tweedehandskledij? Dat alles kostte me veel moeite.

Wat me nog het meeste moeite kostte, was wennen aan mijn loon. Hoe kon het dat jaren zwoegen in de horeca, nachtdiensten draaien in de nachtopvang, me zo weinig opleverde, en dat ik nu, als groentje die nog niets bewezen had – maar wel een diploma bezat – plots een loon van tweeduizend euro netto ontving? Terwijl ik het gevoel had de hele dag koffie te drinken en te praten met mensen over problemen van andere mensen, en over hoe andere mensen zaken moeten doen die wij besloten hadden of vanuit de gemeente opgedragen kregen? Vooral dat zou me nog jaren bezighouden: veel verdienen maar er ogenschijnlijk weinig voor te hoeven doen. Terwijl ik wist dat heel veel andere mensen serieus moeten zwoegen om rond te komen.

Kortom, mogen meedoen is één, kunnen meedoen is twee. En de grootste uitdaging daarin was voor mij het zien te overleven in een omgeving waarbij ik dacht: dit zijn niet mijn mensen.

Drie ervaringen

Dat brengt me bij een toelichting op mijn functie van senior-adviseur bij de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS). De RVS is een onafhankelijk adviesorgaan voor de regering en de twee Kamers. We adviseren op thema's die de 'E' raken: het kruispunt van volksgezondheid en samenleven. Ikzelf hield me daar hoofdzakelijk bezig met het werkt thema 'verschillen in de samenleving'. Welke verschillen dragen bij aan (on)gezondheid en wat kunnen we doen om die verschillen niet te groot te laten worden? Centraal staat daarbij ook de vraag: wanneer zijn verschillen nog rechtvaardig te noemen? En wanneer tasten ze de veerkracht van de samenleving aan?

Tweeënhalf jaar geleden voelde ik me enorm vereerd dat ik bij de RVS aan de slag

mocht. Het was denk ik vanaf het begin duidelijk dat ik niet het reguliere traject had afgelegd alvorens te solliciteren bij de RVS: gaten in mijn cv, ervaringen die ogenschijnlijk veraf staan van het reguliere advieswerk en 'maar' een masterdiploma behaald. Dat ik zowat de beste afwasser ben van het westelijke halfmond, doet er ook niet echt toe. Tijdens de sollicitatiegesprekken was de klik er echter wel. Ik deelde verschillende opvattingen en kon merken dat ik regelmatig een gevoelige snaar raakte.

In een telefonisch gesprek werd me medegedeeld dat mijn kandidatuur serieus werd opgevat, maar ook dat de directeur het spannend vond om me aan te stellen. Ik herinner me niet haar exacte woorden, maar ik herinner me wel dat het me enorm deugd deed om dat te horen. Dat betekende immers dat ik kon delen dat ook ik het spannend vond. Maar dat als ik de kans kreeg, ik er alles aan zou doen om haar niet teleur te stellen. Ik durf te zeggen dat ik haar nog niet teleurgesteld heb. Al blijft dat oordeel aan haar.

Punt is dat ik dus mijn intrede mocht doen in de Haagse torens. Ook hier weer de vraag of ik het zou kunnen. Vanuit de Haagse klei werd me gewaarschuwd voor het stroperige karakter van de torens, voor de traagheid van het beleid en het ellebogenwerk waarmee ik te maken zou krijgen. Dat was, volgens velen, niets voor mij. Kon ik mij aanpassen aan deze nieuwe realiteit? En hoe zag die realiteit er dan uit? Om deze vragen te beantwoorden, schets ik drie ervaringen die het begin van mijn loopbaan bij de RVS gekleurd hebben.

Exotische diersoort

De eerste ervaring is die van de eerste werkconferentie van de RVS die ik mocht bijwonen. In een grote zaal gingen we met wat ik 'hooggeleerden' noem, praten over onze werkagenda en de richtingen die we uit willen met onze adviezen. Na de plenaire sessie zat ik bij de workshop sociaaleconomische gezondheidsverschillen. Kort gezegd gaat het erover dat

mensen die onder aan de maatschappelijke ladder bungelen, zes jaar eerder doodgaan en twaalf jaar in minder goede gezondheid doorbrengen. Dat voelt niet alleen onrechtvaardig, maar zet natuurlijk ook een druk op het zorgstelsel en de maatschappelijke veerkracht. Dat moet dus anders.

Na de inleiding van het thema door onze voorzitter Jet Bussemaker viel het me op dat er slechts anderhalve minuut nodig was om het thema volledig te laten gaan over 'die mensen' in 'die wijken'. Naar mijn gevoel alsof het een exotische diersoort betrof die niets van de wereld om zich heen begrepen had.

Achterstandswijken als het epicentrum van hooplozen die niet mee kunnen. Om de verschillen te verkleinen moesten zij overduidelijk veranderen. Zij moesten dit, zij moesten dat, zij moesten zus en zij moesten zo. Het gaf me een ongemakkelijk gevoel. Ik voelde me niet alleen persoonlijk aangesproken, want het overgrote deel van mijn leven was ik een van 'die mensen', maar ik vond het ook erg respectloos naar de mensen toe over wie het ging. De andere kant van het verhaal, en dat weet ik ondertussen wel zeker, is dat er een oprechte betrokkenheid, bezorgdheid en goedheid van uitgaat.

Het is omdat een collega mijn ongemakkelijke gevoel deelde, dat ik de zaal niet verliet. Bovendien was ik wel gewend aan het gevoel dat veel van wat besproken wordt met betrekking tot de meer kwetsbare burgers onder ons, vanuit een zekere realiteit gebeurt die ver afstaat van de realiteit van die kwetsbare burger. Maar toch. Ik ging erover in gesprek met onze directeur. Enkele maanden daarvoor had ze met mij een spannend gevoel gedeeld en dat had veel opgebracht. Dus ik waagde de gok, de veiligheid was er. Ik stelde haar de retorische vraag of we de methode het jaar daarop niet konden omdraaien: een groot aantal mensen uit achterstandswijken bij elkaar zetten en hen vragen wat moet veranderen in de wijken van de 'hooggeleerden'. Ik zag er een goede denkoefening in. Want, hoeveel aanbevelingen denken jullie dat zullen

opgevolgd worden? Inderdaad, nul. Vanwaar dan het idee dat we zonder de mensen over wie het gaat erbij te betrekken tot weloverwogen aanbevelingen komen, die ook nog eens braaf opgevolgd zullen worden? Ondanks alle goede bedoelingen waren het de hoopvollen die gingen besluiten over de hooplozen.

The whole system in a room

De tweede ervaring die ik met jullie wil delen, is die van het eerste advies waar ik aan werkte, *Herstel begint met een huis*. Destijds een door staatssecretaris Blokhuys aangevraagd advies. Het aantal dakloze mensen – en ik spreek met enige reden van dakloze mensen en niet van de dehumaniserende term daklozen – is de laatste tien jaar verdubbeld. Afhankelijk van de definitie, en wie je dus telt als dakloos persoon, is het aantal denk ik meer dan verdubbeld. Feit blijft dat de staatssecretaris ‘zich een hoedje geschrokken is van de cijfers’. Ik op mijn beurt schrok me een hoedje van het feit dat de staatssecretaris zich een hoedje schrok. Naar mijn ervaringen, zowel vanuit de opvang als vanuit het burger in een grote stad zijn, was al lang duidelijk dat er iets niet snor zat wat betreft de toename van het aantal dakloze mensen.

Er werd een advies aangevraagd en zoals dat dan gaat spraken we met experts: beleidsmedewerkers, bestuurders, wethouders en noem maar op. Dat noemen we ‘the whole system in a room’. Logischerwijs is die ‘room’ een grote zaal op het ministerie van VWS. Ik opperde het idee om de bijeenkomst bij een opvanglocatie te laten plaatsvinden. Zo gezegd, zo gedaan.

Het was een erg vruchtbare ochtend, waarbij we enorm veel inzichten ophaalden, vanuit het systeem, maar ook van een aanwezige ervaringsdeskundige. Wat mij opviel was dat men geschokt was door diens verhaal, terwijl vanuit mijn ervaringen het verhaal allesbehalve zo schokkend was. Het was niet aangenaam, maar het was ook geen verhaal van totale hopeloosheid. Wat me ook opviel was dat

een aantal van de aanwezigen, ondanks hun positie in beleid en uitvoering, voor het eerst in een maatschappelijke opvang aanwezig was. Andermaal had ik er een ongemakkelijk gevoel bij.

Hoe dan?

Dan de derde ervaring. Vanuit het advies over dakloosheid was het ons als RVS duidelijk geworden dat bestaansonzekerheid een grote rol speelt in sociale uitsluiting, waar dakloosheid een extreme uiting van is. Ruim een kwart van de Nederlanders heeft op een of andere wijze geen zekerheid in basisbehoeften als wonen, inkomen, werk, dagbesteding en gezondheid. Kort door de bocht is de analyse dat eens men in bestaansonzekerheid verkeert, er weinig nodig is om echt door het ijs te zakken. En dat eenmaal door het ijs gezakt de door het systeem aangeboden hulp vaak geen hulp is, het leven zodoende nog complexer wordt en de veronderstelde zelfredzaamheid van mensen zo nog meer onder druk gezet wordt. Terwijl vragen om hulp in principe al een uiting van een gebrek aan zelfredzaamheid is. Blijkbaar wordt dat niet zo gezien.

Alvorens we besluiten tot een advies, wordt er binnen de raad gediscussieerd over de invalshoek, de urgentie en mogelijke oplossingsrichtingen. Wat mij daarbij erg opviel was dat de discussies snel een abstract niveau krijgen en het denken over het systeem de bovenhand heeft. Dat is vanuit de functie van de raadsleden erg begrijpelijk. Hun taak is namelijk adviezen publiceren die bijdragen aan de goede werking van het systeem.

Mijn ongemakkelijke gevoel werd echter urgenter dan ooit. Want weinig is in het leven zo concreet als bestaansonzekerheid, of dan toch voor diegenen die eronder te lijden hebben. Het zal jullie niet verbazen dat de kans dat de raadsleden eronder te lijden hebben of ooit hebben gehad relatief klein is, en zeker niet gedurende een lange periode in hun leven. Dat is niet iets dat tegen hen spreekt, allesbehalve, maar het maakt dat systeem-

denken de realiteit van het dagelijkse leven in discussies over bestaansonzekerheid dreigt te verdringen.

Ik had het er moeilijk mee. Waar bleef de mens om wie het gaat? Waar waren de hooplozen in deze discussies? In een gesprek, tijdens een biertje met een collega, legde ik mijn ongemakkelijke gevoel uit. Mijn idee was dat het helemaal nog niet het moment was om te adviseren over het thema, maar dat we de zaken radicaal – en dat radicale is de crux – moesten omkeren: starten bij de mensen om wie het gaat. Dat betekent letterlijk en figuurlijk, met foto's dus, inzichtelijk maken hoe bestaansonzekerheid eruitziet. Want zoals eerder gezegd: bestaansonzekerheid is niet abstract, het is concreet en trekt een wissel op het welbevinden en de gezondheid van mensen. En wanneer het voor een groot aantal mensen dagelijkse realiteit is, trekt het zelfs een wissel op de samenleving als geheel. Het tast de veerkracht aan.

Geef ervaringskennis geen aparte rol, maar wel een prominente plek in de organisatie

Ik wilde met andere woorden de hooplozen een podium bieden, om zo een frame te creëren waarbinnen de raad de discussie verder kon voeren. Als het ware dus een kader van ervaringen schetsen, waardoor het abstracte op een later tijdstip binnen het concrete geplaatst kan worden. Of anders gezegd: de raad helpen begrijpen hoe dat concrete eruitziet.

Ik had het niet verwacht, maar het voorstel werd snel omarmd door de raad. We mochten starten met het vormgeven van een boek waarin we veertien mensen die in bestaansonzekerheid leven of geleefd hebben aan het woord

laten komen. We hebben daarbij slechts één vraag gesteld: hoe dan? Het resultaat was een waterval aan verhalen, frustraties, ervaringen en verdriet, opgetekend in het boek *Gezichten van een onzeker bestaan*. En zonder het toen nog te beseffen heeft het een lans gebroken voor ervaringskennis binnen beleid en ver daarbuiten.

Gapende kloof

Deze drie ervaringen – de werkconferentie, het advies *Herstel begint met een huis* en het boek *Gezichten van een onzeker bestaan* – waren voor mij persoonlijk de grootste uitdaging om te kunnen meedoen. Immers, ik wilde de werkconferentie verlaten omwille van mijn ongemakkelijke gevoel; wanneer de 'whole system in a room' zat, voelde ik me vervreemd van dat systeem. En de abstracte discussies over de concrete realiteit van bestaansonzekerheid plaatsten me terug in de tijd toen ik fietste van nachtopvang naar universiteit. De kloof tussen hoopvollen en hooplozen voelde als gigantisch aan. Wat ik toen dacht bleek in deze zaken realiteit te zijn: het zijn de hoopvollen die – ondanks dat ze soms heel ver van de leefwereld van de hooplozen staan – er beleid op maken. Het zijn de hoopvollen met macht over de hooplozen die net als dikwijls bij de universiteitsstudenten, vaak niets afweten van het bestaan van de hooplozen.

Kortom, mijn werk bij de RVS heeft het gevoelde verschil tussen de hoopvollen en hooplozen van destijds in Antwerpen bevestigd. En het verschil is groot. Maar is het verschil ook problematisch? Ikzelf ben van mening van wel. Want ondanks alle goede bedoelingen en ondanks alle pogingen om de laatste jaren de verschillen te verkleinen, blijven ze groot en worden ze op verschillende terreinen nog groter. Bijkomend zien we polarisatie en een afbrokkelend vertrouwen in elkaar. Misschien zijn deze zaken niet een-op-een te relateren, maar ze niet behandelen lijkt niet langer logisch. Bovendien, wat hebben we te verliezen als we ze wel behandelen?

Van kloof naar brug

Het is hier waar het belang van ervaringen op speelt. Want wat mij heel duidelijk werd, is dat het systeem dan wel over heel veel kennis van het systeem beschikt en dat die kennis ook erg hard nodig is, maar ook dat het systeem niet over ervaringen beschikt uit de leefwereld waar beleid voor wordt gemaakt. Begrijpen hoe het leven kan inhakken op kwetsbaren is niet hetzelfde als weten hoe dat dan voelt.

Als hoopvolle mag je dan wel beslissen over de hooplozen, maar kan je ook beslissen voor de hooplozen? Is wetenschappelijke of professionele kennis voldoende om van mogen naar kunnen te gaan? Want tussen goede bedoelingen van beleid en de uitwerking van datzelfde beleid zit vaak een grote kloof. Kan ervaringskennis binnen het systeem ons helpen om de kloof tussen systeemwereld en leefwereld te overbruggen? En hoe dan?

Om daar een antwoord op te vinden is het van belang die kloof tussen de twee verschillende werelden te onderzoeken. Dat onderzoeken doe ik vanuit de systeemwereld. De wereld waarin ik me binnen die Haagse torens bevind en waar beleid wordt gemaakt, of in mijn geval: waar over beleid wordt geadviseerd. Daarvoor wil ik het met jullie hebben over waarom arme mensen ongezonde keuzes maken, over broccolipaternalisme en over de eeuwige poetsvrouw.

Waarom maken arme mensen ongezonde keuzes?

Het bestaan van de kloof, van de twee verschillende werelden, wordt wat mij betreft vooral duidelijk met de beelden die we over elkaar hanteren. Denk aan de zogenaamde stroperigheid van de Haagse torens. Dat is een beeld dat naar mijn mening niet volledig klopt. Uiteindelijk gaat het over hardwerkende ambtenaren, met uiterst goede bedoelingen die zorgvuldig willen omgaan met hun taak.

Problematischer is het beeld in de omgekeerde richting. Immers, mensen aan de

'verkeerde' kant van de kloof zijn in hun kwetsbare positie veelal afhankelijk van het beleid. Als dat beleid is gestoeld op verkeerde aannames, kan dat fout uitpakken. Maar het kan ook beleid om niets worden, simpelweg omdat het niet zal beklijven.

Neem preventie. Momenteel is dat een hooggewaardeerd ideaal binnen beleid omtrent zorg. Want preventie heeft het in zich om zorgkosten te drukken en zo bij te dragen aan de houdbaarheid van ons zorgstelsel. En voor diegene die vinden dat gezondheidsverschillen onrechtvaardig zijn, heeft preventie het in zich om rechtvaardigheid te brengen. Dat zorgt dan voor preventieakkoorden, beleid en onderzoek. Allemaal uitgevoerd door goedbetaalde professionals voor wie die akkoorden en onderzoeken veelal niet van toepassing zijn. Want het zijn precies zij die al gezond leven, veelal niet roken, voldoende bewegen et cetera. Het zijn zij die de boodschappen vanuit de overheid met betrekking tot gezond leven hebben opgepikt, vermoedelijk omdat ze de overheid zijn en het dus hun eigen boodschappen betreft. Het uitgangspunt is dan dat mensen lager op de sociaal-maatschappelijke ladder ongezonder keuzes maken.

Laat me een voorbeeld geven om dat uitgangspunt ter discussie te stellen. Stel je hebt je vanochtend overslapen. In de trein moest je een hele tijd staan en op kantoor was je te laat voor die belangrijke meeting. De rest van de dag kom je niet lekker in je vel te zitten en wanneer ook je laptop besluit ermee op te houden is de maat vol. Dat die ene collega weer die ene vervelende opmerking maakt, helpt natuurlijk ook niet. Onderweg naar huis krijg je nieuws dat een van je kinderen heeft gevochten op school en eenmaal thuis ligt er een blauwe enveloppe op de deurmat. Zevenhonderd euro lichter, nog voor je goed en wel aan de keukentafel plaatsneemt. Je man komt thuis, maar is de boodschappen vergeten. Spaghetti dan maar, maar die brandt aan. Wanneer de klok negen slaat, de man de kroeg induikt en je kinderen het bed in, neem je enkele glazen wijn met een stuk pure chocolade.

Het gaat in tegen al je gezonde gewoontes, maar het biedt je wel de ruimte om het hoofd even leeg te maken, in de wetenschap dat er morgen een nieuwe dag met nieuwe kansen aanbreekt.

Als we in dit verhaal collega's vervangen door bijstandsambtenaren, de school van de kinderen door de jeugdzorg, de man door een vechtscheiding, de belastingbrief door zeven aanmaningen en twee boetes en de aangebrachte spaghetti door een halfleeg pakketje

De enige reden waarom die nachtopvang er is, is dat niemand in de straat zit te wachten op junkies

van de voedselbank, weet ik oprecht niet of twee wijntjes en een reep chocolade nog voldoende zijn om geloof te hebben in morgen als een nieuwe dag met nieuwe kansen. Zeker niet wanneer je van tevoren weet dat morgen veel op vandaag lijken zal.

Dat in zulke situaties het gezonde gedrag niet bovenaan de prioriteitenlijst staat, moge duidelijk zijn. De vraag is echter of dat betekent dat de persoon in kwestie ongezonde keuzes maakt. In hoeverre is er sprake van keuzes en in hoeverre zijn ze ongezonder dan de druk op de zelfredzaamheid die ervaren wordt? En is dit niet gewoon het gedrag dat we na een stressvolle dag zelf vertonen? Blijkbaar kunnen we meer begrip opbrengen als het over hoopvollen gaat, want begrijpelijk na zo'n rot-dag, maar hebben we al snel een hard oordeel over ongezonde keuzes zonder inachtneming van de context als het over hooplozen gaat.

Voor beleidsmakers zou dit evenwel moeten betekenen dat preventie niet altijd gericht is op het bevorderen van een gezonde levensstijl of op het interveniëren in gedrag, maar

op achterliggende structurele factoren die het ook verdienen om aangepakt te worden. De interventies bedacht vanuit een normen- en waardenpatroon eigen aan het leven van de hoopvollen, kunnen zo wereldvreemd uitpakken voor de hooplozen. Als het dogma is dat arme mensen ongezonde keuzes maken, dan lijkt het logisch om vragen te stellen over de aanleidingen van keuzes en daar interventies bij te bedenken. Keuzes zijn evenwel ook een afgeleide van de achterliggende oorzaak, namelijk de armoede, de druk op zelfredzaamheid en het verlies aan autonomie die ervaren worden.

Broccolipaternalisme

Op een bepaald moment, wanneer beslist is welke wijken eerst aan de slag gaan met de preventiegelden, worden er zogenaamde ronde-kennistafels georganiseerd. Veelal zijn het beleidsmedewerkers, bestuurders van stichtingen, goedbetaalde zzp'ers en beroepsverbinders of procesbegeleiders die hieraan deelnemen. De rol voor mensen uit de wijk zelf is meestal miniem.

Een van die mensen aan de kennistafel komt uiteraard met het idee van gezonde voeding als een wezenlijk onderdeel van preventie. Nu is er uiteraard niets mis met gezonde voeding. Vanuit een normen- en waardenpatroon waarbij je de mentale fitheid hebt en de middelen om gezonde voeding als prioriteit in je leven op te nemen, is dat best begrijpelijk. Zo vindt de dame die met gezonde voeding aan de slag gaat vergeten groenten ook wel wat. Zo gezegd, zo gedaan. De actie is dan aan de kinderen uitleggen dat broccoli goed is voor je vitamineopbouw en dat pastinaak veel lekkerder is dan je op het eerste zicht zou denken.

Problematisch aan dit verhaal is echter dat veel van deze kinderen op die basisschool zonder ontbijt naar school komen. Dat maakt van de broccoli een beledigende broccoli en van de pastinaak een totaal van de realiteit losgezongen idee. En natuurlijk, ik snap

ook de bedoeling daarachter. Maar zouden simpelweg een banaan en een bakje yoghurt niet beter zijn? Die kunnen immers na de voedingspreek uitgedeeld worden, waardoor de kinderen kunnen eten én proeven. En ik weet niet of jullie het weten, maar de gemiddelde melktand valt uiteen bij het kauwen op een rauwe pastinaak.

Eeuwige poetsvrouw

Verkeerde beelden kunnen dus verkeerd uitpakken. De vraag is dan of er structuren zijn die de beelden, en logischerwijs dus ook de uitpak ervan, in stand houden. Ik vertelde hoe verbolgen ik was dat ik voor babbelen en koffiedrinken plots tweeduizend euro netto verdiende. Dat ligt ondertussen ver achter me. Ik verdien nu beduidend meer en krijg steeds vaker de mogelijkheid om mezelf verder te ontwikkelen. Zo kan ik naar mijn directeur bellen en bijvoorbeeld vragen of ik een proefschrift mag schrijven. Waarschijnlijk kan ik het onderzoek voor mijn proefschrift combineren met een onderzoek voor mijn werkgever. Daardoor wil men vermoedelijk in de kosten delen. Bijkomend zal ik een universiteit vinden die me gezien mijn huidige functie zonder veel aarzelen de kans wil geven en eveneens aan de kosten wil bijdragen. Optelsom is dat ik mogelijk tijdens betaalde werkuren en zonder een grote persoonlijke investering me verder kan ontwikkelen en enkele jaren later kan promoveren.

Wat me echter opvalt in de laatste jaren van mijn carrière is dat de poetsvrouwen steeds dezelfde blijven. Daarmee bedoel ik: aan de poetsvrouwen vragen we helemaal niet of zij bijvoorbeeld betaald een hbo-opleiding willen doen, inclusief vrije uren om te studeren en colleges te bezoeken. Dat terwijl de persoonlijke en maatschappelijke winst bij het investeren in de ontwikkeling van de poestvrouw vele malen hoger is dan het investeren in een hoogopgeleid persoon als mezelf. Niet dat elke poetsvrouw hbo moet gaan doen, maar het wordt haar simpelweg niet gevraagd. Als

zij iets aangeboden krijgt, is het ten behoeve van haar functie, niet ten behoeve van haar persoonlijke ontwikkeling.

In de praktijk komt het er pijnlijk op neer dat hoe lager de functies, hoe gekleurder het personeelsbestand. Hoe lager de functies, hoe minder gesprekken met de beleidsmedewerkers. Hoe lager de functie, hoe groter de kans dat het voor eeuwig is. Maar ook, en dat is nog belangrijker volgens mij, dat voor diegenen die op eigen houtje de klim weten te maken, het verschil tussen vroeger en nu gigantisch is. Net als de struggles die ik heb ondervonden bij mijn eigen kantoorbaan, zullen ook zij die ondervinden. Ze zullen een nieuwe wereld binnenkomen. De hamvraag is echter: krijgen we hetzelfde beleid van 'revolving doors' als binnen de hr-afdeling die over ontwikkelingsbudgetten gaat de meerderheid van de medewerkers langdurig poetsvrouw is geweest? Is het niet wie al heeft, krijgt nog meer?

De rol van ervaringskennis

Deze voorbeelden zijn anekdotisch, maar ze leggen denk ik wel een systematiek bloot die we moeten adresseren, anders zal beleid verkeerd blijven uitpakken en zullen de ervaringen niet hun weg richting het systeem vinden. Dat vraagt wat van ons allemaal. Ik hoop te hebben aangetoond dat de beelden die we over elkaar hanteren en de structuren die we organiseren, de kloof eerder bestendigen dan verkleinen. En dat we daardoor allesbehalve efficiënt omgaan met de maatschappelijke en persoonlijke kwaliteiten waarover we beschikken. Het gebruiken van ervaringsdeskundigen zit dan wel al jaren in de lift, toch blijkt dat niet voldoende. Volgens mij is dat omdat we het niet moeten hebben over ervaringsdeskundigheid, maar over ervaringskennis.

Het voorbeeld over waarom arme mensen blijkbaar ongezonde keuzes maken, maakt duidelijk dat de hoopvollen beelden hanteren vanuit hun eigen wereld van normen en waarden, terwijl de context van de hooplozen sterk

kan verschillen. Zonder die context in acht te nemen, zal beleid nooit volledig beklijven.

De beledigende broccoli is een concreet gevolg van het hanteren van verkeerde beelden. Het toont aan dat wanneer we de context niet evalueren alvorens we interveniëren, interventies verkeerd dreigen uit te pakken of zelfs dreigen te beledigen en te vernederen.

Sociale mobilisatie is veel meer dan simpelweg een romantische stijging op de maatschappelijke ladder

Het is de homogeniteit van de groep hoopvollen die de homogeniteit van de groep hooplozen bestendigt. Dat zorgt voor structuren die de overbrugging moeilijker maken dan daadwerkelijk nodig is, zoals bij de poetsvrouwen het geval is. Net dat maakt dat ervaringskennis volgens mij van veel groter belang is dan ervaringsdeskundigheid. Ervaringsdeskundigheid is het krijgen van spreektijd, ervaringskennis is het verkrijgen van articulatiemacht.

De slotvraag die ik wil beantwoorden is wat nodig is om ervaringskennis een meer prominente plek te geven in de vormgeving van beleid én uitvoering teneinde de kloof te overbruggen. Ik zal, zoals gezegd, mezelf hierbij als startpunt nemen. Waarom was ik geïrriteerd op die werkconferentie? Waarom voelde ik me zo ongemakkelijk bij de 'whole system in a room' en bij de ervaringsdeskundige met zijn niet zo – met alle respect en bewondering voor diens moed – hopeloze verhaal? Waarom vond ik dat we bij de concrete realiteit van bestaansonzekerheid en dus bij de mensen over wie het gaat, moesten beginnen? In al die gevallen is het antwoord: ik ben ruim dertig jaar zelf een hooploze geweest.

Ik ben die mensen

Op de werkconferentie voelde ik me aangesproken. Omdat het ging over waar ik vandaan kom en waar 'mijn mensen' nu nog steeds wonen. Voor mij ging het niet over 'die mensen', nee, het ging over 'mijn mensen' en niemand in de zaal die daar rekening mee hield. Logisch, want ik zat bij hen in die zaal en ik moest dus wel een van hen zijn. Maar in wezen ben ik ruim dertig jaar iemand geweest die bij 'die mensen' hoorde die altijd maar moeten veranderen en niets wilden begrijpen. De luttele vijf jaar die ik op dat moment hoogopgeleid was, veranderde daar niets aan. Mijn ervaringen als hooploze stonden diametraal tegenover het geluid dat de hoopvollen lieten horen over de hooplozen. Een spagaat van jewelste.

Het eerste advies waar ik aan werkte, *Herstel begint met een huis*, was ironie ten top. Eindelijk had ik mijn weg naar boven gevonden, in een eervolle baan als adviseur van de overheid. Eindelijk was ik het hooplozen-bestaan zowat definitief ontvlucht en ik werd in de geschiedenis gekatapulteerd. De baan die ik in Antwerpen had, deed ik niet op basis van diploma's, maar op basis van ervaringen. Ik vergeet nooit dat tijdens het sollicitatiegesprek een diploma er echt niet toe deed, maar dat wel de vraag gesteld werd of ik ervaring had met verslavingen, met problematisch druggebruik, met sociale uitsluiting, met dakloosheid, met geweld et cetera. Zonder ervaringen op dat terrein zat je daar gewoon niet op je plek, want het ging niet over het verlenen van hulp, maar om het voorkomen van het onherstelbare.

Nu zat ik als adviseur in een 'room with the whole system' waarin dakloosheid gereduceerd werd tot beleidsprobleem. Waarbij een ervaringsdeskundige voor een cadeaubon zijn verhaal kon doen. Waarbij mij door een professor verteld werd hoe erg het allemaal niet is, die dakloosheid. En waarbij ik diep van binnen schreeuwde dat ik het beter weet dan die professor, maar het niet durfde te zeggen. Ik wilde niet zielig overkomen.

Het boek *Gezichten van een onzeker bestaan* is in die zin een laf boek. Het was een manier om te vertellen wat ik vertellen wilde zonder het zélf te moeten vertellen. Het was het inzichtelijk maken van concrete ellende zonder het over mijn ellende te moeten hebben. Maar bovenal was het een oprechte poging om de geringe macht die ik als adviseur had, in te zetten ten behoeve van 'mijn mensen'. Mijn mensen over wie zoveel gezegd wordt, maar die zo weinig het woord krijgen. En het is niet omdat ik ervaringsdeskundige zou zijn dat ik bij machte was om het voorstel tot het boek uit te werken. Nee, dat was omdat ik binnen een homogene groep ervaringskennis heb weten in te brengen, subtiel, zonder het al te expliciet over mijn eigen ervaringen te hebben, maar door ze te laten gelden als een wezenlijk onderdeel van de adviseur die ik ben. Ik had, hoe gering ook, als hooploze een zekere articulatiemacht weten te bekomen.

Vanuit deze wetenschap kan ik de slotvraag openlijk beantwoorden: wat is nodig om, op basis van de vaststelling van het gebruik van verkeerde beelden en de heersende homogeniteit, ervaringskennis een meer prominente plek te geven in de vormgeving van beleid én uitvoering teneinde de kloof te overbruggen? Het antwoord zit hem in de vraag: het aanpassen van die beelden en het werken aan diversiteit. Zodat mensen met ervaringen articulatiemacht bekomen.

Ontmoeting

Wat betreft die beelden is het nodig om elkaar weer te ontmoeten, echt te ontmoeten. Zodanig dat die ontmoeting niet van korte duur is — de ervaringsdeskundige bij 'the whole system in a room' — maar langdurig en onderdeel van het geheel van werkzaamheden. Dat betekent op zich dan weer niet dat we ervaringsdeskundigheid 'as such' moeten laten vallen, maar dat het van belang is om dichterbij de ervaringen te komen dan de rol die ervaringsdeskundigen kunnen spelen.

Als we nu bijvoorbeeld een onderzoeksvraag formuleren met betrekking tot achterstandswijken, wordt die geformuleerd door onderzoekers. Dat klinkt logisch, maar wordt dan onderzocht wat beleidsmakers en onderzoekers van belang vinden vanuit hun normen- en waardenpatroon: waarom maakt men ongezonde keuzes? Of wordt onderzocht wat voor de bewoners in kwestie vanuit hun normen- en waardenpatroon van belang is?

En hoe logisch is het dat wanneer we ingrijpende veranderingen doorvoeren in wijken, we niet optimaal gebruikmaken van de kracht in die wijken? Is het denkbaar dat we in goede wijken veranderingen doorvoeren zonder inspraak en protest van bewoners? Ik denk het niet. Dat wil echter niet zeggen dat het niet protesteren van bewoners in minder goede wijken het goedkeuren van veranderingen is.

Het brengt kwetsbaren in een onveilige positie als hun ervaringen niet serieus worden genomen

Misschien is het wel de aanvaarding van de rol van hooploze, die ze geïnternaliseerd hebben zodat ze zelf niet weten wat voor hen het beste is. Of erger nog, misschien is het berusting in het lot van machteloos zijn. Ze mogen toch nooit meedoen.

Een machteloosheid die zich op enkele rare vlakken uittekent bovendien. Want hoe komt het dat als we ontmoeting organiseren tussen bijvoorbeeld gemeenteambtenaren en organisaties ten behoeve van mensen in een achtergestelde of kwetsbare positie, er geen subjecten van die organisaties aan tafel zitten? Hoe komt het dat we in subsidieverantwoordingen nooit lezen wat de ervaringen van de

gebruikers van producten of diensten van maatschappelijke organisaties zijn?

Veiligheid en dialoog

Wanneer ik deze voorbeelden noem, roepen ze veelal dezelfde reacties op. Immers, men mag naar verluidt wel meedoen, maar het zit hem in het kunnen. De professionals hebben geen tijd om het te organiseren, zij kunnen hier dus niets aan veranderen. Of de mensen over wie het zou moeten gaan, kunnen niet meepraten op het betreffende niveau.

Als we ervaringskennis serieus willen nemen, zullen we er én tijd voor moeten vrijmaken én voor moeten zorgen dat mensen kunnen meepraten. Dat betekent dat we hen in staat stellen op een gelijkwaardige manier deel te nemen aan de opstelling, de uitvoering en de evaluatie van plannen. Maar het betekent ook hen benaderen als mens en niet als drager van het probleem dat ze hebben. Want wees eerlijk: als je als persoon in armoede veelvuldig hoort en leest dat arme mensen domme dingen doen of ongezone keuzes maken, kan je dan nog in gelijkwaardigheid plaatsnemen aan tafel?

Ontmoeting vraagt om veiligheid en om dialoog. Dat betekent het kunnen loslaten van de eigen wereldbeelden en eigen mensbeelden. Dat kan schuren, want als de homogene groep hoogopgeleiden hun professionele en of wetenschappelijke kennis moeten loslaten, brengt hen dat in een onveilige positie. Net als het kwetsbaren in een onveilige positie brengt wanneer ervaringen niet serieus genomen worden.

Nu lijken de beide soorten kennis – cognitief versus ervaring – aparte domeinen, die uiting krijgen in de rollen van professional versus ervaringsdeskundige. Logischer is het om van deze aparte rollen een venndiagram te maken, waarbij er een overlap is. Dat wil zeggen, professionals, maar ook professionals met ervaringskennis. Dus niet langer een aparte rol, maar een prominente plek voor ervaringskennis in de organisatie. Denk

hierbij aan mijn sollicitatieprocedure bij de nachtopvang voor dakloze verslaafde mensen in Antwerpen. Of vergelijk het als je wil met de eis van 'ervaring in...' of 'het beheersen van'. Waarom is ervaring met het gebruik van diensten of producten binnen een overheidsarrangement geen pre?

Ervaringskennis als diversiteitsvraagstuk

Maar hoe maak je dat venndiagram? De enige optie is momenteel om net als ikzelf als hooploze trachten een diploma te bekomen. Immers, dat diploma is je toegangspoort tot het mogen meedoen. Als dan de nodige veiligheid geboden wordt om je eigen ervaringen op tafel te leggen, zoals ik de veiligheid geboden door onze directeur voelde, is dat een onverwachte pre. Hiermee leggen we de verantwoordelijkheid wel volledig bij het individu. Terwijl het hier in principe gaat om een diversiteitsvraagstuk: hoe kan je voorbij logisch klinkende structuren – zoals een diploma – toch andersoortige kennis in je organisatie brengen?

Kunnen we niet starten met mensen rekruteren die ervaringen hebben op een bepaalde manier, en vanuit de ervaring hen een diploma laten behalen? Zoals we dat nu bijvoorbeeld doen bij verschillende traineeships binnen publieke organisaties? Geen toegang door een diploma, maar door ervaringen. En van daaruit bouwen aan een nieuwe toekomst. Want moeten we willen dat iemand die dakloos is geweest, en die zijn ervaringen daaromtrent wil inzetten, enkel en alleen zichzelf kan en mag identificeren met die dakloosheid? Oftewel: kunnen we de poetsvrouw niet het ontwikkelbudget geven dat aan mij als hoogopgeleide is voorbestemd?

Dat brengt me bij het slotpleidooi van deze lezing. Want het aanpassen van beelden en het werken aan ervaringskennis als zijnde een diversiteitsvraagstuk, beantwoordt vooral de vraag van het mogen meedoen. Maar ook het kunnen meedoen vraagt veel, van beide partijen in het venndiagram. Vanuit mijn eigen

ervaringen kan ik zeggen dat het enorm moeilijk is je aan te passen aan een nieuwe wereld. Je spreekt de taal niet, kent de gewoonten niet en houdt er andere normen en waarden op na. Dat moet je allemaal leren. Dat maakt van sociale mobilisatie veel meer dan simpelweg een romantische stijging op de maatschappelijke ladder. Het is een verandertraject dat bol staat van confrontaties met jezelf. Maar bovenal is het eenzaam.

Een confrontatie die ik vandaag ook erg voel. Immers, ik sta hier voor jullie, waarschijnlijk krijg ik straks applaus voor mijn uiteenzetting, maar ik ben me er terdege van bewust dat jullie tijdens mijn tijd als hooploze, letterlijk en figuurlijk over me heen zouden zijn gelopen. Jullie zouden me geen vijftig cent gegeven hebben. Maar nu heb ik

articulatiemacht. Ik mag hier voor jullie staan en jullie luisteren naar mij. Of ik het kon, is straks aan jullie om te beoordelen. Het was alvast mooi en eervol, waarvoor dank, maar het is ook frustrerend om te weten welk pad ik heb moeten afleggen om dit te mogen doen. Dat wens ik weinig mensen toe. Vandaar dat ik alvorens over te gaan tot waardering graag tien seconde stilte zou willen. Om erbij stil te staan dat de hooplozen hier niet aanwezig zijn. Deze stilte is voor hen.

Deze tekst is een licht bewerkte versie van de Participatielezing 2022 van Movisie die op 25 maart werd uitgesproken door Tim 'S Jongers. De lezing is ook opgenomen in: Tim 'S Jongers, 'Beledigende broccoli. Over de ervaringskennis van kwetsbare mensen', Van Gennep 2022.

Kapitalisme en vrijhandel houden dictators niet tegen

Een heroriëntatie op onze buitenlandpolitiek is noodzakelijk. Moreel en strategisch moeten andere keuzes worden gemaakt dan de afgelopen decennia gebeurde. De oorlog in Oekraïne en de machtsopbouw van China bewijzen dat de scheiding tussen handel en politiek onhoudbaar is.

RICK VAN DER PLOEG

Hoogleraar economie aan de Universiteit van Oxford en universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

We leven in een onzekere wereld met legio geopolitieke uitdagingen. De hegemonie van Amerika komt tot een einde. China wordt steeds machtiger, niet alleen economisch maar ook technologisch en geopolitiek.

Het tijdperk van liberalisering en het kapitalisme van de vrije markt hapert, ondanks de voorspellingen van Francis Fukuyama in 1992 dat dit tijdperk geleidelijk opgeld zou doen in het gros van de wereld. De liberale democratie wordt in steeds meer landen afgewezen. Het populisme rukt op en steeds meer mensen verlangen naar het einde van de globalisering. Vrijhandel staat ter discussie vanuit milieuoogpunt, of omdat we op allerlei manieren verbonden zijn via handel met duistere regimes en dictators. Sinds de oorlog in Oekraïne en de corona-pandemie wordt deze verbondenheid steeds stelliger ter discussie gesteld, zeker als men van Rusland afhankelijk is voor gas, staal en voedsel.

Meer dan de helft van de wereld leeft onder een autocratisch regime. Autocratische regimes zoals Rusland en Saoedi-Arabië onderdrukken hun volk en gebruiken gas- en

olieopbrengsten om de bevolking net genoeg te geven om niet in opstand te komen. Deze regimes nemen het niet nauw met de mensenrechten en de persvrijheid. Ook in Westerse landen rukt het populisme op, waardoor de Westerse democratie en de rechtsstaat steeds meer onder druk komen te staan.

De explosie van technologische mogelijkheden stimuleert de welvaart, maar heeft schaduwkanten. Twintig jaar geleden dachten velen dat de opkomst van nieuwe sociale media, machine learning en nieuwe technologische mogelijkheden korte metten zouden maken met dictators en autocratische regimes. Landen als China en Rusland blijken echter perfect in staat om nieuwe technologieën, in combinatie met inperking van de persvrijheid, juist te gebruiken om hun eigen bevolking te onderdrukken en dom te houden. Minderheden en andersdenkenden worden opgesloten in gevangenissen, werkkampen of psychiatrische instellingen. Van het ideaal van een open samenleving is in deze landen geen sprake.

De kans op conflicten en oorlogen is groter geworden. De vraag is of deze kunnen worden

vermeden door intensieve handelsbetrekkingen en verdergaande economische integratie. Dat is wel lang het uitgangspunt geweest. De grondleggers van Europa meenden na de Tweede Wereldoorlog dat alleen door vergaande handelsbetrekkingen oorlog op het Europese continent kon worden afgewend. Internationale handel was een tussendoel: het hoofddoel was het bewaren van vrede in Europa.

Robert Schuman, de Franse minister van Buitenlandse Zaken, had het in 1950 over de constellatie van basisproductie in de vorm van een nieuwe autoriteit 'wiens besluiten Frankrijk, Duitsland en andere lidstaten zullen binden. Dat is de eerste concrete stap naar Europese federatie; imperatief voor het behoud van vrede'. In 1951 werd de Europese Kolen- en Staalgemeenschap opgericht en zes jaar later de Europese Commissie. De toenmalige president van de Europese Unie, Jacques Delors, zei: 'Mensen vergeten te vaak de politieke doelen van de Europese constitutie. Het idee van één munt komt voort uit de wens om samen in vrede te leven in Europa.'

Ook oud-premier Wim Kok was een groot voorstander van de Europese Unie omdat deze zou bijdragen aan het voorkomen van oorlog in Europa. Door te handelen met elkaar wordt het minder aantrekkelijk conflicten met buurlanden aan te gaan. Immers: gedeelde kwetsbaarheid vergroot het belang van de vrede.

Economische integratie in Europa behelst één markt voor goederen, één markt voor diensten, één markt voor kapitaal, één markt voor arbeid, één markt voor studenten en één gemeenschappelijke munt. Voor de integratie hadden Europeanen weinig keuze: studenten gingen naar de lokale hogeschool of universiteit en de supermarkten verkochten vooral lokale producten. Na de integratie was er veel meer keuze en steeg de welvaart; de armere lidstaten kregen een kans te convergeren naar het inkomensniveau van de rijkere lidstaten.

Ook andere delen van de wereld zagen in dat meer handel de kans op vrede verhoogt. Zo richtten Argentinië en Brazilië — destijds fragiele democratieën met potentiële onder-

linge conflicten over grondstoffen — in 1991 Mercosur op, de Zuid-Amerikaanse gemeenschappelijke markt. Hierbij was de gedachte conflicten te vermijden door wederzijdse afhankelijkheid.

Door de groeiende internationale handel zijn onze productienetwerken en aanbods-ketens enorm vervlochten geraakt. In de jaren zeventig ging de textielindustrie ten onder aan de goedkope invoer van T-shirts en spijkerbroeken uit China, Indië en andere landen. De outsourcing betrof volledige fabrieken en productieprocessen. Tegenwoordig wordt een veelheid aan kleine stukjes van het productieproces afgesplitst en uitbesteed aan een scala aan lage-lonenlanden. De aanbods-ketens die daaruit volgen zijn ongelooflijk vervlochten en gedetailleerd. Dit maakt internationale handel fragiel.

Adam Smith vertelt in zijn *Wealth of Nations* hoe moeilijk het was één speld te maken ten tijde van de industriële revolutie: 'Eén man trekt de draad, een ander trekt de draad recht, een derde snijdt de draad, een vierde maakt er een punt aan, een vijfde schuurt de bovenkant en maakt het klaar om de kop te maken, dat zijn twee of drie handelingen. Om de kop erop te zetten is nog een eigenaardige bezigheid. Het is zelfs handel om ze in de krant te zetten, te adverteren.' Tegenwoordig behelst de productie van bijvoorbeeld een mobiele telefoon duizenden verschillende taken, die in allerlei delen van de wereld zijn uitgezet. Er is sprake van vergaande specialisatie met internationale outsourcing van de kleinste onderdelen van het productieproces. De enorme economische vervlochtenheid betekent dat landen minder snel oorlog zullen voeren, want de economische schade van het afbreken van internationale handel inclusief het blokkeren van uitvoer en invoer is te groot.

Fantasia van de liberale wereldorde

De Pools-Amerikaanse journalist en historicus Anne Applebaum vatte vorig jaar de geloofsartikelen van het Westen samen door

te stellen dat, enerzijds, internationale handel onze handelspartners zou transformeren en dat, anderzijds, rijkdom ten gevolge van internationale handel een liberale orde tot stand zal brengen.¹ Kapitalisme zou de democratie versterken en de democratie zou vrede brengen. Onze liberale waarden, inclusief

Handel met een andere democratie is onvergelijkbaar met handel met een autoritair regime

vrijheid van meningsuiting, zouden in de hele wereld opgang doen. We moeten echter constateren dat deze geloofsartikelen een fantasie zijn gebleken en dat deze visie erg naïef was.

Kapitalisme en vrijhandel blijken onvoldoende om dictators en autarken te beteugelen. De democratische omwentelingen in 1989 hebben niet geleid tot een doorbraak van democratie en vrijheid in de wereld, eerder tot meer geweld en kneveling van de rechtsorde en de persvrijheid.² Populisme en xenofobie werden gevoed door de stellingname dat niet elk land wil worden zoals het Westen. Deze nadruk op de identiteit van het eigen volk werd de ruggengraat van het beleid van Trump, Orban en Poetin.

De Bulgaarse politieke wetenschapper Ivan Krastev merkte scherp op in de podcast *The Ezra Klein Show* van 26 april jongstleden dat handel met dictators ons land niet veilig maakt en dat het witwassen van geld van corrupte leiders het land niet beschaafder maakt maar ons corrumpert. In Engeland voelden Labour Party-politici als Tony Blair en Peter Mandelson zich 'intens relaxed' over stinkend rijke lieden en voerden jarenlang een open-deurpolitiek voor oligarchen met louche geld.

De duurste delen van Londen zitten vol met extreem rijke Russen en Chinezen die hun geld komen witwassen. Tevens proberen zulke oligarchen zich bij het establishment in te werken door voetbalclubs en kranten te kopen en musea en universiteiten te financieren. Helaas zijn niet de liberale waarden van het Britse parlement geëxporteerd naar corrupte landen met slechte mensenrechten, maar de corruptie van die landen heeft zich genesteld in Engeland en Europa.

Nederland is geen haar beter. De oorlog in Oekraïne toont aan dat de financiële en juridische adviseurs van de Zuidas zich hebben uitgeleverd aan de meest corrupte lui van Rusland, reeds vele jaren voor het begin van deze oorlog. Dit is net zo beschamend als dat Nederland schanierpunt van internationale drugshandel en belastingontduiking is.

Soorten handel

Uit wetenschappelijk onderzoek op basis van tientallen oorlogen en conflicten blijkt dat internationale handel de prijs van oorlogsvoering verhoogt en de kans op vrede vergroot. Het maakt verschil of het om bilaterale of multilaterale handel gaat.³ Voor twee landen die vervlochten zijn met bilaterale handelsbetrekkingen is het zeer kostbaar oorlog te voeren en daarom gebeurt dit relatief weinig. Want het eerste dat er gebeurt in een conflictsituatie is dat de handel in elkaar stort en de economie verslechtert.

Bilaterale handel is beter voor vrede dan multilaterale handel, omdat de kans op escalatie kleiner is voor landen met intens bilateraal verkeer.⁴ In dit licht is het interessant naar de buurlanden Rusland en Finland te kijken. Finland exporteert \$ 4 mrd naar Rusland, vooral koper en papier. Rusland exporteert ongeveer het dubbele naar Finland, vooral geraffineerde olie en nikkel. Dit suggereert dat er dus minder aandrang is bij Rusland om Finland binnen te vallen.

De laatste jaren worden weinig multilaterale vrijhandelsresultaten geboekt via de We-

reldhandelsorganisatie (WTO), alhoewel dit onder de charismatische directeur-generaal Ngozi Okonjo-Iweala kan veranderen. Tegenwoordig proberen landen vooral *regionale* handelsvoordelen binnen te halen.

Landen die vaak conflicten meemaken tekenen eerder zulke regionale vrijhandelsakkoorden. De kans dat landen waar de littekens van oorlogen uit het verleden nog vers zijn, zoals Oekraïne en Rusland, een regionaal handelsakkoord sluiten is evenwel klein. In dat geval moet men een aantal jaren wachten totdat de grootste pijn voorbij is en er een kans is om een regionaal handelsakkoord te sluiten. Tijdsperiodes van vrede kunnen worden gebruikt om regionale handelsakkoorden te sluiten en daarmee op langere termijn de kans op vrede te vergroten.

Identiteit versus eigen belang

Internationale handel leidt alleen tot vrede als deze voortkomt uit eigenbelang. Maar identiteit en het rechtzetten van historische verliezen kunnen het winnen van economische belangen. Poetin vindt dat Rusland een historische grootmacht is en dat Oekraïne op historische gronden deel van Rusland behoort te zijn. Daarbij leunt Poetin sterk op de Orthodox Russische kerk die de oorlog ondersteunt. De kerk en Poetin stellen dat ze opkomen voor alle Russen, ook de Russen die niet in Rusland wonen. Dat is Poetin meer waard dan de economische kosten van oorlogsvoering, zoals tekorten van essentiële levensbehoeften en een torenhoge inflatie.

Ook al zijn gewone Russen de pineut, de corrupte top profiteert ondanks de boycots, de kosten van oorlogsvoering en de pijn van een langdurige economische crisis. Dus Poetin en zijn kleptocratische vrienden vinden het niet zo erg dat ze een gefaalde staat zijn en accepteren dat de gewone Rus de klappen opvangt, zolang ze zelf maar aan de macht blijven. Russische miljardairs die Poetin niet steunen en te veel weten, worden om zeep gebracht.

In het Venezuela van Maduro zijn er in de periode tussen 2013 en 2019 zes miljoen Venezolanen gevlucht en is het rechtssysteem om zeep geholpen. Bovendien werden alle media dichtgegooid en alle vormen van vrije meningsuiting afgestraft met langdurige celstraffen. In Rusland is nu sprake van precies dit Maduro-model. Alleen door het Russische volk te onderdrukken en de waarheid te verdraaien is de oorlog in Oekraïne mogelijk.

Leidt vrijhandel tot liberale democratie?

Vrijhandel heeft in landen met autocratische regeringen niet geleid tot liberale democratieën met een sterke rechtsstaat. Zie bijvoorbeeld de schending van mensenrechten en slechte behandeling van de Oeigoeren in China, en het pijnlijke feit dat Westerse regeringen dit amper aan de kaak stellen uit angst voor economische represailles van China. Europa en het Verenigd Koninkrijk hebben het economisch belang altijd vooropgesteld.

We moeten vraagtekens zetten bij de Westerse nadruk op vrijhandel, zeker gezien het geopolitieke succes van China. China heeft immers consequent geïnvesteerd in de meest fragiele landen ter wereld, zoals Congo en in de rest van Afrika en Oost-Europese staten, via ontwikkelingshulp en in ruil voor schaarse grondstoffen. Zo verovert China al jarenlang geopolitieke macht, ook met het investeren in de nieuwe zijderoute, terwijl het Westen met haar vrijhandel en goedbedoelde ontwikkelingshulp vanuit het oogpunt van geopolitieke macht het onderspit delft. Let op: interdependentie van handel is iets anders dan afhankelijk zijn van de grondstoffen van een vijandige natie.

Verhouding met Rusland en China

Europa heeft zich afhankelijk gemaakt van Rusland. Onder aanvoering van de oud-kan-selier van Duitsland, Gerhard Schröder, heeft het geïnvesteerd in de gaspijplijn vanuit Rusland. Een onverstandige zet want er is geen

substituut voor gas in een pijplijn. Gas is niet zoals staal, dat via een andere route vervoerd kan worden. Bovendien is Nederland zo dom geweest Gazprom een belangrijke aandeelhouder te maken van onze strategische gasopslagplaatsen, zoals onder het Bergermeer, die niet gevuld kunnen worden zonder toestemming van Gazprom. Zo zijn we een geopolitieke speelbal geworden van Poetin die bereid is lidstaten te chanteren en af te straffen door toegang tot het gas te onttrekken.

Europa moet sowieso van het gas af vanwege onze klimaatdoelstellingen en de vereiste overstap naar groene energie (wind en zon). Europa moet dus investeren in groene opslag van energie (bijvoorbeeld waterstof) om zo verzekerd te zijn van energie als de wind niet blaast of de zon niet schijnt. Bovendien moet Europa de overstap maken naar elektrische voertuigen. Een groot geopolitiek risico is dat we een nieuwe afhankelijkheid krijgen van zeldzame mineralen en metalen die nodig zijn voor de productie van mobieltjes, elektrische auto's, magneten, enzovoorts. Een recent strategisch rapport van het Witte Huis constateert dat 60% van deze grondstoffen in handen van de Chinezen zijn.⁵ Westerse regeringen dienen hiervoor een langetermijnvisie te ontwikkelen om te voorkomen afhankelijk te worden van China voor deze grondstoffen.

Paul Krugman schreef dit jaar in de *New York Times* dat de relatie tussen internationale handel en vrede niet meer geldt.⁶ Hij geeft het voorbeeld van de katoenoorlogen in de VS. Het Zuiden van de VS durfde in 1861 oorlog te voeren omdat Engeland grote belangen had in de katoen, en men ervan uitging dat Engeland het Zuiden te hulp zou schieten. Maar Engeland bleef neutraal. Krugman stelt dat Poetin een soortgelijke inschattingfout maakt door te denken dat de Duitsers zo afhankelijk van het Russische gas zijn, dat ze Rusland zijn gang zouden laten gaan in de oorlog met Oekraïne. Dat hadden de Duitsers en andere Europeanen immers ook gedaan toen Rusland in 2014 de Krim inpikte. En ook voor het brute oorlogsgeveel in Syrië werd Poetin niet afgestraft.

Militaire hulp aan de Oekraïne kwam zeker in het begin van de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, niet van Europa. Gelukkig heeft Europa geleidelijk aan de urgentie ingezien van militaire hulp. Ondanks het kloeke optreden van Eurocommissaris Frans Timmermans, heeft Europa ook te weinig opgetreden tegen lidstaten zoals Hongarije, die slordig omgaan met de rechtsorde, vrijheid van de pers en de besteding van Europese gelden onvoldoende kunnen verantwoorden.

Internationale handel verhoogt de prijs van oorlogsvoering en vergroot daarmee de kans op vrede

De hamvraag is hoe om te gaan met China. Wat doet China als het Westen Rusland te veel zijn gang laat gaan? Is de kans dan groter dat China ook Taiwan annexeert? Misschien wel als het Westen ondanks grote economische en geopolitieke belangen toch weer slappe knieën krijgt. Als de Russische misdaden en overname van het Oosten van Oekraïne niet keihard worden afgestraft, krijgt China een vrijbrief voor toekomstige geopolitieke avonturen en invasies.

De vloek van grondstoffen

Grondstofrijke landen hebben een grote kans om autoritair of populistisch te worden.⁷ Er zijn uitzonderingen zoals Botswana. Maar Rusland, Saoedi-Arabië, Nigeria, Brazilië en Algerije verdienen goed door de verkoop van grondstoffen en kopen daarmee hun bevolking af en houden ze onder de duim. De rest van de inkomsten wordt ingepikt door corrupte politici en hun companen. Grondstofrijke landen laten ook vaak een verslechtering

van instituties, de rechtsorde en de integriteit van het openbaar bestuur zien.

Als gevolg van een historische plunderinfrastructuur die dateert uit het koloniale verleden en die is aangelegd door Westerse landen, handelen Afrikaanse landen amper met elkaar. De infrastructuur is er nog steeds op gericht grondstoffen zo snel mogelijk uit die Afrikaanse landen weg te roven en niet op de handel met buurlanden.⁸ Dit gebrek aan bilaterale handel draagt bij aan een hogere frequentie van grensoverschrijdende conflicten in Afrika. Oorlogen en conflicten in Afrika en Latijns-Amerika zijn dan ook vaak het gevolg van ruzies over diamanten, olie, gas, water en zeldzame aardmetalen. Het is niet duidelijk of hier hebzucht of verongelijkheid aan ten grondslag ligt.

Bij Rusland speelt verongelijkheid ongetwijfeld een rol. Immers, Poetin heeft het gevoel dat het grote Russische rijk tekort is gedaan en dat hij daar een correctie op moet plegen. Maar gulzigheid en hebzucht spelen ook een rol, want door deze oorlog verkrijgt Rusland toegang tot belangrijke zeehavens, distributiepunten, graan en staal. Zo kan Rusland, ook na de energietransitie, druk zetten op Europa en Afrika, want 30 tot 50% van het graan in de wereld komt uit Oekraïne en Rusland. En ook wat betreft staal heeft Rusland een strategische onderhandelingspositie.

Rusland afstraffen

President Biden wil Rusland afknijpen en verzwakken door sancties en bevrozing van reserves. Rusland moet voelen dat militaire agressie leidt tot een jarenlange recessie. Dit zal ook een substantiële braindrain uit Rusland en een vlucht van bedrijven veroorzaken. Het merendeel van de grote Westerse bedrijven heeft Rusland inmiddels verlaten. Als gevolg daarvan zijn voedsel en medicijnen moeilijk beschikbaar in Rusland. Poetin heeft geregeld dat hij tot 2036 als president kan aanblijven, maar zal toch eens komen te overlijden. De hoop is dat deze strategie de kans op een redelijker regime in het post-Poetin tijdperk verhoogt.

De sancties hebben in Rusland een grote impact gehad. Maar Russische economie, die met 15% in elkaar is gezakt, is alweer aan het opkrabbelen. De inflatie is sterk gestegen, tot 25 procentpunt, maar dat is misschien ook maar tijdelijk. Met Elvira Nabiullina heeft Rusland de beste centrale bankier van de wereld. Toen ze haar ontslag aanbood aan Poetin werd dit niet aanvaard. Ook de roebel heeft veel van de oorspronkelijke verliezen alweer goed gemaakt.

Poetin beseft dat sancties ook Europa pijn doen door de snelle explosie van energieprijzen en gokt erop dat de sancties om die reden uiteindelijk afgezwakt worden. Wellicht hoopt hij ook dat de sympathie in Europa met Oekraïne en met de vele vluchtelingen een keer ophoudt. Maar het is net zo goed mogelijk dat Poetin in zijn eigen verhaal is gaan geloven, en dat die belangen er helemaal niet meer toe doen. Het Russische leger leidt ondertussen enorme gezichtsverliezen en heeft strategische fouten gemaakt. Russische soldaten zijn in tegenstelling tot Oekraïense soldaten gedemotiveerd en ongedisciplineerd. Ze hebben lukraak burgers vermoord en verkracht en ernstige oorlogsmisdaden begaan. Ze komen niet uit de grote steden, maar worden door Poetin uit dunbevolkte delen van Rusland gehaald.

China en Indië accepteren min of meer de acties van Rusland en onttrekken zich aan de sancties. Europa is een gevechtszone geworden tussen China en de Verenigde Staten. President Macron's poging tot toenadering en zijn visie op een strategisch Europa dat onafhankelijk is van de VS en China liggen aan diggelen. Zonder de snelle en genereuze militaire commitments van de VS en het VK, en ook van Canada en Australië, had Oekraïne de oorlog allang verloren en had Poetin zijn ogen gericht op volgende annexaties.

Marshall-plan voor Oekraïne

De Kiev School of Economics heeft berekend dat 25 miljoen vierkante meter aan huizen en appartementen, meer dan 200 fabrieken, 600

ziekenhuizen, 1000 scholen, 600 kleuterscholen, 150 theaters en 90 overheidsgebouwen aan gruzelementen liggen. Tevens zijn 24.000 kilometer aan wegen, 90.000 auto's, 300 bruggen, 12 burgerluchthavens, 12 militaire luchthavens en 27 olie-opslagplekken vernietigd. En de teller loopt door. De schade bedraagt tussen de \$ 100-250 mrd en loopt misschien zelfs

Nadruk op de identiteit van het eigen volk werd de ruggengraat van het beleid van Trump, Orban en Poetin

op tot \$ 500 mrd. De daadwerkelijke schade is nog vele keren groter dan deze bedragen. Immers, er zijn investeringen weggebleven, mensen weggevlucht, en levens vernietigd.

Oekraïne heeft een Marshall-plan nodig. Hiervoor én voor de opvang van vluchtelingen is ongeveer € 250.000 mrd nodig. Hoe langer de oorlog duurt, hoe meer geld nodig is. Het Marshall-plan voor Duitsland na de Tweede Oorlog bestond voornamelijk uit giften. Het Marshall-plan voor Oekraïne mag niet grotendeels uit leningen bestaan. Oekraïne heeft immers een enorme schuld opgelopen en moet niet verder worden afgeknepen door een nog hogere schuldenlast.

Versnel de energietransitie in Europa

Europa moet ondertussen zo snel mogelijk vergroenen en de emissies van elk bedrijf, stad en huishouden naar nul brengen. Als positieve emissies niet te vermijden zijn, moeten deze emissies tenietgedaan worden door negatieve emissies elders (bijvoorbeeld de aanplant van bossen, de opslag van CO₂ en het gebruik van CO₂ voor industriële doeleinden). Europa moet dus zo snel mogelijk stoppen met gas,

olie en steenkool te gebruiken. Europa moet dus zo snel mogelijk van het Russische gas af, niet alleen voor het veiligstellen van het klimaat, maar ook om niet afhankelijkheid te zijn voor essentiële energie van een militaire aggressor.

De wereld heeft de afgelopen decennia veel te weinig gedaan om emissies terug te dringen. Nederland zat jarenlang in de achterhoede van de energietransitie en is nu eindelijk bezig met een steviger begin van de omschakeling naar een CO₂-vrije economie. Zo beginnen partijen in de markt, gesteund door de overheid, te investeren in opslagfaciliteiten voor waterstof als oplossing voor de intermittentie van hernieuwbare energie.

De Europese Unie pleit er met haar plan *Repowering Europa* voor om tot 2027 € 200.000 mrd uit te geven om het wegvallen van de toevoer van Russisch gas op te vangen. Zo moet 45% van alle energie in 2030 hernieuwbaar zijn en moet in zes jaar tijd de capaciteit voor zonne-energie worden verdubbeld. Implementatie van dit plan wordt nog moeilijk, want Hongarije heeft het al bestempeld als een kernbom voor de Hongaarse economie.

De mondiale machtsbalans verschuift naar China ten koste van de hegemonie van de VS. We gaan naar een multi-polair machtsstelsel met China en de VS als leider, en kleinere rollen voor Europa, Afrika en Rusland. We moeten oppassen dat we in onze toekomstige groene economie niet afhankelijk zijn van China voor de vereiste bijzondere metalen die nodig zijn voor de groene transitie. Immers, lithium, mangaan, neodymium en al die andere bijzondere metalen zijn in handen van de Chinezen. Zij hebben daar jarenlang strategisch geïnvesteerd. Delving van deze bijzondere metalen is echter zeer vervuilend en slecht voor de gezondheid van omwonenden. Groenland heeft dergelijke mijnbouw daarom al geweigerd. Armere landen mogen niet worden opgescheept met deze vervuilende en ongezonde mijnbouw. Een belangrijk doel is daarom deze industrie veiliger te maken.

Nieuw politiek narratief

De wereld verkeert in een onzeker en gevaarlijk tijdperk. De corona-pandemie is nog niet voorbij, de aarde warmt sneller op dan we dachten, de biodiversiteit holt achteruit, de periode van inflatie en gratis geld komt ten einde, de ongelijkheid tussen arm en rijk en tussen gezond en ongezond neemt schrikbarend toe, populisme en autocraten rukken op en het risico van een escalatie van de oorlog in de Oekraïne dreigt.⁹ Ondertussen zijn politici vooral met zichzelf bezig en komen niet met langetermijnoplossingen voor de grote problemen en gevaren van vandaag.

De oorlog in Oekraïne heeft pijnlijk duidelijk gemaakt dat in de relaties met autocratische regimes, een ‘louter commercieel project’ niet bestaat.¹⁰ De Europese geopolitieke vakantie is voorbij en de droom van vrede door handel is wreed verstoord. Zo maakt afhankelijkheid van Russisch gas ons tot financier van Poetins oorlogsmachine. De scheiding tussen handel en politiek is daarom onhoudbaar.

De Westerse kritiek op het autoritaire bestuur van China en het schenden van de mensenrechten van de Oeigoeren had nooit consequenties want de handelsbetrekkingen waren belangrijker. President Xi stelt zich daarom steeds schaamtelozer op in de wetenschap dat het Westen hem nodig heeft. Deze afhankelijkheid brengt ons in grote problemen.

Productieketens zijn nu zo verspreid over de wereld dat de kleinste verstoring tot grote leveringsproblemen leidt. De kwalijke, neoliberale, kanten van ongebreidelde handel, zoals uitbuiting van werknemers en beschadiging van het klimaat, zijn al eerder geagendeerd, maar daar komt nu de strategische kwetsbaarheid bij. Europa moet zich daarom in de buitenlandpolitiek moreel en strategisch heroriënteren.

Dit vereist nieuwe investeringen in militaire weerbaarheid en duurzame energie en een strategische blik op buitenlandse investeringen. Handel met een andere democratie is onvergelijkbaar met handel met een autoritair regime. Voor bepaalde strategische goederen zoals gasopslag of een 5G-netwerk mogen we niet afhankelijk zijn van autocraten. En we moeten onze afhankelijkheid van het Russische gas niet omruilen voor een afhankelijkheid van Chinese grondstoffen. Dit alles vereist een slagvaardiger en autonoom Europa zonder gijzeling door een enkele EU-lidstaat.

Geef China geen vrijbrief voor toekomstige geopolitieke avonturen en invasies

Terugkeren naar een nationale in plaats van een internationalistische politiek is geen optie. Europa moet samen met bondgenoten de transnationale krachten organiseren om de grote problemen van deze tijd – milieu, biodiversiteit, oorlogen, schaarste aan grondstoffen, ongelijkheid, armoede, virussen – aan te pakken. Het doel moet zijn de technologische ontwikkelingen voor het goede in te zetten in plaats van voor het slechte. Dit alles vereist constructieve, aansprekende politieke en sociale narratieven in plaats van negatieve populistische narratieven.

Deze tekst is gebaseerd op de Den Uyllezing Actueel die Rick van der Ploeg op 18 mei 2022 uitsprak in de Balie te Amsterdam.

Noten

- 1 Appelbaum, Anne (2022, 31 maart). There is no liberal world order. *The Atlantic*.
- 2 Krastev, Ian en Stephen Holmes (2019). *The Light that Failed*. Allen Lane.
- 3 Internationale handel schrikt burgeroorlogen af omdat deze internationaal handelsverkeer verstoren. Handel werkt dus als een soort verzekering omdat het interne handel kan vervangen tijdens burgeroorlogen. Internationale handel de schrikt grotere burgeroorlogen af maar vergroot het risico op kleinere conflicten.
- 4 Martin, Phillippe, Thierry Mayer en Mathias Thoenig (2008). Make Trade not War? *Review of Economic Studies*, blz. 865-900.
- 5 The White House (2021). *Building Resilient Supply Chains, Revitalizing American Manufacturing, and Fostering Broad-Based Growth*, 100-Day Reviews under Executive Order 14017, pp. 151-204.
- 6 Krugman, Paul (2022, 11 april). Trade and peace: the Great Illusion, *The New York Times*.
- 7 Ploeg, Rick van der (2011). Natural resources: Curse or blessing?, *Journal of Economic Literature*, vol. 49, no. 2, pp. 366-420.
- 8 Bonfatti, Roberto en Steven Poelhekke (2017). From mine to coast: transport infrastructure and the direction of trade in developing countries. *Journal of Development Economics*, blz. 91-108.
- 9 Ik ben zeer erkentelijk voor de hulp en commentaar bij deze tekst van Pieter Hilhorst, Wiljan Linders, Annemarijke Nierop, Martijn Weeda en het bestuur van de Den Uyllezing.
- 10 Piri, Kati en Rick van der Ploeg (2022, 8 juni). De Europese geopolitieke vakantie is voorbij. *De Volkskrant*.

De Europese geopolitieke vakantie is voorbij

De oorlog in Oekraïne en de coronacrisis hebben Europa wakker geschud. We zullen onze handels- en buitenlandpolitiek moeten herzien. Winst van Poetin in Oekraïne zou een mokerslag zijn voor het internationale recht. En China nog een keer de kans geven een Europese haven op te kopen, is ondenkbaar.

KATI PIRI

Tweede Kamerlid voor de PvdA

In 1795 schreef Emanuel Kant het boek *Naar de eeuwige vrede*. Hierin zette hij zijn ideeën uiteen over internationale politiek en hoe een stabiele vrede zou kunnen worden bereikt. Volgens Kant door macht te verankeren in een constitutie en internationale relaties te grondvesten in het volkenrecht. De titel ontleende hij aan een Hollandse herberg met dezelfde naam. Op het uithangbord van die herberg stond naast 'de eeuwige vrede' een afbeelding van een kerkhof. Gevoel voor ironie kan Kant niet ontzegd worden.

Want zeker in de tijd van Kant was oorlog aan de orde van de dag. Wat dat betreft zijn we van ver gekomen. Het Europese project is de ultieme vertaling van het kantiaanse ideaal. Vrede door economische en politieke integratie, gebaseerd op het recht. Begonnen met zes landen, uitgebreid naar 27. De EU heeft een unieke bijdrage geleverd aan de razendsnelle transformatie van voormalige dictaturen in Zuid-, Midden- en Oost-Europa naar liberale democratieën. Tot de dag van vandaag is een levensvatbare democratie de belangrijkste voorwaarde voor lidmaatschap.

Maar dit model is op scherp gezet door de grootschalige Russische invasie in Oekraïne die op 24 februari begon. De oorlog confronteert ons met onze eigen machteloosheid en roept vragen op over hoe we in deze situatie zijn beland. Maar vooral verandert deze provocatie, en in zijn geheel de opkomst van autoritaire regimes dichtbij en ver weg, de veiligheidsordening van Europa.

Eén conclusie is voor mij helder: de Europese geopolitieke vakantie is voorbij. De droom van vrede door handel en diplomatie is wreed verstoord. De oorlog heeft ingrijpende gevolgen — in de eerste plaats natuurlijk voor de Oekraïners zelf. Bucha en Mariupol staan in ons geheugen gegrift. Maar deze heeft ook gevolgen voor ons buitenlands beleid. De Russische inval in Oekraïne heeft pijnlijk duidelijk gemaakt dat meer onderlinge afhankelijkheid en innig vervlochten economische belangen niet automatisch leiden tot een vreedzamere wereld. Moraal, mensenrechten en strategische autonomie moeten een veel grotere rol krijgen in onze handels- en buitenlandpolitiek.

Groeiend geopolitiek bewustzijn

Laat ik vooropstellen: het in eerste instantie snel en eensgezind handelen van het Westen stemde optimistisch. De solidariteit met Oekraïne strekte van het Iberisch schiereiland, tot de Baltische staten – en van de Rotterdamse havenarbeiders tot in de buurlanden van Oekraïne, waar miljoenen vluchtelingen bij mensen thuis hartelijk worden opgevangen.

Maar naarmate de oorlog langer duurt komen de gebreken van de Europese Unie meer aan het licht. In de eerste honderd dagen van de oorlog in Oekraïne werden door Europese landen waaronder Nederland voor miljarden aan fossiele brandstoffen uit Rusland gekocht.¹ En Poetin draait met de maand de gaskraan verder dicht. Natuurlijk weten we niet hoe dit gaat aflopen. Hoelang de oorlog nog zal duren. Hoe Oekraïne eruit zal zien, en wat de verhoudingen zullen zijn binnen Europa. Maar het mag duidelijk zijn dat doorgaan op de oude manier van pappen en nathouden geen optie meer is.

De Russische invasie van Oekraïne en de coronapandemie hebben de Europese Unie geconfronteerd met een aantal ernstige manco's in onze betrekkingen met Rusland en China. Om te beginnen zagen we de problemen in beide gevallen niet aankomen, laat staan dat we erop waren voorbereid. En wat als een paal boven water staat: intensieve economische relaties tussen Rusland en de rest van Europa hebben Poetin er in ieder geval niet van weerhouden de aanval te openen.

Wat betreft Oekraïne moeten we ons dat zelf gedeeltelijk aanrekenen. Rusland is al sinds de inval in Georgië in 2008 op oorlogspad, en de Russische inlijving van de Krim en de beruchte groene mannetjes in de Donbas in 2014 hadden ons wakker moeten schudden. Maar wat volgde was een slappe reactie van de EU met beperkte sancties, en de energieafhankelijkheid van Moskou werd niet minder, maar nam juist toe.² Meest opvallend was dat te zien in Duitsland, dat omschakelde van kernenergie naar gas en dat de omstreden

pijplijn Nordstream 2 – net als onze eigen premier Rutte – bleef typeren als een 'louter commercieel project'.

Ook onze relatie met China bekeken we veel te lang door een nogal roze economische bril. In de marge van gezamenlijke toppen werd wel eens kritiek geuit op het autoritaire bestuur en mensenrechtenschendingen van de Oeigoeren, maar dat mocht een enorme expansie van de handel niet in de weg staan. Dat we daardoor zeer kwetsbaar zijn geworden, kregen we pas tijdens de coronacrisis echt door. China op het democratische pad krijgen is een illusie. Maar dat de EU geen antwoord had op de Chinese opmars in de Westelijke Balkan en in EU-lidstaten als Griekenland – waar een complete haven werd opgekocht door de Chinezen – is lastiger uit te leggen.

Waar zijn de Verenigde Naties in Oekraïne?

Het beeld is gelukkig aan het kantelen dankzij een groter geopolitiek bewustzijn. Sinds enkele jaren spreekt de EU daarom niet alleen meer over het land als samenwerkingspartner. China wordt nu getypeerd als een economische concurrent en een systemisch rivaal. Mede daarom en vanwege de mensenrechtensituatie in China heeft het Europees Parlement besloten om de goedkeuring van een investeringsverdrag 'on hold' te zetten.

Onze politieke familie – en met name de Duitse SPD – heeft lang geloofd (of willen geloven) dat handel vrede en zelfs democratie bevordert. Ooit begon het met de Ostpolitik van Willy Brandt: *Wandel durch Annäherung*. Daarmee rechtvaardigde Berlijn ook na de val van de Muur een grote afhankelijkheid van Rusland op energiegebied. Duitsland presenteerde zich vaak en graag als begripvolle partner van Poetins Rusland. Sommigen houden

deze rol nog steeds vol. Maar het waren niet alleen de Schröders die zich lieten paaien door Russische bedrijven.

Veertien EU-landen verstrekten rijke Russen gouden paspoorten in ruil voor economische investeringen. *Londongrad* werd de bijnaam van de Britse hoofdstad waar Russische oligarchen een machtige, schier onaanastbare positie hadden. Zie ook onze eigen Amsterdamse Zuidas, waar advocaten en notarissen tegen een zeer goed tarief meehielpen om Russisch kapitaal weg te sluisen. Intussen maakte Moskou zich schuldig aan inmenging in westerse democratische processen door onder andere financiering van politieke partijen.

Poetins extreme nationalistische retoriek slaat thuis aan. Vanaf zijn troon in het Kremlin bestiert hij zijn land als een de facto dictator. De oppositie is allang uitgeschakeld, de media zijn mogelijk nog rabiater dan de president zelf en een zeer goed uitgerust onderdrukingsapparaat houdt de eigen bevolking in toom.

De Bulgaarse politicoloog Ivan Krastev haalde onlangs een veelzeggend Russisch gezegde aan: 'Als je een beer uitnodigt om te dansen, ben jij niet degene die bepaalt wanneer de dans over is. Dat is de beer.'³ De vraag is of we door hadden dat we met de beer dansten, of dat we het simpelweg niet wilden zien? Ik denk het laatste. Hetzelfde geldt voor *wanna be* autocraten als Orbán en Kaczyński binnen de Unie. Orbán die nog altijd Poetin de hand boven het hoofd houdt, door zich te verzetten tegen sancties op het gebied van olie of gas. Onder de noemer van 'strategisch geduld' is de afgelopen jaren te lang gewacht om in te grijpen. Het is zo ver gekomen dat het überhaupt de vraag is of de oppositie in mijn geboorteland Hongarije nog de mogelijkheid heeft om op democratische wijze aan de macht te komen.

Het blijft gissen naar de motieven van Poetin. Maar volgens mij is het een combinatie van factoren. Het belangrijkste motief is waarschijnlijk ideologisch. Poetin is een politicus die het als zijn roeping ziet om het machtige Russische rijk te restaureren. Sinds 2007

houdt hij speeches die dit beeld bevestigen. Hij heeft veel geïnvesteerd in een omvangrijk militair apparaat en een enorme financiële reserve opgebouwd. Poetin heeft geweten dat hij een economische en politieke prijs zou moeten betalen.

China wordt nu getypeerd als een economische concurrent en een systemisch rivaal

Het trackrecord tot en met 2021 van de door EU ingestelde sancties maakte inderdaad weinig indruk. Niet na de inval in Oekraïne zeven jaar geleden en ook niet na de frauduleuze verkiezing van Loekasjenko in Belarus. Daarnaast heeft Poetin een aantal vrienden in de EU die meer dan eens een veto hebben uitgesproken tegen zwaardere sancties. Daar rekende hij nu weer op. En hoewel dit door de eensgezinde opstelling in eerste instantie tegenviel voor hem, speelt Orbán inmiddels weer de vertrouwde rol van zandstrooier in de Europese machine.

Het heeft er ook alle schijn van dat Poetin de staat van zijn eigen leger ernstig heeft overschat en de weerstand van de Oekraïense bevolking onderschat. In een dictatuur durft niemand de opperleider de waarheid te vertellen. Poetin heeft vanaf het begin van zijn regeerperiode handig ingespeeld op het door het chaotische economische beleid van zijn voorganger gevoede wantrouwen in de democratie. De meeste Russen profiteerden van de relatieve voorspoed die na 2000 inzette, en die Poetin financierde met de fors gestegen energie-inkomsten. Zij namen zijn steeds autoritairder gedrag op de koop toe. Alles beter dan de chaos onder de zwakke Jeltsin in de jaren negentig.

Wat dit Rusland aangaat, rest ons met het aanhoudende geweld in de Donbas niets

anders dan de harde lijn. Met harde sancties. Het is lastig voor te stellen verder te kunnen met een man die in Den Haag in de gevangenis moet zitten.

De huidige onzekere situatie noopt tot enige bescheidenheid als het gaat over de vraag hoe verder. Ik kom tot de volgende conclusies en suggesties. Terwijl het eerder had moeten gebeuren, zit het debat over de positie en de rol van Europa nu in een stroomversnelling, ook in Nederland. Vrijhandel en de daarmee verbonden globalisering zijn meer dan ooit aan kritiek onderhevig. De kwalijke, neoliberale, kanten van ongebreidelde handel zoals uitbuiting van werknemers en beschadiging van het klimaat zijn door ons al veel eerder geagendeerd, daar komt nu een strategische kwetsbaarheid bij. Qua veiligheid in Europa rekenden we te veel op onze soft power: effectief na de val van de Muur maar redelijk machteloos bij herhaalde agressie van Rusland.

De Europese Unie zal haar weerbaarheid moeten vergroten. De Europese *Green Deal* biedt ons de kans minder afhankelijk te worden van andere landen op het gebied van energie, maar ook is het zaak om strategische goederen in eigen handen te krijgen of te behouden, bijvoorbeeld als het aankomt op gezondheid of technologie. We moeten af van het Russisch infuus. Het is niet uit te leggen dat Europese landen, ondanks zes sanctiepakketten, Poetins oorlogskas blijven spekken. Diversificatie van energieleveranties zijn dus nodig, maar vooral ook een snellere groene transitie.

De veiligheidssituatie in Europa is ernstig verslechterd. Dat vergt een hogere paraatheid en de bescherming van de oostflank van de NAVO, zoals tijdens de laatste NAVO-top in Madrid ook is overeengekomen. In Nederland betekent dit dus ook extra, structurele investeringen in defensie. En in de EU moet het veto op het terrein van buitenlands beleid worden afgeschaft. Inmiddels is zelfs de VVD zover om hiervoor te pleiten. Als we iets willen voorstellen in de machtspolitiek, kunnen we

het ons niet langer veroorloven ons te laten gijzelen door een enkele EU-lidstaat die op de rem staat.

We zullen oplettender moeten zijn als het gaat om buitenlandse investeringen die de lidstaten binnenkomen: meer screenen bijvoorbeeld op het punt van veiligheid. Niet alles is nu eenmaal een louter commerciële aangelegenheid. Zeker niet in het geval van China.

Ten slotte moeten we natuurlijk de Oekraïners blijven steunen nu de strijd aanhoudt. Met wapenleveranties. Met de opvang van vluchtelingen. En zonder hen te dwingen aan de onderhandelingstafel te gaan zitten. Zij hebben het recht om hun land te verdedigen.

Sociaal-democratisch perspectief

Dit zijn allemaal voorstellen die breed gedragen worden in de Nederlandse politiek. Maar wat zijn de lessen die wij als sociaal-democraten trekken? Het instellen van zware sancties is één ding. Het maandenlang volhouden daarvan is van een andere orde. Een dictator als Poetin is minder gevoelig voor de publieke opinie dan wij die in een democratie leven. De stijgende voedsel- en energieprijzen als gevolg van de oorlog en de sancties moeten gecompenseerd worden voor de mensen die het water toch al aan de lippen staat. Maar ook onderling binnen de EU zullen we solidair met elkaar moeten zijn. Een olie- en gasboycot zal het ene land harder raken dan het andere. De economische solidariteit die we in de EU – ondanks Ruttes tegenwerking – hebben opgetuigd om de klappen van de coronacrisis op te vangen, moeten we nu weer opbrengen, binnen en tussen landen.

Onze rol in de wereld rust op een democratisch fundament dat voortdurend onderhouden moet worden. Dat begint hier met de kwaliteit van de Nederlandse rechtsstaat en wordt vervolgd met het aanpakken van rechtsstaatschenders binnen de EU. Geen Europees geld naar deze schenders; zoals onlangs toch weer gebeurde toen Polen toegang kreeg tot miljarden uit het coronaherstelfonds.

Een kwart van de wereldhandel loopt via de EU.⁴ Brussel kan en moet eigen standaarden opleggen (en afdwingen) via handelsakkoorden, juist ook op het gebied van respect voor mensenrechten. Ook moet haast worden gemaakt met de invoering van wetgeving die bedrijven verplicht mistanden op het gebied van mensenrechten of milieu in hun productieketens aan te pakken.

Op het terrein van defensie zullen we echt veel meer werk moeten maken van Europese samenwerking. Ik moet er niet aan denken dat deze oorlog tijdens Trumps presidentschap was uitbroken. Dan hadden de eenheid en reactie van het Westen er waarschijnlijk heel anders uitgezien.

Kleptocratische regimes en corruptie eroderen de democratische rechtsstaat. Corruptie heeft er ook toe geleid dat populistische überhaupt aan de macht kwamen in landen als Polen en Hongarije. De aanpak van corruptie verdient veel meer aandacht binnen de EU. Overigens laten de politieke ontwikkelingen in Tsjechië, Slowakije en Slovenië zien dat kiezers ook kunnen kiezen voor democratische alternatieven — veelal mede uit protest tegen corruptie. De wijze waarop deze en andere Oost-Europese landen zich hebben ontworsteld aan de Sovjet-Unie — in een strijd voor politieke en economische vrijheid — is daar gelukkig nog niet uit het politieke geheugen verdwenen.

Uitbreiding van de EU is en blijft het meest effectieve instrument om vrede en democratie te bewerkstelligen. We moeten veel meer investeren in de democratische transitie in de Westelijke Balkan. En in de lange weg naar lidmaatschap moet de EU landen meer bieden dan zij nu doet, bijvoorbeeld op het gebied van de energietransitie, economische samenwerking en wellicht ook veiligheid. Het is dan ook goed — ook als symbolisch hart onder de riem — dat Oekraïne en Moldavië nu kandidaat-lid zijn geworden.

Ook verdient het idee van de Franse president Macron voor een 'politieke gemeenschap' opvolging. Hiermee kunnen de ban-

den met landen op het Europese continent worden aangehaald. Dit mag uiteraard niet leiden tot een alternatief voor landen die het EU-lidmaatschap hebben aangevraagd en die bereid zijn democratische hervormingen door te voeren. Het is niet uit te leggen dat Albanië en Noord-Macedonië het slachtoffer zijn geworden van de omslachtige manier waarop we in de EU besluiten nemen. Skopje is al 17 jaar kandidaat-lid, maar de onderhandelingen zijn nog steeds niet gestart vanwege eerst een veto van Griekenland en nu dat van Bulgarije.

Het was niet alleen Schröder die zich liet paaien door Russische bedrijven

In een tijd van machtsconfrontatie, van meer geopolitiek vanwege botsende belangen, zal Europa zich doortastender en autonomer moeten opstellen. Een EU met een harder randje dus. Betekent dit het einde van de soft power ambities van de EU als het aankomt op het bevorderen van effectief multilateralisme? Allesbehalve, we hebben het alleen zelf nagelaten hier principiëler voor op te komen. Ook in de huidige situatie moeten we Kant — vrede als voorwaarde — zeker niet aan de kant zetten of Hugo de Groot — recht boven macht — over boord kieperen. Dat zou het kind met het badwater weggooien betekenen.

Ik zie niet hoe we armoede, pandemieën, de verspreiding van kernwapens of de bedreiging van het klimaat kunnen aanpakken zonder internationale afspraken met de daarbij horende structuren als de Verenigde Naties of de Wereldhandelsorganisatie. Het is wel urgent dat we nadenken hoe we dergelijke afspraken beter kunnen handhaven. Daar schort het in de praktijk nog wel eens aan. Waar waren en zijn de VN in Oekraïne?

Ik wil hier nog eens onderstrepen dat de reactie van het Westen op de invasie in Oekraïne vooral ook eensgezind opkomen is voor het internationale recht en voor de soevereiniteit van een land. Oekraïne mag niet verliezen. Winst van Poetin zou een mokerslag voor die beginselen betekenen. De onverzettelijkheid van de Oekraïners en Westerse standvastigheid moeten dat helpen voorkomen.

Mijn conclusie is dat de idealisten die staan voor de bescherming van de rechtsstaat, het

respect voor het internationaal recht en het opkomen voor mensenrechten op de lange termijn een meer duurzame garantie bieden voor vrede en veiligheid dan de realisten in de buitenlandpolitiek, die macht boven recht plaatsen.

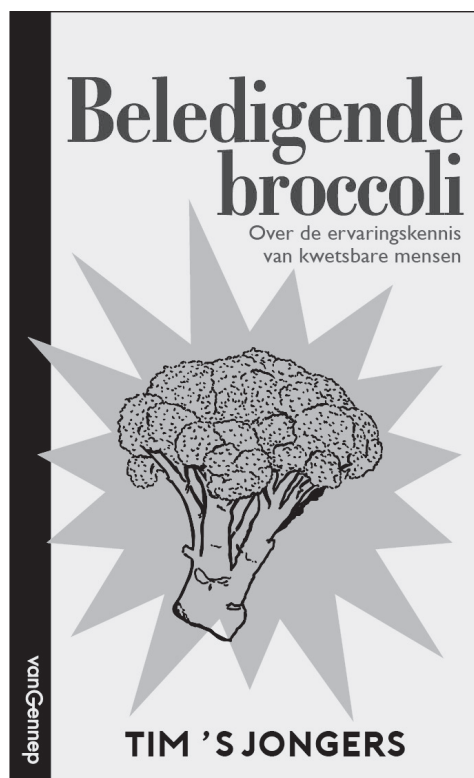
Dit artikel is een bewerkte en geactualiseerde versie van de reactie op de Den Uyllezing Actueel die Kati Piri uitsprak op 18 mei in debatcentrum De Balie te Amsterdam.

Noten

- 1 Elements, Nicole Conte (2022, 22 juni). *Who's Still Buying Fossil Fuels From Russia?*
- 2 Anne-Sophie Corbeau (2022, 14 maart). *How Deep Is Europe's Dependence on Russian Oil?* Columbia Climate School.
- 3 Ivan Krastev. (2022, 3 februari). *Europe Thinks Putin Is Planning Something Even Worse Than*
- 4 War. The New York Times. Bart Kerremans & Jan Orbie (2019). *The Social Dimension of European Union Trade Policies*. Research gate.

NU IN DE BOEKHANDEL

Lees meer van de nieuwe directeur van de WBS

Tussen goede bedoelingen en de uitwerking van sociaal beleid gaapt een grote kloof. Neem het voorbeeld van de broccoli en de pastinaak. Kinderen in een achterstandswijk zouden op school gezonder moeten eten. Een goed idee. Maar wat als die kinderen zonder ontbijt naar school zijn gekomen?

In *Beledigende broccoli* vraagt Tim 'S Jongers hoe deze kloof overbrugd kan worden. De wereld van het beleid is gesloten voor de ervaringen van kwetsbare mensen. Hoe kan ervaringskennis een rol gaan spelen? Op deze vraag geeft Tim 'S Jongers persoonlijke en ongemakkelijke antwoorden, waarbij het verkrijgen van articulatiemacht een belangrijke rol speelt.

Tim 'S Jongers is senior adviseur bij de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) en columnist bij de Volkskrant. In dit boek zijn daarom tevens een aantal columns en een bijzonder interview waarin de auteur zich blootgeeft opgenomen.

ISBN 9789461645623

96 pp

€ 7,99

Kernwapens terug op de Europese agenda

Door **Jan Marinus Wiersma & Camiel Hamans**

Beiden zijn research fellow bij de WBS

In 1961 publiceerde Harry Mulisch *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de jongste dag* waarin hij de draak stak met de van overheidswege gegeven adviezen wat te doen bij een atoomaanval. Bijvoorbeeld tevoren een sloopje spliterwten in huis halen, zodat je tijdens de lockdown die onvermijdelijk op een nucleaire aanval moest volgen, een overlevingsrantsoen in huis had. Zulke voorlichting wordt nu niet gehoord en dat terwijl Poetin en zijn entourage openlijk met kernwapens dreigen.

Het atoomgevaar blijkt vergeten. Niet alleen door jongeren maar ook door hen die de Koude Oorlog bewust hebben meegemaakt en toen dagelijks hoorden over het boven de wereld hangende nucleaire zwaard van Damocles. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw kwam er massaal verzet op tegen de strategie van de nucleaire afschrikking die een omvangrijk kernwapenarsenaal aan beide zijden van het IJzeren Gordijn legitimeerde en die ook leidde tot de introductie van kernwapens voor gebruik in Europa. Met name de plaatsing van nieuwe systemen voor de middellange afstand riep verzet op. De PvdA speelde daarbij een belangrijke rol. De strijd ging zelfs een stap verder: de wereld moest bevrijd worden van alle kernwapens – dus ook van de kleinere, tactische wapens die de Amerikanen in ons land hadden gestationeerd, en aan de beveiliging waarvan een van ons beiden als dienstplichtig militair in 't Harde nog hand en spandiensten verleende als telefonist bij een Amerikaanse bewakingseenheid.

Na het aantreden van Michail Gorbatsjov (1985) ontdooiden de Oost-West betrekkingen

en werden er daarom geen nieuwe kernwapens geplaatst. De val van de Berlijnse Muur (1989) en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie (1991) betekenden het definitieve einde van de Koude Oorlog. De Russen en Amerikanen maakten vergaande afspraken over vermindering van de strategische kernwapens. Veel NAVO-landen gingen over tot het verminderen van hun nucleaire taken. Nederland heeft er nog een en wel door F35's te vervoeren nucleaire bommen.

De kernwapendreiging verdween van de agenda om in 2022 onverwacht terug te keren. Waar volgens de NAVO de rol van kernwapens gereduceerd is tot afschrikking, zien de Russen dit anders. Zij bleven kleinere kernwapens ontwikkelen om die ook op het slagveld te kunnen gebruiken. Dit was al bekend voor de Oekraïne-crisis, maar weinigen geloofden dat het zou komen tot de daadwerkelijke inzet van deze wapens. Dat blijft nog steeds onwaarschijnlijk maar dat het kan, leidt er wel toe dat de NAVO geen rechtstreeks militair conflict met Rusland aandurft. Gelukkig heeft Moskou tot nu toe niet de daad bij het woord gevoegd. Poetin verwacht blijkbaar zijn doelen met conventionele middelen te kunnen bereiken.

Niettemin hebben we de kans gemist om ten tijde van de dooi het gebruik van kernwapens op het slagveld weg te onderhandelen. Dan was alleen loutere afschrikking met intercontinentale, strategische kernwapens overgebleven. Nu zitten we met deze zogenaamd tactische kernwapens waarmee Poetin ons chanteert. Elders, met name in het Midden-Oosten, kijken ze naar Rusland en denken: 'Wij ook'. Tegen die verleiding is verzet vereist. In het post-Poetin tijdperk moet vermindering van de nucleaire risico's in Europa hoog op de agenda komen.

Tolerantie, brandstof voor de smeltoven

In Rotterdam is 'heel de aarde je vaderland'

Tolerantie leidt tot veel politiek debat en conflict. Als alledaagse houding ten opzichte van mensen die je niet kent, werkt het juist verbindend. In Rotterdam is het de zuurstof die de stad laat leven.

LOTFI EL HAMIDI

Historicus en journalist

Toen wijlen Jules Deelder ooit werd gevraagd of de echte Rotterdammer nog bestaat, antwoordde hij op zijn deelderiaans dat de echte Rotterdammer al zo'n vijf eeuwen niet meer bestaat. In een havenstad, van oudsher de aankomsthal van ontelbare verworpenen der aarde, komt uiteindelijk iedereen ergens anders vandaan.

Aan deze anekdotische uitspraak van Deelder moest ik denken toen toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok in 2018 tijdens een netwerkbijeenkomst uitspraken deed over de multiculturele samenleving. 'Noem mij een voorbeeld van een multi-etnische of multiculturele samenleving waar de oorspronkelijke bevolking nog woont [...] en waar een vreedzaam samenlevingsverband is. Ik ken hem niet.' Volgens Blok zit het zelfs 'ergens diep in onze genen' om ons niet te kunnen verbinden met vreemdelingen.

Niets menselijks is de xenofob vreemd, wilde Blok maar zeggen. Zijn optreden leidde tot enige ophef, maar vooral omdat de uitspraken een minister van Buitenlandse Zaken

niet passen. Want inhoudelijk was het weinig schokkend, althans, afgezet tegen de extremere uitspraken die we inmiddels sinds Pim Fortuyn gewend zijn. Bovendien is de multiculturele samenleving reeds als 'mislukt' verklaard en sowieso 'niet iets om na te streven' (Jan-Peter Balkenende in 2002).

Nederland is hierin geen uitzondering. In het Westen is het idee dat 'migranten' (voor sommigen kennelijk een erfelijke status, ook na drie generaties) de sociale cohesie van de maatschappij ondermijnen een breed gedeeld sentiment. Met name in de grote steden ontstaat bij sommigen een unheimisch gevoel, alsof de 'oorspronkelijke' bewoners tot een minderheidsgroep zijn gaan behoren. 'Vreemdeling' in eigen land, dat kan toch niet de bedoeling zijn.

Maar is het wel zo slecht gesteld met de multiculturele samenleving? Is er geen 'vreedzaam samenwerkingsverband' mogelijk in zo'n maatschappij? En wie bepaalt eigenlijk of zo'n samenleving wenselijk is? Stef Blok presenteerde tijdens de beruchte bijeenkomst

twee smaken: een ‘failed state’ zoals Suriname, waar samenleven alleen langs etnische lijnen zou plaatsvinden, en een gesloten land als Singapore, waar de staat een strikt toelatingsbeleid hanteert en op die wijze een vreedzame samenlevingsstructuur in stand zou houden.

Ik ben niet geneigd om de multiculturele samenleving te romantiseren, al kan ik me geen andere soort samenleving voorstellen. Maar waar ik me wel tegen verzet is het idee dat zo’n samenleving per definitie mislukt zou zijn, omdat bevolkingsgroepen elkaar slechts zouden tolereren. Overigens zou je dat laatste kunnen beschouwen als een eerste fase van het smeden van een ‘vreedzame’ en verdraagzame multi-etnische samenleving, al is het maar vanuit welbegrepen eigenbelang.

‘Buitenlandse horden’

In de misdaadfilm *Gangs of New York* (2002) van Martin Scorsese komen deze thema’s subtiel samen. Scorsese, die zelf als zoon van Italiaanse migranten een scherp oog heeft voor demografische verhoudingen, schetst in de film een rauwe, gewelddadige stad waarin bevolkingsgroepen tegenover elkaar staan. Het verhaal volgt de jonge Ier Amsterdam (een knipoog naar de vorige naam van de stad, Nieuw Amsterdam) die zijn vader, omgekomen in een bendeoorlog, wil wreken.

In het New York van halverwege de negentiende eeuw groeit de stad uit zijn voegen door de komst van Ierse migranten – tot ongenoegen van de zogeheten Natives, die, de term zegt het al, zich beroepen op hun geboorterecht en de Ieren beschouwen als ‘buitenlandse horden die het mooie land bezoedelen’. De straten van New York worden geteisterd door bendegeweld tussen groepen die langs etnische lijnen zijn gevormd. Amsterdam noemt New York om die reden ‘niet zozeer een stad maar een smeltoven, waar ooit wellicht een stad uit kon voortkomen’.

Wat de film goed laat zien is de dynamiek van de verhoudingen tussen ‘gevestigden’ en

‘nieuwkomers’, en de grijstinten ertussen. De scheidslijnen zijn minder rigide dan aanvankelijk voorgesteld, de ‘gevestigden’ zijn slechts een van de vele minderheden die New York rijk is en ook de Natives hebben door dat de demografische (en politieke) veranderingen op den duur niet in hun voordeel uitvallen. Aanpassen is het devies, al blijven de gevestigden zichzelf zien (en gedragen ze zich) als de bevolkingsgroep die bovenaan de maatschappelijke hiërarchie staat.

In Nederland dansen we nog steeds om het feit heen dat we een migratieland zijn geworden

In haar boek *Conditional Citizens* (2021) beschrijft de Marokkaans-Amerikaanse auteur Laila Lalami het integratieproces van migrantengroepen in de Verenigde Staten. Het is een proces dat een grillig patroon volgt, waarbij migranten een lange weg van wantrouwen, conflict en aanpassing afleggen voordat ze volwaardig onderdeel zijn van de mainstream. Migrantengroepen worden ook meestal pas als ‘gevestigden’ beschouwd wanneer ze afgelost worden door nieuwkomers, die op hun beurt weer door dezelfde hoepels moeten springen. Denk aan de eerdergenoemde Ieren, die wat hoger op de maatschappelijke ladder geklommen waren toen decennia later de Italianen en Oost-Europeanen voet aan wal zetten in New York en de nieuwe onderkant van de samenleving vormden.

Dat betekent overigens niet altijd dat de verworven plek in de maatschappij veiliggesteld is. Lalami beschrijft onder meer hoe de VS door middel van wetgeving de weg naar staatsburgerschap voor Chinese en Mexicaanse migranten bijna onmogelijk maakten,

en zelfs de burgerschapsstatus van Chinese en Mexicaanse Amerikanen naar believen introkken. Geruchtmakend is de nasleep van de aanval op Pearl Harbor door Japan in 1941, toen Japans-Amerikaanse staatsburgers massaal ‘uit voorzorg’ werden geïnterneerd.

Voor Lalami, die in de jaren negentig Amerikaanse werd, is 9/11 het referentiekader waar ze zich toe moest verhouden, net als andere Arabische Amerikanen (in de meeste gevallen nakomelingen van migranten van een eeuw geleden) die te maken kregen met verdachtmakingen en toenemende vreemdelingenhaat.

Geen geruisloos proces

Vergelijk het met de situatie in Nederland. De migratiegeschiedenis is hier gelukkig veel minder gewelddadig dan in de VS, maar de dynamiek is in de kern niet veel anders. Laat ik me beperken tot de stad waar ik vandaan kom en die ik het beste ken, een stad die zich bovendien als ‘Manhattan aan de Maas’ profileert: Rotterdam. Want ook in Rotterdam ontwikkelden migrantengroepen zich zoals in een stad als New York: nieuwkomers die hun weg moesten vinden in het land van aankomst, zich verzamelden in een enclave met eigen voorzieningen, de moeizame klim op de sociale ladder moesten maken, een nieuwe identiteit moesten vormgeven en langzaam maar zeker gevestigden werden.

Een kleine greep uit de recente, bewogen Rotterdamse migratiegeschiedenis. In de negentiende eeuw, wanneer Rotterdam uitgroeit tot de belangrijkste havenstad van Nederland, kwamen de broodnodige arbeidskrachten uit de provincie – in die tijd een ingrijpende verhuizing die je gerust als migratie kunt bestempelen. Begin twintigste eeuw streken de Chinese zeelieden neer in Katendrecht, waar de eerste en grootste Chinatown van Europa ontstond. Na de oorlog kwamen Zuid-Europese arbeidsmigranten hun bijdrage leveren aan de wederopbouw, afgelost door de Marokkaanse en Turkse gastarbeiders die uiteindelijk zouden blijven.

Arbeidsmigranten bleven ook daarna hun weg naar Rotterdam vinden, zoals recentelijk de Oost-Europeanen. Uit de voormalige kolonies Indonesië, Suriname en de Antillen vonden ook veel mensen hier hun heil. En er vestigden zich migranten uit landen waar Nederland geen bijzonder historische band mee heeft, zoals de Kaapverdische eilanden en Pakistan. De Kaapverdische diaspora in Nederland concentreert zich bijna volledig in Rotterdam.

En ja, net als in New York is migratie ook hier geen geruisloos proces geweest. In 1972 werden Turkse gastarbeiders in de Rotterdamse Afrikaanderbuurt dagenlang gewelddadig aangevallen door de ‘oorspronkelijke’ bewoners – het woord rassenrellen viel voor het eerst. De Surinaamse aanwezigheid werd in de jaren tachtig geassocieerd met de toenemende misdaadcijfers – racistische uitingen in het openbaar waren allang geen uitzonde-

Misdaad is ook een vorm van maatschappelijk stijgen

ring meer.

In 1989 demonstreerden honderden moslims in het centrum van Rotterdam tegen Salman Rushdie, waarbij zij een pop die de schrijver van de controversiële roman *De duivelsverzen* moest voorstellen verbrandden: de eerste scheuren in de fragiele multiculturele idylle in Nederland. Het duurde tot eind jaren negentig voordat iemand als Pim Fortuyn het ‘culturele’ onbehagen kon kanaliseren en omzetten in een potentieel electoraat.

Het is daarom geen toeval dat het rechts-populisme in Rotterdam kon aarden. In deze stad waren de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen gespannen, de sociale misère schrijnender dan elders en criminaliteit alledaags. Tolerantie werd beschouwd als

een zwaktebod, of zelfs een uitnodiging om misbruik te maken van de 'gastvrijheid' van de 'gevestigden'.

Maar klopte dat beeld wel? Het idee dat de ontvangende samenleving 'te' gastvrij is of 'te veel' buitenlanders heeft toegelaten is zo oud als er beschavingen zijn. Maar om terug te komen bij de stelling van Stef Blok: het getuigt van een cynisch wereldbeeld te zeggen dat er geen 'vreedzaam samenwerkingsverband' in een multi-etnische of multiculturele samenleving mogelijk is.

Vooropgesteld, er is geen blauwdruk of succesformule voor een 'geslaagde' multiculturele samenleving (of überhaupt een geslaagde samenleving) — samenleven gaat nou eenmaal met vallen en opstaan. Confrontatie, ook gewelddadige, lijkt er onvermijdelijk bij te horen. Maar moet daarmee het vertrouwen in (de weerbaarheid van) een samenleving worden opgezegd?

Ik moet daarbij weer denken aan het werk van Martin Scorsese, die met veel van zijn (misdaad)films de geschiedenis van de Italiaanse aanwezigheid in de Verenigde Staten laat zien. Vandaag de dag zullen nog weinig mensen criminaliteit automatisch associëren met de Italiaanse gemeenschap, zoals ook in Nederland de Chinese misdaadgeschiedenis van de vorige eeuw nagenoeg vergeten is. Je zou kunnen stellen dat misdaad ook een vorm van maatschappelijk stijgen is, weliswaar onwenselijk, maar niet minder emancipatoir. Het is meer een sociale dan een etnische kwestie. En een kwestie van tijd, zou ik eraan willen toevoegen.

Betekent dit dat een samenleving zo'n emancipatieproces op zijn beloop moet laten? Dat zou een versimpeling zijn van de praktijk, die natuurlijk weerbarstiger is. Maar het begint met de erkenning dat migratie een feit is, iets waar in Nederland een halve eeuw sinds de komst van de Marokkanen en Turken nog altijd omheen gedanst wordt. Nederland is een migratieland geworden, en misschien altijd geweest, indachtig de woorden van Jules Deelder over Rotterdam.

Bidden richting oost en west

De smeltoven die Nederland is geworden, waar 'ooit wellicht een samenleving uit kan voortkomen' (om in het cynisme van Blok te blijven), heeft wel brandstof nodig. Tolerantie is daar een onmisbaar element van. De term heeft de afgelopen decennia aan uiteenlopende kanten van het politieke spectrum een negatieve ondertoon gekregen. De rechterkant beschouwt tolerantie als onderdeel van een 'wegkijkcultuur' en slappe houding tegenover 'nieuwkomers', die daarom weinig moeite zouden doen om te integreren in de 'dominante' cultuur. Aan de linkerkant is juist het idee ontstaan dat tolerantie een liberaal zoethoudertje is om minderheden op hun plek te houden. Oftewel, emancipatie vraagt niet om tolerantie, maar om onvoorwaardelijke acceptatie. Kortom, tolerantie belemmert een volwassen houding ten opzichte van minderheden en maakt van burgerschap voor nieuwkomers een voorwaardelijke status.

In abstracte zin zit er in beide analyses een kern van waarheid. Tolerantie is politiek geen handig gereedschap, en emancipatoir een paternalistisch obstakel. Ideaal is het allemaal niet, maar in praktische zin heeft tolerantie wel degelijk nut — als je haar beschouwt als onderdeel van een alledaagse houding ten opzichte van mensen die je niet kent of zelfs meent te verachten.

Bekend is de anekdote van de schrijver V.S. Naipaul, die ooit een bar binnenliep in het zuiden van de Verenigde Staten waar witte Amerikanen racistische liederen zongen, maar ermee stopten toen hij binnenkwam en ze weer hervatten toen hij vertrok. Het is weinig verheffend en misschien stemt het ook weinig hoopvol, maar misschien in veel gevallen ook wel het hoogst haalbare.

Dat Blok uitgerekend Suriname als schrikbeeld gebruikte is in dat opzicht merkwaardig. Ja, politieke loyaliteit en solidariteit lopen daar doorgaans langs etnische lijnen. Maar polariserend hoeft dat niet uit te pakken. In Paramaribo staat een synagoge probleemloos

pal naast een moskee, bidden Javaanse moslims traditiegetrouw richting het westen en Hindoestaanse moslims juist richting het oosten, en wordt het hindoeëfeest Holi uitgebreid

Het is geen toeval dat het rechtspopulisme in Rotterdam kon aarden

gevierd naast de officiële christelijke en islamitische feestdagen. Hoezo: geen 'vreedzaam' samenlevingsverband?

In Nederland is het niet anders. In Rotterdam, de stad waar de erasmiaanse leus 'heel de aarde is je vaderland' in neonletters op de centrale bibliotheek knippert, wonen, werken en leven meer dan 170 nationaliteiten naast en met elkaar. Nee, dat gaat niet altijd even soepel, maar het is juist opvallend hoe *goed* het gaat. Het 'voorbeeld' van een multi-etnische of multiculturele samenleving waar Stef Blok retorisch naar vroeg. Maar dan moet hij het wel willen zien.

Dit essay is eerder verschenen in: Marcel ten Hooven red. (2022). *Ware Tolerantie, hoe we onszelf kunnen zijn en elkaar toch kunnen verdragen*. Uitgeverij Van Gennep.

Van de theatermakers

Tijdens de eerste lockdown schreef acteursgroep Wunderbaum het theatrale hoorspel *Work Harder*, een reflectie op onze doorgeschoten prestatie maatschappij. Voor *S&D* selecteerde de makers een aantal scènes met een thematische samenhang: moeten we onze professionele ambities wel zo serieus nemen?

Het idee om een voorstelling over de prestatie maatschappij te ontwikkelen ontstond al ver voor de coronacrisis. We wilden iets maken over werk-gerelateerde stress en de rol die professioneel succes speelt voor onze eigenwaarde en het aanzien dat we krijgen van anderen. Een voorstelling over dat wat je 'waard bent' en dat wat je 'verdient'. Onderliggend uitgangspunt was dat we ons afvroegen of het opgeven van onze werk-ambities niet net zoveel voldoening kan geven als het verwezenlijken ervan.

De acteurs spelen de voorstelling tussen het publiek, dat verspreid zit over de speelvloer en de voorstelling hoort door koptelefoons. Lies Pauwels is verantwoordelijk voor de eindregie en Verona Verbakel en Danny Westerweel spelen mee als gastacteur.

Doordat het publiek koptelefoons draagt en verspreid over de speelvloer zit, is het bekijken en beluisteren van de voorstelling een individuele ervaring. Die ervaring maken we tot een 'trip' door te werken met het 'binaural' audio-systeem waarmee geluid 360 graden rond het publiek geplaatst wordt. Hierdoor

klinken teksten bijna als gedachten in het hoofd van de toeschouwer.

Omdat we tijdens de eerste lockdown noodzaak waren online vanuit onze huizen aan de voorstelling te werken, werd het materiaal dat we maakten zeer persoonlijk. We maakten het stuk samen op collectieve wijze. Een beetje zoals een band. Iedereen bracht teksten en acts in en samen smeedden we dit tot een geheel.

We kozen ervoor om het acteren in de voorstelling expliciet als 'werken' te beschouwen. We zien de acteurs eerst in de kleedkamer en later zien we ze 'aan het werk'. Er zijn verschillende soorten teksten. Monologen, dialogen, vragenlijsten en songs. Allemaal appelleren ze aan gevoelens die te maken hebben met werkdruk of professioneel succes.

De coronacrisis gaf het thema van de voorstelling, de prestatie maatschappij, een extra laag. Naast al het persoonlijke, financiële en maatschappelijke leed, roept de crisis immers ook de vraag op of een pas op de plaats maken soms niet verstandiger is.

Wine Dierickx, Matijs Jansen
Theatermakers bij Acteursgroep Wunderbaum

Work harder

2. DANNY

Voice over: Danny, wat is jouw ideale baan?

Danny: Werk dat duidelijk is zonder stom te zijn. Dat iets toevoegt zonder moraliserend te zijn. Ik wil iets waar ik mij zonder schroom aan kan overgeven maar het moet me niet aan banden leggen. Het moet niet te ingewikkeld zijn, maar ook niet kinderachtig. Ik wil werk waarin alles gedeeld wordt. Lief en leed. En ik wil dat we over onze gevoelens kunnen praten. Over wat er op onze lever ligt. Ik wil sowieso werk waar iedereen vrijuit kan praten zonder direct over alles beledigd te zijn. Ik wil dat het een politieke daad is. Iets waar ik mijn agressie in kwijt kan. Ik wil mijn hond kunnen meenemen op de werkvloer.

Ik wil een individuele ruimte ter beschikking hebben, én een co-working space, én een ruimte om tot rust te komen, én een ruimte voor actieve ontspanning én een ruimte voor passieve ontspanning. Ik wil werk dat me gelukkig maakt maar me ook met de neus op de feiten drukt. Ik wil als collega's een combinatie van pechvogels, winnaars en verzoeners. Ik wil werk waarin ik onderdanig ben zonder het zo te ervaren. Ik wil werk dat in de realiteit staat maar waar ik ook in kan wegdromen. Werk dat me helemaal ondersteboven kan halen maar me nadien weer weet op te vangen. Ik wil werk dat me met rust laat en werk dat me aanspoort. En ik wil heel veel geld verdienen.

4. WINE

Voice over: Wine. Doe jij je werk graag? Geef het voldoening?

Wine: Mijn werk doe ik graag, echt waar, met veel plezier. Maar als ik heel eerlijk ben, dan heb ik tegenwoordig vaak het gevoel alsof het een soort sprookje van de kleren van de keizer is. Soms zeg ik dat luidop, als enige: 'Misschien heeft de keizer geen kleren aan?' Maar dan kijken mijn collega's mij aan alsof ik gek ben. Maar ik zeg wel wat iedereen denkt, maar niemand geeft het toe. En als ik dan bepaalde zaken serieus in vraag blijf stellen ben ik óf een lastige actrice óf er wordt onmiddellijk van bovenaf een coach aangetrokken en dan moeten wij vage trainingen volgen met titels als 'Verbindend in je kracht staan'. Dat is pure bullshit in optima forma!

Het is toch al lang duidelijk dat dingen niet werken als het basisplan niet goed is, Maar ja... Bovenin wordt dat dan bedacht, dat sijpelt naar beneden en iedereen moet mee blijven doen aan dat spel. En uiteindelijk komt natuurlijk de conclusie dat het basisplan niet goed was. Daar wordt dan maanden fulltime aan gewerkt om daar een soort analyse over te maken waarom het niet heeft gewerkt.

Iedereen zit dat op zijn eigen afdeling te analyseren. En dat stapelt zich op tot een soort toren van Pisa van onzin. En het fascinerende daarvan is: de discussie wordt met iedereen gevoerd, behalve met de mensen op de werkvloer zelf. Het is een soort feodale hofhouding. Managers feodalisme.

Tegenwoordig hebben alleen mensen die het zelf niet kunnen het voor het zeggen. En

dat is in heel onze samenleving doorgedrongen. Er komen steeds meer overleggen Er worden steeds meer dingen herhaald. Dat zijn tekenen van verveling, van leegte... Maar het is leuk werk. Ook wel veel stress, maar leuk, echt waar. En ja in ben ook bang, ja. Ik heb 2 kinderen, ik heb nu vast werk... En ik weet ook niet direct wat ik anders zou gaan doen... of ik iets anders kan...

Ja, in de zorg zijn veel tekorten of in het onderwijs... Als ik aan die jobs denk en ik denk aan wat wij doen... Dan denk ik wel eens: shit, is dit bezigheidstherapie? Lopen wij hier zonder dat we het doorhebben in ons blootje?

Maar... het is leuk werk.

16. BERT EN ERNIE

Ernie: Hey, ben je wakker? Ben je wakker?

Bert: Ja, nu wel ja.

Ernie: Ik wilde je wat vragen.

Bert: Ik wil slapen.

Ernie: Maar het is belangrijk.

Bert: Wat is er dan?

Ernie: Vind jij ook dat er soms problemen zijn die eigenlijk geen probleem zijn?

Bert: Ja, daar kan ik mij wel in vinden, ja. Maar ik denk ook dat er soms problemen zijn die geen probleem zijn, maar eigenlijk wél een probleem zouden moeten zijn.

Ernie: Oh, volgens mij heb jij een probleem? Jij zit te piekeren over iets. Ik voel het. Piekeren is niet goed voor je? Heeft het met je werk te maken?

Bert: Ik denk, dat het leven deel uitmaakt van een systeem en dat we daarin een beetje gevangen zitten.

Ernie: Oh... Denk jij dat? Dat wij deel uitmaken van een systeem?

Bert: Ja, dat denk ik wel ja.

Ernie: Ik begrijp het niet helemaal, maar dat is wel jammer, vind ik, dat wij deel uitmaken van een systeem.

Bert: Dat vind ik ook jammer, ja.

Ernie: Waarom, waarom vinden we dat eigenlijk jammer? Want als het een goed systeem is? Dan is het toch ook prettig om daar deel van uit te maken?

Bert: Ja maar dat lijkt mij zo nutteloos.

Ernie: Maar, jouw werk, dát is toch nuttig?

Bert: Ach, we moeten het belang van wat we doen niet overdrijven, vind ik.

Ernie: Of wat afleiding? Werk is toch ook een beetje afleiding?

Bert: Ach, ik zie toch vooral hoe onbeduidend wij zijn.

Ernie: Ik denk dat dat de druk van die deadlines is die op je weegt.

Bert: Vind jij ook niet dat de versnelling aan het versnellen is?

Ernie: Ja, maar ik denk wel dat wij zelf een remmende factor kunnen zijn.

Bert: Ik denk dat de remmen geblokkeerd zijn.

Ernie: Oh, maar misschien moet je af en toe een glaasje drinken. Of een pilletje pakken om te slapen. Of een angstremmertje? Niet te veel, maar gewoon om weer wat vooruit te kunnen.

Bert: Ik wil geen 'vooruitgang'.

Ernie: Ja, maar er is geen stop-knop. Je kan het leven niet zomaar even stoppen.

Bert: Maar een pauze-knop, dat zou toch wel moeten kunnen?

Ernie: Ik betwijfel of dat mogelijk is.

Bert: Ik wil vrij zijn.

Ernie: Laat ik je niet vrij genoeg?

UIT HET THEATER: WORK HARDER

Bert: Jawel. Maar ik wil vrij zijn, in die zin dat ik in staat ben de wereld te laten zien wat ik waard ben.

Ernie: Maar, stel dat je op die manier vrij zou zijn. Zou je dan meer waard zijn?

Bert: Dat gaat toch niet gebeuren.

Ernie: Volgens mij moet jij een keer een prijs winnen!

Bert: Nou, nee dat hoeft nou ook weer niet. Vind je mij nog wel leuk?

Ernie: Wil je een eerlijk antwoord?

Bert: Ja het liefst wel ja.

Ernie: Als ik eerlijk ben heb ik je de eerste 20 jaar van dat wij samen woonden enorm leuk, aantrekkelijk en inspiratievol gevonden.

Bert: Dankjewel.

Ernie: De laatste 3 jaar en dat loopt eigenlijk synchroon met de wisseling van je baan, vind ik jou een ander mens geworden. Het lijkt alsof je niet meer bij je kern zit dus ik vraag me af of dit wel de juiste baan voor je is.. Want je kunt zoveel meer...

Bert: Daar moet ik even van bijkomen...

Ernie: Je zit niet lekker in je velletje.

Jij zit helemaal niet lekker in je vel.

Probeer er eens uit te stappen.

Stap eens uit je vel.

Visualiseer jezelf eens in jezelf.

En nou maak je met je nagels een heel klein gaatje in je navel. Krabbel eens met je vingers in je navel. Goedzo. En dan maak je dat gaatje groter. En dan ga je omhoog. Goed trekken. En dan langzaam over je borsten heen. En door naar je kin. Dat gaat lastig. Trekken. Trekken. En over je neus. En dan naar je voorhoofd. Trekken duwen trekken trekken.

Bert: Ik ben eruit!

Ernie: Je bent eruit. Ik zie je weer zoals je was.

Daar ben je weer.

Bert: ik ben. Ik mag bestaan.

Ernie: Natuurlijk mag je bestaan.

18. ONTSLAGBRIEF MATIJS

Beste Matijs,

Na 19 jaar met je samengewerkt te hebben zijn wij tot de, voor jou, vervelende conclusie gekomen dat we je moeten laten gaan. Gaandeweg zijn we erachter gekomen dat je in de kern niet echt iets voor ons betekent en niets wezenlijks bijdraagt aan het geheel. Altijd ervaren we, ook al bleef dit altijd onuitgesproken, maar ook jij moet het gevoeld hebben, dat je inbreng in het beste geval verwaarloosbaar, in alle gevallen vervangbaar en in het slechtste geval frustrerend en stagnerend was. We hebben het nu zo lang aangezien. We hoopten al die tijd dat er een verbetering zou optreden. Dat je werkelijk iets zou gaan bijdragen aan het geheel. Maar we willen en kunnen daar niet langer op wachten. Het kost ons veel energie om de door jou geopperde ideeën steeds opnieuw te moeten weerleggen. We vinden het onvoorstelbaar hoe ondermaats jouw suggesties steeds blijken te zijn. Je moet hebben gevoeld dat er na een idee van jou, een stilte viel. Of dat alle anderen tegelijkertijd het tegenovergestelde voorstelden. Je hebt weinig tot geen smaak en geen theatrale fantasie.

Wat daarbij irritant is, en het behoorlijk complex maakt, is dat je dat zelf niet door hebt. Je vindt jezelf heel wat. Een tijd lang hebben we gedacht dat jouw middelmatige ideeën de onze aanscherpten, maar dat was, om eerlijk te zijn, een wensgedachte.

Een andere reden waarom we een punt willen zetten achter onze samenwerking is dat je nu al een tiental jaar blijft zeuren over dat de werkverhouding scheef is. Het lijkt alsof je voortdurend alles passend wil maken. Je laat geen enkele ruimte open voor het onverwachte, het speelse, het organische en het vanzelfsprekende. Alles moet worden dichtgetimmerd tot op de vierkante centimeter. Waar jij al die jaren zei dat onze organisatie niet gezond was, was jij zelf de kanker die woekerde van binnenuit. Jij was degene die de collectieve gedachte ondermijnde door uit te stralen dat we zo ongeveer onze uren zouden moeten gaan tellen om tot een gelijke werkverdeling te komen.

Dat brengt ons bij de volgende gezamenlijke frustratie: jouw verantwoordelijkheidsgevoel en dwangmatige neiging tot het behouden van controle. Jouw persoonlijke angsten waar je zo vaak en onbeholpen toneel over probeert te maken komen daar allemaal vandaan. Zo eenvoudig is het. Iedereen zit gevangen in jouw control freakness. We werken in de kunsten, niet bij het centraal planbureau.

We willen geen toneel meer maken over jouw angsten. We worden gesubsidieerd om te reflecteren op onze maatschappij en de tijdgeest, niet om een publiek deelgenoot te maken van jouw persoonlijke gebrek. Je zegt wel eens gekscherend dat je vreest dat jij

een beperking hebt, maar dat niemand je dat vertelt om je te beschermen, en dat we daarvoor extra subsidie krijgen. Om je gedeeltelijk uit die droom te helpen: je bent inderdaad iemand met een beperking. Iemand die de groep beperkt. Alleen lever je geen extra subsidie op. Je bent de groep tot last.

Daarbij is het een publiek geheim dat je niet kunt toneelspelen. Je staat er na 19 jaar nog steeds bij als een toneelschool student die nauwelijks weet waar hij zijn lijf moet laten, om over je luie stemgeluid nog maar niet te spreken. Bij repetities en voorstellingen was het altijd weer een eindeloos gesjor om wat energie in je te krijgen. Als tegenspeler ben je niet meer waard dan een zeeanemoon. 19 jaar lang hebben mensen in de zaal zich moeten ergeren aan jouw gepruts op het toneel. Het is genoeg geweest. We snappen dat dit een harde boodschap is, maar het lijkt ons uiteindelijk voor iedereen (zowel voor jou als voor het publiek) het beste om duidelijk te zijn en jouw carrière op het toneel hier en nu te beëindigen. Ga iets anders doen. Wunderbaum wil mooie voorstellingen maken zonder daarbij door jou gehinderd te worden.

Het ga je goed.

Vriendelijke groet,
Matijs van Wunderbaum

Work Harder speelt vooralsnog niet meer, kijk voor meer informatie over andere voorstelling van Wunderbaum op www.wunderbaum.nl.

- 3 *Redactioneel* Reflectie
- 4 *Vrijmipo* **István Kemény** De tv
- 6 *Column* **Annemarieke Nierop** Fractiediscipline
- 7 **Frank Wassenberg, Susan van Klaveren & Frank Dirks** Zonder nieuwbouw
jaarlijks 15.000 woningen erbij
- 14 **Alfred Kleinknecht** Krappe arbeidsmarkt is historische kans voor Nederland
-
- 26 **Tim 'S Jongers** Van kloof naar brug
- 39 **Rick van der Ploeg** Kapitalisme en vrijhandel houden dictators niet tegen
- 48 **Kati Piri** De Europese geopolitieke vakantie is voorbij
-
- 55 *Column* **Jan Marinus Wiersma & Camiel Hamans** Kernwapens terug
op de Europese agenda
- 56 **Lotfi El Hamidi** Tolerantie, brandstof voor de smeltoven
- 61 *Uit het theater* **Wine Dierickx & Matijs Jansen** Work harder

9 789461 645715

vannenep

De toekomst van werk in de zware industrie

*De strijd van de werknemers voor
verduurzaming van Tata Steel*

SJOERD BROUNS & ROEL BERGHUIS

*Laat de Rotterdamse haven
geen fossiel drama worden*

VINZENZ BÄUMER ESCOBAR

*Maak haast met Europees
industrie- en arbeidsmarktbeleid*

**MOHAMMED CHAHIM, AGNES JONGERIUS
& ARNOLD TUKKER**

Jaargang 79, nummer 5, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Ruud Koole

Wiljan Linders

Marijke Linthorst

Kiza Magendane

Annemarijke Nierop (*hoofdredactie*)

Bram van Welie

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,

mail info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-

makingsnummer of meldt u zich

aan via het formulier op

www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Emmastraat 69

1814 DM Alkmaar

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25

▶ Particulier Nederland: € 84,50

▶ Instelling Nederland: € 164,50

▶ Particulier buitenland: € 147,50

▶ Instelling buitenland: € 175,50

▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Rare tijden

Hoe meer crises zich in Nederland aandienen, hoe doller het beleid lijkt te worden. Is er na lang aandringen eindelijk een energieplafond afgesproken, schiet het kabinet door en geeft het op de valreep alle huishoudens dit jaar honderden euro's korting op de energierekening. Alsof alleen compensatie bieden voor mensen in nood geen optie is. Smijten met geld gebeurt ook om de boeren te compenseren voor hun verlies, zonder dat het een oplossing van het stikstofprobleem dichterbij brengt. Scholen zitten op stapels corona-geld, maar lukt het niet daar docenten voor aan te stellen want een beleid voor de lange termijn wordt blijkbaar onverstandig geacht. Waar de rekening straks landt valt te vrezen.

Daar een wenkend politiek alternatief tegenover zetten moet toch mogelijk zijn. De nieuwe WBS-directeur Tim 'S Jongers kondigt alvast aan dat de Wiardi Beckman Stichting naast wetenschappelijke kennis ook veel meer ervaringskennis zal gaan meewegen: als je niet weet hoe beleid daadwerkelijk uitpakt kun je immers gewoon ook niet zoveel anders dan met hagel schieten.

Veel inspiratie haalden de medewerkers van de WBS het afgelopen halfjaar daarnaast uit het project 'Eerlijke transitie voor werknemers in de industrie', dat samen is uitgevoerd met het wetenschappelijk bureau van GroenLinks. Sjoerd Brouns & Roel Berghuis, Vinzenz Bäumer Escobar en Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker schreven hier bijdragen voor, over Tata Steel, de Rotterdamse Haven en broodnodig Europees industrie- en arbeidsmarktbeleid.

Verder schrijft Wim Derksen dit nummer over de BV Nederland die geen BV mag heten, doet Paul Tang concrete voorstellen voor het bevorderen van onafhankelijke berichtgeving op sociale media en trappen Ruud Koole en Henk te Velde een serie af over de grondwet, die komende nummers zal worden vervolgd.

Voor wie nog niet genoeg heeft van bestuur en politiek rest het theater van Parels voor de Zwijnen, met een participatieavond in Amsterdam-Noord.

Veel leesplezier!

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

De Zuid-Hollandse Alblasserwaard is een mooie plek om te wandelen en te fietsen. Sinds een aantal jaar is het ook een gebied waar veel poëzie te ontdekken valt. In het project *Dichter bij de polder* worden dertig toonaangevende dichters gekoppeld aan een plek in het landschap: een boom, de bocht van een rivier, een kerkje. De schrijvers, onder wie bekende namen als Willem Jan Otten, Radna Fabias en Anna Enquist, maken een gedicht dat geïnspireerd is op deze plek. Een kunstenaar vereeuwigt dit gedicht vervolgens in een bronzen sculptuur. Hiermee krijgt de poëzie een fysieke plek in het landschap. Er zijn wandel- en fietstochten uitgezet om al deze plaatsen te kunnen ervaren, maar ook de argeloze recreant kan op deze manier zomaar op een mooi gedicht stuiten. Ook Vicky Francken kreeg de opdracht om een gedicht te schrijven. Geïnspireerd door de omgeving van de Donkse Laagten, een veenweidegebied rondom buurtschap Den Donk, schreef ze een gedicht waarin geborgenheid en groei elkaar raken. Francken publiceerde in diverse literaire tijdschriften voor ze in 2017 debuteerde met de bundel *Röntgenfotomodel* – waar ze onder meer de C. Buddingh'-prijs mee won.

Grondbeginsel

Een nieuwe dag klimt omhoog uit de mist
van de morgen, als een mol uit ondergronds
donker en ik kom uit de grond van mijn wortels
uit de stam van een man en een vrouw.

Kon ik kruipen uit tijd en uit huid, dan borg ik mij nog
in de takken die me tilden – harshandig, sterk.
Zonder? Lag ik nog ergens in het gras dat precies
mijn lengte had. De boom die ik ben, was ik nooit

zonder wortels. Groeien gaat geheel vanzelf en toch
is het zwaar werk.

Vicky Francken (1989)
Uit: Dichter bij de polder, 2017

De nieuwe verzorgingsstaat

Door **Paul de Beer**

Redacteur S&D, Hoogleraar aan de UvA, verbonden aan AIAS-HSI

2008: de regering trekt miljarden euro's uit om de banken te redden die in grote problemen zijn gekomen door de kredietcrisis, om te voorkomen dat het financiële systeem ineens stort. 2020: de regering trekt miljarden euro's uit om te voorkomen dat bedrijven als gevolg van de coronacrisis kopje-onder gaan. 2022 en 2023: de regering trekt miljarden euro's uit om de gevolgen van de sterk oplopende energieprijzen en de torenhoge inflatie op te vangen.

Het patroon is inmiddels duidelijk: om de zoveel jaar maken we een crisis door en van de overheid wordt dan verwacht dat zij de beurstrek om de economische en maatschappelijke gevolgen te verzachten. Omdat iedere crisis weer anders is, moeten er telkens op stel en sprong noodmaatregelen worden getroffen. Achteraf blijkt steeds weer dat die maatregelen te grofmazig en te weinig gericht waren, waardoor ook velen ervan geprofiteerd hebben die ze eigenlijk niet nodig hadden.

Omdat het om noodmaatregelen gaat is er ook geen structurele financiering voor en laat de overheid 'eenmalig' de staatsschuld oplopen. Een paar jaar later kan het bedrijfsleven, dat dankzij de overheidssteun de crisis goed is doorgekomen, weer megawinsten maken, waarover het mondjasmaat belasting betaalt. De lasten van de crisis worden gecollectiviseerd, de lusten in de goede tijden zijn geprivatiseerd.

Feitelijk is hiermee langzamerhand een nieuw type verzorgingsstaat gecreëerd. De oude verzorgingsstaat was gebaseerd op het principe dat iedereen in een moderne indus-

triële samenleving risico's loopt die men niet of nauwelijks kan beïnvloeden en ook niet individueel kan verzekeren. Daarom is iedereen verplicht mee te betalen aan de sociale verzekeringen die je in geval van tegenslag een uitkering of vergoeding garanderen. Die oude verzorgingsstaat staat al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw onder druk, omdat deze te duur en te weinig 'activerend' zou zijn. Als gevolg hiervan is de bescherming die burgers vandaag de dag aan het stelsel van sociale zekerheid ontnemen een stuk beperkter dan veertig jaar geleden het geval was.

Onopgemerkt en zonder dat daar ooit bewust toe is besloten, is er ook een nieuwe verzorgingsstaat ontstaan. De overheid treedt op als verzekeraar 'in laatste instantie' als er een grote crisis uitbreekt. Anders dan bij de oude verzorgingsstaat brengt zij daarvoor bij de potentiële profiteurs geen premie in rekening. Daarmee neemt de overheid een flink deel van het ondernemersrisico op zich. Dat vergroot de prikkel voor bedrijven om grote risico's te nemen en te speculeren. Zo vergroten zij de kans op superwinsten, die zij zelf mogen houden, terwijl het grotere risico op megaverliezen deels door de overheid wordt gedekt.

In een wereld waarin het lot van iedereen met iedereen is verbonden en crises zich razendsnel over de wereld verspreiden, kunnen de grootste risico's niet meer door individuele bedrijven worden gedragen. Het is dus goed te weten dat de overheid klaar staat om die risico's voor een belangrijk deel op te vangen. Maar we mogen dan ook van bedrijven vragen dat zij veel meer bijdragen aan de overheid dan zij nu doen. Een verdubbeling van de winstbelasting naar 50% zou een alleszins redelijke prijs zijn om hiervoor aan het bedrijfsleven te vragen.

Column

Meer dan wetenschap alleen

Door **Tim 'S Jongers**

Directeur Wiardi Beckman Stichting

Sinds 1 september 2022 ben ik aangesteld als directeur van de Wiardi Beckman Stichting. En al ben ik op het moment van dit schrijven nog maar een maand actief voor dit mooie instituut, het voelt als een halfjaar.

Dat heeft te maken met twee zaken: het warme bad waarin ik terecht ben gekomen en de veelheid aan mensen die ik al heb mogen ontmoeten. Ontmoetingen die, zowel met de naaste collega's als met al diegenen die vol van idealen betrokken zijn bij de partij, vertrouwen geven in de gezamenlijke toekomst die voor ons ligt. Een toekomst die wat mij betreft niet anders dan sociaal-democratisch kan én moet zijn.

Mijn voorganger, Klara Boonstra, laat een gezonde en evenwichtige organisatie achter. Het is een gespreid bedje en daar zou iedereen haar erkentelijk voor moeten zijn, zeker gezien de uitdagingen die zij te lijf moest gaan na de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2017 en de daaropvolgende krimp van het WBS-budget met 60%. De WBS komt van ver en zoals het er nu voorstaat zijn er voldoende bouwstenen om samen ver te komen. En met samen bedoel ik dan ook echt samen.

Een voorschot hierop nemen we met de Open WBS-dagen die we dit jaar organiseren. Omdat het omwille van het veelvoud aan verzoeken niet mogelijk is iedereen persoonlijk te ontmoeten, ontvangen we nog dit jaar vier groepen van dertig partijgenoten ten huize van de WBS. Slechts een fractie van het aantal belangstellenden. De mogelijkheid dat we

hier in 2023 mee verder gaan is zodoende uitgegroeid tot waarschijnlijkheid die grenst aan een zekerheid. Want input van zoveel mogelijk mensen is voor ons van belang om tot een goede agenda en lading daarvan te komen.

De uitdagingen waar we in dit land mee te maken hebben zijn groot. Systemen lopen knel, burgers vertrouwen elkaar en de overheid steeds minder en een groot verhaal voor een gezamenlijke toekomst blijft vooralsnog uit. Daarom geloof ik er heilig in dat de oplossingen en vergezichten óók van onderop moeten komen. We zijn het als wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid aan onszelf verplicht om van alle kennisbronnen die we voorhanden hebben gebruik te maken. Dat gaat verder dan enkel wetenschappelijke kennis.

Ook de ervaringen en inzichten van niet-wetenschappers doen ertoe. Sterker nog, zij zijn wat mij betreft een wezenlijke aanvulling op wetenschappelijke inzichten en zijn broodnodig ten tijde van institutioneel wantrouwen. Wij zullen als Wiardi Beckman Stichting in 2023 dan ook kijken hoe we ieders kennis optimaal kunnen inzetten.

Dat betekent het verbreden van ons netwerk en het buiten gebaande paden durven treden. Dat willen we doen via diverse gremia, het zoeken van verschillende podia en met een stem die bol staat van onze waarden. Daarbij roepen we dan ook op tot activatie. Nodig ons actief uit, doe mee en – vooral – help ons mee kennis te ontwikkelen.

Elkaar ontmoeten is daarbij de sleutel tot succes. Want een nieuwe toekomst verbeeld je niet alleen. En aan een nieuw verhaal schrijf je niet alleen.

OMSLAG IN DE ZWARE INDUSTRIE

Half oktober presenteerden de Europarlementariërs, Eerste én Tweede Kamerleden van GroenLinks en PvdA het manifest *De toekomst van werk in de zware industrie*.

Achtergrondartikelen bij het manifest staan in een gezamenlijk dossier op de websites van de wetenschappelijke bureaus van beide partijen. Drie van deze artikelen zijn in dit nummer van S&D te vinden.

SJOERD BROUNS en **ROEL BERGHUIS** doen verslag van de strijd van de medewerkers van Tata Steel voor verduurzaming van 'hun' bedrijf. **VINZENZ BÄUMER ESCOBAR** maakte een reportage over het werk in de Rotterdamse Haven, waar veel woorden worden besteed aan duurzaamheid, maar waar daden vooralsnog uitblijven. **MOHAMMED CHAHIM**, **AGNES JONGERIUS** en **ARNOLD TUKKER** hameren erop dat een rechtvaardige energietransitie een actief industriebeleid vergt en daaraan gekoppeld een solide arbeidsmarktbeleid.

Erop of eronder voor Tata Steel Nederland

De staalproductie in Nederland heeft alleen toekomst als deze duurzaam wordt, zoveel is wel duidelijk na alle ophef die er de laatste jaren rond de vervuiling van Tata is ontstaan. De werknemers van Tata zien dit ook in, en voeren strijd voor staalproductie op basis van waterstof in plaats van kolen. Een reconstructie hoe de kennis en inzet van werknemers een internationaal bedrijf tot verduurzaming kan aanzetten.

ROEL BERGHUIS & SJOERD BROUNS

Roel Berghuis is voormalig FNV-vakbondsbestuurder bij onder andere de NS en Tata Steel Nederland en geeft advies over groen/rode verduurzaming en sociale vraagstukken. Sjoerd Brouns is onderzoeker bij de Wiardi Beckman Stichting.

Staal maken, dat doen ze in de IJmond al meer dan honderd jaar. Toen in 1918 de Hoogovens werden opgericht, werd gekozen voor de locatie bij IJmuiden, met een diepzeehaven aan de Noordzee, gelegen aan het Noordzeekanaal en met een harde schelpengrond, geschikt voor zware installaties.

De Eerste Wereldoorlog bracht het besef dat de afhankelijkheid van het buitenland voor cruciale goederen als staal verminderd moest worden. Om die reden investeerden de Nederlandse overheid en de gemeente Amsterdam stevig in het project. Tot ver in de jaren negentig bleef de Nederlandse staat het bedrijf financieel steunen. Daaraan kwam een einde toen in 1999 Hoogovens fuseerde met British Steel tot Corus, dat op zijn beurt in 2007 weer onder het Indiase Tata kwam te vallen.

Het belang van de staalfabriek voor de regio IJmond is tot op de dag van vandaag groot. Het Centraal Bureau voor de Statistiek becijferde dat de industrie een aandeel van maar liefst 20% heeft in de totale werkgelegenheid in de regio.¹ Momenteel zijn er ongeveer negenduizend directe banen gemoeid met Tata Steel Nederland en nog eens een veelvoud aan indirecte banen.

Veel werknemers wonen in omliggende plaatsen als Beverwijk, Heemskerk of Velsen en werken al lange tijd voor het bedrijf. De economische afhankelijkheid, de lokale binding en de goede arbeidsvoorwaarden zorgen er sinds jaar en dag voor dat het bedrijf populair is onder werknemers en in de regio. Het staalbedrijf in de IJmond is ook van groot belang voor behoud van technische opleidingen en kennis in Nederland.

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

Gezondheidsschade

Maar de populariteit van het bedrijf daalt. Een substantieel deel van de omwonenden kijkt tegenwoordig met een kritische blik naar Tata.² Dit heeft te maken met de lokale vervuiling die in de afgelopen jaren aan het licht is gekomen en die niet meer geaccepteerd wordt. Die verontwaardiging voert met name terug op de grafietregens van 2018 en 2019. Er ontsnapte toen bij onderaannemer Harsco, die restproducten verwerkt, giftige grafietwolken die neersloegen in de omgeving.

Uiteindelijk gaat niet Tata Steel Nederland maar Tata Steel India over de investeringen en de besteding van winst in IJmuiden

Ook al komen de grafietregens na maatregelen sindsdien gelukkig niet meer voor, ze vormden wel de aanleiding voor meer kritische vragen over de vervuiling van Tata. De laatste jaren brachten het RIVM en de GGD studies naar buiten waaruit blijkt dat er in de omgeving van de fabriek vaker ziektes en gezondheidsklachten voorkomen en er meer fijnstof en schadelijke stoffen in de lucht zitten.³ Omwonenden begonnen actiegroepen, zoals *Frisse Wind* uit Wijk aan Zee, die zich gingen mengen in het publieke debat over Tata.

Overlast wordt nu systematisch gemeld en de fabriek wordt 24/7 in de gaten houden met camera's die live streamen op Twitter. Onder tussen heeft advocaat Bénédicte Ficq in mei 2021 aangifte gedaan tegen de directie van Tata voor 'het moedwillig schaden van de gezondheid van mens en dier'. Het Openbaar Ministerie heeft in februari 2022 een strafrechtelijk

onderzoek ingesteld, dat op het moment van schrijven nog loopt.

CO₂-uitstoot

Tata Steel Nederland is de afgelopen jaren niet alleen vanuit de omgeving onder druk komen te staan, maar ook vanwege het aandeel van de fabriek in de Nederlandse CO₂-uitstoot. Al lange tijd geldt Tata als de grootste vervuiler van Nederland. Direct en indirect is de fabriek verantwoordelijk voor ongeveer 7% van alle Nederlandse CO₂-uitstoot.⁴ Met het sluiten van het Klimaatakkoord van Parijs (2015) en het Nationale Klimaatakkoord (2019), dat invulling moet geven aan 'Parijs', groeide de druk op Tata om de uitstoot terug te dringen.

Hierover voerde de directie van het bedrijf de afgelopen jaren ook al gesprekken met het ministerie van Economische Zaken en Klimaat, onder andere over subsidie voor CCS (Carbon Capture and Storage), waarbij een fors deel van de CO₂-uitstoot van Tata Steel zou worden afgevangen en opgeslagen in lege gasvelden onder de Noordzee. De manier van produceren zou hierbij echter onveranderd blijven want de afhankelijkheid van kolen in het proces van staal-maken zou blijven bestaan. Een echt duurzame omslag zou uitblijven.

Met deze maatregel zou bovendien niet fundamenteel iets verbeteren aan de uitstoot van schadelijke stoffen voor de omgeving. Daarnaast zou de keuze van CO₂-opslag onder de Noordzee het staalbedrijf in IJmuiden op grote achterstand zetten ten opzichte van zijn Europese concurrenten, die veelal uitgaan van een toekomstscenario waarin ze staal gaan maken op basis van waterstof.

Werkgroep Zeester en FNV Metaal

Onder werknemers leidde de plannen van het bedrijf voor CO₂-afvang tot onrust. Onder hen ook Piet Joustra, oud-directeur van Hoogovens. Joustra organiseert een club van wetenschappers, oud-Hoogoven-directeuren,

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

vakbondsbestuurders en experts om zich heen. Samen vormen zij een denktank Werkgroep Zeester en schrijven ze het *Strategisch Plan 2020 – 2050: Naar een toekomstbestendige staalindustrie IJmuiden*.⁵ Ook FNV Tata Steel raakt nauw betrokken bij de werkgroep.

In mei 2021 lanceert FNV Metaal, geïnspireerd door de voorstellen van de Werkgroep Zeester, het plan *Groen Staal, een plan goed voor het klimaat, een schonere IJmond en werkgelegenheid*. Met dit plan gaat FNV in tegen de CCS-plannen van het bedrijf, waarover de directie

vergroenen of sluiten. Voorafgaand aan het debat demonstreerden de FNV en werknemers van Tata bij de Tweede Kamer voor hun *Groen Staal*-plan.

Afgelopen juli werd *Groen Staal* ook als uitgangspunt genomen voor de maatwerkafspraken tussen de ministeries van Economische Zaken en Klimaat en Infrastructuur en Waterstaat samen met de Provincie Noord-Holland en Tata Steel Nederland over ondersteuning van de verduurzaming.⁷

Een andere manier van staal produceren

De overstap naar het maken van staal op basis van waterstof betekent dat het staalbedrijf er ook anders uit gaat zien met minder schoorstenen en andere fabrieken. Om dit te realiseren worden de hoogovens, die op kolen draaien, vervangen door Direct Reduced Iron (DRI) technologie. Dat is een technologie waarmee ijzer wordt gemaakt op basis van aardgas of waterstof, waardoor er geen kolen meer nodig zijn het in proces. Naarmate er meer waterstof beschikbaar komt, kunnen de DRI-installaties volledig overschakelen op waterstof waardoor er geen uitstoot van CO₂ meer is. Door de transitie naar waterstof kunnen de Hoogovens en Kooks- en Gasfabrieken sluiten.

Uiteindelijk zal dit ervoor zorgen dat de uitstoot van schadelijke stoffen voor de omgeving sterk zal afnemen, vooral als gevolg van het 'uitfaseren' van de vervuilende Hoogovens, Sinterlijnen en Kooks- en Gasfabrieken.⁸ Maar het duurt nog jaren voordat alle afspraken gemaakt zijn met de overheden, de vergunningen zijn verstrekt en de fabrieken zijn gebouwd. Voor de omgeving zijn al heel veel sneller substantiële verbeteringen nodig.

Tata lijkt dit inmiddels zelf ook in te zien en is sinds 2020 bezig met het implementeren van de zogenaamde *Roadmap+*, een programma waarmee € 300 mln wordt geïnvesteerd in het terugdringen van uitstoot die schadelijk is voor de omgeving. Het bedrijf heeft toegezegd dat er aanvullende maatregelen worden

De Tata-fabriek is nu veel vervuilerder dan een moderne Kooks- en Gasfabriek zou mogen zijn volgens de Europese richtlijnen

op dat moment dus nog gesprekken voert met het ministerie van Economische Zaken en Klimaat. FNV Metaal pleit voor de productie van staal op basis van waterstof. Politieke partijen en milieuorganisaties reageren positief op dit plan en het geloof groeit dat met deze waterstofroute 'IJmuiden' een innovatieve, écht duurzame weg zal kunnen inslaan.

Op 15 september 2021 gaat ook de directie van Tata om, en maakt zij bekend volop te zullen koersen op de productie van groen staal via de waterstofroute. De directie geeft aan voor deze route te kiezen omdat deze, naast de CO₂-emissiereductie, ook 'de meeste voordelen voor de omgeving' oplevert.⁶ Dit besluit volgt niet geheel toevallig een week na een stevig debat in de Tweede Kamer over de toekomst van Tata. Naar aanleiding van een zorgwekkend onderzoek van het RIVM maakten partijen van links tot rechts hierbij duidelijk dat zij maar twee opties zien voor de fabriek:

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

getroffen als blijkt dat met de *Roadmap+* de doelstellingen toch niet worden gehaald.⁹

Ook zal worden onderzocht of en hoe er in de komende jaren, voordat de nieuwe installaties er staan, de gezondheidssituatie van omwonenden kan worden verbeterd. Een optie daarbij is om vervuilende onderdelen van de fabriek eerder te sluiten.¹⁰ De Tweede Kamer riep afgelopen juli op tot dit onderzoek in een breed gesteunde motie. Daarbij wordt expliciet gerefereerd aan het sluiten van de verouderde Kooks- en Gasfabriek 2, die inmiddels symbool staat voor de vervuiling van de staalfabriek.¹¹

Maar zolang er in IJmuiden nog geen DRI-ovens draaien op aardgas of waterstof zullen kooks als verbrandingsproduct nodig zijn in het proces van staal maken. Dat is een probleem, want juist die kooksfabriek is enorm vervuilend. In een Kooks- en Gasfabriek worden kolen droog gedestilleerd tot kooks, die later in het proces nodig zijn om ijzererts te reduceren tot ruwijzer. Hierbij komen veel schadelijke stoffen vrij. Omdat de Kooks- en Gasfabriek van Tata zo oud is, geldt er een uitzondering op de Europese normstelling waar de fabriek aan moet voldoen. Met andere woorden: de fabriek is ook nog eens veel vervuilender dan een moderne Kooks- en Gasfabriek zou mogen zijn.

Als uit het onderzoek nu blijkt dat de Kooks- en Gasfabriek 2 moet sluiten, zal Tata elders in de wereld kooks moet gaan inkopen om te kunnen blijven produceren. Dit kost het bedrijf ruwweg € 200 mln op jaarbasis.¹² Deze kostenpost zou volgens het staalbedrijf het merendeel van de gemiddelde jaarlijkse winst van Tata Steel Nederland tenietdoen en het bedrijf in een moeilijke financiële positie brengen, die ook de groen staal-plannen zou doorkruisen. De groen staal-plannen vergen immers een miljardeninvestering die moeilijker op te brengen is als er geen winst meer gemaakt wordt.

Zo dreigt een situatie waarin milieu- en gezondheidswinst in de omgeving op de korte

termijn en klimaatwinst op de lange termijn tegenover elkaar komen te staan. Deze patstelling kan pas worden doorbroken als eerste duidelijkheid komt van Tata Steel India zelf. Hoeveel is men in India bereid te investeren in het terugdringen van de lokale vervuiling en het realiseren van groene staalproductie in de IJmond?

Beslissingen worden gemaakt in India

Net als veel andere grote industriële complexen in Nederland is Tata Steel Nederland in handen van een buitenlandse investeerder. Deze eigenaarsstructuur kan problematisch zijn op het moment dat er grote investeringen gedaan moeten worden om de lokale milieu- en gezondheidsomstandigheden te verbeteren of om de nationale uitstoot van broeikasgassen terug te dringen. Uiteindelijk gaat niet Tata Steel Nederland maar Tata Steel India over de investeringen en de besteding van winst in IJmuiden.

Jarenlang is 'IJmuiden' winstgevend geweest, maar veel van dat geld is niet ten gunste gekomen aan de fabriek. Een groot deel van het positieve resultaat uit IJmuiden werd weggesluisd om te compenseren voor de verliesgevende Britse fabrieken van Tata Steel, waarmee IJmuiden tot voor kort samenviel onder Tata Steel Europe. Jarenlang is onvoldoende geïnvesteerd in het onderhoud van de fabrieken in IJmuiden, terwijl iedere cent die wel in IJmuiden is geïnvesteerd zelf in IJmuiden is verdiend.

Inmiddels bestaat Tata Steel Europe niet meer en zijn de staalfabrieken opgesplitst in een Britse en een Nederlandse tak. In het Verenigd Koninkrijk draait Tata Steel India de overheid nu de duimschroeven aan. Het conglomeraat vraagt de Britse regering om een bijdrage van £ 1,5 mrd om de fabriek te verduurzamen en dreigt met sluiting van de Tata-fabrieken.¹³ Dat roept ook vragen op over de bereidheid van Tata Steel India om in IJmuiden te investeren. Begin vorig jaar stond

Velsen-Noord 2014: Op het fabrieksterrein van de staalfabriek Tata Steel houdt een vrachtwagenchauffeur de bergen ijzererts, koolstofen steenkolen nat.

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

de fabriek immers nog te koop. Toch wordt er vooraansnog niet bedreigd met sluiting van de fabriek in IJmuiden.

De Nederlandse overheid heeft, in tegenstelling tot de Britse, de intentie uitgesproken om mee te investeren in de vergroening van de fabriek, al zijn er nog geen harde bedragen genoemd.¹⁴ Daarnaast lijkt de overstap naar groene waterstof in Nederland voor Tata Steel India een interessante leercasus voor wanneer de andere staalfabrieken van Tata buiten Europa in een later stadium de omslag moeten maken.

Mocht Tata Steel India niet bereid zijn voldoende in de toekomst te investeren of onvoldoende te investeren in het verbeteren van de leefomstandigheden in de periode van ombouw naar Groen Staal, dan zal de overheid hopelijk staatsdeelname in Tata Steel Nederland overwegen. Op die manier kan de overheid meepraten over de koers van het bedrijf. Ook pensioenfondsen zouden met financiële steun en beleggingen de vergroening van de Nederlandse staalindustrie een impuls kunnen geven.¹⁵

In de aangenomen motie van toenmalig Tweede Kamerlid namens de PvdA William Moorlag werd de regering al opgeroepen om, gezien het feit 'dat de belangrijkste Nederlandse staalindustrie in de huidige eigendoms- en zeggenschapsverhoudingen ernstig wordt beknot in haar vermogen om zelfstandig te beslissen over noodzakelijke investeringen in innovatie, verduurzaming en werkgelegenheid', desnoods 'onconventionele middelen' in te zetten om ervoor te zorgen dat 'de Nederlandse staalindustrie kan blijven innoveren en verduurzamen'.¹⁶ Ook in het Kamerdebat van september 2021 bleken verschillende partijen bereid om in het uiterste geval een staatsdeelname te steunen teneinde het behoud van de staalproductie in de IJmond te garanderen.¹⁷

Tata: een voorbeeld van groene industriepolitiek

Naast de investeringen die Tata Steel zelf moet doen, is er bij de verduurzaming van de

fabriek hoe dan ook een grote rol weggelegd voor de overheid. Er moet waterstofinfrastructuur worden aangelegd, vergunningen moeten versneld worden afgegeven en er zal hoe dan ook extra geld nodig zijn om de omslag te financieren. Dit zal niet alleen voor Tata Steel Nederland gelden maar ook voor andere industriële clusters in Nederland. In navolging van de gesprekken met Tata zullen ook met andere grote vervuilers afspraken gemaakt gaan worden over verduurzaming in maatwerkafspraken. Hierin zal de overheid scherpe keuzes moeten maken, kortom, industriepolitiek moeten voeren.

Industriepolitiek is sinds het scheepsbouwconcern Rijn-Schelde-Verolme-debacle in de jaren tachtig een vies woord geworden in Den Haag. De overheid probeerde de noodlijdende scheepsbouwer toen met miljardensteun te vergeefs overeind te houden. Van die fouten moeten we leren. Een centrale vraag voor een sturende overheid moet zijn of de bestaande partijen toekomstbestendig zijn en of de verduurzamingsplannen wel innovatief en verstrekkend genoeg zijn op weg naar een klimaat-neutrale economie in 2050.

Handvatten voor een eigentijdse industriepolitiek zijn te vinden in het rapport *Groene Industriepolitiek*, dat het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks vorig jaar publiceerde. De auteurs van het rapport maken duidelijk dat er voor de bestaande zware industrie twee paden zijn, ombouw of afbouw. Zo wordt voorgesteld om 'onduurzame praktijken, zoals conventionele raffinage' af te bouwen.¹⁸ Het is daarentegen duidelijk dat de samenleving ook na 2050 nog staal, dat volledig te recyclen is, nodig zal hebben. Bijvoorbeeld voor het produceren van windmolens, infrastructuur en openbaar vervoer. Het is dus zaak de staalproductie omgebouwd en verduurzaamd wordt.

Waar industriepolitiek in met name de jaren zeventig vooral defensief van aard was, gericht op het behoud van werkgelegenheid door noodlijdende industrieën overeind te houden, moet er nu geïnvesteerd worden in

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

innovatie, een nieuwe manier van produceren en een duurzame toekomst voor de industrie. Het is daarbij nodig een duidelijke afweging te maken voor welke industrieën er een toekomst is in het Nederland van 2050, alvorens miljarden gemeenschapsgeld te investeren.

In dat kader is het hoopgevend dat de minister van Economische Zaken en Klimaat in haar brief aan de Tweede Kamer van juli 2022 ook spreekt over paden van opbouw, ombouw en afbouw en inzet op strategisch, groen industriebeleid.¹⁹ Investeren in de ombouw van Tata Steel past, gezien de innovatie die ermee gepaard gaat, goed in dit plaatje. Juist de staalproductie moeten we in Nederland willen houden. Die afweging is gebaseerd op meer dan een sociaaleconomische overweging alleen.

Staal is van strategisch belang

Wie de geschiedenis van de Europese eenwording kent, kent het strategisch belang van staal. De Europese Gemeenschap van Kolen en Staal, in 1951 gesloten door België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland, geldt als de voorloper van de EU en is gestoeld op de gedachte dat dat kolen en staal van een dusdanig belang waren voor nationale economieën en de oorlogsindustrie dat samenwerking tussen landen op deze gebieden de kans op oorlog zou verkleinen.

Inmiddels is het geopolitieke speelveld natuurlijk fundamenteel veranderd. De samenwerking tussen Europese landen op strategisch gebied is echter niet minder actueel geworden. Niet zozeer om onderling oorlog te voorkomen, maar om niet te afhankelijk te worden van nieuwe grootmachten die ons minder goed gezind zijn. We blijken nu voor onze energie veel te afhankelijk te zijn van Rusland. Er wordt in Brussel hard gewerkt aan plannen om die afhankelijkheid zo snel mogelijk af te bouwen. Het plan REPowerEU is daar een goed voorbeeld van. Het is zaak daarbij niet van de ene afhankelijkheid voor de andere in te ruilen.

Momenteel produceert Tata in Nederland 6 tot 7 miljoen ton staal per jaar. Dat komt ongeveer overeen met de jaarlijkse vraag naar staal in Nederland. We kunnen dus min of meer zelfvoorzienend zijn. De Europese Unie als geheel is dat echter al een tijd niet meer. Sinds 2015 importeert de EU meer staal dan het exporteert. Afgelopen jaar was het handelstekort bijna 11 miljoen ton, op een eigen productie van 152,6 miljoen ton.²⁰

De Europese productie valt in het niet bij de Aziatische staalproductie. Die is met 72% van de wereldproductie dominant op de staalmarkt. Dat komt met name door de Chinese staalsector, die met 1031,9 miljoen ton in 2021 alleen al 54% van de wereldwijde staalproductie voor haar rekening neemt.²¹ We weten dat we ook in de toekomst staal nodig zullen hebben en we moeten voorkomen dat we de afhankelijkheid van Rusland (fossiele energie) inruilen voor afhankelijkheid van China (staal). Ook daarom is het belangrijk de Europese staalsector te behouden en rap te verduurzamen.

Vakbonden en ondernemingsraden

Het verduurzamen van Tata staat in Nederland niet op zich. Het bedrijf loopt nu voorop in de gesprekken met de overheid voor steun bij het proces naar Groen Staal, maar de minister heeft al aangekondigd dat er snel ook gesprekken zullen volgen met andere grote vervuilers. In eerste instantie zal dat met de twintig grootste uitstoters zijn.²² Ook bij andere grote uitstoters, zoals in de chemische sector, zal de overheid een belangrijke rol te vervullen hebben in het mogelijk maken van de verduurzaming, met financiering en door bijvoorbeeld de benodigde infrastructuur op tijd te realiseren.

De minister roept de bedrijven nadrukkelijk op om 'zelf met ambitieuze verduurzamingsplannen te komen die het mogelijk maken hun activiteiten nu en in de toekomst in Nederland te blijven ontwikkelen'.²³ Net

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

als in het geval van Tata vallen veel bedrijven in de zware industrie inmiddels onder een buitenlandse eigenaar. De voormalige DSM fabrieken op het terrein van Chemelot zijn grotendeels van het Saudische Sabic, maar ook Dow Chemicals in Terneuzen en Shell Moerdijk hebben het hoofdkantoor elders in de wereld staan. Dit betekent dat al dit soort bedrijven afhankelijk zijn van die buitenlandse hoofdkantoren voor de investeringen in de verduurzaming van de fabrieken. Het gevaar is dat investeringen hierdoor uitblijven of dat, zoals in eerste instantie bij Tata Nederland

Industriepolitiek is sinds het scheepsbouwconcern Rijn-Schelde-Verolme-debacle in de jaren tachtig een vies woord geworden in Den Haag

met het plan voor CCS, wordt ingezet op een minder ingrijpende, meer kortetermijnoplossing om tot CO₂-emissiereductie te komen. Net als bij Tata ligt er dus ook bij andere bedrijven in de zware industrie een duidelijke taak voor vakbonden en ondernemingsraden om ook zelf op te komen voor verduurzaming.

Buitenstaanders zal het wellicht verbaasd hebben dat juist FNV Tata Steel als eerste vakbond zelf met een plan voor verduurzaming kwam. Maar nergens anders was de druk zo hoog, nergens anders is het zo duidelijk dat er structureel iets moet veranderen om als bedrijf bestaansrecht te houden en nergens anders is de vakbond zo goed vertegenwoordigd. Tata Steel Nederland geldt van oudsher als een echt vakbondsbolwerk: van de ruim negenduizend werknemers is bijna de helft lid van een vakbond. Deze positie hebben de vakbonden natuurlijk lang niet overal (meer),

ook niet binnen de zware industrie. Het is dus van belang dat er meer wordt samengewerkt met de ondernemingsraden en dat de ondernemingsraden zich veel meer gaan bemoeien met het thema duurzaamheid.

Uiteindelijk kunnen alleen échte verduurzamingsplannen voor werknemers duurzame werkgelegenheid garanderen. Daarvoor is een goed plan nodig en voldoende investeringen. Als deze van bovenaf uitblijven, ligt er een taak voor de vertegenwoordigers van de werknemers. Stel zelf een werkgroep samen met experts, betrek stakeholders, milieuorganisaties en politici en leg zelf een plan op tafel. Anderhalf jaar geleden stond Tata nog in de verkoop en was met de overheid in gesprek over subsidie voor CCS, waarmee niks aan de lokale vervuiling zou gebeuren en de fabriek haar bestaansrecht zou verspelen. Nu ligt er een plan voor de toekomst en is de FNV druk bezig om alle werknemers, middels een sociaal contract Groen Staal, een plek te geven binnen die toekomst.

Een sociaal contract is een set afspraken tussen directie en vakbond waarin het perspectief van de werknemer wordt veiliggesteld. Per functie wordt gekeken of deze door de verduurzaming wellicht verandert of verdwijnt en of er dus om- of bijscholing nodig is. Dit levert veel duidelijkheid op voor werknemers in een tijd van onzekerheid over de toekomst, en op deze manier worden zij vroeg betrokken bij de keuzes voor hun loopbaan.

Bij Tata Steel Nederland zullen er ook nieuwe banen bijkomen voor personeel met nieuwe kwalificaties, maar met het sociaal contract Groen Staal zeggen de vakbonden terecht: er zal niemand weg hoeven. Wel zullen er afspraken gemaakt worden over het eerder stoppen met werken voor werknemers die al richting hun pensioen gaan. Het zou mooi zijn als minister Adriaansens dit door de vakbond afgesloten sociaal contract ook als voorwaarde stelt voor haar handtekening onder maatwerkafspraken met Tata Steel Nederland.

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

Meer aandacht voor gezondheid

Uit de casus Tata blijkt dat met de huidige milieuwetgeving de gezondheid van omwonenden niet altijd gegarandeerd kan worden. Het zou onbestaanbaar zijn om miljarden gemeenschapsgeld uit te trekken om bedrijven te helpen met ombouw, maar daarbij de gezondheid van omwonenden niet mee te nemen in de voorwaarden. Het is dan ook van belang dat er nieuwe regels komen die zich naast klimaat en milieu richten op de gezondheid van omwonenden.

Het geval Tata staat namelijk niet op zich. Zo is het bedrijf Chemours (voorheen Dupont) uit Dordrecht in het nieuws vanwege de PFAS-uitstoot in de omgeving. Omwonenden kregen recentelijk het advies van het RIVM om niet uit de eigen moestuin te eten vanwege de hoge concentraties PFAS. In juni bracht het RIVM daarnaast een rapport uit over ultrafijnstof rondom Schiphol.²⁴ Ultrafijnstof kan effect hebben op het hart- en vaatstelsel, de ontwikkeling van ongeboren kinderen en aandoeningen aan de luchtwegen verergeren.

Bij de besteding van de tientallen miljarden euro's die zijn vrijgemaakt voor maatregelen om de emissie van broeikasgassen en stikstof te reduceren, en die deels zullen worden ingezet om de zware industrie te helpen verduurzamen, moet dus niet alleen worden getoetst op effecten voor milieu en klimaat, maar moet ook gezondheid worden meegewogen. Verbeteringen op het gebied van gezondheid zouden een absolute voorwaarde moeten zijn voor de investeringen die het rijk doet in ombouw

van bedrijven. Het is onvoorstelbaar dat we omwille van het klimaat investeren in een vervuilende fabriek, maar we de kans laten liggen ook verbeteringen te bereiken voor de gezondheid van omwonenden en de werknemers.

Omdat we ook na 2050 nog volop staal zullen gebruiken, is het van belang de staalproductie in Europa te behouden. Met de aanwezige kennis in IJmuiden en de strategische ligging aan zee is Tata Steel Nederland

Omdat we ook na 2050 nog volop staal zullen gebruiken, is het van belang de staalproductie in Europa te behouden

een geschikt bedrijf om als één van de eersten de overstap naar waterstof te maken. Dit is echter een proces van vele jaren, waarmee de omwonenden morgen nog niet geholpen zijn. Daarom is het van groot belang dat er op de korte termijn duidelijkheid komt over het traject, de investeringen en de deadlines voor resultaten op het gebied van klimaat, stikstof en vooral ook gezondheidsverbeteringen. Het huidige tijdsplan van de gesprekken tussen de overheid en Tata Steel is te traag, houdt omwonenden te lang in onzekerheid en brengt het bedrijf in gevaar.

Noten

1 Dat is twee keer zo hoog als het landelijk gemiddelde, wat met name verklaard wordt door de aanwezigheid van de staalindustrie. CBS, Het industriële landschap van Nederland, p. 6.

2 Uit een onderzoek van Noord-Holland Nieuws in samenwerking met onderzoeksbureau Kien uit december 2021 blijkt dat, ondanks dat een flinke meerderheid van de IJmonders toekomst ziet voor Tata Steel in hun regio, de populariteit van

het bedrijf daalt. Noord-Holland Nieuws, 'Tweederde IJmonders wil dat Tata Steel blijft', blijkt uit onderzoek NH Nieuws', 13 december 2013. Geraadpleegd 14 augustus 2022. 3 GGD Kennemerland, 'Gezondheid in de IJmond 2020', juni

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

2022. & RIVM, 'Depositieonderzoek IJmond 2020', 2 september 2021.
- 4 Nederlandse Emissieautoriteit, 'Emissiecijfers 2013-2020', publicatie 05-05-2021. Milo van Bokkum, NRC, 'De uitstoot van Tata Steel kan gevaarlijk zijn voor kinderen. Maar de politiek kan niet ingrijpen', 3 september 2021.
 - 5 Werkgroep Zeester, 'Naar een toekomstbestendige staalindustrie IJmuiden, Strategisch Plan 2020-2050', december 2020.
 - 6 Tata Steel Corporate Nieuws, 'Tata Steel kiest voor de waterstofroute', 15 september 2021.
 - 7 Amended and restated Expression of Principles, Kamerstuk, 15-07-2022.
 - 8 Roland Berger, 'Haalbaarheidsstudie klimaatneutrale paden TSN IJmuiden', 18-19.
 - 9 In de Expression of Principles staat dat er indien nodig aanvullende maatregelen getroffen zullen worden om de doelen van de Roadmap+ te halen en er een onderzoek komt naar het verder verbeteren van de leefomgeving door eventueel aanvullende bedrijfsonderdelen te sluiten.
 - Dit document is ook ondertekend door de hoogste baas van Tata Steel India: Thachar Viswanath Narendran. Dit document is niet juridisch bindend maar 'richtinggevend'. M.A.M. Adriaansens, 'Afspraken met Tata Steel Nederland over CO₂-reductie en verbetering leefomgeving', Kamerbrief, 15 juli 2022, p. 1.
 - 10 M.A.M. Adriaansens, 'Afspraken met Tata Steel Nederland over CO₂-reductie en verbetering leefomgeving', Kamerbrief, 15 juli 2022, p. 2-3.
 - 11 Motie Hagen c.s., Kamerstuk 28089, nr. 239, 5 juli 2022.
 - 12 Roel Berghuis, De Volkskrant, 'Tata Steel moet duidelijk maken hoeveel het investeert in de eigen vergroening – daar heeft de belastingbetaler recht op', 4 augustus 2022.
 - 13 Milo van Bokkum, NRC, 'Spanning om vergroenen Brits Tata', 25 juli 2022.
 - 14 Het kabinet in Nederland is hier door de Tweede Kamer met moties ook veelvuldig toe aangespoord. Motie Moorlag, Kamerstuk 33009, nr. 87, 4 juni 2020. Motie Moorlag/van Dijk, Kamerstuk 30175-369, 25 februari 2021.
 - 15 ABP, 'ABP stopt met beleggen in producenten van fossiele brandstoffen', 26 oktober 2021.
 - 16 Motie Moorlag, Kamerstuk 33009, nr. 87, 4 juni 2020.
 - 17 Elsevier Weekblad, 'Kamer oppert overheidsbelang in Tata Steel', 9 september 2021.
 - 18 Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, Groene Industriepolitiek – Bouwen aan de Groene Eeuw, april 2021, p. 175-176.
 - 19 M.A.M. Adriaansens, 'Het verschil maken met strategisch en groen industriebeleid', Kamerbrief, 8 juli 2022, p. 3-4.
 - 20 Eurofer, 'European Steel in Figures 2022', juni 2022, p. 37, 43.
 - 21 Eurofer, 'European Steel in Figures 2022', juni 2022, p. 14.
 - 22 M.A.M. Adriaansens, 'Zomerbrief Maatwerk', Kamerbrief, 8 juli 2022, p. 2.
 - 23 M.A.M. Adriaansens, 'Zomerbrief Maatwerk', Kamerbrief, 8 juli 2022, p. 2.
 - 24 RIVM, 'Gezondheidseffecten van ultrafijn stof van vliegverkeer rond Schiphol', 20-06-2022.

Het fossiele drama van Rotterdam?

De Rotterdamse Haven wil de duurzaamste haven van Europa worden. Maar de bedrijfsvoering is vooralsnog gericht op winsten op de korte termijn, niet op investeringen voor de lange termijn. De verduurzaming van de haven kan uiteindelijk alleen slagen als het bedrijfsmatige karakter van de haven verandert en als de overheid veel meer richting en ondersteuning geeft.

VINZENZ BÄUMER ESCOBAR

Antropoloog verbonden aan de Universiteit van Oslo. Werkzaam binnen het vergelijkende onderzoeksproject project PORTS: Ethnographic explorations of infrastructure, work, and place around leading urban container ports.

Het is nog donker buiten als ik achter Jeroen¹ aanloop richting een versleten SUV-truck die buiten het hoofdgebouw geparkeerd staat. Links van ons speelt zich een imposant fossiel industrieel schouwspel af. Een gigantische bulkcarrier gevuld met kolen ligt aan de kade van de terminal aangemeerd, klaar om geleegd te worden door enorme, verlichte kranen van meer dan 40 meter hoog. Vanonder de kranen verdwijnen continu lege, opengeslagen grijpers in de laadruimen van de bulkcarrier om er vervolgens gevuld weer uit te komen. Het brommen van motoren, het zoemende geluid van kabels die door de wind snijden en het gekletter van metaal op metaal is overal om ons heen. Terwijl we over het terrein rijden, legt Jeroen uit hoe jaarlijks miljoenen tonnen kolen en ijzererts via deze overslagterminal in de haven van Rotterdam worden verwerkt.

We passeren bergen kolen en ertsen in talloze tinten zwart, bruin, grijs en rood die

zorgvuldig worden op- en afgegraven met behulp van laad- en graafmachines. Via enkele kilometers aan transportbanden die over het hele terrein lopen, worden de grondstoffen op treinen geladen richting het Duitse achterland of rechtstreeks naar nabijgelegen energiecentrales getransporteerd. Het is nog moeilijk voor te stellen, maar het is de bedoeling dat door de energietransitie dit enorme complex en de bijbehorende mondiale kolenketen uiteindelijk zal verdwijnen.

Deze kolenoverslagterminal is onderdeel van een groter industrieel complex in de haven van Rotterdam: de grootste haven van Europa in zowel de overslag van containers als droge bulk (kolen, ertsen, en granen) en natte bulk (ruwe olie en andere vloeibare producten).² Waar de haven lange tijd een nationaal infrastructureel paradeproject is geweest, is het havencomplex de afgelopen jaren ook steeds meer tot een bron van zorgen over het klimaat geworden. De industrie in

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

het havengebied is namelijk verantwoordelijk voor ongeveer 15% van de totale CO₂-uitstoot van Nederland.³

Ook als we kijken naar de scheepvaart rondom de haven, komt Rotterdam veruit als de meest vervuilende haven van Europa uit de bus.⁴ Onder groeiende politieke en sociaal-maatschappelijke druk probeert de haven zich daardoor in de laatste jaren steeds meer als een 'groene' haven te profileren en worden er allerhande projecten en plannen uitgerold om een CO₂-neutrale en duurzame haven te realiseren in 2030.

Vóór de verzelfstandiging stond nog in de statuten dat het Havenbedrijf een maatschappelijke verantwoordelijkheid had

Vanwege de historisch diepgewortelde aanwezigheid van de fossiele industrie is het verduurzamen van de haven bepaald geen gemakkelijke opgave. De manier waarop de transformatie van het havenlandschap gestalte krijgt, kan ons dan ook veel zeggen over hoe de energietransitie zich voltrekt en zal voltrekken in andere geïndustrialiseerde gebieden. In dit artikel zal ik de energietransitie in het havengebied analyseren en ik zal daarbij met name stilstaan bij wat deze transitie betekent voor mensen die werken in de zware industrie.

Hoewel de haven van Rotterdam vaak als een geautomatiseerde 'ghost terminal' wordt omschreven waar robots het werk van mensen grotendeels zouden hebben overgenomen, werken er in het havengebied namelijk nog altijd duizenden mensen, onder andere in het hiervoor genoemde kolenoverslagbedrijf.⁵

Op wat voor manier ontvouwen zich grote infrastructurele veranderingen in de haven? Wat voor gevolgen heeft dit voor mensen die daar werken? Wat betekent het als hun baan verdwijnt of verandert? Voor wie zal het havenwerk überhaupt veranderen en op wat voor manier? En hoe ziet de toekomst van Europa's grootste haven eruit? In dit artikel zal ik deze vragen duiden op basis van doorlopend onderzoek⁶ bestaande uit veldwerk in het havengebied, interviews met verschillende partijen in de haven en de analyse van documenten.

Het zal duidelijk worden dat de energietransitie moeizaam verloopt: de haven wordt geacht winstgevend te blijven, maar moet tegelijkertijd ook verduurzamen. De sociale gevolgen van dit alles blijven veelal onderbelicht. Het zijn met name vakbonden die zich bezighouden met de sociale gevolgen van deze energietransitie, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat mensen die werkzaam zijn in de kolensector gecompenseerd worden voor baanverlies. Daarbij moeten zij een precair evenwicht tussen milieugroepen en de interesses van hun achterban zien te behouden. Maar om ervoor te zorgen dat de haven van Rotterdam niet het decor wordt van een fossiel drama op industriële schaal, zal uiteindelijk ook de overheid een grotere rol moeten innemen in dit verhaal.

Een betere wereld én een betere economie

Aan de Wilhelminakade op Rotterdam-Zuid organiseerde Deltalinqs – de belangenbehartiger van het bedrijfsleven in de haven – onlangs een 'klimascafé'. Het doel van het event was om de 'denkers en doeners van de energietransitie' bij elkaar te brengen. Het publiek bestond opvallend genoeg voornamelijk uit netjes geklede en netjes sprekende mannen en vrouwen. Na een korte introductie verwelkomde de host een CEO van een Nederlands maritiem bedrijf het podium op. Nadat deze de moeilijkheid erkende van het

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

verduurzamen van de haven, vertelde hij ons op een optimistische toon: 'Ik geloof dat het [de energietransitie] een enorme boost aan de economie kan geven.'

Dit is een bekend narratief dat ook wel wordt aangeduid als 'green growth': het idee dat de verduurzaming van industrieën en bijkomende processen ook kansen biedt voor het bedrijfsleven en juist gepaard kan gaan met economische groei.⁷ Of, zoals ons die dag werd verteld door de CEO: 'We kunnen niet alleen een betere wereld maken, maar ook een betere economie.'

Het is moeilijk grip te krijgen op de sociale gevolgen van de energietransitie in de haven

Dat lijkt ook de visie van het Havenbedrijf Rotterdam te zijn.⁸ In zijn *Havenvisie 2030* laat het weten de duurzaamste haven van Europa te willen worden.⁹ Met waterstof, elektrificatie, de opvang van CO₂-uitstoot, circulaire bedrijven en walstroom, lijkt de haven van Rotterdam afscheid te willen nemen van haar fossiele karakter. Critici schrijven echter dat veel van de projecten van het Havenbedrijf en het bedrijfsleven vooral windowdressing zijn. Het opvangen van CO₂-emissies met behulp van Carbon Capture Storage (CCS) technieken, bijvoorbeeld, zou helemaal niet tot verminderde uitstoot leiden.¹⁰ Bovendien is de belofte van groene waterstof als alternatieve energiebron van de toekomst nog erg onzeker en is het nog maar zeer de vraag of de haven van Rotterdam daadwerkelijk een waterstof-hub zal worden.¹¹

Naast de vermeende verduurzaming wil het Havenbedrijf tegelijkertijd een competitieve haven blijven als het aankomt op de overslag van fossiele producten. De visie van het

Havenbedrijf wordt daardoor ook wel de 'en-en strategie' genoemd: de duurzaamste worden maar ook de grootste zijn. De haven wordt dus geacht enerzijds een fossiel industrieel bolwerk te blijven, terwijl het anderzijds ook de groenste haven van Europa moet worden.

Deze tegenstrijdigheid is deels te verklaren vanuit het organisatorische model van het Havenbedrijf. In 2004 werd het Havenbedrijf verzelfstandigd en omgevormd tot een naamloze vennootschap met de staat (30%) en gemeente Rotterdam (70%) als grootaandeelhouders. Vóór de verzelfstandiging stond in de statuten opgenomen dat het Havenbedrijf een maatschappelijke verantwoordelijkheid had om bij te dragen aan stedelijke ontwikkeling in brede zin, ook wanneer dit zou betekenen dat het Havenbedrijf verlies zou kunnen draaien bij het maken van bepaalde investeringen. Deze bepaling is echter niet meer terug te vinden in de huidige statuten.¹² In de praktijk is het Havenbedrijf hierdoor meer gefocust op de eigen korte termijn verlies- en winstrekening.

Een strategie bij het Havenbedrijf verwoordde het tijdens een interview dat ik met hem had voor mijn onderzoek als volgt: 'Als gemeentelijke dienst kon je nog wel eens vanuit je maatschappelijke functie investeringen doen die bedrijfsmatig wat minder verstandig zijn, dus het [de verzelfstandiging] heeft ook wel geleid tot een gevoel van: dat zouden we vroeger wel hebben gedaan, nu niet meer... Het langetermijnperspectief van alles wat je doet is vanuit de maatschappelijke functie belangrijker dan vanuit de bedrijfsmatige, dat is allemaal wat meer korte termijn.'

Wanneer ik hem vraag naar een voorbeeld van hoe de bedrijfsmatige aard van het Havenbedrijf de energietransitie beïnvloedt, vertelt hij: 'Mijn voorbeeldje is altijd het stoomnet.' Het stoomnet is een manier waarop bedrijven restwarmte van industriële productieprocessen kunnen uitwisselen in de vorm van stoom. Dat betekent dat niet ieder bedrijf meer individueel stoom hoeft op te wekken en werkt daardoor energiebesparend. 'Daar hadden

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

we vroeger waarschijnlijk eerder in geïnvesteerd.... Als er eenmaal een stoomnet is, iedereen gaat daar gebruik van maken. Maar als er nog geen net is, dan is er misschien maar één *launching customer* die zegt ik durf. Maar iemand moet iets durven.'

In het stramien waarbinnen de energietransitie van de haven zich moet voltrekken, is dus de kortetermijnscyclus van het bedrijfsleven leidend.¹³ In een dergelijk raamwerk zijn er maar weinigen die zich echt durven te branden aan het verduurzamen van de haven. Ondanks de projecten die gepland staan en al lopen in de haven, lijkt het heersende motief van de energietransitie daardoor ironisch genoeg te luiden: geen daden maar woorden.

Dat maakt het ook moeilijk grip te krijgen op de sociale gevolgen van de energietransitie. Deze blijven over het algemeen nogal onderbelicht in de vele visies en rapportages over de toekomst van de haven, terwijl er in het havengebied nog altijd duizenden mensen werken wiens baan in sommige gevallen al onder druk staat.

Just transition, het Kolenfonds en 'groene gedachtes'

Hoewel de energietransitie relatief moeizaam verloopt, is de verandering van het industrieel landschap in sommige sectoren al goed merkbaar. De recente sluiting van de Hemwegcentrale heeft bijvoorbeeld tot ontslagen geleid in kolenoverslagbedrijven in de haven van Amsterdam. De energietransitie staat dan ook hoog op de agenda bij de vakbond op zowel centraal niveau als in de verschillende subsectoren.

Na jaren van actievoeren door vakbondsleden van FNV Havens is onder andere een zogeheten Kolenfonds tot stand gekomen. Dit is een door de staat gefinancierd fonds waar werknemers in de kolenketen een beroep op kunnen doen wanneer zij hun baan verliezen als gevolg van de energietransitie. Het doel van het Kolenfonds, ook wel bekend als Stichting

Mobiliteitscentra Kolenketen, is niet het behoud van banen, maar verzekeren dat de energietransitie ook een rechtvaardige transitie is.

Dit streven past bij het streven naar een 'just transition', dat door veel vakbewegingen op internationaal niveau wordt gehanteerd. Vanuit het idee van een 'rechtvaardige transitie' hebben werknemers in de fossiele industrie recht op ondersteuning als zij in de overgang naar duurzamere productieprocessen worden ontslagen.¹⁴ Of, zoals in het klimaatplan van FNV staat: 'Het behalen van de Europese doelstellingen 2030 is een absoluut minimum. Maar wij verbinden hieraan wel de voorwaarde dat het om een sociaal rechtvaardige transitie (just transition) en Gewoon Goed Werk (decent work) moet gaan.'¹⁵ In het geval van het Kolenfonds betekent dit in de praktijk dat werknemers geld kunnen krijgen voor om- en/of bijscholing of een aanvulling op bijvoorbeeld een werkloosheidsuitkering voor maximaal drie jaar.

Wat deze financiële ondersteuning voor mensen kan betekenen bleek uit een interview dat ik had met Geert, die na de sluiting van de Hemwegcentrale in 2019 boventallig was geraakt en te horen kreeg dat hij zijn baan zou verliezen. 'Ik vond ik dat erg balen. Het heeft me wel een jaar gekost om daar een beetje vrede mee te hebben en dan ook de boel weer op te pakken en weer wat te gaan doen.'

Geert had achtenhalf jaar met veel plezier bij 'zijn' kolenbedrijf gewerkt. Hij noemt het bedrijf een grote 'mannenspeeltuin' waar geen dag hetzelfde was en een sterk gevoel van saamhorigheid heerste. Maar het werk legde ook druk op zijn gezondheid en familieleven. 'Ik moet nog 25 jaar werken, en de nachtdiensten werden steeds zwaarder... Ik heb uiteindelijk besloten in samenspraak met thuis van "joh, zou je niet lekker wat anders gaan doen" waardoor je wat vaker thuis bent en wat minder chagrijnig het weekend ingaat door een nachtdienst.'

Inmiddels volgt Geert een opleiding watermanagement en werkt hij als veldwerker Wa-

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

terbodemonderzoek. Die omslag betekende wel een drastische stap terug in inkomen. 'Van ongeveer € 3500 netto naar € 1800 netto in de maand.' Vanuit het Kolenfonds krijgt hij nu voor drie jaar een tegemoetkoming op zijn salaris, zodat hij zijn vaste lasten kan blijven dragen.

Voor Geert biedt het Kolenfonds een manier om het financiële en emotionele verlies van zijn baan op te vangen. Alhoewel dit proces hem erg zwaar valt, koestert hij geen wrok om het feit dat het zo moest gaan. 'Ik ben niet tegen de energietransitie, ik zie ook wel dat het anders moet.'

Eenzelfde sentiment wordt gedragen door Jeffrey, werkzaam in een kolenoverslagbedrijf in Rotterdam. Met een schorre, vriendelijke stem vertelt hij me dat ze in zijn bedrijf 'zeker een groene gedachte [hebben]. Van ons mag de wereld wel veranderen, elke rookpluim minder aan de horizon is mooi. Wij realiseren ons ook dat het nodig is.'

Wat er precies zal veranderen, is echter nog niet zo duidelijk: 'Er zijn wel ontwikkelingen... en er zijn wel wat plannen om iets met waterstof en ijzererts te doen, maar dat zijn geen concrete plannen, het zijn ideeën, maar niet zeker.' Ondanks dat de toekomstige ontwikkelingen voor het bedrijf onduidelijk zijn, lijkt Jeffrey niet bang te zijn voor baanverlies. Het liefst zou hij de rest van zijn leven blijven werken in de kolensector: 'Ik denk dat ik altijd wel bij mijn bedrijf zou blijven werken, ik denk als er ooit veranderingen in de wereld zijn en ik kan daar vanuit mijn bedrijf een steentje aan bijdragen dan zou ik dat wel graag doen... De energietransitie is een feit voor ons zeker, maar bij ons zal zich dat vooral uiten in andere producten die gebruikt gaan worden in de energietransitie.'

Jeffrey's groene gedachte en welwillendheid om bij te dragen aan veranderingen worden niet door iedereen in de kolensector gedeeld. Veel havenwerkers laten zich juist kritisch uit over de milieubewegingen. Voor de vakbeweging is het een uitdaging de belangen

van vakbondsleden te laten rijmen met het imperatief van de energietransitie.

Klimaat versus arbeid?

Tijdens het havencongres van FNV Havens in het najaar van 2021 werd een bijeenkomst georganiseerd voor vakbondsleden uit de droge bulksector. Ook de energietransitie, volgens een van de aanwezigen 'één van de heetste hangijzers voor ons op dit moment', kwam aan bod. In de zaal zitten voornamelijk witte, mondige, Nederlands sprekende en getatoeëerde mannen van (ver) boven de 35, een redelijk typisch profiel voor in de haven. De zaal wordt toegesproken door een vijftal vakbondsvrijwilligers, ook wel bekend als kaderleden, die een analyse van de ontwikkelingen in de bulksector hebben gemaakt. Ze leggen uit wat de mogelijke gevolgen van de energietransitie zullen zijn, dat dit betekent dat er druk zal komen op de werkgelegenheid in de overslagsector en dat je het beste kunt kijken naar hoe je kunt zorgen voor degenen die erdoor worden getroffen. 'Je weet niet wat ze [de politiek] gaan doen. Dus daarom kunnen we maar beter ons eigen plan trekken', zo verwoordt een van de kaderleden het. Benaadrukt wordt dat het van belang is ook samen te werken met milieugroepen, bijvoorbeeld Greenpeace en Milieudefensie.

'Kunnen we op de milieubeweging wel vertrouwen? Ik vertrouw ze namelijk voor geen meter', klinkt het uit de zaal. Na wat over en weer tussen de aanwezige leden, verzucht een medewerker van een kolenbedrijf: 'Het voelt gewoon raar, om samen te werken mensen die ons willen laten stoppen met werken.' Anderen voelden zich 'machteloos' en wanneer het gaat over het vooruitzicht op omscholing, roept iemand wat verslagen: 'Ik heb daar de capaciteiten niet voor.'

Veel havenwerkers in de bulksector werken al heel hun leven bij hetzelfde bedrijf en willen dat ook volhouden. Het vooruitzicht dat hun werk mogelijk eindig is, is voor velen

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

moeilijk te vatten. Zo vertelt David in een interview nadat ik hem vraag wat hij ervan zou vinden als de kolensector zou verdwijnen: 'Ja dat zou ik erg jammer vinden... Het is toch een stukje nostalgische arbeid dat verdwijnt... Het is een uitstervend vak, één van de oude ambachten. Dus dat is best zonde als dat verdwijnt.'

Dat de kolenindustrie zal moeten gaan verdwijnen, roept naast nostalgische gevoelens vaak ook weerstand op. Historisch gezien vallen de belangen van arbeidersbewegingen en milieubewegingen dan ook niet altijd met elkaar te verenigen.¹⁶ Daarbij wordt vaak gesproken van oppositie tussen klimaat en arbeid: het behoud van de fossiele sector (en dus de banen in die sector) is schadelijk voor het milieu, terwijl klimaatacties en het verduurzamen van de industrie worden gezien als een bedreiging voor arbeiders omdat het in de praktijk zou leiden tot baanverlies.

De laatste jaren trekken de posities van vakbewegingen en milieuorganisaties onder sommige omstandigheden evenwel meer naar elkaar toe.¹⁷ In de Nederlandse context staat de samenwerking tussen klimaatorganisaties en vakbonden nog in de kinderschoenen. De FNV werkt aan het opzetten van een klimaatnetwerk dat kan dienen als verzamelplek waar klimaatactivisten en vakbondsleden elkaar kunnen vinden.¹⁸

In de praktijk is, naast het Kolenfonds, vooral Groen Staal — de verduurzaming van Tata Steel IJmuiden — een voorbeeld waarin de samenwerking tussen vakbonden en milieuorganisaties merkbaar is. Waar iemand zoals Geert het belang van deze samenwerking aan den lijve ondervindt, laten andere vakbondsleden zich dus sceptischer uit.

Tijdens een vergadering van vertegenwoordigers van de verschillende kolenoverslagbedrijven in het voorjaar van 2022, waren ook een vakbondsbestuurder van de centrale FNV en een vertegenwoordiger van Milieudefensie uitgenodigd. Nadat zij hadden verteld hoe zij tegen de energietransitie aankijken, wer-

den er door de aanwezige havenwerkers wat kritische vragen gesteld. Een van de aanwezigen: 'Wij zijn gebaat bij een sterke vakbond die opkomt voor het werk en inkomen van leden... Gedraagt de FNV zich niet te veel als een politieke partij?' Deze spreker maakte zich er dus zorgen over dat de FNV zich te veel in sociaal maatschappelijke issues mengt en daardoor de belangen van haar leden uit het oog verliest.

De belofte van een groene haven is ongewis; het is ook mogelijk dat Rotterdam juist het laatste fossiele industriële bastion van Europa wordt

Anderen uit de zaal trokken het poldermodel in twijfel: 'Wat ik denk dat we missen, is de terugkoppeling. Waarom denken wij dat milieuactivisten anarchisten zijn, terwijl jij er in de polder bent achter gekomen dat dat niet zo is?' Ondanks wat meningsverschillen, ontstond er die middag een dialoog waarin havenwerkers aangaven bereid te zijn om de klimaatplannen van de FNV te ondersteunen. Later zou de vakbondsbestuurder die die middag aanwezig was vertellen dat hij de ogenschijnlijke tegenstelling tussen klimaat en arbeid geloofde te kunnen opheffen met dit soort dialogen. 'Als je maar van tevoren het gesprek aan gaat, dan kun je elkaar vinden.'

Het realiseren van solidariteit tussen havenwerkers, klimaatactivisten en andere sociale groeperingen is echter nog zeker geen gedane zaak. Zoals stelt de website van FNV: 'Voor mensen buiten onze vakbond die zich zorgen maken om het klimaat is de FNV nog vaak geen logische bondgenoot.'¹⁹ De allianties tussen vakbonden en milieuorganisaties

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

zijn inderdaad nog niet erg ontwikkeld. Tegelijkertijd laten constructies zoals het Kolenfonds zien wat de voordelen zijn voor industriële arbeiders van een klimaatbewuste vakbeweging die zich solidair toont met milieubewegingen.

Onzekere toekomst

De energietransitie brengt veel teweeg. Ondanks de groene ambities van het Havenbedrijf Rotterdam investeren bedrijven de laatste jaren minder in de haven.²⁰ Dit is deels terug te voeren naar het eerdergenoemde gegeven dat de energietransitie zich vooral binnen een kader voltrekt waarin winsten op de korte termijn voorrang hebben op investeringen op de lange termijn waarbij meer oog is voor sociaal-maatschappelijk welzijn in brede zin. Zolang dit het geval is, zullen maar weinig bedrijven het aandurven radicale stappen te zetten bij het verduurzamen van hun activiteiten. Wat er gaat gebeuren met de Rotterdamse haven is daardoor uiteindelijk sterk onderhevig aan de grillen van internationale aandeelhouders en de continue transformatie van volatiele waardekets op mondiaal niveau.

Lopend over het terrein van het kolenoverslagbedrijf waar ik dit artikel mee begon, is het inderdaad moeilijk voor te stellen dat de miljoenen kolen die hier per jaar worden doorgevoerd over een aantal jaar niet meer zullen komen, nog los van de recente geopolitieke ontwikkelingen in Oekraïne en de invloed die dit heeft op de energiesector. Later zou ik horen dat dit bedrijf juist de 'last man standing'-strategie hanteert, dat het de laatst overgebleven kolenoverslag terminal in Nederland wil zijn.

De belofte van een groene haven is dus nog erg ongewis en het is niet ondenkbaar dat Rotterdam juist het laatste fossiel industriële bastion van Europa wordt. Een bastion dat uiteindelijk onderhevig zal worden aan industrieel verval met grote sociale gevolgen voor de mensen die werken in de haven en ecologische gevolgen voor de bredere leefomgeving in het havengebied.

Om dit te voorkomen is het nodig dat het bedrijfsmatige raamwerk verandert waarbinnen de energietransitie vorm krijgt. De preciaire alliantie tussen vakbonden en sociale bewegingen kunnen uiteindelijk de klappen van de energietransitie vooral *opvangen*. Voor een succesvolle energietransitie die zo min mogelijk sociale en ecologische schade veroorzaakt, zal ook de overheid een grotere rol moeten spelen in dit verhaal. Critici hebben al geopperd dat het stadsbestuur en de gemeenteraad van Rotterdam ervoor moeten zorgen dat het Havenbedrijf zijn oorspronkelijke maatschappelijke functie weer omarmt.²¹ Daarmee zou een energietransitie op een versneld tempo kunnen worden gerealiseerd.

Het is de vraag hoe realistisch deze oproep is binnen de context van een neoliberaal overheidsmodel dat privatisering van publieke diensten al decennialang aanwakkert.²²

Als het aan het bedrijfsleven wordt gelaten, dan stevent de haven van Rotterdam af op een fossiel drama. Het is nog niet te laat om deze koers bij te sturen. Alleen overheidsingrijpen in combinatie met verdergaande samenwerking en actievoering van sociale partijen kunnen de belofte van een CO₂-neutrale toekomst vervullen.

Noten

1 Om de anonimiteit van mijn onderzoeksparticipanten te bewaren zijn alle in dit artikel genoemde namen pseudo-

niemen.

2 Port of Rotterdam. Jaarverslag 2021.

3 Dienst Centraal Milieubeheer Rijnmond (DCMR) (2020) CO₂ Monitor Rotterdam; Port of

Rotterdam (2022). CO₂-Uitstoot steeg in 2021 na jaren van daling.

4 Transport and Environment (2022) EU Ports' Climate Performance. An Analysis of Mari-

Vinzenc Bäumler Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

- time Supply Chain and at Berth Emissions. <https://www.transportenvironment.org/discover/port-carbon-emissions-ranking/>
- 5 Erasmus Centre for Urban, Port and Transport Economics (2021) Havenmonitor 2021. De Economische betekenis van Nederlandse Zeehavens. <https://www.eur.nl/upt/media/100229>
 - 6 Dit onderzoek is onderdeel van PORTS. Between Sea and City: Ethnographic explorations of infrastructure, work, and place in leading urban container ports en is gefinancierd door de European Research Council (ERC).
 - 7 Over de (on)mogelijkheid van groene groei zie: Hickel, Jason, and Giorgos Kalis (2020) *Is Green Growth Possible? New Political Economy* 25(4): 469-486.
 - 8 Zie <https://www.portofrotterdam.com/nl/over-het-havenbedrijf/misie-visie-en-strategie/havenvisie-rotterdam> voor de volledige Havenvisie van de haven van Rotterdam.
 - 9 Zie Guido van Eijck (2020) De 'én-én-strategie', een goed idee? De Groene Amsterdammer 22 april nr. 17-18 en TNO (2016) "Het Fossiele Dilemma van Rotterdam" https://hcss.nl/sites/default/files/files/reports/het_fossiele_dilemma_van_rotterdam-tno_paper_maart_2016.pdf
 - 10 Over het belang en de effectiviteit van CCS zijn de meningen verdeeld. Zie voor een overzicht Janipour, Zahra, Floris Swennenhuis, Vincent de Gooyer, and Heleen de Coninck (2021) Understanding contrasting narratives on carbon dioxide capture and storage for Dutch industry using system dynamics *International Journal of Greenhouse Gas Control* 105: 1-16 en voor een weloverwogen pleidooi voor CCS: Joosten, Ties (2017) *Waarom CCS best* Gesubsidieerd mag Worden, Terwijl de Belastingvrijstelling voor Fossiele Brandstof Volslagen Krankjorum Is. *Follow the Money* 9 november.
 - 11 'It is far from certain that Rotterdam will become the hydrogen hub of North-West Europe', aldus een rapport van Drift (2020). *Hydrogen for the Port of Rotterdam in an International Context – a Plea for Leadership*.
 - 12 Zie Huzeir, Vatan (2018) *Het Rotterdamse Havenbedrijf danst naar de pijpen van de fossiele industrie*. *Vice Magazine* 28 mei.
 - 13 Zie voor een uitgebreidere analyse over de spanning tussen korte termijn en lange termijn in de haven: Inge Janse (2018) *Groene toekomst: tijd voor conclusies*. *Vers Beton* 27 november.
 - 14 Stevis, Dimitri, and Romain Feli (2015) *Global labour unions and just transition to a green economy* *International Environmental Agreements* 15: 29-43.
 - 15 FNV (2018) *FNV Visie Klimaatbeleid en Energietransitie*. <https://www.fnv.nl/getmedia/ab774484-6dc1-4a3c-9657-04c8e19649b2/FNV-visie-klimaatbeleid-en-energietransitie.pdf>
 - 16 Zie Rätzhel, Nora en David Uzell (2011) *Trade unions and climate change: The jobs versus environment dilemma* *Global Environmental Change* 21(4): 1215-1223.
 - 17 Zie voor een overzicht de introductie uit: Rätzhel, Nora, Dimitris Stevis, and David Uzell (2021) *The Palgrave Handbook of Environmental Labour Studies* London: Palgrave MacMillan. Voor een voorbeeld in het geval van Havens zie het rapport van de International Transport Workers Federation (ITF) en OECD (2018) *Reducing Shipping Greenhouse Gas Emissions. Lessons from Port-Based Initiatives* <https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/reducing-shipping-greenhouse-gas-emissions.pdf>
 - 18 *Petitie: Steun de oprichting van het Netwerk Klimaat FNV*. <https://www.fnv.nl/petities/petitie-netwerk-klimaat-fnv#/>
 - 19 *Petitie: Steun de oprichting van het Netwerk Klimaat FNV*. <https://www.fnv.nl/petities/petitie-netwerk-klimaat-fnv#/>
 - 20 *Zie Port of Rotterdam. Jaarverslag 2021*. <https://reporting.portofrotterdam.com/jaarverslag-2021>. en Estrada, Adrián en Felix Voogt (2022) *Het Fossiele Optimisme van de Haven*. *Vers Beton* 18 mei. Volgens het Havenbedrijf Rotterdam, ligt ook de stikstofcrisis hieraan ten grondslag. Zie *Financieel Management* (2021) 8 Miljard aan Investerings in Gevaar in Haven Rotterdam. 23 Juli <https://financieel-management.nl/artikelen/8-miljard-aan-investerings-in-gevaar-in-haven-rotterdam/>
 - 21 Zie Huzeir, Vatan (2018) *Het Rotterdamse Havenbedrijf danst naar de pijpen van de fossiele industrie*. *Vice Magazine* 28 mei en Joosten, Ties (2018) *Waarom het Havenbedrijf Rotterdam niet (meer) verantwoordelijk is voor het verbeteren van woon- en werkklimaat*. *Follow the Money* 30 mei.
 - 22 Zie voor een overzicht van Neoliberalisme in Nederlandse context: Mellink, Bram en Merijn Oudenampsen. (2022) *Neoliberalisme. Een Nederlandse Geschiedenis* Amsterdam: Boom Uitgevers.

Wie gaat straks het dak op?

Arbeid is kritieke bouwsteen van energietransitie

De Europese Green Deal is praktisch maar ook symbolisch van grote betekenis. Alleen al het feit dat het gelukt is deze afspraken te maken, geeft hoop dat het zal lukken de opwarming van de aarde te beperken. Wat nu snel nodig is, is een plan van aanpak voor de Europese arbeidsmarkt. Onze industrie kan alleen verduurzamen wanneer oneerlijke concurrentie met landen buiten Europa wordt tegengegaan. Ook moet voorkomen worden dat de rekening van de energietransitie belandt bij werkenden in kwetsbare regio's en dat een tekort aan geschikte arbeidskrachten de energietransitie vertraagt.

MOHAMMED CHAHIM, AGNES JONGERIUS & ARNOLD TUKKER

Mohammed Chahim is vicevoorzitter S&D in het Europees Parlement. Agnes Jongerius is delegatieleider PvdA in het Europees Parlement. Arnold Tukker is hoogleraar Industriële Ecologie en (tot 1 september 2022) wetenschappelijk directeur CML Universiteit van Leiden en senior onderzoeker TNO.

Overall in Europa is het pijnlijk duidelijk dat we minder afhankelijk moeten worden van het buitenland voor onze energievoorziening. Na de Russische invasie van Oekraïne zijn de energieprijzen door het dak geschoten. Duurzame energiebronnen dienen zich aan als noodzakelijke vervangers van de Russische olie en gas. In het Europees Parlement is aandacht voor de energietransitie en de omslag naar een meer duurzame economie dan ook een prioriteit van de eerste orde.

De energietransitie vergt een verandering van onze gehele economie en het valt te voorzien dat deze op de arbeidsmarkt tot winnaars én tot verliezers zal leiden. In dit artikel

willen we de aandacht vestigen op de noodzaak om de menselijke factor arbeid in deze nieuwe Europese groene en wat ons betreft ook sociale wetgeving, centraal te stellen. Het is evident dat de Europese Unie in dit opzicht voor grote uitdagingen staat ondanks het feit dat al op allerlei niveaus wetgeving wordt ontwikkeld.¹

Niet alleen een materiële omschakeling

Op het eerste gezicht lijkt de energietransitie vooral een materiële transitie te zijn. Voor de productie van zonnecellen, windmolens, batterijen, (industriële) warmtepompen en

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

elektromotoren – waarvan we op dit moment veronderstellen dat ze de basis gaan vormen van duurzame energie- en transportsystemen – zijn enorme hoeveelheden kritieke materialen nodig. Dit zijn grondstoffen zoals kobalt, lithium en nikkel, die we nu ook al gebruiken, maar waarvan de behoefte exponentieel zal stijgen. Voor steenkool, olie en gas zal er juist steeds minder plaats zijn.

Europa kan haar markt beschermen door aan bedrijven van buiten Europa dezelfde strenge eisen op te leggen wat betreft uitstoot

Dit betekent een enorme herstructurering van handelsstromen, het transport en de verwerking van zowel grondstoffen als brandstoffen. Het betekent een enorme veranderingen voor individuele huishoudens, voor het bedrijfsleven, voor de industrie, maar ook voor de transportmiddelen die we gebruiken. Dergelijke diepgaande veranderingen stuiten op weerstand. Veranderen doet pijn als de oude vertrouwde manier van leven verdwijnt en banen en bestaanszekerheid onder druk staan. Niettemin groeit ook het besef onder de bevolking in Europa dat de gevolgen van klimaatverandering hen persoonlijk raken, of zullen gaan raken.

Het is van het grootste belang dat politici een perspectief schetsen van de nieuwe energiewerkelijkheid waar we naartoe willen – of beter gezegd: moeten. Maar het is onvoldoende om bij de schets van toekomstscenario's alleen te kijken naar de grondstoffen. Het is ook nodig te kijken naar de vraag hoe we de Europese arbeidsmarkt hierbij laten aansluiten. Een instrument dat ons hierbij ter beschik-

king staat is de wetgeving die arbeiders individueel beschermt (denk aan arbeidstijden, veiligheid op de werkvloer, sociale zekerheid en pensioenen), maar minstens zo belangrijk zijn de politieke keuzes die gemaakt worden bij grootschalige veranderingen die zich op de arbeidsmarkt voltrekken. Door als overheid hierbij verantwoordelijkheid te nemen en de sociale dialoog te ondersteunen, heeft de energietransitie een betere kans van slagen.²

Een goed voorbeeld is in dit licht de sluiting van Caterpillar vijf jaar geleden, een belangrijke werkgever in Wallonië waar meer dan 2200 werknemers werden ontslagen. De Federale en Waalse overheid toonden zich solidair met de werknemers en ging samen met de vakbonden in gesprek met de werkgever. Met een succesvolle aanvraag bij het Europees Globalisering Fonds van meer dan vier miljoen euro, dwong de Waalse overheid af dat dit geld ook gebruikt zou worden om de regionale impact van deze ontslagen op te vangen. Er werd hierdoor passend vervangend werk gevonden voor werkenden in die regio; mensen konden een opleiding volgen, een eigen onderneming starten et cetera.

Werk verandert snel van aard

De energietransitie zorgt voor veel nieuwe, maar ook heel andere banen. Het hergebruik van grondstoffen bijvoorbeeld, heeft impact op de aard van het werk in de gehele bouwsector. Wat betreft de directe energietransitie groeit het aantal banen dat verband houdt met het isoleren van woningen en het maken en plaatsen van zonnepanelen. De technologische ontwikkelingen op dit terrein zijn eigenlijk nog maar net grootschalig begonnen, en zullen op de arbeidsmarkt voortdurend nieuwe kansen en mogelijkheden bieden.³

Het lijkt onvermijdelijk dat aanzienlijke aantallen Europeanen van baan moeten veranderen. Zij zullen nieuwe vaardigheden nodig hebben. Dit vergt een (gedeeltelijk)

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

herstructurering van de arbeidsmarkt, van het onderwijs en van onderzoek en innovatie. Er moeten opleidingen komen voor beroepen die nu nog niet of nauwelijks bestaan.

Het is een ervaringsgegeven dat betrokken en gemotiveerde werknemers tot heel veel in staat zijn als het gaat om vernieuwingen en verbeteringen op de werkvloer. Tegelijk is het van groot belang dat jonge Europeanen zich qua opleiding en scholing voorbereiden op deze nieuwe situatie. Die nieuwe arbeidsmarkt vereist immers andere opleidingen. De aard van een hele reeks industrieën die we nu vanzelfsprekend vinden zal over tien, twintig jaar niet meer zijn zoals nu.

De (regionale) overheid kan daarbij een essentiële rol vervullen, zoals bij Caterpillar, door aanjager te zijn van deze dialoog. Daarnaast is er onderzoek nodig om de nieuwe technieken en bedrijfsprocessen te optimaliseren. Bedenk in dit verband dat het meer dan honderd jaar geduurd heeft voordat de benzinemotor zo'n beetje uit ontwikkeld was. Tijd die we nu eenvoudigweg niet hebben.

Te kort aan personeel

Om de klimaatdoelstellingen te halen zullen er de komende jaren duizenden windmolens worden gebouwd en geplaatst, vele vierkante meters zonnepanelen worden geïnstalleerd en tientallen miljoenen gebouwen zullen geïsoleerd moeten worden. Al deze producten moeten worden gemaakt én ter plekke worden geïnstalleerd. De energietransitie blijkt nu al buitengewoon arbeidsintensief.

Op dit moment gaat een flink aantal aanbieders van zonnepanelen op de fles, niet alleen vanwege de leveringonzekerheid van die panelen uit het Verre Oosten, maar vooral vanwege onvoldoende personeel, deels door de krappe arbeidsmarkt, deels door gebrek aan technische vaardigheden. Meer en meer blijkt in de praktijk dat een Europese energietransitie niet kan slagen zonder heel veel werknemers met passende deskundigheid.

Arbeid vervult in de energietransitie een cruciale rol. Techniek Nederland berekende dat er in 2025 40.000 extra vakmensen nodig zijn in Nederland.⁴ Dat betekent voor werkgevers en werknemers dat het beloningsbeleid (vaste contracten!) en een evenredige bijdrage aan scholing op orde moeten zijn. ABN-AMRO becijferde dat dit jaar al 36% van de vacatures voor de energietransitie onvervulbaar zijn, zie figuur 1.⁵

Herscholing en bijscholing van arbeiders die nu nog werken in traditionele energie-sectoren zullen nodig zijn en moeten ondersteund worden door sociaal flankerend beleid. Daarnaast moeten bedrijven zich ook bewuster worden van de informele vaardigheden die werknemers al hebben. Uit onderzoek blijkt dat een aanzienlijk deel van de wervingsproblemen van werkgevers voortkomen uit slechte vacatures en inefficiënt personeelsbeheer.⁶ Wij pleiten in dit verband uitdrukkelijk voor een sociale dialoog van werkgevers en vakbonden, zowel per regio als per sector.

Ook de Europese koepel van het midden- en kleinbedrijf, SMI United, onderschrijft dit belang.⁷ Door met elkaar in gesprek te gaan kunnen werkgevers en vakbonden in kaart brengen wat de behoeften en perspectieven zijn voor verschillende groepen werknemers, waarbij te denken valt aan overbruggingsuitkeringen en de mogelijkheden voor bij- en omscholing.

Bijsturen met Europese subsidies

Banenverlies in de energietransitie is onvermijdelijk – net zozeer als omscholing. Het is van groot belang dat markt en politiek in Europa de nadruk leggen op een perspectiefrijke ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de context van de energietransitie. Politici moeten de terechte angst voor baanverlies en veranderingen op de arbeidsmarkt te lijf gaan met een omvangrijk nieuw arbeidsmarktbeleid.

De tijdsdruk waar we onder staan, betekent dat het van het grootste belang is om werknemers baan- of werkgaranties te bieden. Werk-

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

gevers die hun bestaande, milieuvriendelijke fabrieken moeten sluiten, zullen daarvoor niet alleen de eerst aangewezen instanties zijn. Wij pleiten ervoor om per regio en per sector overlegverbanden van werkgevers en werknemers/vakbonden op te richten of te versterken.

Een vrije markt zonder bescherming van arbeidsplaatsen en van de natuurlijke omgeving zal uiteindelijk onhoudbaar zijn

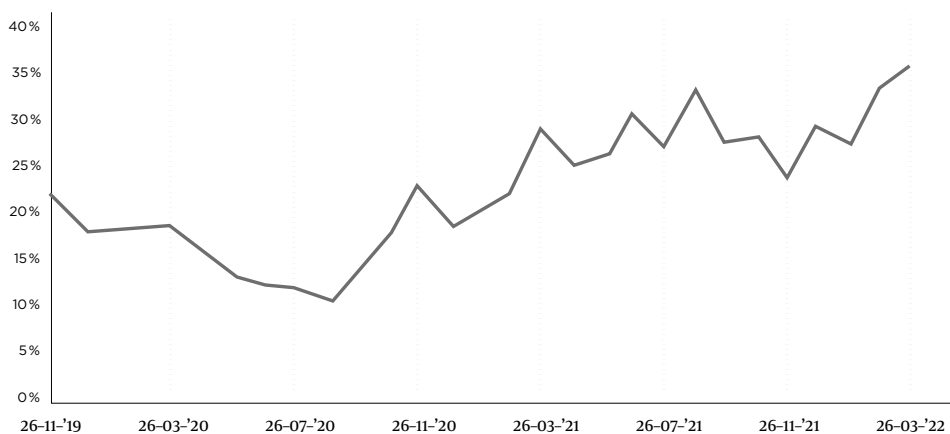
Van de energietransitie in Europa zal weinig terecht komen wanneer de factor arbeid wordt veronachtzaamd. Sociale onrust holt het draagvlak uit voor de noodzakelijke veranderingen op het terrein van productie en gebruik van energie en grondstoffen in Europa.

De enkele programma's die de EU tot nu toe op het op het terrein van arbeid heeft opgezet, richten zich op enkele grote 'usual suspects', bijvoorbeeld de regio's met kolenmijnen. Maar de energietransitie vraagt om een veel uitgebreidere en veel fundamenteelere analyse en ondersteuning van de (veranderende) arbeidsmarkt.

Wanneer we Europa groen willen krijgen zullen we veel meer energie moeten steken in een sociaal Europa. Zo kunnen er voorwaarden aan Europese subsidies worden meegegeven waarin wordt voorgeschreven dat veranderingen in de regionale arbeidsmarkt in samenspraak met en goedkeuring van de vakbonden worden doorgevoerd.

Overheidssubsidies voor herscholing, voor innovatieve projecten, voor de uitrol van 'best practices' et cetera zullen altijd afhankelijk gemaakt moeten worden van de vraag of de ontvangers goede, fatsoenlijk betaalde en vaste banen scheppen. Zo niet? Geen Europese subsidie! Immers, iedereen in Europa moet meegenomen worden naar een nieuwe energietoekomst.

Figuur 1 Onvervulbare vacatures van personeel energietransitie (%) gemiddelden.

Bron: ABN-AMRO

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

Green Deal als groeistrategie voor Europa

Klimaatverandering is een wereldwijd fenomeen. Ook de oplossingen hiervoor zullen internationaal en globaal moeten zijn. Dat geldt niet alleen voor de wereldwijde handel in grondstoffen, maar ook over concurrentie op de wereldwijde arbeidsmarkt. Juist omdat de energietransitie een internationaal probleem is, kan Nederland veel baat hebben bij een sterke rol en positie van de Europese Unie.

Op dit moment wordt er op Europees niveau hard gewerkt aan richtlijnen en wetten voor bijvoorbeeld CO₂-uitstoot. Die hebben wereldwijd een voorbeeldfunctie en bieden ook voorwaarden voor landen en continenten buiten de EU. Europa kent niet zoals China een regering die een eenvormig beleid kan afkondigen voor meer dan een miljard inwoners. De kracht en de zwakte van Europa is dat diverse regio's veel meer democratische beleidsvrijheid hebben om een eigen energietransitiebeleid te voeren. Binnen die regio's bestaan culturele verschillen en diverse industriële tradities. Niettemin is het zaak dat ook in ons deel van de wereld regeringen kaders krijgen waar zij hun eigen doelstellingen aan koppelen.

De hoofdlijnen van die Europese visie en wetgeving moeten op korte termijn ook worden vertaald naar de arbeidsmarkt. Daarbij kunnen in de verschillende lidstaten afspraken worden gemaakt die passen bij de visie van de EU op de arbeidsmarkt en die consistent zijn met de Europese *Green Deal*. Het besluit dat hierin is vastgelegd om in 2050 klimaatneutraal te zijn zal regeringen in Europa en daarbuiten dwingen telkens weer na te gaan wat de energietransitie betekent voor hun economie, voor hun voedselvoorziening, scholing, arbeidsmarkt, de uitstoot van schadelijke stoffen, afval en hergebruik.

Door op Europees niveau duidelijke afspraken te maken weten de regeringen aan welke doelstellingen voor reductie van bijvoorbeeld de CO₂-uitstoot zij zich te houden hebben. Daarnaast kan Europa ook de binnenmarkt

beschermen door aan bedrijven van buiten Europa dezelfde strenge eisen op te leggen wat betreft uitstoot. Die eisen hangen immers nauw samen met de rechtvaardige bescherming van de eigen arbeidsmarkt.

De EU onderhandelt in dat licht nu over een koolstofgrenscorrectie. Dit 'Carbon Border Adjustment Mechanism'⁸ dat nu op tafel ligt, is revolutionair te noemen. Deze voorgestelde wetgeving belast de import van producten uit het buitenland (buiten de EU) wanneer die met vervuilende technieken zijn gemaakt. Het belooft zo schone productie binnen Europa – immers leveranciers en afnemers moeten hieraan voldoen – en zorgt voor eerlijke concurrentie wereldwijd, voor schone producten op de Europese markt. Dergelijke wetgeving is nog niet eerder vertoond en ook vanuit de Verenigde Staten is hier grote interesse voor.

We zullen met z'n allen die maatschappelijke energierevolutie moeten uitwerken die volgt uit de *Green Deal*, en we zullen deze uitwerking ook telkens weer moeten bijstellen met nieuwe inzichten en werkwijzen. Als we de noodzakelijke transitie gebruiken om voorop te lopen op de wereldmarkt, kan de *Green Deal* de groeistrategie van de EU zijn en tegelijkertijd fossiele brandstoffen overbodig maken. Europa is met de *Green Deal* op dit moment al leidend in groene wetgeving vergeleken met de VS en China, maar we zullen deze ambitie alleen verder kunnen waarmaken wanneer we erin slagen in de komende twee jaar wetgeving voor de Europese arbeidsmarkt te ontwikkelen.

Grote regionale verschillen

Op het eerste gezicht lijkt het erop dat beleidsmaatregelen die de uitstoot van broeikasgasen in de Europese Unie tegen 2030 met 55% zullen verminderen, een positief effect kunnen hebben op het totale aantal banen in de EU: verwacht wordt een netto toename van maximaal 884 000 banen tegen 2030.⁹

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

Klimaatbeleid zal echter heel verschillende gevolgen hebben voor verschillende economische sectoren. De extra banen zijn te verwachten in sectoren zoals elektrische goederen, energie-intensieve industrie, land- en bosbouw en de elektriciteitssector, maar sectoren die sterk afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen worden verliezers. Denk aan steenkoolwinning of de winning van andere fossiele brandstoffen. Omdat die winning vaak in specifieke regio's is geconcentreerd, kan het banenverlies regionaal in potentie hard aankomen.

Denk hierbij aan een regio als Silezië. Dit is de grootste nog actieve mijnstreek van Europa. Het sluiten van de mijnen daar zal leiden tot het verlies van tienduizenden banen. Alleen al het sluiten van de Poolse bruinkoolmijn in Turów (en de Turów-elektriciteitscentrale) zal in de praktijk betekenen dat tot 80.000 Poolse burgers hun inkomensbron verliezen.¹⁰ Wat wij willen voor dergelijke regio's is een samenhangend politiek beleid dat noch alleen in de regio's, noch slechts in de hoofdsteden van de afzonderlijke landen wordt gemaakt. Europa moet hier een belangrijke rol spelen vanwege de verantwoordelijkheid de *Green Deal* te laten slagen.

Diverse kleine regio's in Centraal-Europa, het westen van Duitsland, Roemenië, Bulgarije en Griekenland horen tot de verliezers. Daar zullen veel banen verdwijnen door het sluiten van kolenmijnen en fossiele energiecentrales. Dit zijn niet noodzakelijk regio's waar in de toekomst veel potentie is voor energieopwekking met wind of pv-panelen (zonnepanelen).¹¹

Dit verlies aan banen kan beperkt worden (of volledig teniet gedaan worden) als er ook andere nieuwe sectoren die essentieel zijn voor de groene transitie hun weg vinden naar deze regio's. Denk hierbij aan het terughalen van de productie van zonnepanelen en batterijen naar de EU, maar ook het produceren van elektrolyse-apparatuur voor het produceren van groene waterstof.

Het terughalen of opzetten van deze productie binnen de EU helpt ook de leveringszekerheid van energie te verbeteren. Deze banen zullen de hele keten omvatten, van grondstoffen-(her)winning, productie, demontage tot hergebruik. Dit laatste is ook belangrijk

Er moeten opleidingen komen voor beroepen die nu nog niet of nauwelijks bestaan

om regio's in bijvoorbeeld Duitsland, Spanje, Frankrijk en Italië die nu erg afhankelijk zijn van de productie van verbrandingsmotoren, te helpen het verlies aan banen in de automobiellindustrie op te vangen. Deze werknemers kunnen dankzij hun hoogstaande technische kennis waarschijnlijk relatief makkelijk omgeschoold worden om aan de slag te kunnen in deze nieuwe sectoren.

Zonder actief industriebeleid en een daaraan gekoppeld arbeidsmarktbeleid, zullen zulke regio's onvoldoende veerkracht hebben om het verlies aan banen op te vangen. Solidariteit tussen en binnen lidstaten is hierbij essentieel. Het is belangrijk dat er beleid komt voor regio's als die in Silezië om de economie aldaar van meet af aan te diversifiëren. Het sluiten van de mijnen kan dan hand in hand gaan met het openen van nieuwe fabrieken waar duurzame producten worden gemaakt.

Het is duidelijk dat bij deze veranderingen ook politieke visies op het spel staan waar het gaat om vrije markt en industriepolitiek. Een vrije markt zonder bescherming van arbeidsplaatsen en zonder bescherming van de natuurlijke omgeving zal uiteindelijk onhoudbaar zijn.

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

In de woorden van Frans Timmermans, vicepresident van de Europese Commissie: 'We moeten solidariteit tonen met de regio's in Europa die het meest worden getroffen door de transitie, zoals de mijnbouwregio's, zodat de *Green Deal* brede steun krijgt en een kans heeft om werkelijkheid te worden.' Timmermans sprak die woorden bij de oprichting van het Fonds voor een rechtvaardige transitie¹², een mechanisme dat nodig is om regio's te transformeren die nu voor hun economie nog afhankelijk zijn van fossiele energie.

Nog veel te doen

De energietransitie stelt ons dus voor een enorm arbeidsmarktprobleem. Banen in fossiele ketens vallen weg, en netto komt er in Europa bijna een miljoen banen bij in sectoren die de energietransitie zullen dragen. Die nieuwe banen ontstaan vaak in andere regio's en vergen deels andere competenties en vaardigheden dan de oude. Een rechtvaardige energietransitie vergt een actief industriebeleid, en een daaraan gekoppeld arbeidsmarkt en innovatiebeleid. *So far, so good*. Maar waar zien wij in de Europese politiek initiatieven voor wetgeving die aansluit bij de *Green Deal*? In welke landen bestaan er initiatieven? Waar is sprake van flankerend Europees beleid?

Dit type vragen moet zo snel mogelijk op de agenda van de parlementen in Europa komen. Sterker nog: het inzicht dat de *Green Deal* de basis kan en moet vormen voor een nieuwe dynamische Europese sociale arbeidsmarkt- en onderwijsbeleid zou een speerpunt van

het Europees Parlement moeten worden.

Dat gebeurt niet vanzelf. Te veel worden inspanningen nu nog louter op de energietransitie gericht. Wellicht in de veronderstelling dat de arbeid en dus de werknemers de veranderingen in de energiemarkt als vanzelf zullen volgen. Die gedachte is gebaseerd op wensdenken of achterhaalde economische modellen.

In de Nederlandse kolenmijnregio's kennen we decennia later nog steeds veel achterstanden en werkloosheid, ondanks dat Joop den Uyl als minister veel heeft gedaan om de industrie in Limburg te herstructureren en ondanks het gegeven dat in dezelfde periode het gasveld in Slochteren tot ontwikkeling werd gebracht.

Als we willen voorkomen dat nu opnieuw regionale achterstanden zoals in de oude mijnstreek ontstaan, moeten we welbewust blijven inzetten op de inclusieve energietransitie: een transitie waarbij de werknemers niet het idee krijgen dat zij het dak op kunnen. Maar waarbij ze weten dat er ook voor hun toekomst gezorgd wordt. Dit vraagt om veel meer dan een Fonds voor een rechtvaardige transitie of een fonds voor verandering door globalisering. Het is noodzakelijk dat beleidsmakers op alle niveaus ervan doordrongen worden dat niet alleen een duurzame energievoorziening centraal gesteld moet worden, maar dat eerlijke arbeid hierbij net zo belangrijk is. Anders lukt het nooit snelheid te maken met de energietransitie en draagvlak te krijgen voor alle ingrijpende veranderingen die nodig zijn.

Noten

- 1 Met het recente RePowerEU-initiatief wil de Europese Commissie delen van de Europese Green Deal versnellen. Zo is de doelstelling voor duurzame energie verhoogd van 40% naar 45% in 2030 en de
- 2 ambitie voor het produceren van groene waterstof binnen de EU is met een derde verhoogd, van 10Mt naar 14Mt in 2030.
- 3 HLN (2 september 2016). Federale en Waalse regering 'zij aan zij' met de werknemers en hun families.
- 3 Wie terugkijkt naar de industrialisatie van ons deel van de wereld sinds het begin van de negentiende eeuw mag verwachten dat de ontwikkelingen rond de energietransitie zo mogelijk nóg veel sneller zullen gaan – of het nu gaat om verwarming, technische

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

- apparaten of transport. Al deze ontwikkelingen raken (een deel) van de arbeidsmarkt diepgaand.
- 4 Techniek Nederland: Economische vooruitzichten 2023 en verder.
- 5 <https://www.abnamro.com/research/nl/onze-research/door-recordkrapte-op-de-arbeidsmarkt-komt-de-energietransitie-in-de-knel>
- 6 CEDEFOP study (2018). In-sights into skill shortages and skill mismatch.
- 7 <https://www.smeunited.eu/news/social-partners-are-key-for-developing-skills-for-the-green-transition>
- 8 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/nl/qanda_21_3661
- 9 The future of jobs is green: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/search/?filter=CONTRIBUTOR:BITAT>
- 10 <https://www.euractiv.com/section/energy/opinion/the-green-deal-should-be-just-and-based-on-solidarity>
- 11 ENSPRESSO, JRC (2021) Factsheet on EU Trends.
- 12 https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal/just-transition-mechanism/just-transition-funding-sources_nl

Tien plagen van het openbaar bestuur

De Nederlandse overheid functioneert als een bedrijf en de burger als klant. Dat bevalt steeds slechter. Onze maatschappelijke problemen zullen we pas kunnen oplossen als we eerst de BV Nederland van de markt halen.

WIM DERKSEN

Socioloog, hoogleraar bestuurskunde

Terwijl Mark Rutte taartjes eet omdat hij te lang is aangebleven, stapelen de problemen zich op. Oorlog in Oekraïne, inflatie, boeren, klimaat, wonen, noem maar op. Over die problemen wil ik het nu niet hebben. Want ik maak me uiteindelijk nog meer zorgen om een onderliggend probleem: het functioneren van de overheid. Als de overheid ondermaats functioneert, kunnen we het vergeten dat al die maatschappelijke problemen ooit worden opgelost.

De problemen van de overheid staan niet los van het maatschappelijk klimaat. De politieke versnippering helpt ook al niet mee. Maar de kern van het probleem is al jaren geleden door Herman Tjeenk Willink aangekaart: het doorgeslagen marktdenken binnen de overheid. Nee nog erger: de gedachte dat de overheid als een bedrijf kan worden gerund.

Eerlijk gezegd: ik ben er wel klaar mee. Want het gaat veel verder dan die onzin om over 'concernstaf' en 'bedrijfsbureau' te spreken (overigens de plekken waar meestal het minst bedrijfsmatig wordt gewerkt). Het probleem is fundamenteeler. De overheid wordt echt als een bedrijf gerund. Met het blote oog zie ik op zijn minst al tien mechanismen die aan de markt zijn ontleend.

Mechanisme 1: Laten we producten afgestoten

Sinds de jaren negentig heeft de overheid waar mogelijk producten afgestoten. Denk aan de woningcorporaties, de energiebedrijven, delen van de zorg, de treinen en de spoorinfrastructuur. Gemakshalve werd even vergeten dat er ooit wel een goede reden was geweest om al die producten bij de overheid onder te brengen. Bijvoorbeeld: er was geen markt. In het verleden niet en die is er meestal nog steeds niet.

Prorail werd een monopolist op de markt, en kreeg jaarlijks € 1 mrd van de overheid om zijn publieke taak uit te voeren. Vervolgens ging het publiek morren, stelde de Kamer vragen en moest de minister wanhopig proberen zicht te krijgen op de besteding van die ene miljard. Dit soort halfslachtigheid heeft de overheid niet beter gemaakt.

Mechanisme 2: Laten we intern zoveel mogelijk op afstand plaatsen

De Toeslagenaffaire vindt zijn oorsprong in het feit dat Den Haag eerst alle uitvoering 'op

afstand' heeft geplaatst en vervolgens nieuwe taken bij de Belastingdienst over de schutting heeft gegooid. De overheid meende ten onrechte dat de uitvoering van het beleid kon worden geoutsourcet. Maar de overheid is geen Volkswagen die het maken van autobanden nog redelijk eenvoudig kan uitbesteden. En dat is dan nog het eenvoudigste voorbeeld.

Ook op dat markt is dat outsourcen vaak veel ingewikkelder dan (bij de overheid) gedacht. Ga eens bij ASML kijken, waar ze permanent in gesprek zijn met Zeiss over een nieuwe generatie lenzen. En besef dan eens hoe complex de dienstverlening van de overheid is. Dan weet je dat het onzin is om te denken dat je de uitvoering van alle belastingwetten kunt uitbesteden aan een verzelfstandigde dienst. En toch is dat gebeurd. En waarom lukt het versterken van woningen in Groningen niet? Omdat er steeds weer nieuwe uitvoeringsorganisaties op afstand worden opgericht, omdat de vorige uitvoeringsorganisaties op afstand niet bleken te functioneren.

Mechanisme 3: Laten we intern marktje gaan spelen

Iedereen die ooit op een departement heeft gewerkt, heeft de hilarische voorbeelden van interne marktwerking meegemaakt. Voor veel zaken moet je van je eigen budget betalen. Dat gaat aan drie kanten mis. Ten eerste kun je slechts bij één organisatie inkopen. Ten tweede wordt het budget van die ene organisatie altijd weer intern aangevuld als ze te weinig 'verkopen'. En ten derde wordt je eigen budget altijd weer aangevuld als je aan deze interne markt te veel geld hebt uitgegeven.

Ooit werkte ik een tijdje voor de Rijksprojectenacademie, die inmiddels is opgeheven. De academie was opgericht door Rijksstaat, Rijksgebouwendienst en Prorail. Deze drie diensten betaalden elk jaar negen ton aan de Academie voor het geven van opleidingen. Maar de cursisten van dezelfde diensten moesten ook nog eens een marktconforme bijdrage betalen. Dat noemt men dubbel verdienen.

Mechanisme 4: Laten we voortaan alle kennis inkopen

In Groningen is veel misgegaan rond de aardgaswinning en de aardbevingen die daarvan het gevolg waren. Toch is vooral het gebrek aan kennis aan de zijde van overheid schrijnend. Jarenlang voer men blind op de modellen van de NAM, tegenwoordig op de modellen van TNO. Ik zou er niet voor willen pleiten dat de overheid die modellen zelf zou ontwikkelen, maar door het geloof dat je kennis beter kunt inkopen is bijna alle kennis uit de departementen verdwenen. Ook de simpele kennis om te begrijpen waar experts en wetenschappers mee bezig zijn.

Bij de overheid staat 'communicatie' tegenwoordig voor 'marketing'

Met de kennis is ook het werk op de departementen veranderd: het ging steeds minder om de inhoud en steeds meer om het 'proces', wat dat laatste ook mag zijn. Het doet me denken aan de tijden waarin Philips zoveel geld verdiende dat de interne managementlagen een grote kwelling werden. Ze zeiden 'management (een markt-term), maar ze bedoelden natuurlijk 'bureaucratie'. Allemaal mensen die geen lampen meer verkochten of nieuwe lampen ontwierpen. Philips is door de markt teruggefloten. Wie fluit de overheid terug? Wie zorgt ervoor dat de overheid gewoon weer zelf aan het werk gaat, in plaats van alles uit te besteden en te denken dat je alle kennis kunt inkopen?

Mechanisme 5: Laten we het uitbesteden goed reguleren

Als ik straks wil lunchen loop ik naar mijn eigen bakker om vers brood te halen. Die

andere bakker zint me niet echt. Als ik mezelf daarmee benadeel omdat mijn eigen bakker duurder is, voel ik dat in mijn eigen portemonnee. Een ambtenaar betaalt uit de zak van de belastingbetaler. En dus moet de uitbesteding bij de overheid worden gereguleerd, opdat de beste prijs-kwaliteitverhouding het altijd wint.

Die regulering is inmiddels zo dichtgetimmerd dat je vooraf niet meer met de potentiële opdrachtnemers over het project mag praten. En dus niet meer duidelijk kunt maken wat je echt bedoelt. Terwijl heel veel ambtenaren heel goed weten bij welk bedrijf ze het beste uit zijn voor welk product. Die regulering van de uitbesteding bij de overheid is dus een voorbeeld van een slecht begrip van hoe de markt werkt.

Mechanisme 6: Laten we de leiding regelmatig rouleren

Als het 'wat' minder belangrijk wordt dan het 'hoe', als het organiseren belangrijker wordt dan het ontwerpen en verkopen van producten, maakt het minder uit wie de leiding krijgt. Dan lijkt het al snel een goed idee om regelmatig het management te verfrissen. En inderdaad als de SG niets van economie weet of van het recht, kun je best na een tijdje op EZK of op J&V weer een andere SG benoemen. Daarmee heeft de SG niet meer de leiding van een departement, omdat een leider richting geeft. Hij of zij is inderdaad niets meer dan een eenvoudig te vervangen manager.

Het vervelende is dat managers ook onder zich bij voorkeur weer managers benoemen, die ook geen richting geven, maar vooral bezig zijn met het nieuwe werken, het anders werken en het weer anders werken. Ik krijg op departementen vaak het gevoel dat de mensen die nog wel met de inhoud bezig zijn, onder al dat management vooral verweesd achterblijven.

Jazeker, het bedrijfsleven kent ook vele managers. Maar er zijn hier wel twee cruciale verschillen met de overheid. Als een bedrijf te veel managers heeft (zie Philips) dan cor-

rigeert uiteindelijk de markt. En het product van een bedrijf laat zich uiteindelijk gewoon niet vergelijken met de complexiteit van de publieke dienstverlening. Je kunt op een departement niet echt leidinggeven als je niet weet voor welke inhoudelijke opgaven dat departement staat.

Mechanisme 7: Laten we ambtenaren gewoon werknemers noemen

'Sinds 1 januari 2020 hebben de meeste ambtenaren zoveel mogelijk dezelfde rechten als werknemers in het bedrijfsleven. Voor ambtenaren geldt dan het private arbeidsrecht. Net als voor werknemers in het bedrijfsleven altijd al het geval was.' Aldus vermeldt de website van de rijksoverheid. Het is geruisloos doorgevoerd, zij het dat het heel wat jaren heeft gekost. Maar is er nu geen verschil meer tussen een werknemer van een bedrijf die vooral moet bijdragen aan de winst en het voortbestaan van zijn bedrijf en een ambtenaar van de overheid die de publieke zaak én de burger te dienen heeft, en niet alleen zijn afdelingschef.

Tegenspraak heeft binnen de overheid een fundamenteel andere functie dan binnen een bedrijf. Ambtenaren verbeteren met tegenspraak niet alleen het functioneren van de overheid (op zijn minst op termijn). Ambtenaren hebben ook het recht hun eigen grenzen te bepalen in het dienen van de publieke zaak. Zij zijn immers zelf ook burger.

Mechanisme 8: Laten we communicatie blijven zeggen, terwijl we marketing bedoelen

Op het eerste gezicht lijkt het zo mooi: de overheid besteedt steeds meer aandacht aan overheidscommunicatie. De overheid wil schijnbaar transparanter worden. Het tegendeel is het geval. Bij de overheid staat 'communicatie' tegenwoordig voor 'marketing'. Hoe scheppen we een zo gunstig mogelijk beeld van het eigen departement en de eigen minister? En

hoe voorkomen we zo goed mogelijk dat informatie die kwalijk is voor dat beeld, toch naar buiten komt?

Daarvoor hebben we tegenwoordig heel veel medewerkers op de afdeling Communicatie nodig. Natuurlijk mag een bedrijf proberen meer kopers te vinden voor zijn producten (hoewel slechte producten altijd wel een keer door de mand zullen vallen), de overheid mag daarentegen nooit proberen een vals beeld te schetsen van haar eigen functioneren, om de simpele reden dat de overheid niet tegenover zijn burgers hoort te staan.

Mechanisme 9: Laten we doen alsof de overheid één van de partijen is

Als je de overheid als een bedrijf ziet, verdwijnt daarmee de exclusieve maatschappelijke positie van de overheid achter de horizon. Dan wordt de overheid inderdaad niet meer 'een van de partijen', zoals bestuurskundigen lange tijd met graagte zeiden. En als de overheid zich zo opstelt, vergooit zij daarmee niet alleen haar gezag, maar ook het vermogen om uiteindelijk de knoop door te hakken.

Het is niet voor niets dat Rutte veel 'tafels' heeft georganiseerd. Vanuit de gedachte: de 'bedrijven' moeten er samen uitkomen. Daarmee ontkennend dat de overheid de unieke democratische taak heeft het publieke belang te behartigen en met name te bepalen wat 'in het publieke belang' is.

De overheid is ook de enige partij die burgers kan binden, dat kunnen bedrijven niet en dat kunnen tafels niet. Zo deed zich na het Energie-akkoord en na het Klimaatakkoord de komische situatie voor dat het parlement gewoon 'zonder last en ruggespraak' moest besluiten wat er echt moest gebeuren. Ik ben er een groot voorstander van dat een overheid draagvlak zoekt voor haar beleid, maar dat is iets heel anders dan het gezag uit handen te geven en de indruk te wekken dat tafels voortaan de samenleving besturen. Je zal maar op een departement werken en eerst die tafels moeten ondersteunen en vervolgens uitvoe-

ring moeten geven aan de wensen van de Kamer over hetzelfde onderwerp.

Mechanisme 10: Laten we omgaan met wetten, zoals bedrijven omgaan met wetten

De overheid moeten we runnen als een bedrijf, ambtenaren zijn werknemers, communicatie is marketing en de overheid is niet meer dan de andere partijen. En, oh ja, de overheid moet zich aan de wet houden, zoals iedereen zich aan de wet moet houden. En als de rechter het ministerie van VWS verplicht om de interne communicatie rondom de deal met Sywert

Je kunt de overheid geen bedrijf noemen, omdat je daarmee de overheid ook de vrijheid van een normaal bedrijf toekent

van Lienden te openbaren, kan dat ministerie vanzelfsprekend de keuze maken om niets te openbaren en dagelijks een dwangsom te betalen. Alsof de overheid een bedrijf is. Alsof de overheid niet de hoeder van de democratische rechtsstaat is.

In dat begrip 'democratische rechtsstaat' ligt de ware aard van de overheid besloten. Je kunt namelijk de overheid geen bedrijf noemen, omdat je daarmee de overheid ook de vrijheid van een normaal bedrijf toekent. En die vrijheid hoort de overheid met al haar wetten niet te hebben. De overheid is niet alleen de hoeder van de democratische rechtsstaat, de overheid hoort vooral ingebed te zijn in de democratische rechtsstaat.

Een overheid heeft namelijk veel meer mogelijkheden om het leven van burgers te bepalen dan een bedrijf. Mensen kunnen kiezen

tussen bedrijven; burgers zijn onderworpen aan die ene overheid. En daarom is het niet genoeg dat de overheid zich houdt aan de wet. De overheid stelt wetten vast, en dat recht is zodanig ingekaderd dat de burgers zijn gevrijwaard van de almacht van de overheid.

Denk even aan de Toeslagenaffaire. Daar heeft slechts één wijze juriste gezegd: 'Dit hoort niet.' Terwijl alle ambtenaren zich bewust hadden moeten zijn van hun bijzondere positie, die zij ontlenen aan de bijzondere positie van de overheid. Ze hadden zich moeten realiseren hoe onmachtig de slachtoffers van deze affaire waren. De overheid niet als schild van de zwakken, maar als vijand. In Groningen gebeurt hetzelfde.

De overheid is dus geen bedrijf

Dat krijg je als je doet alsof de overheid een bedrijf is. Om het openbaar bestuur weer op orde te krijgen zullen we juist met die gedachte moeten breken. Maar dan klinken twee terechtere vragen: voordien was het toch ook niet alles en hoe moet het dan wel? Nee, voordien was het ook niet geweldig met de overheid. De overheid was in zekere zin traag en in zekere zin bureaucratisch. Maar we kunnen toch moeilijk beweren dat het marktdenken dit probleem werkelijk heeft aangepakt.

De marktwerking heeft op tal van plekken in de samenleving voor een overdaad aan bureaucratie gezorgd. Kijk wat prestatie-indicatoren en concurrentie hebben opgeleverd in de zorg of in het onderwijs. Er werden vroeger minder formulieren ingevuld dan tegenwoordig. En ook binnen de overheid leidt New Public Management (de overheid als bedrijf) vooral tot controle en bureaucratie.

Hoe dan wel? In de kern gaat het om de vraag hoe overheid en burger zich tot elkaar moeten verhouden, nu het niet bevalt om de overheid als bedrijf te zien en de burger als klant. Wat dacht je van: de democratische rechtsstaat versus de burger? Met de idee van de democratische rechtsstaat is niets mis. Wat zou het aardig zijn als overheid, politici

en ambtenaren zich gewoon eerst weer eens een tijdje naar de regels van de democratische rechtsstaat zouden gedragen. In elk handboek staatsrecht kunnen ze deze regels vinden.

Laat ik ze ter afsluiting van dit essay in mijn eigen woorden nog even samenvatten.

- ▶ *De staat dat zijn wij.* Burgers dienen de staat en de staat dient de burgers. De politieke vertegenwoordigers zijn burgers die ons tijdelijk vertegenwoordigen.
- ▶ *Wij allen zijn burgers.* Als de staat in ons verlengde ligt, kan de staat nooit tegenover ons staan, zoals in de Toeslagenaffaire het geval was.
- ▶ *De wet beschermt burgers tegen willekeur.* De wet geeft de overheid een instrument om het maatschappelijk verkeer bij te stellen. Maar de wet beschermt vooral burgers tegen willekeur. De waarborgfunctie van het recht. En daarbij is elke burger gelijk.
- ▶ *De meerderheid beslist, de minderheid wordt beschermd.* De politieke vertegenwoordigers besluiten bij meerderheid, de burger kan tegen deze besluiten in beroep gaan, maar uiteindelijk geldt wat democratisch is besloten. Maar immer worden de belangen van minderheden beschermd.
- ▶ *De overheid beperkt zich tot het behartigen van publieke belangen.* Dat zijn die belangen waarvan een meerderheid van de burgers meent dat ze het nastreven waard zijn (klimaat, zorg, sociale zekerheid, een goed functionerende markt et cetera). Wanneer deze belangen door de samenleving zelf kunnen worden behartigd, treedt de overheid terug. Ook dat begrenst het overheidshandelen.
- ▶ *Machten worden door tegenmachten in toom gehouden.* De Kamer controleert de regering en wordt daarom goed en volledig geïnformeerd. Adviezen van Hoge Colleges van Staat worden serieus genomen. En dat geldt ook voor het onafhankelijk toezicht.
- ▶ *Ministers zijn politiek verantwoordelijk, ambtenaren zijn inhoudelijk gedreven.* Ministers zijn verantwoordelijk voor het beleid van de regering. Ambtenaren baseren zich waar

mogelijk op kennis van de materie. Ambtenaren zijn er voor het beleid, en niet om een minister overeind te houden. Inhoudelijke rationaliteit gaat bij een ambtenaar voor politieke rationaliteit.

Ambtenaren hebben het recht hun eigen grenzen te bepalen in het dienen van de publieke zaak

- ▶ *Politici en ambtenaren zijn integer.* Integriteit gaat verder dan de grenzen van de wet. De integriteit is in het geding als publieke en private belangen onvoldoende helder worden onderscheiden. Of als propaganda in de plaats komt van communicatie en liegen in de plaats komt van eerlijkheid. Integriteit is van groot belang voor het vertrouwen dat burgers in hun overheid hebben.
- ▶ *Vertrouwen is de grondhouding.* De democratische rechtsstaat is gebaseerd op vertrouwen. Tot het tegendeel blijkt. De Kamer vertrouwt het kabinet tot deze gegronde reden heeft om het vertrouwen op te zeggen. Ministers vertrouwen hun ambtenaren. Ambtenaren vertrouwen experts. De overheid vertrouwt de burgers. En de burgers vertrouwen hun politieke vertegenwoordigers en de overheid.
- ▶ *De rechter toetst en bedrijft geen politiek.* De rechter beschermt de burger tegen de almacht van de staat. De rechter toetst of de overheid zich aan zijn eigen wetten houdt. De rechter gaat niet op de stoel van de politiek zitten. Maar daarvoor moet vooral de overheid zorgen. Als de overheid zich aan zijn eigen wetten houdt en op tijd zijn eigen wetten aanpast, komt de rechter nooit op de stoel van de overheid terecht.

Ik realiseer me: het is een schoolse opsomming. Maar wat moet je als bijna al die simpele regels door de huidige politici zo gemakkelijk worden genegeerd?

Verblind door het licht

Door **Noortje Thijssen**

Directeur Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

*Denn die einen sind im Dunkeln
Und die anderen sind im Licht.
Und man sieht nur die im Lichte
Die im Dunkeln sieht man nicht*
Bertolt Brecht

Het naoorlogse Nederlandse neoliberale beleid nam in de jaren tachtig een politieke vlucht. De eerste twee Kabinetten Lubbers (CDA/VVD) maakten in dit decennium een speerpunt van een grote sanering van de overheidsuitgaven. De verzorgingsstaat werd afgebouwd, staatsbedrijven werden geprivatiseerd.

Tijdens een van de laatste debatten die Joop den Uyl voerde als fractievoorzitter in 1986, waarschuwde hij premier Lubbers op indringende wijze voor de tweedeling die ontstond in de samenleving. Hij verweet de premier en andere politici dat zij blind waren voor de grote hoeveelheid mensen die in armoede leven. Hij maakte daarbij dankbaar gebruik van een rede van de gouverneur van New York die de toenmalige president van Amerika Ronald Reagan verweet dat hij 'wijzend naar de vele lichtjes in New York – van de wolkenkrabbers, de reclames, de dakrestaurants' niet zag dat daaronder mensen in het donker leven.

Den Uyl had oog voor hen die niet werden gezien door politici die staarden in het licht van de vooruitgang. Hoewel hij Nederland niet met Amerika wilde vergelijken, waarschuwde hij dat zonder gewijzigd beleid niet alleen de samenleving zou breken, maar het ons zal opbreken. Een jaar na dit debat stierf Den Uyl. In dat jaar werden Provinciale Statenverkiezingen gehouden. De coalitiepartijen

VVD en CDA verloren fors. De PvdA haalde een monsterzege.

Over een halfjaar mag Nederland weer naar de stembus voor de Provinciale Statenverkiezingen. Bijna veertig jaar na Den Uyls waarschuwing kunnen we constateren dat hij gelijk heeft gekregen. Het gevoerde neoliberale beleid bleef aan zet, maar iedere keer verhuld onder een andere mantel. Tijdens de kabinetten-Kok heette het 'Derde Weg', tijdens de kabinetten-Balkenende 'Eigen verantwoordelijkheid' en tijdens de kabinetten-Rutte 'Participatiesamenleving'.

Tijdens de Provinciale Statenverkiezingen acht jaar geleden legde premier Rutte uit dat we dankzij de participatiesamenleving een 'waanzinnig gaaf land' waren geworden. Hij trapte de campagne af met een interview in *de Volkskrant*, waarin hij uitlegde: 'Door mensen meer persoonlijke vrijheid te geven, zouden zij zich vanzelf meer inzetten voor anderen. (...) We krijgen een mooier land als we mensen minder in de weg zitten.'

Het zijn de woorden van iemand die staart in het licht van de vooruitgang. Wie daarin staart, is blind voor de ellende die daaronder schuilgaat. Maar nu zien we hoe de opeenstapeling van crises de schijnwerpers zet op alles wat kwetsbaar is. De kinderen in de jeugdzorg, de minima in tochtige huizen, de vluchtelingen in Ter Apel, de gedupeerden van de Toeslagenaffaire, natuur die langzaam verstikt.

Over zes maanden mogen we weer naar de stembus voor de Provinciale Statenverkiezingen. Het zijn verkiezingen die tevens de samenstelling van de Eerste Kamer bepalen. Laat dit het begin zijn van een drastische wijziging van beleid, zodat we als samenleving niet breken. Laat dit de verkiezingen zijn waarin de mensen in het donker meer gezien worden dan de mensen in het licht.

Sociale media: weg van de ophef

Facebook en Google floreren bij het genereren van zoveel mogelijk boosheid en onenigheid. Aandacht verkoopt. De rekening hiervoor betalen we in de vorm van toenemende polarisatie, wantrouwen en onrust. De waarheid is relatief geworden en dat zet onze democratie onder druk. Het is hoog nodig de marktmacht van tech-giganten in te perken en het belang van pluri-forme en onafhankelijke berichtgeving serieus te bevorderen, ook op sociale media.

PAUL TANG

Europarlementariër voor de PvdA

Elon Musk afficheert zich als ‘free speech absolutist’. Dat is voor hem een belangrijke, misschien wel de belangrijkste reden geweest om een overnamebod op Twitter uit te brengen. Het roept onmiddellijk de vraag op of Twitter onder zijn leiding Donald Trump weer toegang tot het platform zal geven, nadat de oud-president daarvan is geweerd na de bestorming van het Capitool. Het antwoord zal niet snel en misschien nooit volgen, nu het bedrijf en de miljardair in een verbitterd gevecht voor de rechter zijn beland, met als twistpunt of de aantallen gebruikers en daarmee de potentiële advertentie-inkomsten van Twitter reëel zijn.

De vraag is ook of het weren van een gebruiker op een platform een wezenlijke aantasting van de vrijheid van meningsuiting is. Als u een ingezonden brief naar een krant stuurt en deze niet geplaatst wordt, bent u misschien teleurgesteld, maar bent u zeker niet verrast, laat staan gebruuskeerd. Het is juist de op-

dracht van de redactie om te selecteren; niet alles kan een plek krijgen in de krant.

Twitter heeft bovendien een dwingende reden gehad om Trump te weren: ‘vanwege het risico van verdere aanzetting tot geweld’. Hoe relevant deze reden is (geweest) laten de hoorzittingen over de bestorming van het Capitool in het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden zien. Ook een absolutist als Elon Musk zal zich hiervan rekenschap moeten geven. In het geval van Donald Trump geldt bovendien dat hij zeker andere platformen kan vinden voor zijn uitlatingen. Een groot deel van Trumps achterban is na het verbod door Twitter vertrokken naar Parler, en later naar Trumps eigen platform, Truth Social. Het bereik op dat platform zal weliswaar beduidend minder groot zijn dan dat bij Twitter, maar het recht om vrij een mening te uiten vertaalt zich niet naar het recht om die mening gehoord of getoond te krijgen.

De discussie over Twitter en Trump gaat niet alleen over redactie — wat wordt wel of niet getoond? — maar ook en vooral over verspreiding — aan wie wordt wat getoond? De nieuwe, sociale media met platformen als Twitter, Facebook, TikTok, Instagram en YouTube kennen een wezenlijk andere verspreiding van inhoud dan de traditionele media als omroepen en kranten.

De werking van sociale media: ophef!

Tot 2009 hadden Facebook-gebruikers een simpele tijdlijn. Het was een oneindige stroom van 'posts' door 'vrienden', met de nieuwste bovenaan en de oudste onderop. De verandering begon toen Facebook in 2009 de mogelijkheid van 'Like' toevoegde. Niet veel later volgde Twitter met de mogelijkheid tot 'Retweet', en introduceerde Facebook ook de mogelijkheid van 'Share'. Deze ogenschijnlijk onschuldige mogelijkheden bleken ingrijpende gevolgen te hebben. Ze stelden de platformen in staat de gebruikers een andere tijdlijn aan te bieden — samengesteld door een algoritme — waarin posts met de meeste interacties voorrang krijgen.

De algoritmes hadden geen moeite te ontdekken dat ophef verkoopt, misschien nog wel beter dan seks. Dat is precies wat onderzoek laat zien. Pew Research Centre stelt dat Facebook-posts met 'onenigheid' en liever nog 'verontwaardigde onenigheid' twee keer zoveel interacties — likes, comments, shares — oproepen als posts met een neutrale lading.¹ Het zijn juist de interacties waardoor de gebruikers aan het scherm blijven kleven.

Facebook en Google (of eigenlijk moederbedrijven Meta en Alphabet) zijn in hoge mate afhankelijk van advertenties. De diensten zelf zijn 'gratis'. Bij Facebook komen de inkomsten voor 98% uit verkoop van advertenties, bij Google voor zo'n 80%. Aandacht van de gebruiker is een commerciële voorwaarde om advertenties te kunnen verkopen. Meer advertenties betekent meer omzet en winst.

Algoritmes zorgen daarom dat berichten

getoond worden die aandacht trekken en vasthouden, waarop mensen — vaak verontwaardigd — reageren. Dit verandert ook het publieke debat en daarmee de democratische samenleving. Het heeft bijgedragen aan polarisatie en fragmentatie in de samenleving en heeft het functioneren van de democratie in de huidige vorm bemoeilijkt.

Hardnekkig blijven gebruikers geloven dat zij zelf bepalen wat ze zien. Sterk verankerd is het idee dat hun tijdlijnen worden samengesteld door berichten van mensen die zij

De journalistieke uitgangspunten van de traditionele media moeten ook voor de sociale media geborgd worden

volgen. Maar de stroom van berichten is overdadig en soms woest, en moet toch geordend worden. Dat doen dus de aanbevelingsalgoritmes ('recommender systems'). Zij bepalen welke berichten als eerste op het scherm verschijnen: de berichten met ophef, die sterke reactie oproepen.

Op zich is het mechanisme van verontwaardigde onenigheid, van ophef, niet nieuw. In het academische discours wordt het 'affective polarisation' genoemd.² Het doet ook denken aan de medialogica in politiek Den Haag. Zo heb ikzelf weleens voor een debat in de Tweede Kamer met mijn VVD-collega de afspraak gemaakt om flink tegen elkaar te keer te gaan. De bedoeling van die afspraak was de politieke verschillen tussen links en rechts, tussen regering en oppositie, te markeren, maar we waren ons er goed van bewust dat we daarmee het debat domineerden en de media haalden. Omgekeerd heeft Mark Rutte weleens verzocht dat politici niet op elk stuk rood vlees

dat in de arena wordt gegooid, moeten reageren. Het illustreert dat ook de medialogica in politiek Den Haag rond ophef draait.

De ophef op de sociale media heeft evenwel een catastrofale vorm aangenomen, die van een onafzienbare stroom van haatberichten, nepnieuws en samenzweringstheorieën. De traditionele media kunnen en willen zich niet onttrekken aan de ophef op de sociale media. Zo kan een slecht verwoord voorstel van Rabo-bankier Barbara Baarsma over een CO₂-budget overdag viraal gaan en mag ze 's avonds haar voorstel in een praatprogramma nog een keer komen uitleggen. De lusten zijn voor de platformen in de vorm van olopemde advertentieomzet en hoge winsten, terwijl de lasten voor de samenleving zijn, in de vorm een toenemende polarisatie en tribalisering. Feiten zijn vervangen door meningen, verschillen van inzicht worden tegenstellingen tussen kampen.³

Het is nog een onbeantwoorde vraag wat de gevolgen hiervan zullen zijn voor de maatschappijvisie en het mensbeeld van jonge generaties, die groot zijn geworden met de sociale media en die voor hun nieuwsvoorziening minder vertrouwen op traditionele media zoals kranten.⁴ Steeds duidelijker begint al wel te worden dat de sociale media het zelfbeeld niet positief beïnvloeden. Zo blijkt de introductie van Facebook gepaard te zijn gegaan met een negatief effect op de mentale gezondheid van studenten.⁵ Verder is door Frances Haugen, een Facebook-klokkenuider, gebleken dat Instagram toxisch voor tienermeisjes is en dat Facebook eigen onderzoek hierover in de la heeft gestopt.⁶ Dit negatieve effect op het zelfbeeld is verre van verwonderlijk. Facebook en Instagram laten het leven zien zoals 'het zou moeten zijn' en niet zoals het is.

De onthulling door Haugen illustreert dat bedrijven als Facebook en Google zich bewust zijn van de maatschappelijke gevolgen van sociale media maar die bewust negeren. Deze bedrijven willen niet het verdienmodel veranderen dat zulke hoge winsten oplevert.

Die winsten komen niet alleen voort uit een gecombineerd gebruik van persoonlijke data en geslepen algoritmes maar ook uit onverbloemde marktmacht op het gebied van digitale advertenties.

De markt voor digitale advertenties: Apple vs Facebook

Adverteerders richten zich graag met gerichte advertenties op vooraf geïdentificeerde gebruikers. Als klusbedrijf is het immers interessanter te adverteren voor mensen die onlangs de website van een bouwmarkt bezochten dan voor willekeurige personen. Voor advertenties waarbij de gebruiker niet te identificeren – dus niet te volgen – is, wordt naar schatting meer dan 50% minder betaald.

Het probleem – voor Facebook – is dat veel gebruikers niet gevolgd willen worden. Enquêtes daarover hebben als uitkomst dat zeker driekwart van de gebruikers daarin geen trek heeft.⁷ Apple heeft hierop ingespeeld door het al dan niet volgen aan gebruikers voor te leggen (per applicatie). Apple werpt zich dus op als hoeder van privacy, en Facebook werpt zich op als hoeder van het midden- en kleinbedrijf.

Mark Zuckerberg, topman van Facebook, schrijft in een blog: 'Every business starts with an idea, and being able to share that idea through personalized ads is a game changer for small businesses. [...] Limiting the use of personalized ads would take away a vital growth engine for businesses.'⁸ Tim Cook, de topman van Apple moet er weinig van weten: 'We know these things are flimsy arguments. I think that you can do digital advertising and make money from digital advertising without tracking people when they don't know they're being tracked.'⁹

Een aantal experimenten bevestigen de stelling van Cook. Zo is er in Nederland door de Ster digitaal geadverteerd zonder gebruik te maken van persoonlijke gegevens maar door gebruik te maken van context. Bij zoekopdracht naar sportschoenen kan

een advertentie van een sportmerk passen, bij een reisprogramma een advertentie van reisorganisatie, enzovoort. Deze overgang van gepersonaliseerde naar contextuele advertenties heeft verrassend succesvol uitgepakt. De advertentie-inkomsten zijn met bijna 150% toegenomen.¹⁰ De NPO heeft daarop beslist niet langer advertenties met persoonlijke data op websites en apps toe te laten. Deze en andere experimenten zijn echter de uitzonderingen op de regel: over het algemeen geldt dat voor digitale advertenties grote hoeveelheden persoonlijk gegevens verhandeld worden.

Hardnekkig blijven gebruikers van sociale media geloven dat zij zelf bepalen wat ze zien

Het huidige systeem van digitaal adverteren is complex. Elke keer als u een website bezoekt, een zoekmachine raadpleegt of een app gebruikt, is er ruimte om te adverteren. Die ruimte wordt bij opbod, via een veiling verkocht. In luttele milliseconden en volledig geautomatiseerd komen aanbod (op website of in app) en vraag (van de adverteerder) bij elkaar zodat u geen lege ruimte krijgt te zien maar een 'relevante' advertentie.

Google heeft dit systeem weten te domineren. Google organiseert het aanbod, het organiseert de vraag én het organiseert de veiling. In elk onderdeel van het 'real-time bidding'-systeem heeft Google andere partijen eruit weten te duwen en heeft het een dominante positie verworven. Hierdoor kan Google zichzelf de bal toespelen ten koste van vragers en aanbieders. Het bedrijf mag zich graag voorstaan op innovatieve technologieën maar de verbijsterende winstmarges komen voort uit ordinaire marktmacht.

Apple kan zich opwerpen als hoeder van privacy omdat het bedrijf nauwelijks inkomsten uit advertenties heeft. De verkoop van advertenties is daarentegen hét fundament onder de conglomeraten van Facebook en Google. Het is voor beide bedrijven een uiterst lucratieve markt, niet alleen omdat de omvang van die markt in de loop der jaren hard gegroeid is maar ook omdat ze een dominante positie op die markt innemen. Naar schatting gaat van elke euro aan digitale advertenties meer de helft naar deze twee bedrijven.¹¹ Facebook en Google zijn tussenpersonen, heel dure tussenpersonen. Dit gaat ten koste van de adverteerders en traditionele media, zoals kranten, die nog steeds veel verkeer naar hun websites en apps trekken.

De gevolgen voor traditionele media: neergang

De onstuimige groei van digitale advertenties in combinatie met marktdominantie hebben Facebook en Google geen windeieren gelegd. Hun marktaandeel buiten China is zo'n 84%, en hun inkomsten uit advertenties bedroegen meer dan \$ 200 mrd in 2019.¹² De keerzijde is dat de traditionele media steeds sterker moeten leunen op inkomsten uit abonnementen en steeds minder inkomsten uit advertenties verkrijgen.

Dat is bijvoorbeeld te zien aan de Nederlandse kranten. De kranten worden dunner, direct en indirect door de afname aan advertenties. De Stichting voor Economisch Onderzoek becijfert dat de ruimte voor advertenties is gedaald van 45% in 2002 naar 20% in 2016.¹³ Dat is niet of nauwelijks te compenseren door advertenties op de digitale pagina's. Het nauwgezet volgen van gebruikers betekent immers dat een lezers van *De Telegraaf* advertenties voorgeschoteld krijgen zonder de pagina van *De Telegraaf* te bezoeken. De commerciële slagkracht van de dagbladtitels als merk is hierdoor uitgehoud.

Bijgevolg zijn in dezelfde periode (de kosten van) de landelijke redacties gehalveerd.

Veel lokale kranten en media zijn verdwenen. Het is niet voor niets dat Raad voor Cultuur grote zorgen over lokale media heeft. Daar waar de lokale media nog niet verdwenen zijn, is hun financiële positie precair en hun reikwijdte beperkt. Terwijl, zo stelt de Raad voor Cultuur, goed functionerende lokale media essentieel zijn voor een gezonde democratie.¹⁴

Kortom: journalisten zijn deels vervangen door algoritmes, en journalistieke waarden als redactionele onafhankelijkheid en bewijslast zijn ingeruild voor commerciële motieven om aandacht te trekken en vast te houden. Dat de nieuwsvoorziening minder journalistiek en meer commercieel is geworden, heeft natuurlijk gevolgen voor het publieke debat en voor de politieke democratie.

De traditionele media hebben niet alleen financieel ingeleverd aan de tech-giganten, ze hebben ook aan geloofwaardigheid ingeboet, in elk geval bij een deel van het publiek. Dat deel gelooft dat mainstream media conformistisch zijn en de waarheid eerder toedekken dan blootleggen. Dit is niet toevallig een kenmerk van populistische opvattingen geworden. Steve Bannon, strateeg achter de verkiezing van Donald Trump in 2016: 'The Democrats don't matter. The real opposition is the media. And the way to deal with them is to flood the zone with shit.'¹⁵

Een constante stroom van 'onthullingen' in de nieuwe media zorgt ervoor dat zin en onzin niet uit elkaar te houden zijn. Tegelijkertijd wordt onophoudelijk de geloofwaardigheid van de traditionele media in twijfel getrokken, die aan de 'onthullingen' geen aandacht schenken. Die strategie werkt. In de Verenigde Staten gelooft een flink deel van de Republikeinse kiezers dat Trump de laatste verkiezing gewonnen heeft, en in Nederland en elders floreren complotten, bijvoorbeeld over het World Economic Forum. Zo stelde Forum voor Democratie-Kamerlid Gideon van Meijeren in de Tweede Kamer dat het WEF er 'openlijk voor pleit om de coronacrisis te misbruiken om een totalitaire controlestaat uit te rollen'. Dit soort theorieën blijven rondgaan, ondanks de

berichtgeving in de traditionele media. Dat is precies wat de populistten beogen: het beeld moet zijn dat de populistten de stem van het volk vertolken en feitelijke, afgewogen nieuwsvoorziening mag dat beeld niet doorkruisen.

Naar pluriformiteit en journalistieke onafhankelijkheid

In de jaren van Neelie Kroes als Eurocommissaris (tot 2014) werd louter positief aangekeken tegen de nieuwe Amerikaanse bedrijven die digitale technologieën introduceerden en vanuit Silicon Valley de wereld voorhielden dat ze mensen met elkaar verbinden. Het schandaal van Cambridge Analytica in 2018 was hierin een keerpunt. Toen bleek van vele miljoenen Facebook-gebruikers intieme persoonlijke data te zijn verzameld die werden ingezet om verkiezingen door de hele wereld te beïnvloeden, onder meer door campagnes met desinformatie op te zetten en politici te besmeuren.

De effectiviteit van deze campagnes was lastig te achterhalen maar na de verkiezing van Donald Trump als Amerikaanse president en het referendum over Brexit vatte de verdenking van manipulatie vaste grond.¹⁶ Het beeld van de Amerikaanse tech-giganten als mondiale verbinders begon te kantelen en een tegenreactie kon niet uitblijven

Dit jaar heeft de Europese Unie twee zusterwetten aangenomen die de macht en de invloed van tech-giganten aan banden moeten leggen, de Digital Markets Act (DMA) en de Digital Services Act (DSA). Deze wetten beogen onder meer de marktmacht van de grootste bedrijven in te perken door uit te sluiten dat zij zichzelf bevoordelen. Dat is met bijvoorbeeld relevant voor Google's zoekmachine en Apple's App Store. Het is de 'Tracking-free Ads Coalition' van Europarlementariërs (en niet-gouvernementele organisaties) ook gelukt het gebruik van persoonlijke data gedeeltelijk in te perken. Zo mogen advertenties niet op minderjarigen gericht worden en mogen gevoelige data als religie, etniciteit en gezondheid niet meer gebruikt worden.

Het is ingrijpende wetgeving waarvan de gevolgen in de komende jaren zichtbaar zullen worden. Toch zal blijken dat deze wetgeving nog onvoldoende ingrijpend is om de sociale media niet langer om ophef te laten draaien. Om dat te bereiken is het nodig dat de uitgangspunten van de traditionele media, met name pluriformiteit en journalistieke onafhankelijkheid, ook voor de sociale media geborgd worden. Dat lukt alleen als er minder invloed is van commercie en meer gewicht komt op journalistieke overwegingen. Dus: minder marktmacht voor enkele grote Amerikaanse bedrijven en meer diversiteit in het aanbod van sociale media. Hiervoor zijn harde ingrepen in de markt en de marktspelers nodig, die veel verder gaan dan de mogelijkheid om een publieke aanbod op sociale media te krijgen.

Ten eerste zullen de mededingingsautoriteiten in de Verenigde Staten en de Europese Unie de monopolie-macht van bedrijven als Google en Facebook moeten breken. Zo lang van elke euro die aan advertenties besteed wordt 50 cent naar deze bedrijven gaat, zullen de traditionele media verarmen. De pluriformiteit en onafhankelijkheid van berichtgeving raakt daardoor verder in het geding.

Deze monopolie-macht doorbreken zou kunnen door gedragsregels op te leggen, zoals de Digital Markets Act als mogelijkheid biedt, maar ook en vooral door structurele ingrepen in deze bedrijven. Het zou niet zo mogen zijn dat Google op alle onderdelen van de markt voor digitale advertenties een dominante positie heeft.

Invoering van een digitax op reclames kan er daarnaast voor zorgen dat het bedrijfsmodel van reclame verkopen door aandacht te trekken ontmoedigd wordt. De buitengewone winsten die voortvloeien uit marktmacht moeten immers onderhevig zijn aan belastingheffing. Dit zal moeten passen in de OESO-overeenkomst over winstbelastingen. In die overeenkomst is het idee van een belasting op digitale reclames naar de achtergrond verdwenen. Er is echter meer dan goede redenen om daaraan vast te blijven houden.

Ten tweede: er moeten meer keuzemogelijkheden voor de sociale media komen. Op dit moment bepalen Facebook, Twitter en YouTube wat de gebruiker te zien krijgt (de tijdlijn of 'content recommender system').¹⁷ Dat hoeft niet zo te zijn. Er kunnen ook andere aanbieders komen, die dan toegang moeten krijgen tot gegevens die de tech-bedrijven nu nog afschermen. Vergelijk het met kranten. Daar is het aanbod divers en de lezer weet waarvoor

Mededingingsautoriteiten in de Verenigde Staten en de Europese Unie zullen de monopolie-macht van Google en Facebook moeten breken

hij kiest. Er is een keuze tussen *De Telegraaf* en *de Volkskrant* of tussen het *Algemeen Dagblad* en het *NRC Handelsblad*. Die kranten bepalen feitelijk een tijdlijn, datgene wat de lezer wel en niet te zien krijgt.

Zo kan het ook werken op sociale media, door meerdere aanbieders van aanbevelingsalgoritmes ('recommender systems') toe te laten. Dit zal zorgen voor pluriformiteit in het aanbod, en tegelijkertijd de marktmacht bij sociale media inperken. Anders gezegd, er moet interoperabiliteit bij sociale media komen. Vanuit het Europees Parlement is dit bij de behandeling van de wetgeving aangedragen maar het heeft nog niet de goedkeuring van Europese landen gekregen.

Ten derde is het nodig journalistieke eisen te gaan stellen aan de gebruikte algoritmes. Dat kan beter naarmate er meer diversiteit aan algoritmes is en daarmee ook de werking van algoritmes duidelijker is. Op dit moment zijn de algoritmes commercieel gedreven. De inzet is om aandacht te krijgen en vast te houden en om daarmee zo veel mogelijk advertentie-

ruimte te kunnen verkopen. Het aanjagen van ophef en onenigheid is dé manier gebleken om dit te bereiken. Het gevolg is een eindeloze stroom van haatberichten en nepnieuws.

De nieuwe wetgeving eist van de tech-bedrijven dat ze een risicoanalyse van de algoritmes gaan maken. Uit die analyse zal dit gevolg moeten blijken. Een vervolgstap is om ook eisen aan de algoritmes, en in het bijzonder aan de 'recommender systems' te stellen. Journalistieke overwegingen zouden daarbij een rol moeten spelen.

De algoritmes kunnen bijvoorbeeld een zwaarder gewicht toekennen aan verificerbare bronnen. De platforms kunnen de mogelijkheid aanbieden aan gebruikers zich te laten verifiëren. Denk het blauwe vinkje

op Twitter die gebruikers laat weten dat een account authentiek is. Vervolgens kunnen er tijdlijnen komen met en zonder geverifieerde gebruikers. Het zijn in de regel anonieme gebruikers die nepnieuws en haatberichten verspreiden.

De digitale technologieën zijn vernieuwend maar ook complex. Het is die complexiteit die in de weg lijkt te staan bij het reguleren van de digitale economie en in dit geval de nieuwe, sociale media. Het zijn de aloude uitgangspunten die leidend moet zijn bij deze regulatie, zoals het tegengaan van marktmacht en het bevorderen van pluriformiteit en onafhankelijkheid van berichtgeving. Dat geldt voor de traditionele media maar ook voor de nieuwe media.

Noten

- 1 Pew Research Center (2017). How the public reacted on Facebook. *Partisan Conflict and Congressional Outreach*, pp. 29-31.
- 2 Saveski, M., Gillani, N., Yuan, A., Vijayaraghava, P., Roy, D. (2022). Perspective-Taking to Reduce Affective Polarization on Social Media. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 16, pp. 885-895; Barnidge, M. (2018). Social Affect and Political Disagreement on Social Media. *Social Media + Society*, 4(3), pp. 1-12.
- 3 Dit is niet nieuw. Sociaal-psycholoog Jonathan Haidt waarschuwt in verschillende stukken voor de gevolgen en gevaren van sociale media en verwijst naar de verdediging van de Amerikaanse grondwet door een van de auteurs, James Madison.
- 4 Commissariaat van de Media (2022). Het verschil tussen journalistiek en andersoortige bronnen vervaagt, met name onder jongeren. *Digital News Report Nederland 2022*, pp. 47-49.
- 5 Braghieri, L., Levy, R., Makarin, A. (2022). Social media and mental health. *VOXEU*, 22 juli 2022, (geraadpleegd op 19 september 2022).
- 6 Murphy, H., Lee, D. (2021). Whistleblower accuses Facebook of misleading public and investors. *The Financial Times*, 4 oktober 2021.
- 7 Global Witness (2021), 'Big blow' for advertising on social media, 15 april 2021, (geraadpleegd 19 september 2022).
- 8 Meta (2021). Let's Talk About Why Personalized Ads Matter, 25 februari 2021, (geraadpleegd 19 september 2022).
- 9 Swisher, K. (2021). Apple's C.E.O. Is Making Very Different Choices From Mark Zuckerberg, *New York Times*, 5 april 2021 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 10 ICCL (2021). Sustainability without surveillance, 21 oktober 2021 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 11 Burrell, I. (2019), Are Google and Facebook killing advertising? *Raconteur*, 13 maart 2019, (geraadpleegd 19 september 2022).
- 12 Barker, A. (2020), Half of online ad spending goes to industry middlemen. *The Financial Times*, 6 mei 2020.
- 13 SEO Economisch Onderzoek (2018). Productmarkt van advertentieruimte Eindrapport, maart 2018, pp. 15-18.
- 14 Raad voor Cultuur (2020), De lokale media: niet te missen, Den Haag
- 15 Stelter, B. (2021). This infamous Steve Bannon quote is key to understanding America's crazy politics, *CNN*, 16 november 2021 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 16 Rosenberg, M., Confessore, N., Cadwalladr, C. (2018). How Trump Consultants Exploited the Facebook Data of Millions, *The New York Times*, 17 maart 2018 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 17 Er is in de nieuwe wetgeving afgedwongen dat er een neutrale, chronologische tijdlijn moet komen, maar dat is niet voldoende om een werkelijk divers aanbod te krijgen.

Een nieuwe Wende

Door **Jan Marinus Wiersma & Camiel Hamans**

Beiden zijn research fellow bij de WBS

‘Brussel is Berlijn,’ klinkt het in Warschau. PiS-leider Kaczyński en medestanders laten niet na dagelijks hun gal te spuwen richting de Duitse buur, die naar hun inzicht een anti-Pools geluid in Brussel orkestreert en stiekem met Moskou aan een nieuw Molotov-Ribbentrop-pact werkt om de macht in Centraal-Europa te verdelen tussen Kanzleramt en Kremlin.

Deze schrille toon vindt in de rest van Europa weinig weerklank, maar de Poolse kritiek op de aanvankelijk aarzelende houding van Duitsland tegenover de Russische invasie in Oekraïne werd wel gedeeld. De Duitse president bleek niet welkom in Kyiv, want hij zou net als partijgenoot Schröder een Moskou-vriend zijn. En had Berlijn de Russen vanwege de Tweede Wereldoorlog en vanwege de afhankelijkheid van Russisch gas niet altijd met fluwelen handschoentjes aangepakt?

Berlijn had tijd nodig om de knop om te zetten. De kritiek was begrijpelijk maar niet fair. Tijdens de Koude Oorlog stonden de Duitsers in de frontlinie en probeerden daarom de scherpste kanten van de Europese — en daarmee Duitse — deling af te slijpen. Die tijd zit diep in het collectieve geheugen gegrift. In Nederland realiseren we ons dat nauwelijks omdat we Duitsland zijn gaan zien zoals België, een normale buur.

Onlangs de vroegere innige banden met de SPD wordt er binnen de PvdA weinig nagedacht over Duitsland. Dat was in de laatste decennia van de vorige eeuw anders. De PvdA werkte samen met mensen rond Willy Brandt om plaatsing van nieuwe kernwapens tegen te houden en de Alfred Mozer Stichting (nu FMS) en WBS onderhielden nauwe contacten met zusterdenktank Friedrich Ebert Stiftung. Een belang-

rijke rol daarbij speelde de onlangs overleden Marnix Krop, indertijd medewerker van de WBS en ambtelijk geëindigd als ambassadeur te Berlijn. In 1978 stelde hij de bundel *Burengrucht* samen en enige jaren later schreef hij een PvdA-rapport waarin hij een Duitse eenwording onomwonden steunde en ook het NAVO- en EU-lidmaatschap van het verenigde Duitsland. Dat was in linkse kring niet vanzelfsprekend.

Krop uitte samen met Bart Tromp felle kritiek op de anti-nucleaire contacten van PvdA en SPD met partijen uit het Oostblok. Veiligheid stond volgens hem daarbij te zeer voorop waardoor mensenrechtenschendingen te weinig aandacht kregen. De akkoorden van Helsinki van 1975 — die werd getekend door de landen die in de Koude Oorlog recht tegenover elkaar stonden — hadden niet alleen betrekking op veiligheid en de feitelijke erkenning van bestaande grenzen, ook mensenrechten hadden daarin een prominente plaats.

Duitsland speelde een voorname rol bij de totstandkoming van de akkoorden. Helsinki bleek achteraf het hoogtepunt van een periode van ontspanning. De tegenstelling tussen de blokken verhardde weer en de repressie verminderde niet.

Na de Val van de Muur veranderde de situatie. Helsinki vormde de basis voor een reeks pan-Europese afspraken over democratie, mensenrechten en ontwapening. Kiezen tussen veiligheid en democratie bleek niet meer nodig. Duitsland kon zich concentreren op het Europese project.

Het Helsinki-bouwwerk is door toedoen van Poetin echter ingestort. Rusland heeft de territoriale status quo geschonden en Duitsland voor het blok gezet. Dat heeft niet geleid tot opnieuw investeren in een dialoog met Moskou maar tot de ‘Wende van Scholz’: militaire steun aan Oekraïne en € 100 mrd extra voor defensie.

De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet

Is er een sociaal-democratische visie op of interpretatie van de huidige grondwet of zou die er moeten zijn? In een serie artikelen zoeken we komend jaar in *S&D* naar een antwoord op deze vraag.

RUUD KOOLE

*Redactielid S&D, emeritus-hoogleraar politicologie,
Eerste Kamerlid en oud-partijvoorzitter van de PvdA*

In het najaar van 2023 is het 175 jaar geleden dat een nieuwe versie van de grondwet werd aangenomen, die nog steeds de basis vormt van het Nederlandse politieke bestel. Naar zijn voornaamste auteur wordt doorgaans gesproken van de 'grondwet van Thorbecke', ook al was het Donker Curtius die het grondwetsvoorstel in 1848 door het parlement loodste.

Deze gebeurtenis vormt de aanleiding voor de redactie van *S&D* om het komende jaar de Nederlandse grondwet in een serie artikelen gespreid over het komende jaar eens goed onder de loep te nemen, zoveel mogelijk vanuit sociaal-democratisch perspectief. Niet zozeer de grondwet van 1848, waarover Henk te Velde in dit nummer ter introductie de ontstaansgeschiedenis schetst, maar vooral de huidige grondwet die zoals gezegd op vele onderdelen is terug te voeren op die van 1848. De komende nummers van *S&D* zullen steeds

essays bevatten die op een specifiek onderdeel van de huidige grondwet ingaan. Deze bijdrage is bedoeld als algemene inleiding op deze serie.

Waarom een grondwet?

Waarom dient een grondwet eigenlijk? Technisch gezien is een grondwet een basiswet die een hogere status heeft dan gewone wetten. Maar over het wat en waarom van die hogere status zijn de meningen verdeeld.¹ Vertelt een grondwet wie wij zijn en geeft zij daarmee uitdrukking aan de nationale identiteit? Komt deze status door de opname van grondrechten in een grondwet, waaraan gewone wetten moeten worden getoetst? Komt deze vooral door de organieke bepalingen erin, die immers aangeven hoe een staatsbestel er in hoofdlijnen uitziet? Is een grondwet de

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

uitdrukking van een ‘sociaal contract’ tussen overheid en samenleving?

En kunnen die eigenschappen slechts bestaan in de vorm van een geschreven grondwet? Vaak worden de woorden ‘grondwet’ en ‘constitutie’ als synoniemen beschouwd. Het Britse voorbeeld laat zien dat een land zonder aparte geschreven grondwet wel degelijk over een constitutie beschikt: genoemde eigenschappen zijn er opgenomen in gewoonte-recht, traditie en andere documenten zonder dat er een specifieke grondwet voor nodig was.

Nederland heeft – net als de meeste andere landen – wel een geschreven grondwet, maar doorgaans wordt de Nederlandse constitutie veel breder opgevat. Naast de grondwet behoren er volgens velen inmiddels ook naoorlogse documenten als het Statuut (1954) en internationale verdragen toe. Ernst Hirsch Ballin gaat in een recent boek nog verder: onze constitutie moet ook als een sociaaleconomische constitutie worden begrepen en beoordeeld.²

Maar ook als men uitsluitend naar de geschreven grondwetten kijkt, zijn er verschillende opvattingen mogelijk. Donner schreef 25 jaar geleden: ‘Grondwetten zijn gestold verleden en verstilde politieke strijd. Het is geen program voor de toekomst, maar het “in steen” beitelen van de strijdpunten in de gemeenschap die beslecht zijn.’³ Het verbaast dan ook niet dat hij als minister bij beoogde grondwetswijzigingen vaak op de rem trapte. Voorstellen tot grondwetswijziging moesten ‘constitutionele rijpheid’ bezitten.

Dat is toch iets anders dan de eerste moderne grondwetten die vanaf het einde van de achttiende eeuw werden opgesteld, niet als sluitstuk van een historische ontwikkeling, maar juist als begin van een nieuwe orde in een nieuwe periode. De Amerikaanse grondwet is de oudste moderne grondwet, snel daarna volgden de grondwetten van de Franse revolutie en ook de eerste Nederlandse grondwet van 1798 (precies vijftig jaar voor die van Thorbecke) behoort daartoe. Zij waren

grondwetten in de betekenis van een positieve, vormende kracht.⁴ We zien hier ook een botsing van ideologische zienswijzen over de grondwet: de zojuist aangehaalde conservatief-christelijke (antirevolutionaire) visie van Donner en de radicaal-democratische invalshoek van de opsteller van Bataafse Staatsregeling van 1798.

De nieuwe grondwet van 1848 was een symbool van de heersende liberale klasse en bracht voor de in misère verkerende arbeidersklasse geen verbetering

Een jaar na de installatie van de Oranjermonarchie in 1813 werd een nieuwe grondwet opgesteld, maar deze ademde de conservatieve tijdgeest van de Restauratie. Daarom was de wijziging van 1848 zo belangrijk. De macht van de koning werd ingeperkt, de basis voor het parlementaire stelsel werd gelegd door de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid en de Tweede Kamer werd voortaan rechtstreeks gekozen, maar nog wel door een beperkt aantal welgestelde mannen. Door deze fundamentele veranderingen zou men even goed van een nieuwe grondwet kunnen spreken in plaats van een herziening. De grondwet van 1848 was sterk juridisch en weerspiegelde een liberaal-constitutionele zienswijze op de politiek, gericht op het beperken van staatsmacht.

Sociaal-democraten en de grondwet

De vroege socialisten in de tweede helft van de negentiende eeuw hadden het maar moeilijk met de grondwet, schrijft de historicus De

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

Rooy.⁵ Met de wetten van een onderdrukkende staat hadden zij weinig. De nieuwe grondwet van 1848 was voor hen een symbool van de heersende liberale klasse en bracht voor de in misère verkerende arbeidersklasse geen verbetering. Thorbecke was toen duidelijk niet de held van radicaal-progressief Nederland. Multatuli schreef, na diens overlijden, een venijnig grafschrift over Thorbecke:

*Hier ligt de man die naar z'n beste weten,
Het volk belette zich aan biefstuk ziek te eten,
En om de gewoonte van kauwen en malen niet te verliezen,
Gaf hy 't een papieren kieswet tusschen de kiezen.⁶*

Rond 1900 veranderde die opstelling. De SDAP kwam als gematigde hoofdstroom van het socialisme bovendrijven, behaalde zetels in het parlement, streed voor uitbreiding van het kiesrecht en diende in 1903 zelfs een voorstel tot grondwetswijziging in: invoering van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, een correctief referendum en afschaffing van de Eerste Kamer. Net als wetten, deed de grondwet er inmiddels wel degelijk toe, al moest zij worden veranderd.

Het grondwetsvoorstel van de SDAP zou niet tot parlementaire behandeling komen, maar illustreerde wel de opstelling van de reformistische sociaal-democraten: via wetten en grondwetswijzigingen de realisatie van hun idealen proberen dichterbij te brengen. Het werd in 1916 overigens ingetrokken toen de voorbereidingen van de belangrijke grondwetswijziging van 1917 (de 'Pacificatie') aanvingen.

De Pacificatie van 1917 leverde, samen met de latere wijziging van 1983, de belangrijkste aanpassingen van de grondwet van 1848. In 1917 werd het algemeen kiesrecht in een ander, zeer evenredig kiesstelsel mogelijk gemaakt en werd de schoolstrijd beslecht. In 1983 werden sociale grondrechten geïntroduceerd in het kader van een algehele herziening van de grondwet. Voor de sociaal-democratie waren

het algemeen kiesrecht en de sociale grondrechten belangrijke winstpunten.

Met de invoering van het algemeen kiesrecht nam de legitimiteit van het parlement toe en daarmee van de door het parlement aanvaarde (grond)wetten. De sociaal-democraten stonden echter niet alleen een politieke democratie voor, maar tevens een sociale democratie. Dat leidde in de periode tussen beide wereldoorlogen tot voorstellen om de parlementaire democratie aan te vullen met allerlei 'nieuwe organen'.⁷ Zo moest er volgens Troelstra in het parlement naast een op het individuele algemene kiesrecht gebaseerde Nationale Vergadering, een Arbeidsraad komen, bestaande uit vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties. Van dit socialistisch corporatisme zou niets terechtkomen.

Onder druk van het opkomende fascisme kozen de sociaal-democraten eind jaren 1930 voor de principiële aanvaarding van de op het individueel kiesrecht gebaseerde parlementaire democratie. De strofe 'de staat verdrukt, de wet is logen' in het strijdlid *De Internationale* werd nadrukkelijk aan de kant geschoven en de partij wilde van een klassen-partij in een volkspartij veranderen. De 'ingroeï' van de SDAP in de nationale staat betekende ook de acceptatie, zij het soms tandenknaarsend, van andere bepalingen in de toenmalige grondwet: de monarchie en de nationale verdediging.

Dat wil niet zeggen dat daarmee de kous af was. De sociaal-democraten bleven de overtuiging aanhangen dat de grondwet alleen niet genoeg waarborgen bevatte voor een goed functionerende democratie. Een sociale basis was evenzeer nodig, want grote ongelijkheid ondermijnt de stabiliteit van de democratische rechtsstaat.

In diezelfde jaren dertig pleitte de SDAP daarom voor een Plan van de Arbeid. De economie moest binnen de grenzen van de grondwet op keynesiaanse wijze worden ingericht om de dramatische werkloosheid te kunnen bestrijden. Daarmee sloot de SDAP tevens aan

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

bij het gedachtegoed van de Duitse revisionistische sociaal-democraat Eduard Bernstein van rond de eeuwwisseling. De laatste had niet alleen de principiële aanvaarding van de parlementaire democratie bepleit ('de democratie is middel en doel tegelijk'), maar er tevens op gewezen dat democratie, behalve op politiek, ook op sociaal terrein moest worden verwezenlijkt.⁸ In 1941 zou de Amerikaanse president Roosevelt dat in feite ook zeggen toen hij in zijn beroemde speech over de *Four Freedoms* uitdrukkelijk 'freedom from want' (vrijwaring van gebrek) daartoe rekende.

De democratische rechtsstaat heeft een sterke sociale basis nodig

Na de Tweede Wereldoorlog werd die lijn door de PvdA voortgezet. In *De weg naar vrijheid*, het rapport van de plancommissie van de PvdA uit 1951, wordt gehamerd op 'bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil en redelijke verdeling van het inkomen' als noodzakelijke voorwaarde voor 'menselijke ontplooiing binnen de ruimte van een waarlijke gemeenschap' (p. 13). De 'politieke democratie' mocht dan in het Westen voor een groot deel zijn verwezenlijkt (algemeen kiesrecht, ministeriële verantwoordelijkheid en 'overzicht der volksvertegenwoordiging'), de sociale democratie verkeerde volgens het rapport nog pas in een eerste stadium (p. 12).

Via wetgeving moest worden geprobeerd hier verdere stappen te zetten, want 'de wet is de moeder der vrijheid geweest' (p. 14). Het zou leiden tot uitbouw van de verzorgingsstaat, waaraan de sociaal-democratie — maar zij niet alleen — grote bijdragen heeft geleverd. De sociaal-democratische minister en latere premier Willem Drees zou altijd worden

herinnerd door zijn Noodwet Ouderdomsvoorziening van 1947, later omgezet in de AOW. De grote versnelling van de uitbouw van de verzorgingsstaat begon overigens pas in de tweede helft van de jaren zestig.⁹

De grondwet liet ruimte voor die uitbouw, zonder dat zij daarvoor hoefde te worden gewijzigd. Gewone wetgeving voldeed, ook al had PvdA-fractievoorzitter Van der Goes van Naters direct na de Tweede Wereldoorlog nog vergeefs geprobeerd (samen met de KVP) om sociale grondrechten in de grondwet opgenomen te krijgen.

Tot de grote wijziging van 1983 lijkt de grondwet op het eerste gezicht een betrekkelijk rustig bezit te zijn geweest. Maar die rust is bedrieglijk. Behalve de noodzakelijke grondwetwijziging (1948) in verband met de dekolonisatie van Indonesië, werden in 1953 in de grondwet bepalingen opgenomen die zeker later van grote betekenis zouden blijken te zijn. Beide liggen op het terrein van de buitenlandse betrekkingen. En dan wordt niet zozeer de zin 'De regering bevordert de ontwikkeling van de internationale rechtsorde' (nu art. 90) bedoeld. Bij de voorbereiding van de grondwetwijziging van 1983 zou zelfs nog (vergeefs) worden geprobeerd die zin weer te schrappen, omdat buitenlandse politiek wel meer doelen had dan de genoemde. Nee, vooral de bepaling dat aan volkenrechtelijke organisaties bevoegdheden tot wetgeving, bestuur en rechtspraak kunnen worden overgedragen (nu art. 92) en het voorschrift dat Nederlandse wettelijke voorschriften ondergeschikt zijn aan ('ieder verbindende bepalingen' in) internationale verdragen (nu art. 94) zouden grote gevolgen hebben voor de Nederlandse politiek. De eerste legde onder meer de basis voor lidmaatschap van de Europese Unie en de tweede voor de grote invloed die internationale rechtspraak later zou uitoefenen binnen het Nederlandse rechtsgebied.

De sociaal-democraten waren er verdeeld over. In het kabinet trapte Drees nog op de rem bij de oprichting van de voorloper van

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

de Europese Unie, de EGKS, terwijl zijn partijgenoot en minister van Landbouw Mansholt zich juist enthousiast betoonde.¹⁰ In het parlement was Van der Goes van Naters eveneens een overtuigd Europeaan.

Ook bij andere partijen liep de Europese scheidslijn dwars door de partijelederen. De tweede bepaling over de toetsing aan internationale verdragen was, zeer tegen de zin van het kabinet-Drees in, via een amendement van de KVP-er Serrarens aan de eerste lezing van het grondwetsvoorstel toegevoegd.¹¹

Natuurlijk zijn er tot 1983 nog wel andere punten gewijzigd in de grondwet – zo ging, bijvoorbeeld, het aantal zetels in de Tweede Kamer omhoog van 100 naar 150 en de kiesgerechtigde leeftijd omlaag naar 18 jaar – maar het is de grondwetswijziging van 1983 die voorsnog als de laatste grote herziening wordt beschouwd. Zij was in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw voorbereid. In die jaren was de roep om politieke vernieuwing en democratisering groot, ook vanuit de PvdA. De positie van de burger moest worden verstevigd. De staatscommissie Cals-Donner die met haar rapporten uit de periode 1968-1971 de basis legde voor de herziening van 1983 was echter verdeeld tussen vernieuwers en meer conservatieve krachten.

Mede op basis van die rapporten stelde het kabinet-Den Uyl in 1974 niettemin een progressieve *Nota inzake het grondwetsherziensbeleid* op. Gepleit werd onder meer voor een ander kiesstelsel met twaalf à vijftien kiesdistricten, rechtstreekse verkiezingen voor de Eerste Kamer, een gekozen kabinetsformateur en de mogelijkheid provincies en gemeenten door gewesten te vervangen. Deze voorstellen behaalden echter niet de vereiste parlementaire meerderheid.

Wat wel werd gerealiseerd was een grondige herordening van de grondwet, waarbij in het eerste hoofdstuk de grondrechten bij elkaar werden gezet. Niet alleen klassieke grondrechten (de ‘vrijheidsrechten’) die al in eerdere versies van de grondwet figureerden,

maar nu ook sociale grondrechten die – mede op aandringen van de SER¹² – nieuw werden toegevoegd. Doorgaans worden zij als volgt onderscheiden: bij klassieke grondrechten (bijvoorbeeld: vrijheid van meningsuiting of vrijheid van vergadering; artikelen 7 en 9) moet de overheid – ter bescherming van de burger – zich van bepaalde handelingen onthouden; bij sociale grondrechten wordt van de overheid juist een inspanning verwacht om dat sociale grondrecht (bijvoorbeeld: werkgelegenheid; artikel 19) zoveel mogelijk te realiseren.

Toch is dat onderscheid vaak niet zo precies te maken: ook bij de klassieke grondrechten wordt van de overheid activiteit verwacht – ook al is dat niet als een grondwettelijke verplichting te lezen – om dat grondrecht in de praktijk waar te kunnen maken, bijvoorbeeld door het bevorderen van de pluriformiteit van de media als het gaat om de vrijheid van meningsuiting. Sterker, men zou kunnen beweren dat de sociale grondrechten de sociaal-economische en institutionele voorwaarden bevatten voor een reële uitoefening van de in 1983 tamelijk individualistisch opgevatte klassieke grondrechten.¹³

Sociaal-democraten vonden dat laatste, zo als eerder opgemerkt, altijd al: de democratische rechtsstaat heeft een sterke sociale basis nodig. Het PvdA-beginselprogramma van 2005 formuleerde dit als ‘het recht op een fatsoenlijk bestaan’.¹⁴ Veel hangt natuurlijk af van de wijze waarop en de mate waarin de overheid de sociale grondrechten realiseert, net zoals bij de klassieke grondrechten veel afhangt van hoe de grondrechten in gewone wetgeving nader worden uitgewerkt. Maar dat is onderwerp van gewone politieke strijd.

De Nederlandse grondwet: rigide en toch veranderbaar

Ook na 1983 zijn nog vele grondwetswijzigingen doorgevoerd. In het voorjaar van 2022 waren er in het parlement maar liefst zes voor-

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

stellen in tweede lezing in actieve behandeling en drie in eerste lezing, terwijl er ook nog een paar op de plank lagen te wachten op verdere behandeling. De Eerste Kamer besprak die zes voorstellen in tweede lezing eind juni in één plenair debat. Alle zes werden aanvaard. Het ging om het recht op een eerlijk proces, een door niet-ingezetenen gekozen kiescollege voor de verkiezing van de Eerste Kamer, opname van een algemene bepaling, het vervallen van uitgewerkte additionele grondwetsartikelen, herijking van de grondwetherzieningsprocedure en de actualisering van artikel 13 over de onschendbaarheid van het briefgeheim.

De grondwet leeft, zou je kunnen zeggen. Maar net zo goed zou je hier een tamelijk slordige omgang met de grondwet in kunnen zien. De verschillende wijzigingsvoorstellen staan los van elkaar; van een integrale herziening, zoals in bij de grondwetswijziging van 1983 gebeurde, is geen sprake. Tegelijk zet deze vloed aan voorstellen een vraagteken bij het 'rigide' karakter van de Nederlandse grondwet. Dat is er namelijk op gericht dat de grondwet niet zomaar even gewijzigd kan worden, maar kennelijk tempert dat het enthousiasme om de grondwet te veranderen niet. Eerst moet een meerderheid in beide Kamers het wijzigingsvoorstel goedkeuren, de 'eerste lezing'. Vervolgens dient er een Tweede Kamerverkiezing plaats te vinden en daarna moet het voorstel in 'tweede lezing' opnieuw de steun van beide Kamers krijgen, maar dan niet met een gewone meerderheid, maar met een twee derde meerderheid.

Die Tweede Kamerverkiezing is nodig om de fictie in stand te houden dat het volk zich kan uitspreken over de voorgenomen grondwetswijziging. De nieuwe Tweede Kamer vertaalt die uitspraak dan – zo is de gedachte – in het stemgedrag bij de 'tweede lezing' over het wijzigingsvoorstel. De Eerste Kamer hoeft niet opnieuw te zijn gekozen, maar dient het voorstel eveneens in tweede lezing met een twee derde meerderheid aan te nemen. Dat gebeurde voorjaar 2022 dus zes maal.

Over deze zware wijzigingsprocedure bracht de Staatscommissie Parlementair Stelsel in haar eindrapport van 2018 advies uit. Is het wel logisch dat slechts een derde plus één van de senatoren een voorstel tot wijziging van de grondwet kan tegenhouden terwijl dat al de steun heeft verkregen van twee derde van de leden van de rechtstreeks gekozen Tweede Kamer?¹⁵ Zo sneuvelde in 1999 tijdens de 'nacht van Wiegel' in de Eerste Kamer een grondwetsvoorstel om een referendum te introduceren. De Staatscommissie adviseerde om de stemming bij de tweede lezing in een gecombineerde vergadering van de Eerste en Tweede Kamer te laten plaatsvinden. De eis van een tweede meerderheid geldt dan nog steeds, maar het relatieve gewicht van de Eerste Kamer neemt dan wat af. Maar ook dan blijft de procedure om de grondwet te wijzigen behoorlijke rigide.

In 1983 werden sociale grondrechten geïntroduceerd in het kader van een algehele herziening van de grondwet

Waarom is dat zo? Een van de verklaringen voor deze rigide procedure ligt in het aan grondwetten toegeschreven doel van het beschermen van de burgers tegen een oppermachtige staat. Een andere is dat ergens stevig moet worden vastgelegd hoe de belangrijkste instituties van de staat zich tot elkaar verhouden. De eerste leidt tot de opsomming van fundamentele rechten en de tweede tot een overzicht van de regeringsstructuur van een land. Samen met het derde element van de procedures tot wijziging van de grondwet vormen zij doorgaans de inhoud van een grondwet. In sommige landen wordt de grondwet

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

voorafgegaan door een ronkende preambule gericht op het verkrijgen van steun van de bevolking voor de bepalingen in de grondwet. ‘We the people of the United States...’, zo begint de bekende preambule van de Amerikaanse grondwet.

Het idee achter het vastleggen van grondrechten en regeringsstructuur in een grondwet is dat deze zo fundamenteel zijn voor het goed functioneren van de staat dat zij in een basisdocument worden vastgelegd dat bepalend is voor verdere handelingen en regelgeving van de staat en bovendien niet zomaar door een toevallige meerderheid terzijde kunnen worden geschoven. Vandaar het vereiste van gekwalificeerde meerderheden. Tegelijk kan niet worden uitgesloten dat inzichten veranderen en dat de grondwet dus ook moeten kunnen worden gewijzigd. Dat sommige bepalingen in de naoorlogse Duitse grondwet, over onder meer de menselijke waardigheid en de binding van de staat aan de grondrechten, nooit meer mogen worden gewijzigd (de zogeheten ‘Ewigheidsklauze!’) heeft alles te maken met de dramatische ervaring met Hitlers Derde Rijk.

In de Nederlandse grondwet, net als in andere geschreven grondwetten, staan de grondrechten en de staatsstructuur centraal. Een preambule ontbreekt. Maar recentelijk is besloten aan het begin van de grondwet een zogeheten ‘algemene bepaling’ toe te voegen, een mini-preambule zou je kunnen zeggen. Deze luidt: ‘De Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat.’ Een eerdere staatscommissie (commissie-Thomassen) had dit – in iets andere bewoordingen – voorgesteld en op verzoek van de Eerste Kamer heeft de regering daartoe een voorstel ingediend dat inmiddels in tweede lezing door het parlement is aanvaard.

Dat Nederland een democratische rechtsstaat moet zijn, kon je wel uit de grondwet destilleren, maar vanaf nu staat het er dus expliciet in. Aan het begin: als algemeen signaal, naar de burgers, naar de wetgever. Een

concreet toetsbare norm zit niet in die algemene bepaling. Daarvoor zal toch steeds naar de artikelen in de grondwet gekeken moeten worden. Want hoewel de rechter formele wetten niet mag toetsen aan de grondwet (al zou dat binnenkort volgens het coalitieakkoord van het huidige kabinet ook kunnen veranderen), regering en parlement zijn als wetgever wel gehouden na te gaan of hun functioneren en hun besluiten, wetgeving en de uitvoering daarvan voldoen aan wat daarover in de grondwet is opgenomen.

Daarom is de inhoud van de Nederlandse grondwet toch van grote betekenis. Die inhoud gaat over de monarchie, regering en parlement, over andere staatsinstellingen als de Raad van State, de Nationale ombudsman en de Algemene Rekenkamer, over de andere bestuurslagen, over de rechterlijke macht, over de doodstraf (die niet kan worden opgelegd), over de internationale rechtsorde, over het leger, over hoe de grondwet kan worden herzien, en in het eerste hoofdstuk dus over grondrechten.¹⁶

De opsomming van grondrechten in hoofdstuk 1 van de grondwet zou nog kunnen worden uitgebreid (of worden beperkt). Zo bepleiten sommigen het expliciet opnemen van een ‘recht op veiligheid’ en benadrukken anderen dat bij bepaalde grondrechten niet alleen de rechten van de huidige mensen moeten worden beschermd, maar ook die van toekomstige generaties.¹⁷

Zonder dat er een hiërarchische volgorde in mag worden gelezen, begint dat eerste hoofdstuk met het non-discriminatie beginsel en eindigt het met artikel 23 over de gelijkberechtiging van openbaar en bijzonder onderwijs, zoals dat in 1917 is besloten. Daartussen komen zowel klassieke, voor de rechter afdwingbare, grondrechten aan de orde (zoals de vrijheid van meningsuiting, het kiesrecht, de vrijheid van godsdienst, de privacy en de lichamelijke integriteit) als de sociale grondrechten (zoals eerder genoemde werkgelegenheid, een schoon milieu, genoeg woningen en

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

‘voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding’).

Maar welke betekenis precies aan deze grondwetsbepalingen moet worden gehecht, is onderwerp van voortdurende discussie, ook zonder dat dat hoeft te leiden tot wijzigingen van de tekst van de grondwetsartikelen zelf. De woorden in de grondwet worden permanent geherinterpreteerd (‘iterations’ in het jargon).

Alleen al daarom is die discussie ook voor de sociaal-democratie van groot belang. Is er een sociaal-democratische visie op of interpretatie van de huidige grondwetsbepalingen of zou die er moeten zijn? Vandaar het komende jaar deze serie in *S&D* over de verschillende aspecten van de Nederlandse grondwet, 175 jaar na 1848.

- Noten**
- 1 Wim Voermans, *Het verhaal van de grondwet. Zoeken naar wij*. Amsterdam, 2019.
 - 2 Ernst Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*, Amsterdam, 2022, p. 19.
 - 3 J.P.H. Donner, *Grondwet en constitutie in de toekomst*, in: *Gelet op de Grondwet. 150 jaar Grondwet*. Den Haag, 1998, p. 9.
 - 4 Henk te Velde, *Van regentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam, 2010, p. 56.
 - 5 Piet de Rooy, ‘De staat verdrukt, de wet is logen’, in: *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*. Den Haag, 1998, pp. 266-294. Het hiernavolgende is op dit hoofdstuk gebaseerd.
 - 6 Multatuli, *Ideën*, vierde bundel, tweede druk 1874, Amsterdam G.L. Funke, p. 186.
 - 7 P.J. Knegtmans, *Socialisme en Democratie*. De SDAP tussen klasse en natie. Amsterdam, 1989, pp. 145-179.
 - 8 Bart Tromp, *De loden bal van het socialisme*. Amsterdam, 2012, p. 107.
 - 9 Bram Mellink en Merijn Oudnampsen, *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam, 2022, pp. 95-113.
 - 10 Hans Daalder en Jelle Gae-mers, *Willem Drees 1866-1988. De jaren 1948-1988*. Z. pl, 2014, pp. 240-241.
 - 11 E.A. Alkema, *Een meerkeuze-toets. De rechter en de internationale rechtsorde*. Oratie Universiteit Leiden, 1985, p. 2. Het amendement werd 46 tegen 40 stemmen aangenomen (in een Kamer van toen nog 100 zetels).
 - 12 SER, Advies inzake de ‘proeve van een nieuwe grondwet’, 1969.
 - 13 Ernst Hirsch Ballin, ‘Hoofdstuk I – Grondrechten’, website Nederland Rechtsstaat. Zie ook het eerder in dit artikel vermelde citaat van Hirsch Ballin.
 - 14 *Beginselen. Manifest vastgesteld door het congres van de Partij van de Arbeid*. Delft, 29 januari 2005, artt. 2.1 en 3.2.1.
 - 15 Zo sneuvelde in 1999 tijdens de ‘nacht van Wiegel’ een grondwetsvoorstel om een referendum te introduceren. Een kabinetscrisis was het gevolg. De Staatscommissie adviseerde om de stemming bij de tweede lezing in een gecombineerde vergadering van de Eerste en Tweede Kamer te laten plaatsvinden. (*Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans*. Eindrapport van de Staatscommissie parlementair stelsel, Amsterdam, 2018, pp. 312-314.) De eis van een twee derde meerderheid geldt dan nog steeds, maar het relatieve gewicht van de Eerste Kamer neemt wat af. Maar ook dan blijft de procedure om de grondwet te wijzigen behoorlijk rigide. De regering nam dit advies over en een grondwetsvoorstel met een dergelijke strekking is momenteel in eerste lezing in behandeling in de Eerste Kamer (35533).
 - 16 De opsomming van grondrechten in hoofdstuk 1 van de grondwet zou nog kunnen worden uitgebreid (of worden beperkt). Zo bepleiten sommigen het expliciet opnemen van een ‘recht op veiligheid’ en benadrukken anderen dat bij bepaalde grondrechten niet alleen de rechten van de huidige mensen moeten worden beschermd, maar ook die van toekomstige generaties. Over het belang van grondrechten kan zeer verschillend worden gedacht. Zie de recente publicaties van Ernst Hirsch Ballin en Mark Elchardus, die – hoewel zij beiden het belang van de gemeenschap benadrukken, op het gebied van mensenrechten elkaars tegenpolen zijn. Waar Hirsch Ballin de formulering van grondrechten betreffende migratie, vluchtelingen bescherming, onderwijs en milieu met het oog op volgende generaties ‘noodzakelijk en onvermijdelijk’ noemt, spreekt Elchardus met onver-

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

holen scepsis van een 'duizendjarig rijk van de mensenrechten' dat zich in de 'avond-schemering' bevindt. Ernst Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*, Amsterdam, 2022, p. 146; Mark Elchardus, Reset. *Over identiteit, gemeenschap en democratie*, 2022, pp. 433-462.

17 Over het belang van grond-

rechten kan zeer verschillend worden gedacht. Zie de recente publicaties van Ernst Hirsch Ballin en Mark Elchardus, die – hoewel zij beiden het belang van de gemeenschap benadrukken, op het gebied van mensenrechten elkaars tegenpolen zijn. Waar Hirsch Ballin de formulering van grondrechten betreffende migratie, vluchtelingen be-

scherming, onderwijs en milieu met het oog op volgende generaties 'noodzakelijk en onvermijdelijk' noemt, spreekt Elchardus met overholen scepsis van een 'duizendjarig rijk van de mensenrechten' dat zich in de 'avond-schemering' bevindt. Mark Elchardus, Reset. *Over identiteit, gemeenschap en democratie*, 2022, pp. 433-462.

De keerzijde van de Grondwet van 1848

Het gaat wat ver om de huidige onvrede onder Nederlanders toe te schrijven aan de manier waarop de grondwet van 1848 in elkaar steekt, maar er zijn wel degelijk verbanden te leggen. De geschiedenis van onze grondwet leert ons veel over wie wij zijn.

HENK TE VELDE

Hoogleraar vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden

Er is weinig discussie over de vraag wie de drijvende kracht vormden achter de grondwetsherziening van 1848: dat waren natuurlijk de liberalen onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke. Het is dan op het eerste gezicht vreemd

Al bij de honderdjarige herdenking van 1848 schreef de sociaal-democratische fractievoorzitter Van der Goes van Naters mee aan een gedenkboek dat dan ook niet voor niks de titel *Grondwet en maatschappij in Nederland, 1848-1948* droeg en geredigeerd werd door rechtssocioloog en linkse sociaal-democraat Johan Valkhoff. Als je de grondwet niet als juristerij beschouwde maar in verband met de maatschappij bracht en de geschiedenis sindsdien meenam, werd die belangrijker voor sociaal-democraten.

Vijftig jaar later, bij het begin van het volgende grote herdenkingsjaar 1998, hield Jos van Kemenade zijn nieuwjaarsrede als commissaris van de koningin over het belang van de grondwet van 1848. Hij betoogde daarin dat de volkssoevereiniteit de centrale gedachte van die grondwet was geweest.¹ Zo kon hij die ook als sociaal-democraat makkelijk omarmen. Maar klopte dat wel? Thorbecke zou het er in ieder geval volstrekt mee oneens zijn geweest; hij wees volkssoevereiniteit af en ook democratie, die hij als een soort populisme zag.

De Grondwet van 1848 leverde een grote bijdrage aan rechtsstaat en rechtszekerheid,

dat uitgerekend het blad van het wetenschappelijk bureau van een sociaal-democratische partij een serie artikelen over de grondwet publiceert. Het zoveelste teken van de verliberalisering van de PvdA? Toch niet per se.

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

bevestigde de trend van inperking van de macht van de koning. De invoering van rechtstreekse verkiezingen versterkte bovendien de legitimiteit van de Kamer. Die grondwet heeft echter óók het bestuurlijke accent van de Nederlandse politiek in plaats van het participatieve benadrukt, net als centralisatie in plaats van lokale autonomie. Politiek bleef de zaak van een kleine groep en is dat lang gebleven. Sommige problemen van de Nederlandse politiek zijn door 1848 eerder versterkt dan opgelost. Heel bewust plaatste Thorbecke de politiek op enige afstand van de burger.

Grondwet en democratie

Tot op de dag van vandaag zwijgt de grondwet over volkssoevereiniteit en zelfs over democratie. Wel is het bijna zover dat een algemene bepaling aan de grondwet voorafgaat. Aanvankelijk zou die luiden: 'De Grondwet waarborgt de democratie, de rechtsstaat en de grondrechten.' Later werd dit voorstel geamendeerd tot: 'De Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat.'²

Hoewel de indiener van het amendement het anders bedoelt³, wordt democratie daarin gereduceerd tot een bijvoeglijk naamwoord en wordt ze zo onlosmakelijk vastgemaakt en grammaticaal ondergeschikt aan de rechtsstaat. Dat is in lijn met de Nederlandse geschiedenis waarin democratie erg lang een verdacht woord is gebleven — zoiets als populisme nu — en pas geaccepteerd werd toen die niet meer dan een aanvulling werd op het bestaande liberale systeem en de rechtsstaat.⁴

Daar zijn op zich heel goede redenen voor — zeker in het licht van verdediging van 'il-liberale democratie' door Viktor Urban en zijn Hongaarse en andere vrienden — maar in het kader van de Nederlandse geschiedenis roepen ze onbedoeld ook de herinnering op aan het wantrouwen jegens volksparticipatie dat hier lang heeft geheerst en nog niet weg is. Het begrippengeheel democratische rechtsstaat moet niet als Siamese tweeling voorgesteld

worden. Zo zijn in de artikelen 1 en 7 van de huidige grondwet antidiscriminatie en vrijheid van meningsuiting beide vastgelegd als fundamentele waarden, maar daarmee is niet gezegd dat ze niet kunnen botsen.

Het burgerschap dat Thorbecke ambieerde, veronderstelde eerder dat de burger zich met de problemen van de staat ging bezighouden dan de staat met die van de burger

Hetzelfde geldt voor democratie en rechtsstaat. Beide zijn belangrijk, maar ze kunnen ook botsen. Als wordt vastgelegd dat Nederland een democratie én een rechtsstaat is, zou dat duidelijker worden gemaakt dan door zoals nu de 'democratische rechtsstaat' voorop te stellen — alsof de spanning tussen beide elementen op voorhand al geneutraliseerd is.

Grondwetsgeschiedenis

De eerste grondwet van Nederland, de Staatsregeling uit 1798 in de door de Franse Revolutie geïnspireerde Bataafse Republiek, omarmde de volkssoevereiniteit, maar was geen lang leven beschoren. Wel was het idee van een grondwet gewoon geworden en toen na de val van Napoleon een nieuwe Nederlandse staat gevormd werd, kwam er ook een nieuwe grondwet.

Staatsrechtelijk kun je erover twisten of de grondwet die Nederland anno 2022 kent, teruggaat op die van 1815 — toen België erbij kwam en er een nieuwe grondwet gemaakt moest worden voor het nieuwe verenigd koninkrijk van Nederland en België, dat tot 1830 zou blij-

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

ven bestaan — of op 1814, de eerste grondwet van het na de inlijving bij Frankrijk (1810-1813) opnieuw onafhankelijke Nederland. Historisch is echter volstrekt duidelijk dat de grondwet van 1815 een aanpassing van die van 1814 is. Met kleine aanpassingen is het vervolgens de grondwet van 1815 geweest die de basis vormde van de grondwetsherziening van 1848.

Want dat wordt wel eens vergeten: 1848 was geen nieuwe grondwet maar een herziening, die de volgorde van de artikelen geheel de oude liet — die zou pas in 1983 echt veranderen — en ook veel artikelen vrijwel intact liet. Dat 1848 een herziening was, had het voordeel dat er al een basis was waarop gevarieerd kon worden. Zo werd de grondwet preciezer en relevanter zodat Kamerleden er zich beter op konden beroepen. Meer dan nu was de grondwet in de negentiende eeuw namelijk een strijddocument dat een grote rol speelde in de politiek van alle dag. De vormgeving van de staat stond voorop in de politiek. Dat gebeurde met juridische middelen en de Kamer zat vol met rechtsgeleerden die een juridisch debat wel aankonden en het graag over de grondwet hadden.

De grondwet van 1848 bouwt dus voort op die van 1814. De staat die in 1814 ontstond en waarbij de Belgen in 1815 mochten aanschuiven — want dat was de praktijk — was een compromis. Orangisten wilden terug naar Oranje en dan nu niet meer als Stadhouder maar als hoofd van de staat. De patriotten of oude revolutionairen van 1795 hadden inmiddels grotendeels hun bekomst van volksparticipatie die in hun ogen vooral onrust had opgeleverd. Ze hielden wel vast aan de eenheidsstaat als politiek instrument. Als je nu Oranje plaatste aan het hoofd van de staat, bleef de eenheidsstaat behouden en had je bovendien weinig last van het volk.

Dat Oranje als vorst centraal stond, blijkt erg duidelijk uit de grondwet van 1814: 51 van de 146 artikelen gaan over hem en die staan ook nog eens aan het begin. Bovendien wordt de soevereiniteit meteen in het eerste artikel

aan hem opgedragen. Vanaf 1815 was er een ander eerste hoofdstuk en stonden de artikelen over de koning niet meer aan het begin. In 1848 kwamen er veel andere artikelen bij, maar naar verhouding bleef de grondwet erg veel aandacht besteden aan de vorst.

Tot op de dag van vandaag zwijgt de grondwet over democratie

Er kwam in 1814 ook een nieuwe Staten-Generaal die uit één Kamer bestond en zo klein was dat ze in de Trêveszaal bij elkaar kon komen. Die zaal had de oude Staten-Generaal in de Republiek gebruikt voor plechtige ontvangsten; de symboliek van continuïteit was onmiskenbaar en ook zo bedoeld. Die werd versterkt door de aard van de beraadslagingen, waarbij men aanvankelijk aan lange tafels zat en geen publiek toeliet. Zo werd ook de nieuwe Staten-Generaal een overlegorgaan, nauwelijks een parlement waar gedebatteerd wordt. Het was een manier om de continuïteit met de Nederlandse vergadertraditie te waarborgen. Alleen al daarom is het goed bij de grondwet van 1814 stil te staan. Die laat goed zien dat het bij het Nederlandse parlement meer draaide om overleg en vergaderen dan om debatteren en representeren.⁵

De Belgen sloten zich in 1815 feitelijk aan bij een al bestaande staat, maar ze lieten wel een nieuwe wind waaien. Ze wilden een extra Kamer erbij, zodat het tweekamerstelsel ontstond, bedongen openbaarheid van de Tweede Kamer en benadrukten het belang van grondrechten. Het zou nog tot 1983 duren voordat die in de Nederlandse grondwet de plaats kregen die ze vandaag hebben, maar er werd wel een begin mee gemaakt, trouwens deels ook al in 1814.

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

Burgerlijke rechten werden eerder geregeld dan politieke. Het kiesrecht bleef zo beperkt en was zo ingewikkeld dat van democratie geen sprake was. De Belgen wilden ministeriële verantwoordelijkheid invoeren, maar dat wezen de Noord-Nederlanders af. Het zou in hun ogen de rol van de vorst te klein maken.

Ministeriële verantwoordelijkheid en directe verkiezingen in 1848

Toch was er een zaadje geplant. Al snel zouden ook Noord-Nederlanders meer gaan nadenken over ministeriële verantwoordelijkheid en in 1840 zou al de strafrechtelijke (dus nog niet de politieke) verantwoordelijkheid van de minister in de grondwet worden vastgelegd. Als er nu wordt teruggekeken op de grondwet van 1848, dan gaat het altijd over de ministeriële verantwoordelijkheid. Dat is op zich terecht, het is een cruciaal element, maar de bepaling was op dat moment eigenlijk eerder de codificatie van een consensus dan een nieuw initiatief. Er was in de Kamer ook weinig discussie over, wat overigens niet betekent dat iedereen er hetzelfde over dacht.

Het standpunt zoals dat nu geldt – ministeriële verantwoordelijkheid impliceert dat de vorst zich vrijwel buiten de politiek houdt – huldigde toen bijna niemand. Ministeriële verantwoordelijkheid was aanvankelijk eerder een (schuivende) verhouding tussen koning en ministers dan een (absolute) regel.⁶ Thorbecke liet in zijn kabinetten de onvoorspelbare en onhandelbare Willem III zoveel mogelijk overal buiten, maar hij was zo gouvernementeel dat hij de vorst eigenlijk nodig had als tegenwicht tegen een dominante Kamer. Zijn gezag in de Kamer was als grondwetgever echter zo groot, dat hij ook zonder steun van de koning geheel onafhankelijk opereerde.

Conservatieven die principieel de vorst een grotere rol gunden, liepen aan tegen de reëel bestaande koning met wie ook zij maar zelden goed uit de voeten konden. Zo heeft Willem

III er ongewild toe bijgedragen dat de ministeriële verantwoordelijkheid steeds meer een absolute regel werd. Toch bleef er voor de vorst nog lange tijd veel mogelijk. Wilhelmina meende nog in het laatste jaar voor de Tweede Wereldoorlog dat ze kabinetsformateur Colijn op pad kon sturen om zijn laatste kabinet te formeren. Een kabinet dat in de Kamer vrijwel geen aanhang zou hebben.

Het werd niks, dat was dan wel weer een bewijs dat het parlement het laatste woord had, maar ondertussen heeft in Nederland de strijd over vorst en minister wel erg lang geduurd. Het is een teken te meer van de wezenlijk nogal gouvernementele instelling van de Nederlandse politiek die telkens weer terugkeert, ook nu weer na een periode van populisme, die zelfs de neiging om bestuurlijk te denken alleen maar heeft versterkt. Kritiek wordt nogal makkelijk als populistisch afgedaan.

De ministeriële verantwoordelijkheid was dus een cruciaal onderdeel van de grondwetsherziening maar was vooral een bevestiging van een ontwikkeling die al gaande was en tegelijk in 1848 nog lang niet was afgerond. Zo lijkt de grondwet van 1848 een vanzelfsprekende stap in de Nederlandse geschiedenis. Toch kwam die niet zonder slag of stoot tot stand.

Pas toen in 1848 overal in Europa revolutie uitbrak, nam koning Willem II het initiatief tot een grondwetsherziening – om erger te voorkomen en waarschijnlijk ook door chantage.⁷ In Nederland zelf was er ook onrust, met zelfs iets dat als de eerste manifestatie van socialistisch protest kan worden gezien, maar ook snel weer verdween.⁸ Het initiatief van de koning bracht Thorbecke aan het hoofd van een grondwetscommissie die heel snel kon werken omdat ze kon voortbouwen op al bestaande ideeën voor grondwetsverandering, vooral van de imponerend deskundige Thorbecke zelf.

Toen Thorbecke in de commissie niet in alle opzichten zijn zin kreeg, schreef hij boos een lang pamflet over alles wat er mis was met de nieuwe grondwet. Niet hij maar Dirk

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

Donker Curtius kreeg uiteindelijk met handig manoeuvreren de herziening door de Kamer.⁹ Thorbecke had veel gezag maar was voor handigheden te stroef en te steil.

De meeste ophef ontstond bij de grondwetsherziening ondertussen rond het voorstel om directe verkiezingen in te voeren, in plaats van het bestaande getrapte stelsel zonder rechtstreekse invloed van de kiezers op de Kamer. Tegenstanders verwachtten de verkiezing van demagogen, want hoe makkelijk zou het nu niet worden om met hard geschreeuw of zoet gefluit en veel beloften de kiezers te verleiden? De beduchtheid daarvoor bleek geheel overbodig, en dat was ook niet verwonderlijk bij het geringe aantal kiezers en de hoge belastingdrempel waaraan zij bij de verkiezingen moesten voldoen.

Thorbecke zelf had nog maar een aantal jaren daarvoor directe verkiezingen afgewezen; hij was van mening veranderd en beschouwde ze nu als belangrijke verandering. Niet omdat dan de bevolking rechtstreeks aan het woord zou kunnen komen, de Kamer moest zeker geen doorgeefluik worden, maar eerder om de regering slagvaardiger te maken. Met rechtstreekse verkiezingen zou de Tweede Kamer aan gezag winnen, daardoor het kabinet beter kunnen controleren en aan wetgeving kunnen bijdragen.

Thorbecke betoogde dat 'onze instellingen boven alles eene andere en oneindige grotere medewerking der burgerij, dan tot dus ver, eischen.'¹⁰ Hij had het over vertegenwoordiging maar zijn uitgangspunt was de staat, 'onze instellingen', niet de burger. De burgerij moest het gevoel hebben dat zij meeregeerde, niet omdat dat op zichzelf zo belangrijk was maar omdat alleen zo de staat sterk zou staan.

De keerzijde van 1848

Er is geen twijfel dat Thorbecke wilde werken aan emancipatie door de nog voelbare macht van de oude regentenoligarchie te breken en een nieuwe groep in de politiek de kans

te geven. Hij heeft als minister actief nieuw personeel gezocht en zelfs een commissaris van de koning en oude vriend van hem de laan uitgestuurd omdat deze te conservatief was. Dat mag als belangrijke stap van democratisering gelden en dan is 1848 inderdaad het begin van de 'parlementaire democratie' zoals vaak gezegd is.

Thorbecke zelf zette in op Kamer en kabinet als de kern van de politiek, de kiezers bleven op afstand. Ze moesten stemmen maar daarna weer de politiek aan de vertegenwoordigers overlaten, al werden ze wel uitgenodigd aan de publieke opinie bij te dragen. Representatie stelde de vertegenwoordigers centraal, niet de vertegenwoordigden.

Al enkele jaren voor de grondwetsherziening voorzag Thorbecke dat er ooit algemeen kiesrecht diende te worden ingevoerd, maar daarvoor zouden de kiezers wel op een hoger niveau moeten komen en hoe moest je dat bereiken?¹¹ Voorlopig was hij tevreden met het geringe aantal kiezers – dat door de grondwetsherziening ook niet groter werd, al konden ze nu rechtstreeks stemmen.

Dat Thorbecke vanuit de staat dacht, blijkt ook uit de reorganisatie van de politieke indeling die het gevolg was van de grondwetsherziening. Als uitwerking ervan kwam door een Kieswet (1850), een Provinciale Wet (1850) en een Gemeentewet (1851) het later spreekwoordelijke Huis van Thorbecke tot stand. Een gedecentraliseerde eenheidsstaat met kiesrecht dat de burger tot betrokkenheid moest inspireren.

De decentralisatie kreeg gestalte door de omschrijving van de bevoegdheden van gemeente en provincie, en zo waren de betreffende wetten een antwoord op de betrekkelijke willekeur en autocratie onder Willem I. Daarbij hielpen ook de vrijheden zoals die van vergadering die de burger nu kreeg. Maar de wetten kunnen ook gezien worden als de voltooiing van een proces dat rond 1800 was ingezet met de introductie van de eenheidsstaat: provincies en steden waren geen autonome

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

eenheden meer maar werden resoluut tot onderdeel van de nationale staat gemaakt.

Verontwaardigde commentatoren stelden dat de Gemeentewet Amsterdam en Urk op één lijn stelde als beide niet meer dan gemeentes. Dat was een hard gelag voor de trotse stadsrepubliek die Amsterdam voor 1795 feitelijk was geweest. Toen de nationale staat steeds meer in de maatschappij ging ingrijpen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, werden provincies en gemeentes ook steeds meer uitvoerende organen.

In het Nederlandse parlement draaide het meer om overleg en vergaderen dan om debatteren en representeren

Daar stond zelfstandig direct kiesrecht tegenover, ook voor gemeente en provincie. De Kieswet regelde het kiesrecht, maar volgens critici bevorderde die niet de zelfstandigheid van de burger maar beperkte hij die juist door de manier waarop dat kiesrecht georganiseerd werd. Er werd een systeem van kiesdistricten ingericht; dat was toen overal praktisch en op zich niet controversieel. Anders lag dat bij de inrichting van die districten.

Zoals we ook nu nog weten, kan de wetgever bij de inrichting het kiesrecht behoorlijk manipuleren. Thorbecke deed dat bewust en openlijk: er moesten grote kiesdistricten komen zodat oude elites niet alles konden gaan domineren en lokale belangen op de achtergrond zouden raken. Politiek moest immers over het algemeen belang gaan. Lokale belangen waren het tegendeel van algemeen belang. De natie stond boven de deelbelangen en zo werd dus impliciet de natie tot het algemene belang verklaard. Tegenstanders von-

den dat hij zo burgerschap niet stimuleerde maar juist belemmerde. Burgerschap ging toch om deelneming aan de gemeenschap en oude lokale gemeenschappen waren toch juist de kringen waarmee burgers zich allereerst verbonden voelden? Die moest je de ruimte geven, politiek moest juist dicht bij de burgers blijven.¹²

De tegenstanders hadden de schijn tegen, want kwamen zij zo niet feitelijk op voor het belang van de lokale elites die de verkiezingen zouden kunnen bepalen als die zich afspeelden in hun eigen wereldje? Dat zat er zeker deels achter, maar ze hadden toch ook wel een punt, zeker in het licht van hoe de politiek in Nederland zich later zou ontwikkelen. De lokale banden moesten volgens liberalen verbroken worden. Vanaf het einde van de negentiende kwamen daarvoor deels verzuilde banden en partijbanden in de plaats. Toen de partijen de band met de kiezer aan het einde van de twintigste eeuw ook niet meer konden leggen, kwam het gemis aan echte lokale betrokkenheid weer meer naar voren.

Boze burgers

We kunnen natuurlijk moeilijk de boze burgers van nu die het gevoel hebben dat Den Haag hen op het platteland of in hun stadsbuurt over het hoofd ziet, op het conto schrijven van de grondwetsherziening van 1848. Maar als we die als grondslag beschouwen van de politiek in het moderne Nederland, wat vaak gebeurt, dan heeft het zin om ook na te denken over de *negatieve* consequenties van enkele keuzes die toen gemaakt zijn.

Ook zonder Thorbecke zouden de tendensen van centralisatie, nadruk op bestuur in plaats van vertegenwoordiging, en burgerschap als functie van de staat, in de Nederlandse politiek zijn gebleven. De manier waarop die tendensen zich hebben ontwikkeld, is echter wel beïnvloed door 1848, net zo goed als de ministeriële verantwoordelijkheid, de grondrechten en de werking van het parlement.

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

Het burgerschap dat Thorbecke ambieerde, was zeker zelfstandig en actief, maar het veronderstelde eerder dat de burger zich met de problemen van de staat ging bezighouden dan de staat met die van de burger. De centralisatie van de staat en grote kiesdistricten voor verkiezingen deden weinig om aan te sluiten bij wat de kiezer in zijn eigen wereld

bewoog, en dat was ook niet de bedoeling. Het werkte om oligarchie en bekrompenheid te bestrijden, maar het had zijn nadelen. Om opnieuw de balans te vinden tussen de controlerende, wetgevende en vertegenwoordigende functies van de Tweede Kamer, moet de gehele erfenis van 1848 in ogenschouw worden genomen.

Noten

- 1 Vgl. Henk te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en idem (ed.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer: Kluwer 1998) 147.
- 2 Zie https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vklqlw5yh8jf/algemene_bepaling_grondrechten_en
- 3 Zie https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20170606/stemmingsoverzicht_tweede_kamer/document3/f=vkijefbugnl5.pdf.
- 4 Henk te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbe-grip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127 (2012) pp. 3-27.
- 5 Vgl. Lauren Lauret, Regentenwerk. Vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850 (Amsterdam: Prometheus 2020); Henk te Velde, 'Staten-Generaal en parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer', in: Remieg Aerts e.a. ed., *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom 2015) en andere stukken in dit boek.
- 6 Diederick Slijkerman, Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, Kamer en kiezer, 1848-1905 (Amsterdam: Bert Bakker 2011).
- 7 Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam: Boom 2013).
- 8 Dennis Bos, Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894 (Amsterdam: Bert Bakker 2001) hoofdstuk 1; M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland, 1840-1851* (Leiden: Universitaire Pers 1967).
- 9 Mathijs van de Waardt, De man van 1848. Dirk Donker Curtius (Nijmegen: Vantilt 2019). Over Thorbecke verder natuurlijk allereerst Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam: Prometheus 2018).
- 10 Verslag van de Grondwetscommissie aan de koning, door Thorbecke, in: J.R. Thorbecke, *De Briefwisseling* ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Sante-goets deel V (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 1996) 517. Zie verder onder meer N.C.F. van Sas, 'Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848', in: Idem en Te Velde, *Eeuw van de Grondwet*.
- 11 J.R. Thorbecke, 'Over het hendaagsche staatsburgerschap' (1844), in: Idem, *Historische schetsen* (Den Haag: Nijhoff 1860).
- 12 Zie onder meer Corné Smit, 'Er is in het volk een hooger logica. De plaats en de positie van het volk in de staatsleer van de Nederlandse conservatieven (1850-1869)' (ongepubliceerde Research Master scriptie geschiedenis, Leiden 2019).

Van de regisseur

De voorstelling SNIKHEET neemt je mee naar een theatrale bewonersavond in Amsterdam-Noord met opstandige bewoners uit de volkswijken en idealistische nieuwkomers.

Parels voor de Zwijnen maakt community-theater op locatie over maatschappelijke thema's. Wat onze voorstellingen bijzonder maakt is dat we fictief drama en de rauwe werkelijkheid laten samenkomen. Professionele acteurs vertolken de fictieve rollen en amateurspelers uit de buurt vertellen een gedramatiseerde versie van hun eigen levensverhaal.

Sinds ik in 2016 in Amsterdam-Noord kwam wonen zijn de verschillen in dit stadsdeel boven het IJ me steeds meer op gaan vallen. Met de komst van nieuwe bewoners veranderde de openbare ruimte en werd de tweedeling tussen arm en rijk groter. Als theatermaker voel ik de noodzaak en urgentie om daarover voorstellingen te maken.

SNIKHEET maakt inzichtelijk en invoelbaar hoe de tweedeling tussen arm en rijk opspeelt bij de energietransitie. De ervaringen en ideeën van vooruitstrevende nieuwe bewoners van Amsterdam-Noord enerzijds en vertegenwoordigers van het armere volksdeel anderzijds vormen de basis van de voorstelling.

De setting is een openbare inspraakavond voor 'Noorderlingen'. De toeschouwers worden verwelkomd alsof zij op een bewoners-

bijeenkomst zijn afgekomen. Vrijwilligers schenken koffie en thee. Een glimlachende bestuurder babbelt wat met de binnenkomers. Op de achterwand wordt een spandoek opgehangen. Een ambtenaar probeert dat tegen te houden: 'Dit is een informatiebijeenkomst, we gaan hier géén actie voeren!'

De meeste spelers bevinden zich onder het publiek. Gejouw en gefluit uit het publiek als de stadsdeelbestuurder de bijeenkomst aftrapt. Hij houdt een bevlogen verhaal waarin het woord 'wij' nogal vaak voorkomt: 'WE staan op een klimaat-kruispunt! Laten WIJ als Noord-bewoners het voorbeeld nemen. WE gaan onze warmte eerlijk verdelen en ervoor zorgen dat iedereen die kan betalen. Met elkaar gaan WE ervoor zorgen dat Amsterdam Noord het eerste circulaire gebied van de stad en van het land wordt!'

Het roept bij de oude bewoners vooral woede en wanhoop op. Zij wonen in honderd jaar oude huizen waar nooit iets aan is gedaan. Ze kunnen de energierekening van hun slecht geïsoleerde huizen nu al niet meer betalen. En hoezo moet er worden gestemd over dit plan? Heeft hun stem er ooit toe gedaan?

Saskia Huybrechtse
Artistiek leider en regisseur Parels voor de Zwijnen

SNIKHEET

BRAINFRAME

Aletta is voor deze participatieavond uitgenodigd door Paul de bestuurder om te vertellen over haar bijzondere manier van leven in een drijvend dorpje watervilla's: de Zuivervloot.

Ze ziet zichzelf graag als een pionier in duurzaam wonen en is bijzonder trots op haar onafhankelijkheid.

Paul de bestuurder die de avond leidt, moest plotseling weg omdat hij geen oppas voor z'n kinderen heeft geregeld. Hij ligt in scheiding. Aletta heeft het even van hem overgenomen. Aletta staat voorin de zaal en legt aan Anna uit hoe bij hun in de wijk het circulaire brainframe werkt. Anna is 78 jaar en heeft nog de tijd meegeemaakt van gaspenningen en een meterkastje.

De andere personages zijn allemaal bewoners die naar de inspraakavond zijn gekomen. Ze zitten in de zaal en gebruiken de inspreekmicrofoons die op verschillende plekken in de zaal staan.

ALETTA

Maar eigenlijk hebben wij zo'n systeem bij de ZUIVERVLOOT Anna.

ANNA

Met penningen?

ALETTA

Nee nee, niet met penningen, dat is helemaal niet nodig. Het is het BRAINFRAME. Echt een heel slim systeem met al onze zonnepanelen, warmtepompen, huishoudelijke elektronica, opslagstations, afijn noem maar op, die staan allemaal met elkaar in verbinding. En alles wat we over hebben, verdelen we weer onder

elkaar. Dus als de buurman wat langer wil douchen, nou ja, dat heb ik daarnet al verteld. We weten dus precies hoeveel energie we allemaal verbruiken.

Dat is net als jij vroeger met je muntjes, Anna!

ANNA

Daar is die buurman weer. Werkt ie wel gewoon?

MOHAMED

Als ik het goed begrijp houdt iedereen elkaar in de gaten?

ANNA

Hey buurman, douche je niet te lang?

ALETTA

Zo gaat dat natuurlijk niet helemaal.

PAM

Afgelopen zomer tijdens de hitte stond iedereen op het heetst van de dag gewoon z'n tuin te sproeien en z'n plastic zwembad te vullen. Over een paar jaar staan wij hier ook uren in de rij voor een literdje water.

EVA

Afgelopen winter, begin maart om 8.30 uur 's ochtends! Ik was nog niet aangekleed. Gaat de bel. De energie coach...
'Goedemorgen, kijk is wat ik voor u bij me heb; een ZANDLOPER.'
'Een zandloper?'
'Ja, een zandloper mevrouw dan kunt u precies zien hoe lang je doucht.'

UIT HET THEATER: SNIKHEET

ANNA

5 minuten, toch?

EVA

Mag ik zelf uitmaken hoe lang ik douche.

ALETTA

Ach, dat is natuurlijk heel slim... thermostaat laaghouden...

EVA

Ik heb mijn verwarming al jaren laag! Je moet me zien zitten op de bank met dikke truien en beenwarmers onder een deken. En alles wordt maar duurder, alles het driedubbele. Hoe moet ik het allemaal betalen?

ALETTA

Misschien stoppen met roken?

EVA

Nou, ik dacht het niet, waar bemoei jij je mee?

ALETTA

Het is niet goed voor je.

PAM

Weet je hoeveel meststoffen en pesticiden er worden gebruikt voor een sigaret. Elke peuk die jij opsteekt is een dikke 'fuck you' naar alle kleinkinderen.

EVA

Laat ik die nou niet hebben.

PAM

Je kan ook je kat wegdoen?

EVA

Klaas?

Nu moet je echt even ophouden!

PAM

Ja wat. Die zijn zo vervuilend!

MOHAMED

Waarom neem je geen kippen, Eva?

LILA

Oh ja die zijn leuk en die kan je ook aaien.

MOHAMED

Die zijn al veganistisch.

ALETTA

Nou, veganistisch...nee.

LILA

Nee, ze eten ook wormen en insecten.

ALETTA

En je krijgt er een heleboel vliegen bij.

ANNA

En ratten en muizen.

Maar wel iedere dag een lekker vers eitje.

ALETTA

Egels, die moet je in je tuin zien te krijgen, moet je wel eerst je tegels uit je tuin halen, goed voor de biodiversiteit.

ANNA

Die beesten schijten je hele tuin onder! Waarom denk je dat ik tegels heb?

UIT HET THEATER: SNIKHEET

ALETTA

Ja, het zijn enthousiaste poepers.

ANNA

Nou, ik wil serieus even wat zeggen tegen al die mensen van wie ik geen tegel in m'n tuin mag. Mijn tegels blijven liggen waar ze liggen! Ik heb een scootmobiel en die parkeer ik lekker in mijn tuin op TEGELS! Het gaat al jaren goed, nooit problemen en nou moet het van die nieuwe burens anders... 'Goed voor de beestjes', zeggen ze dan. En dan met zo'n bekakte stem?! Ik heb ze gezegd: elke tegel die bij mij uit de tuin komt, gaat bij jou door de voorruit.

(Gejoel)

ALETTA

Maar we moeten verduurzamen om de aarde te redden. En echt alle kleine beetjes helpen. Ieder snippertje... Elke tegel.

EVA

Wie zijn hier nu de ECHTE grote vervuilers? Niet Anna met haar tuintegel of ik met mijn peuk en mijn Klaas. Ik HEB geen auto. Ik heb vier keer in mijn leven gevlogen...

PAM

Nou gaat het weer over vakanties en geld. DAT BOEIT NIET!

EVA

Nee, mij wel. Ik heb het namelijk niet.

ALETTA

Maar hoezo gaat het om geld! Daar gaat het bij mij niet over!

EVA

Het gaat alléén maar over geld!

Mijn belastingcenten zitten in jouw Tesla en subsidies voor jouw zonnepaneel. Duizenden! En wat krijg ik ervoor terug? Ik mag een paar meter folie af komen knippen voor achter m'n cv... op mijn knieën en met plakband de kieren dichtplakken van het achterstallig onderhoud, dat de Corporatie vertikt om uit te voeren. En ik krijg een zandloper! Om korter te douchen!

Dat bedenkt iemand die het probleem niet kent. Dat is een laffe sigaar uit eigen doos, die ik moet betalen met dankbaarheid.

Al die zogenaamde goedbedoelde adviezen, het is zo vernederend.

Dus kom me niet lastigvallen met dat we de aarde moeten redden, terwijl ik en mijn burens in de kou zitten. En nu ga ik even buiten een sigaretje roken.

COR VAN DE CORPORATIE

Cor is de 'liaison officer' bij de Corporatie, het contact tussen de woningbouwcoöperatie en de wijk in Noord. Hij heeft in de vorige scene uitgelegd hoe de omschakeling van gas naar stadswarmte zal gaan maar hij is eruit gegooid door Eva, een bewoonster die strijdt voor haar wijk en de bewoners.

Cor komt terug en staat in de deuropening van de zaal.

COR

Soms... soms droom ik van Amsterdam-Noord.

Echt. Dan droom ik dat alle bewoners weg zijn. Ik loop door de wijk en het is stil.

UIT HET THEATER: SNIKHEET

Alle auto's zijn weg.
 Jullie zijn allemaal weg.
 En ik... ik sloop hier alles.
 Ik heb zo'n sloopkogel in mijn hand en ik sla alles plat. Alles.
 Geen steen staat meer op de andere, al die ouwe rommel.
 Maar ook alle praatjes, de kletspraatjes over stiekeme afspraken die wij zouden hebben, het geklaag en het gezeur en al die herinneringen.
 En al het geld en de tijd dat dat allemaal gekost heeft.
 Ik ruim alles schoon op. En niemand klaagt, want er is niemand.
 En dan pak ik alle huisjes uit, gloednieuw, dat ze nog ruiken naar fabriek en dan bouw ik hier een gloednieuwe wijk, volgens de nieuwste Europese normen.

En dan komt er een trekker met een warmtebuis en ik leg die warmtebuis in de straat en ik sluit al die huizen een voor een aan.
 En dat iedereen en jullie allemaal dan terugkomen in die huizen, die warm zijn en droog en waar alles het gewoon doet.
 Jullie zouden naar mij toekomen en zeggen dank je wel Cor. Dank je wel dat je dit hebt geregeld.

IK BEN WEER DIE BOZE EVA

Eva loopt voor naar het midden van de zaal en vertelt een persoonlijk verhaal over haar strijd met de coöperatie en wat dat met haar doet.

EVA
 En nu ben ik zeker weer die boze Eva?
 Maar ik ben niet boos geboren.

Dat komt door al die plannen van jullie.
 Al die plannen en ambities.
 Die niet over ons gaan.
 Voor jou Paul is het je werk om plannen te maken.
 Voor jou zijn het plannen. Die mogen mislukken.
 Voor mij zijn die plannen mijn leven.
 Mislukken heeft consequenties.

Ik kan niet weg van die plannen van Paul.
 Ik kan niet op vakantie van Paul.
 Ik kan niet weg van KAN, of 'van het gas af.'
 Ja ik ben Eva, ik heb een grote mond.
 Maar niemand anders die het doet.
 Ik doe het niet voor mezelf.
 Ik verzin die plannen niet.
 De gemeente verzint iets, en hup ik moet weer in actie.

Wie van jullie maakt zich nu werkelijk druk om die grote groep die door het ijs zakt?

Ik moet het doen!

Ik spreek de hele dag met mensen als Paul.
 Zij gaan terug naar een lekker warm huis, maar ik keer weer terug in m'n koude schimmelwoning waar ik wel de volledige huur voor moet betalen.

Ik verhuis al veertig jaar van het ene slechte huis naar het andere slechte huis.
 Al veertig jaar krijg ik te horen.
 Eva, jij doet er niet toe.
 Maar zoals een kind recht heeft op een veilige omgeving heeft een bewoner recht op een veilig huis.

UIT HET THEATER: SNIKHEET

Ik ben opgestaan, ik ben langs alle huizen gegaan, langs alle bewoners.
Ik heb een zwartboek gemaakt met foto's van al die huizen.
Ik ben tegengewerkt en geïntimideerd door de Corporatie.
Maar ik heb volgehouden.
En het is me gelukt.
Mijn wijk wordt na jaren knokken eindelijk gerenoveerd.

ALETTA

Dat is toch geweldig!

(Anderen vallen bij)

EVA

En nu na alles wat ik voor elkaar heb gekregen kan ik nu zeggen;
ik doe ertoe en mijn burens ook.
Wij doen er allemaal toe.
Er zijn zoveel mensen die het gevoel hebben;
ik doe er niet toe.
Ik heb toch geen geld.
Ik lever de maatschappij niets op.
Maar wij maken wel de wijk.
Doordat we naar elkaar omkijken.
En voor elkaar zorgen.

MOHAMED

We houden van je, strijder.

*De voorstelling Snikheet is tot eind oktober te zien op verschillende locaties in Amsterdam Noord.
Ga voor meer informatie naar www.parelsvoordezwijnen.com*

- 3 *Redactioneel* Rare tijden
- 4 *Vrijmipo* **Vicky Francken** Grondbeginsel
- 6 *Column* **Paul de Beer** De nieuwe verzorgingsstaat
- 7 *Column* **Tim 'S Jongers** Meer dan wetenschap alleen
-
- 8 **Omslag in de zware industrie**
- 10 **Roel Berghuis & Sjoerd Brouns** Erop of eronder voor Tata Steel Nederland
- 20 **Vinzenz Bäumer Escobar** Het fossiele drama van Rotterdam?
- 28 **Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker**
Wie gaat er straks het dak op?
-
- 36 **Wim Derksen** Tien plagen van het openbaar bestuur
- 42 *Column* **Noortje Thijsen** Verblind door het licht
- 43 **Paul Tang** Sociale media: weg van de ophef
- 50 *Column* **Jan Marinus Wiersma & Camiel Hamans** Een nieuwe wende
-
- 51 **175 jaar grondwet**
- 51 **Ruud Koole** De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet
- 60 **Henk te Velde** De keerzijde van de Grondwet van 1848
- 67 *Uit het theater* **Saskia Huybrechtse** SNIKHEET

9 789461 645722

vannenep

De greep van het bedrijfsleven op de politiek

MARCEL HANEGRAAFF

RABIN BALDEWSINGH

Haal het woord 'ras' uit de Grondwet

Jaargang 79, nummer 6, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Josette Daemen

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Kiza Magendane

Annemarijke Nierop (*hoofdredactie*)

Tim 'S Jongers

Bram van Welie

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,

mail info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-

makingsnummer of meldt u zich

aan via het formulier op

www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Emmastraat 69

1814 DM Alkmaar

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25

▶ Particulier Nederland: € 84,50

▶ Instelling Nederland: € 164,50

▶ Particulier buitenland: € 147,50

▶ Instelling buitenland: € 175,50

▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Wat delen we nog?

Zonder dat het allesomvattende en daardoor nietszeggende woord ‘woke’ valt, vindt u in dit nummer van *S&D* een aantal bijdragen over identiteitspolitiek. Sjoerd Beugelsdijk stelt dat de individualisering van de samenleving ertoe heeft geleid dat we ongelijkheid niet meer zien als een collectief probleem. Voor de PvdA is dat problematisch. De oplossing die hij ziet is inzetten op een politiek van gelijke startkansen.

Janneke Holman wijst er in haar column op dat structurele ongelijkheid agenderen ook kan door juist de deelp Problemen die daaruit voortkomen te politiseren – zoals energiearmoede, vervoerarmoede en menstruatiearmoede.

Menno Hurenkamp & Jan Willem Duyvendak kiezen een andere invalshoek en wijzen erop dat Nederlanders veel vaker hetzelfde ‘gewoon’ vinden dan wordt aangenomen. Hun aanbeveling voor een partij als de PvdA (al dan niet samen met GroenLinks) is nadruk te leggen op maatschappelijke wensen die Nederlanders breed delen, zoals een redelijk inkomen voor alle werkenden of collectieve investeringen om duurzaamheid te bereiken.

In dit nummer vindt u daarnaast essays van Rabin Baldewsingh die ervoor pleit artikel 1 van de Grondwet aan te passen, te beginnen door het woord ‘ras’ eruit te schrappen, Marcel Hanegraaff, die constateert dat de invloed van het bedrijfsleven op de politiek groeit, Tim 'S Jongers over het vissenkomeffect van armoedebeleid en Meike Bokhorst die laat zien dat juist lagere inkomens niet goed worden geholpen bij het isoleren van hun huis.

Ben Dankbaar en Camiel Hamans & Jan Marinus Wiersma reflecteren op de oorlog in Oekraïne en een strategie voor langdurige stabiliteit in Europa. En in de rubriek *Uit het theater* vindt u een selectie uit de voorstelling *Acts of Citizenship* van Via Berlin, waarin Belgische vluchtelingen aan de grens van Nederland staan.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Een van de mooiste filmtitels van de Duitse cineast Wim Wenders is 'In weiter Ferne, so nah'. In Dordrecht beitelten ze in een kademuur de prachtige dichtregel van Jan Eijkelboom: 'Wat blijft komt nooit terug'. En over de weg schreef de dichter Eva Gerlach: 'Het was niet zo dat wij de weg kwijt waren / eerder was de weg ons kwijt, we hadden hem al / lang verlaten.'

Die omkering – waar sommige dichters heel goed in zijn – maakt verdwalen en verdwijnen in het vervolg eigenlijk onmogelijk. De Finse dichter (en muzikant en theoloog) Risto Oikarinen (1978) doet iets soortgelijks: hij laat ons met een nieuwe blik naar een zeer onpoëtisch onderwerp als eigendomsverhoudingen kijken. Gaandeweg gaat het niet meer om juridisch of economisch eigendom, het vraagstuk over bezit verwordt tot poëzie. Jammer dat Adam Smith en alle Wims, Gerrits, Wopkes en Sigrids dit bijzondere economiecollege niet hebben gelezen.

Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen. De berk is van de tuin, de tuin van de berkenbladeren, de bladeren zijn van de bladblazer, de blazer is van de tuinman, de tuinman van de stad, de stad van de staat, de staat is van niemand, niemand van iemand, iemand van zijn lichaam, het lichaam is van de beweging, de beweging van de golven, de golven zijn van de zonestorm, de storm is van het waterglas van de novice, het waterglas van de pillen, de pillen zijn van de arme ziel, de arme ziel is van de therapie, de therapeut van zijn hond, de hond van het dierenrijk, het rijk schijnt te verarmen, de armoede is van de gierigaard, de gierigheid van de hel, de hel van het christelijk geloof, het geloof van de oma op de benedenverdieping, de oma van de aarde, de aarde is van de wortels, de wortels zijn van de berk in de tuin.

Risto Oikarinen

Uit: Herfst (2022)

Vertaling: Adriaan van der Hoeven

Maak snel een gezamenlijk verkiezingsprogramma

Door **Wimar Bolhuis**

Directeur bij TNO | Unit ICT, Strategy & Policy

Bij de nieuwe samenstelling van de Eerste Kamer zullen de fracties van GroenLinks en PvdA samen één fractie gaan vormen. Dat is in mijn ogen een hoopvolle stap vooruit naar een grotere, eendrachtigere links-progressieve politieke beweging die meer politieke macht en invloed kan uitoefenen dan nu. Het is geen utopie dat het geheel electoraal meer oplevert dan de som der afzonderlijke delen, zo laten peilingen zien. Alleen is er meer nodig dan meer zetels.

De fractievoorzitters én opnieuw lijsttrekkers Paul Rosenmöller en Mei Li Vos benadrukken dat hun Eerste Kamerfracties in de afgelopen periode al standpunten afstemden en in 99% hetzelfde stemden. Hun verwachting is dat dit opnieuw gaat lukken, nu als één fractie, en dit is belangrijk. Vanzelfsprekend wordt dit vergemakkelijkt doordat voor de Eerste Kamerfracties geen verkiezingsprogramma's worden geschreven. Dit betekent dat de standpuntenbepaling gebeurt in een zekere vrije omgeving. Ook reageert de Eerste Kamer op wetgeving van de regering, maar doet zelf geen wetgevende voorstellen en maar beperkte beleidsmatige voorstellen.

Voor de verdere, structurele stap naar die grotere en eendrachtige links-progressieve beweging moet er wel een gezamenlijk beleidsprogramma komen, wat een serieuze test voor beide achterbannen kan zijn. Dit zal sowieso voeten in de aarde hebben. Tegelijkertijd is het niet iets wat makkelijk snel en tijdig van de grond komt, vanwege de begrijpelijke dominante waan van de dag en focus

op de eerstvolgende verkiezing. Mocht het kabinet Rutte IV tussentijds plots ten val komen, dan ontstaat direct schadelijke druk op dit proces bij GroenLinks en de PvdA. Terwijl het een zorgvuldig proces dient te zijn voor het draagvlak bij de kaders, de leden en de potentiële kiezers.

Mijn advies aan GroenLinks en PvdA is daarom: benoem snel, in ieder geval direct na de Provinciale Statenverkiezingen, een gezamenlijke verkiezingsprogramma commissie die onderzoekt wat de beleidsmatige hoofdlijnen van dit programma kunnen zijn. Nu blijven fusievoorstanders wat hangen in algemene termen als 'een sociale, groene en rechtvaardige politiek', 'een socialer, duurzamer en verdraagzamer Nederland' en 'het bestrijden van de klimaatcrisis en toenemende ongelijkheid'. Dat is niet concreet genoeg als er straks politieke keuzes gemaakt moeten worden, beleidsvoorstellen gelanceerd, of een kabinetsformatie doorlopen.

Op basis van een voorstel van een commissie over de beleidsmatige hoofdlijnen, kunnen de twee congressen onderling en samen het gesprek aangaan. Zo kunnen GroenLinks en PvdA samen bouwen aan een gedragen gemeenschappelijk verhaal. *De Volkskrant* bekritiseerde dat de linkerflank er al heel lang niet meer in slaagt om vanuit de eigen overtuigingskracht een werkend, samenhangend en toegankelijk alternatief te maken voor de zittende macht. Dit betekent dat de politieke agenda grotendeels wordt bepaald door andere partijen. Het betekent ook dat er nu een kans bestaat. Men kan het beste uit beide programma's combineren voor een sterk, eendrachtig en concreet links-progressief verhaal. Mijn advies is: begin hier snel mee!

Hoe het bedrijfsleven de politiek beïnvloedt

Voormalig Eurocommissaris Neelie Kroes lobbyde voor Uber. Angela Merkel lobbyde tijdens een staatsbezoek aan China voor het frauduleuze bedrijf Wirecard. Mark Rutte probeerde de dividendbelasting af te schaffen, een voorstel dat later vooral ten goede bleek te komen aan één bedrijf: Unilever. Het heeft er alle schijn van dat het bedrijfsleven onbeperkt toegang heeft tot de hoogste vormen van politieke macht.

MARCEL HANEGRAAFF

Universitair hoofddocent aan de UvA, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen

Hoe groot is de politieke macht van het bedrijfsleven in Nederland eigenlijk? Het is een vraag die niet beantwoord kan worden zonder eerst te definiëren wat we met ‘macht’ precies bedoelen. De Britse socioloog Steven Lukes maakt een verschil tussen drie dimensies van macht.¹

De eerste vorm van macht is *instrumentele macht*. Dit betreft het type macht waarbij actor A (bijvoorbeeld een bedrijf of een lobbyist) actor B (bijvoorbeeld een politieke partij of politici) van positie doet veranderen — een verandering die niet zou hebben plaatsgevonden zonder dat actor A zich met het proces zou hebben bemoeid. Dit is de klassieke vorm van lobbyen: een lobbyist overtuigt een politicus of zet deze onder druk zet om zijn mening te veranderen.

De tweede dimensie van macht betreft de macht van het *controleren van de agenda*. Er vindt hier geen politieke verandering plaats, integendeel: er wordt expliciet geen besluit

genomen. Een onderwerp wordt bewust niet op de politieke agenda geplaatst. Dit type macht is lastiger om waar te nemen, maar is potentieel belangrijker dan instrumentele macht.

De laatste dimensie van macht betreft *structurele macht*. Bij dit type macht hebben politici en lobbyisten dezelfde ideologische opvatting. In deze visie zouden lobbyisten niet eens hoeven te lobbyen, want politici hebben hetzelfde wereldbeeld, problemen worden op dezelfde manier geïnterpreteerd en oplossingen komen overeen. Dit type macht, zoals u kunt begrijpen, is de belangrijkste vorm van macht.

De macht van het bedrijfsleven ontleed

Wat zegt de academische literatuur nu over de instrumentele macht van het bedrijfsleven? Tot uw verassing wellicht blijkt uit vrijwel alle studies dat de instrumentele macht van het bedrijfsleven niet al te groot is.² Bovendien

De Unilever-margarinefabriek aan de Nassaukade in Rotterdam. Voor Unilever waren de Nederlandse belastingregels een belangrijke reden om het hoofdkantoor naar het Verenigd Koninkrijk te verplaatsen.

blijkt dat het bedrijfsleven op concrete onderwerpen gemiddeld gezien meestal niet meer invloedrijk is dan niet-gouvernementele organisaties (ngo's) en vakbonden.³ Natuurlijk zijn er uitzonderingen, en die leest u vooral in de media, maar op geaggregeerd niveau blijkt er tegen elk voorbeeld van disproportionele invloed van het bedrijfsleven⁴ een tegenvoorbeeld te bestaan waar ngo's of vakbonden meer invloed hadden.⁵

De verklaring hiervoor? Ten eerste zijn bedrijven geen unitaire actor: in heel veel gevallen staan de belangen van bedrijven lijnrecht tegenover elkaar.⁶ Denk aan de belangen van Uber ten opzichte van die van de taxibedrijven. Als één kamp wint, betekent dat automatisch verlies voor het andere kamp. Ngo's daarentegen lobbyen veel vaker op onderwerpen waar vrijwel geen bedrijven tegenover staan, zoals mensenrechten of ontwikkelings-samenwerking.

Ten tweede zijn vakbonden en ngo's sterk geprofessionaliseerd gedurende de laatste decennia.⁷ Als het aankomt op pure lobbytechniek doen zij al lang niet meer onder voor hun bedrijfskorporaties. Ten derde, ngo's en vakbonden hebben een krachtig wapen: de publieke opinie.⁸ In de meeste gevallen staat het bredere publiek aan hun kant. Dit wapen komt met name van pas tijdens het lobbyen op concrete onderwerpen die in de politieke arena worden besproken omdat juist deze onderwerpen veel media-aandacht krijgen.

Kortom, als het gaat om instrumentele macht is er geen aanleiding tot zorg over een te grote macht van het bedrijfsleven. Er is simpelweg geen bewijs dat zij meer succesvol zijn in het concreet lobbyen van de macht. Instrumentele macht is echter de minst krachtigste vorm van macht.⁹

Uit onderzoek blijkt dat bedrijven juist bij *het bepalen van wat er op de politieke agenda komt* wel veel macht hebben, meer dan andere type lobbygroepen.¹⁰ Om te begrijpen waarom dit het geval is, moet ik eerst een kleine zijstap maken naar het de literatuur omtrent beleidsvorming. Uit deze literatuur blijkt namelijk

dat beleid meestal niet incrementeel verandert, maar veelal stabiel is en veranderingen eerder de vormen nemen van grote schokken die eens in de zoveel tijd plaatsvinden.¹¹

Het bedrijfsleven, en met name de wat grotere bedrijven, profiteert hiervan. Aan de ene kant zijn de relatieve lange periodes van rust in het voordeel van bedrijven. Periodes van rust duren meestal jaren, soms decennia, en het is zeer duur om continu actief te blijven op deze onderwerpen. Ngo's, vakbonden en ook het midden- en kleinbedrijf hebben niet de middelen om dit zo lang vol te houden.

Bedrijven hebben veel meer macht dan andere lobbygroepen bij het bepalen van wat er op de politieke agenda komt

Bovendien kenmerken deze periodes van rust zich door beperkte media-aandacht. Geen nieuws is immers geen nieuws. Ook dat is in het voordeel van bedrijven; zij hebben geen leden voor wie zij hun lobbyactiviteiten zichtbaar moeten maken, terwijl met name ngo's en vakbonden dit wel moeten doen. Leden betalen immers contributie en willen zien wat er met hun geld gebeurt.¹² Jarenlang 'niks' doen past hier niet goed bij.

Het gevolg is dat bedrijven zich in alle rust kunnen voorbereiden op een nieuwe beleidspiek. Zij kunnen zodoende onderwerpen neutraliseren en zorgen dat ze überhaupt niet op de politieke agenda komen. Of ze kunnen juist zelf nieuwe onderwerpen aandienen. Hierdoor halen de meeste onderwerpen die sterk in het nadeel zijn van bedrijven de politieke agenda bijna nooit en zijn het merendeel van de voorstellen die dit wel doen meer in lijn met de wensen van het bedrijfsleven.¹³

Ngo's, vakbonden en vertegenwoordigers van het midden- en kleinbedrijf daarentegen kunnen zich vaak pas in de strijd mengen als de beleidspiek langzaam maar zeker in aantocht komt.

Wat betreft de *structurele macht* van het bedrijfsleven laten studies zien dat ook hier het bedrijfsleven in het voordeel is.¹⁴ De reden is simpel. Bedrijven geven welvaart aan een land, zorgen voor banen, en, via belastingen, geven politici de middelen om uitgaven te doen. Bedrijven kunnen dreigen de productie naar een ander land te verplaatsen of helemaal weg te gaan uit een land. In de meeste gevallen wordt deze nucleaire optie vrijwel nooit uitgesproken omdat politici zich bewust zijn van dit feit en proberen een economisch klimaat te creëren waar bedrijven willen investeren en hun productie willen voortzetten.

Ook hier geldt dat met name de wat grotere bedrijven en bedrijven in sectoren die cruciaal zijn voor de Nederlandse economie meer structurele macht hebben. Bij hen is er een reeler gevaar dat zij hun productie verplaatsen, zij leveren meer banen en hun bijdrage aan de staatskas is groter.

De grotere bedrijven hoeven vaak niet eens te lobbyen omdat de politiek hun wensen toch al in overweging neemt en hun belangen nooit te veel zal schaden. Het beleid is meestal in het voordeel van grote bedrijven¹⁵ en hoger opgeleiden. Veel minder vaak is het beleid in lijn met de belangen van ngo's, vakbonden, en het midden- en kleinbedrijf.¹⁶ Ngo's kunnen weliswaar gebruikmaken van hun ideologische macht door politici moreel aan te spreken, zoals vaak gebeurt in kwesties omtrent klimaat en mensenrechten, en vakbonden en het midden- en kleinbedrijf kunnen dreigen te staken, maar dit staat niet in verhouding tot de structurele macht van kapitaalcrachtige bedrijven.

Meer macht voor bedrijfsleven?

De macht van het bedrijfsleven in Nederland lijkt toe te nemen. Neem de groei van de bedrijvenlobby over de tijd. Nederland heeft

decennialang een typisch corporatistisch systeem van belangroepen gekend. Branche- en koepelorganisaties tezamen met vakbonden hadden in dit systeem een centrale politieke rol als onderhandelingspartner van de overheid.

Het voordeel van dit systeem is dat branche- en koepelorganisaties het bedrijfsleven bij elkaar brengen en posities propageren die voor de hele sector van belang zijn (en dus niet alleen de grotere bedrijven). Bovendien hebben branche- en koepelorganisaties belang bij een langetermijnvisie, zodat een sector niet alleen op korte termijn winstgevend is, maar ook op lange termijn bestaansrecht heeft.

De mediërende rol van de branche- en koepelorganisaties is echter sterk aan het afnemen, terwijl bedrijven veel vaker zelf bij de overheid lobbyen. Uit recent onderzoek blijkt dat met name sinds de jaren negentig de politieke rol van individuele bedrijven exponentieel is toegenomen.¹⁷ Individuele bedrijven zijn nu met afstand de belangrijkste lobbyspelers in Nederland.

Deze omwenteling kan leiden tot een grotere macht van grote bedrijven zo blijkt uit Amerikaans onderzoek, waar deze omwenteling al veel langer geleden plaatsvond. Dit leidt namelijk tot een lobby gericht op de korte termijn¹⁸ en tot beleid dat vooral ten goede komt van grote ondernemingen.¹⁹

Lobbyregister

Nu mag iedereen natuurlijk zelf beoordelen of deze trend zorgelijk is of niet. Wat niet ter discussie zou mogen staan, is dat goed ingeschat moet kunnen worden *wat* de macht van het bedrijfsleven is. Hier schort het nogal aan in Nederland. Het is heel moeilijk een overzicht te geven van de precieze invloed van het bedrijfsleven in Nederland omdat we amper regelgeving hebben op het gebied van lobbyen. Dit kan en moet beter.

Het is niet ingewikkeld om bij te houden met wie beleidsmakers praten en waarover ze in gesprek zijn. Kortom een lobbyregis-

ter moet er simpelweg komen, zoals Astrid Oosenbrug en Lea Bouwmeester al in 2015 in de Kamer voorstelden en meer recent Pieter Omtzigt en Laurens Dassen. Op deze manier maak je inzichtelijk met wie politici praten en over welke onderwerpen, zodat het makkelijk wordt te bepalen hoe besluiten worden genomen en welke belangen er spelen.

De grotere bedrijven hoeven vaak niet eens te lobbyen omdat de politiek hun wensen toch al in overweging neemt

Uit onderzoek blijkt dat meer transparantie alleen niet automatisch leidt tot meer politiek vertrouwen.²⁰ Het is hierom van belang dat transparantie altijd samengaat met de mogelijkheid tot *verantwoording*: hoe zijn besluiten genomen, op basis van welke informatie, en welke afwegingen zijn daarbij gemaakt?²¹

Een manier om dit te doen is een overzicht te geven van alle belangen die gewogen zijn als supplement bij besluitvorming. Op deze manier wordt het standaard praktijk om verantwoording te geven over de input van lobbyisten en hoe daarmee is omgegaan. Zo voorkom je selectief shoppen in de lobbyregisters door journalisten en andere belanghebbenden door de contacten tussen lobbyisten beleidsmakers in de juiste context te plaatsen.

Naast transparantie en verantwoording is het wellicht nog belangrijker om een gelijk speelveld voor lobbyisten te creëren. Uit onderzoek weten we dat dat ongelijkheid in lobbyen in grote mate een gevolg is van de grote ongelijkheid in middelen die verschillende groepen ter beschikking hebben, ongeacht hoe de overheid zich verhoudt tot deze lobbyisten.²²

Het is voor VNO-NCW veel makkelijker om een lobby lang vol te houden dan voor MKB Nederland. Het is veel makkelijker voor Tata Steel om jarenlang, zelfs decennialang, contacten te onderhouden met verantwoordelijke politici, dan voor een burgerinitiatief dat zich zorgen maakt over de luchtkwaliteit.

Als de politiek serieus een eerlijkere lobby wil creëren zal zij meer moeten doen dan registratie en verantwoording alleen. Zij zal dan, aan de ene kant, meer moeten investeren in maatschappelijke organisaties, zodat er een breed pallet aan bekwame organisaties is die zich kan meten met het bedrijfsleven. Aan de andere kant zal zij veel meer moeite moeten doen om deze organisaties bij de politiek te betrekken.

Dus niet enkel de vertrouwde rollerdesk raadplegen bij het uitnodigen van belangengroepen, maar echt moeite doen om steeds weer nieuwe organisaties te spreken. Een eerlijke lobby gaat niet vanzelf: er moet actief geïnvesteerd worden om belangen die minder vaak gehoord worden te stimuleren zich te organiseren en hun stem te laten horen.

Vaak betekent dit simpelweg het structureel financieel ondersteunen van maatschappelijke organisaties met als concreet doel het creëren van een divers en gebalanceerd maatschappelijk middenveld. Een voorbeeld waar dit expliciet zo wordt ingezet is de Europese Unie. Een belangrijk deel van de subsidies die daar worden verleend, betreffen het financieren van vertegenwoordigers van het midden- en kleinbedrijf, ngo's en vakbonden die anders moeilijk zouden overleven. Dit zorgt voor een meer gebalanceerd systeem van belangenvertegenwoordiging in Europa. Bedrijven zijn nog steeds in de overmacht, maar de verschillen zijn wel kleiner dan in politieke systemen waar deze financiële ondersteuning ontbreekt. Ongeveer een derde van de lobbygroepen in de EU is niet aan een bedrijf gerelateerd, terwijl dit in de VS slechts 15% is, een land waar het maatschappelijk middenveld vrijwel niet gesteund wordt door de overheid.

Het is natuurlijk naïef om te veronderstellen dat politici belanggroepen zullen uitnodigen waarvan ze al weten dat die lijnrecht tegen hun belangen ingaan. Daarom is het van cruciaal belang een onafhankelijk instituut op te richten dat toeziet op dit proces, zoals al gebruikelijk is in andere politieke systemen zoals de Europese Unie en Frankrijk. Dit instituut controleert de registratie van lobbyisten en de posities die ze innemen. Dit instituut controleert of het belangengroepensysteem een goede vertegenwoordiging vormt van de belangen in de samenleving. Dit instituut controleert of er voldoende spreiding en afwisseling is bij hoorzittingen en andere fora waar belangengroepen aanwezig zijn.

De macht van het bedrijfsleven in Nederland lijkt toe te nemen

Dit instituut brengt rapporten uit waar 'de staat van de Nederlandse lobbycultuur' wordt besproken op basis van objectieve en neutrale informatie. Kortom, dit instituut zorgt ervoor dat de lobby in Nederland te goeder trouw wordt gevolgd, beoordeeld en geïmplementeerd. Op deze manier wordt transparantie en politiek verantwoording geen politiek wapen, maar een waarborg voor democratische besluitvorming.

Het voorgaande gaat om het in kaart brengen van de lobby inzake de eerste twee dimensies van macht: instrumentele macht en de controle over de politieke agenda. Als het gaat om het in kaart brengen van structurele macht zullen lobbyregels minder effect sorteren. Toch is dit niet direct een probleem, omdat structurele macht zich feitelijk manifesteert in beleid, ongeacht of er gelobbyd is of niet.

Het feit dat beleidsmakers vaker keuzes maken ten faveure van kapitaalkrachtige be-

drijven en bedrijven die actief zijn in cruciale economische sectoren zullen veel burgers niet direct als een probleem ervaren, getuige de rechtse dominantie in het huidige parlement. Het is pas een probleem als burgers dit niet weten en op grond van verkeerde aannames een keuze maken. De verantwoordelijkheid voor het bekendmaken van deze informatie ligt echter bij de politiek zelf. Zij moet zichtbaar maken wat de effecten zijn van beleid, wie profiteert, en of dit wenselijk is. Daarna is het aan de kiezer. Ideologische macht bestrijdt men met een alternatief ideologisch verhaal over de richting van een land en de economie.

Maak de lobby in Nederland eerlijker

De maatregelen die ik voorstel hebben niet als doel om lobbyen te verbieden of in diskrediet brengen. Het is in mijn ogen goed dat de overheid praat met alle belanghebbende in de samenleving, inclusief het bedrijfsleven. Het doel is om de lobby eerlijker te maken, zodat elke stem evenveel waard is en gewaardeerd wordt.

Lobbyregels bieden geen oplossing voor de structurele macht die bedrijven hebben. Dit zien we bijvoorbeeld terug in landen waar er sterke regels voor lobbyen zijn, zoals de Verenigde Staten. Dit land kent de strengste regels als het gaat om lobbyen, maar toch is de macht van het bedrijfsleven ongeëvenaard hoog.²³ De reden is simpel: het bedrijfsleven en een vrije economie staan centraal in de dominante ideologie die door de Amerikaanse politiek en samenleving waait. Kortom, je kunt nog zoveel regels bedenken als je wilt, uiteindelijk kiest de burger politici die op grond van ideologische kaders keuzes maakt.

Zo gaat dat ook in Nederland. Wil je dus niet dat bedrijven de boventoon voeren in beleidsprocessen, kom dan met een aantrekkelijk alternatief verhaal dat kiezers duidelijk maakt dat het anders moet. Lukt dit, dan pas perk je de macht van het bedrijfsleven echt in. Lukt dit niet dan is dit blijkbaar wat burgers willen. Precies zoals dat in een democratische samenleving zou moeten.

Noten

- 1 Lukes, S. (1974). *Power: A radical view*. Bloomsbury Publishing.
- 2 Lowery, D. (2013). *Lobbying influence: Meaning, measurement and missing*. *Interest Groups & Advocacy*, 2(1), 1-26.
- 3 Zie bijvoorbeeld: Dür, A., Bernhagen, P., & Marshall, D. (2015). *Interest group success in the European Union: When (and why) does business lose?* *Comparative Political Studies*, 48(8), 951-983; Klüver, H. (2013). *Lobbying in the European Union: interest groups, lobbying coalitions, and policy change*. Oxford University Press.
- 4 <https://corporateeurope.org/en/dieselgate-its-tremors-and-role-car-industry-lobbying>
- 5 <https://www.euractiv.com/section/trade-society/news/three-million-people-unite-to-derail-ttip/>
- 6 Truijens, D., & Hanegraaff, M. (2021). The two faces of conflict: how internal and external conflict affect interest group influence. *Journal of European Public Policy*, 28(12), 1909-1931.
- 7 Berkhout, J., Hanegraaff, M., & Maloney, W. A. (2021). Looking for 'voice' in business and citizen groups: who's being heard? *Political Studies*, 00323217211019318.
- 8 Dür, A., Bernhagen, P., & Marshall, D. (2015). Interest group success in the European Union: When (and why) does business lose? *Comparative Political Studies*, 48(8), 951-983.
- 9 Lukes, S. (1974). *Power: A radical view*. Bloomsbury Publishing.
- 10 Lowery, D. (2013). *Lobbying influence: Meaning, measurement and missing*. *Interest Groups & Advocacy*, 2(1), 1-26.
- 11 True, J. L., Jones, B. D., & Baumgartner, F. R. (2019). Punctuated-equilibrium theory: explaining stability and change in public policymaking. In *Theories of the policy process* (pp. 155-187). Routledge.
- 12 Hanegraaff, M., Beyers, J. A., & De Bruycker, I. (2016). Balancing inside and outside lobbying: The political strategies of lobbyists at global diplomatic conferences. *European Journal of Political Research*, 55(3), 568-588.
- 13 Zie bijvoorbeeld Culppepper, P. D. (2010). *Quiet politics and business power: Corporate control in Europe and Japan*. Cambridge University Press.
- 14 Culppepper, P. D. (2015). Structural power and political science in the post-crisis era. *Business and Politics*, 17(3), 391-409; Hanegraaff, M. (2022). When does the structural power of business fade? assessing business privileged access at global climate negotiations. *Environmental Politics*, 1-26.
- 15 Gilens, M., & Page, B. I. (2014). Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on politics*, 12(3), 564-581.
- 16 Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2017). *Nepparlement?: een pleidooi voor politiek hokjesdenken*. Amsterdam University Press.
- 17 Aizenberg, E., & Hanegraaff, M. (2020). Is politics under increasing corporate sway? A longitudinal study on the drivers of corporate access. *West European Politics*, 43(1), 181-202.
- 18 Mizruchi, M. S. (2013). The fracturing of the American corporate elite. In *The Fracturing of the American Corporate Elite*. Harvard University Press.
- 19 Baccini, L., Pinto, P. M., & Weymouth, S. (2017). The distributional consequences of preferential trade liberalization: Firm-level evidence. *International Organization*, 71(2), 373-395.
- 20 Grimmelikhuijsen, S. G., & Meijer, A. J. (2014). Effects of transparency on the perceived trustworthiness of a government organization: Evidence from an online experiment. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 24(1), 137-157.
- 21 Crepaz, M., & Arikan, G. (2021). Information disclosure and political trust during the COVID-19 crisis: Experimental evidence from Ireland. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 31(sup1), 96-108.
- 22 Berkhout, J., Hanegraaff, M., & Braun, C. (2017). Is the EU different? Comparing the diversity of national and EU-level systems of interest organisations. *West European Politics*, 40(5), 1109-1131.
- 23 Gilens, M., & Page, B. I. (2014). Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on politics*, 12(3), 564-581.

Weg met die hulp voor iedereen

Door **Annemarieke Nierop**

Hoofdredacteur S&D en raadslid in Heiloo

Gemeenten mogen sinds 2020 bij de zorg die ze organiseren voor hun inwoners geen onderscheid meer maken tussen mensen met veel en mensen met weinig inkomen of vermogen. Iedereen betaalt hetzelfde bescheiden bedrag via het abonnementstarief. Dat is goed voor het draagvlak want zo profiteert iedereen van onze sociale voorzieningen, toch? Maar het gevolg is een ontluisterend ontmoedigingsbeleid voor inwoners die om hulp vragen.

Net zoals een energieplafond op termijn onbetaalbaar is als de overheid deze voor alle inkomens beschikbaar blijft stellen, zo krijgen gemeenten hun begroting niet rond als ze voor al die steeds ouder wordende Nederlanders trapliften moeten installeren en huizen rolstoelvriendelijk moeten maken.

En net zoals het einde van het energieplafond al in zicht is voordat dit is ingegaan, proberen gemeenten van al die om hulp vragende burgers af te komen. Dat doen ze door de voorzieningen die ze hun inwoners moeten aanbieden zo onaantrekkelijk te maken dat daar zo min mogelijk gebruik van wordt gemaakt. Dat gaat met vrij grof geschut.

Wilt u een traplift? Dat kan maar dan laten we deze alleen installeren aan de ‘muurkant’, meestal de buitenzijde van de trap. Dat de mantelzorgende partner, vaak op leeftijd, zich dan via de smalle binnenzijde van de trap naar boven moet wurmen is inderdaad niet heel veilig. Voor een extra betaling aan de installateur van € 1300 kan de traplift wel veilig gemaakt worden. De traplift blijft overigens eigendom van de gemeente natuurlijk, en ja:

het is uiteindelijk goedkoper en heel veel makkelijker zelf die traplift te regelen!

Heeft u schoonmaakhulp nodig omdat u beginnend dement bent en wat oud en kwakkelend? De gemeente regelt het, maar wel goedkoop dus er is een lange wachtlijst en het is maar voor 1,5 uur per week en vaste krachten zijn er niet. Ja een hulp die u zelf regelt is wel fijner natuurlijk!

Kunt u niet meer douchen omdat u afhankelijk geworden bent van een rolstoel? Dan is het antwoord van de gemeente op uw hulpvraag niet dat de douche aangepast wordt, maar het dringende advies een geschikte woning te vinden voor uw beperkingen. Dat dit soort huizen niet zomaar voorhanden zijn en u al twintig jaar van het sociaal minimum leeft, wordt niet meegewogen: de gemeente heeft iedereen even lief. En hoewel dat sympathiek klinkt: onze verzorgingsstaat is er voor iedereen, van ons samen, is het gevolg dat u als zelfstandig wonende rolstoelgebruiker alleen kunt douchen als u zelf de middelen bij elkaar schraapt om de douche te verbouwen.

Inwoners kunnen altijd bezwaar maken tegen besluiten van de gemeente, is stevast de verdediging van deze systematiek. Ja dat zal zo zijn, maar juist als je dement aan het worden bent, als je ziek bent en toch al nauwelijks rond komt, als je bijna bezwijkt onder mantelzorg heb je geen energie om bezwaar te gaan maken tegen de beslissing van de gemeente.

Weg dus met die hulp voor iedereen. Goede zorg vanuit de gemeenten bestaat bij de gratie dat deze alleen toegankelijk is voor mensen die het echt nodig hebben. Andere voorzieningen die voor iedereen toegankelijk zijn – subsidies, collectieve verzekeringen, onderwijs – zouden er voldoende moeten zijn om onze overheid van ons allemaal te maken.

De geïndividualiseerde samenleving is een politieke valkuil

Ongelijkheid wordt steeds vaker genoemd als een groot maatschappelijk probleem. Lastig voor een partij als de PvdA is echter dat ongelijkheid tegenwoordig niet als collectief probleem wordt ervaren, maar als probleem van afzonderlijke groepen. Een overkoepelend verhaal over bestrijding van ongelijkheid in startkansen is een manier al deze groepen toch te verbinden.

SJOERD BEUGELSDIJK

Hoogleraar aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen en auteur van het boek 'De Verdeelde Nederlanden' over de toegenomen verschillen in de leefwerelden van Nederlanders.

Waarom zit 'links' al zo lang in de hoek waar de electorale klappen vallen? Zijn het de op-eenvolgende partijleiders die te weinig zichtbaar zouden zijn? Is het misschien een gebrek aan aandacht voor klassiek linkse thema's? Is het wellicht de effectiviteit waarmee rechtse partijen linkse onderwerpen weten te kapen? Of sluit de behoefte van links om de samenleving te veranderen niet langer aan bij een centrum-rechtse bevolking die het overwegend wel goed vindt zoals het is?

Volgens mij is geen van bovenstaande antwoorden het antwoord op de vraag. Ik denk dat er wat anders aan de hand is. Ik noem het de paradox van de sociaal-democratie.

Mijn argument vat ik samen in vier stappen:

- ▶ Sociaaleconomische ongelijkheid staat sinds lange tijd weer centraal in het maatschappelijke en politieke debat.
- ▶ Ongelijkheid wordt in een sterk geïndividualiseerde samenleving als de Nederlandse niet gezien als een collectief probleem om twee redenen. Eén: individualisering gaat samen met het idee dat sociaaleconomisch succes en falen vooral het resultaat zijn van iemands eigen verdienste of schuld. Twee: individualisering leidt er bovendien toe dat ieder individu gekend wil worden in zijn of haar eigen unieke verdriet en onmacht.
- ▶ 'Links' zal pas electoraal winnen als ze in staat is de grote gemene deler te definiëren die onder de vele verschijningsvormen van ongelijkheid in startkansen ligt.
- ▶ De huidige armoedediscussie illustreert mijn argument. Incidenteel beleid gericht op het beperken van bijvoorbeeld energiearmoede helpt, maar nog meer dan armoedebestrijding zou het moeten gaan over

het tegengaan van structurele ongelijkheid in startkansen.

De paradox van de sociaal-democratie is de volgende: de prijs voor de verheffing van het geïndividualiseerde volk is de ontkenning dat ongelijkheid een collectief probleem is.

Dankzij Chinezen, robots en Trump hebben we het weer over ongelijkheid

Laat ik bij het begin beginnen. Waarom hebben we het ineens over ongelijkheid? Ongelijkheid staat hoog op de agenda van politici, beleidsmakers, columnist en sociale wetenschappers. Of beter gezegd: het was er nooit helemaal van af, maar ineens zien we weer hoe ongelijkheid in Nederland een probleem is.

Ongelijkheid kent vele verschijningsvormen, maar gaat in de kern uiteindelijk altijd om sociaaleconomische ongelijkheid. En voor alle duidelijkheid, het gaat niet om ongelijkheid in uitkomsten (dus niet: een communistische heilstaat waar iedereen er sociaaleconomisch even beroerd bij zit), maar om ongelijkheid in de kans om er wat van te maken in het leven. En dat wordt in toenemende mate als problematisch ervaren door een groeiende groep Nederlanders.

Waar iemands wieg staat, heeft altijd invloed gehad op de kansen die iemand de rest van zijn of haar leven krijgt. De kaarten worden bij geboorte niet opnieuw geschud. Wat je vader of moeder doet, heeft grote invloed op de rest van je leven. Neem alleen al het verschil tussen huren en kopen. Als je ouders een koopwoning hebben, is er door de waardeverhoging van hun huis waarschijnlijk sprake van een forse erfenis. Als je ouders huren, erf je waarschijnlijk een plek op de wachtlijst van de woningbouwvereniging.

In Nederland is het niet de ongelijkheid in maandelijkse inkomens die problematische vormen aanneemt. Het is het grote en toegenomen verschil in vermogen. En vermogen is niet enkel financieel vermogen. Het is kapitaal in de breedste zin van het woord. Het Sociaal en

Cultureel Planbureau onderscheidt vier soorten kapitaal. Het gaat om de ongelijke verdeling van sociaal kapitaal (de netwerken die je kunt aanspreken), cultureel kapitaal (de mogelijkheid om je effectief uit te drukken en te communiceren), persoonskapitaal (gezondheid en ook uiterlijk) en uiteraard economisch kapitaal.

Voor alle vormen van kapitaal geldt dat er sprake is van generationele overdracht. We weten dat verschillen in kapitaal bij de start van iemands leven invloed hebben op de kans om er zelf wat van te maken. Dat is niet nieuw. Gezonde ouders hechten aan groente en fruit. Ouders met netwerken kunnen deze aanspreken om hun kinderen vooruit te helpen. Bemiddelde ouders betalen de studie van hun kinderen en co-financieren de aankoop van de eerste woning van hun zoon of dochter. En ouders met veel cultureel kapitaal kunnen hun kinderen helpen bij het maken van de juiste keuzes, bijvoorbeeld welke opleiding goede kansen geeft op een baan later.

Deze feiten zijn niet veranderd. Wat wel is veranderd, is de context waarbinnen de discussie over ongelijkheid nu plaatsvindt. De samenleving is veranderd en daardoor kijken we anders naar ongelijkheid dan een paar decennia geleden. Het onderwerp is mainstream geworden. Een politicus die nu nog zegt dat we eerst maar eens onderzoek moeten doen naar ongelijkheid voordat we beleid maken is niet geloofwaardig.

En toen sloot de McDonalds

Na jaren van nadruk op groei van materiële welvaart, economisering van de samenleving en globalisering van de economie is de wind gedraaid. Geopolitiek is terug en direct gekoppeld aan handelsbeleid en bescherming van de eigen economie en technologie. President Biden heeft de handelsoorlog van Trump met de Chinezen niet gestopt, maar er zelfs een schepje bovenop gedaan. Ook in Europa is de sfeer gekanteld. Een paar jaar geleden werd de haven van Piraeus in Griekenland zonder problemen verkocht aan de Chinezen, nu leidt de

verkoop van een minderheidsaandeel van de haven van Hamburg aan diezelfde Chinezen tot forse discussies. Internationale economie is niet langer apolitiek.

Kritische geluiden over globalisering en economisering van de samenleving zijn niet nieuw. Het verschil is dat de stem van de minderheid nu de stem van de meerderheid is geworden. Een voorbeeld. In 2001 werd bij de anti-globaliseringsprotesten tegen de G8 in Genua door demonstranten geroepen dat globalisering slecht zou zijn voor het klimaat, dat werknemers door vrijhandelsverdragen

Als iemand uit de stad komt, wil dat niet automatisch zeggen dat iemand tegen het platteland is of andersom

wereldwijd tegen elkaar uitgespeeld zouden worden, dat de ongelijkheid zou toenemen en multinationals te veel ongecontroleerde macht zouden krijgen. Bovendien werd gewaarschuwd voor Big Tech omdat we niet alleen maar de voordelen van nieuwe technologie zouden moeten benadrukken.

Deze geluiden waren in 2001 een stem in de marge. Inmiddels is dit geluid mainstream geworden. Zelfs economen zijn het eens: door globalisering is de ongelijkheid tussen landen afgenomen, maar binnen landen toegenomen. Het is een draai van een beroepsgroep die decennialang vooral had geslagen op de trommel van de vrijhandel en enigszins verblind vooral de voordelen ervan benoemde. Tussen de opening van een vestiging van het meest iconische kapitalistische Amerikaanse bedrijf wereldwijd – McDonalds – in Moskou in 1990 en de sluiting in maart 2022 liggen 32 unieke jaren. Ze zijn uniek omdat de economische geschiedenis in deze periode zo bij-

zonder was: de ‘nieuwe economie’ in de jaren negentig toen sommige opiniemakers en economen dachten dat we nooit meer een economische crisis zouden hebben, de geklapt internetbubbel van 2001, de financiële crisis van 2008, de spanningen tussen de noordelijke en zuidelijke eurolanden en de handelsoorlog met de Russen en de Chinezen.

De jaren zijn uniek omdat ongelijkheid nauwelijks een rol speelde in het debat over de B.V. Nederland in de jaren negentig en het dat wel doet in 2022. En dat is volledig toe te schrijven is aan wat er in die 32 jaar is gebeurd tussen de opening en sluiting van die McDonalds.

De verdeelde Nederlanden

In mijn boek *De Verdeelde Nederlanden* beschrijf ik hoe de Nederlandse economie en samenleving zijn veranderd in deze periode. De kortste samenvatting is dat de economie fors is veranderd door globalisering (vooral door de opkomst van China) en het gebruik van robots en computers. Daarop volgde een verschuiving op de arbeidsmarkt met winnaars en verliezers.

Niet alleen in Nederland is er sprake van winnaars en verliezers van de globalisering en technologische vooruitgang. Internationaal leidde dit tot protest variërend van de gele hesjes in Frankrijk tot de verkiezing van Trump en zijn reactie om een handelsoorlog met China te beginnen. Inmiddels zijn we het er wel over eens: globalisering en technologische ontwikkeling hebben ons niet alleen maar de vooraf beloofde voordelen gebracht. Of preciezer gezegd: de voordelen en nadelen zijn niet gelijk verdeeld.

Parallel aan de globalisering van de economie is de samenleving ge-economiseerd. Het verhaal is inmiddels bekend: de overheid op afstand, eigen verantwoordelijkheid, een verzorgingsstaat die steeds meer voorwaardelijkheid heeft ingebouwd. U hebt recht op bijstand, maar we controleren wel of u boodschappen krijgt van de buurvrouw. U hebt recht op WW, maar u kunt verplicht worden

een baan te accepteren aan de andere kant van het land. U hebt recht op kinderopvangtoeslag, maar alleen als uw partner een bepaald aantal uur werkt, uw inkomen een bepaalde grens niet overschrijdt, en trouwens heeft u eigenlijk één of meerdere kinderen?

De publieke sector hebben we ingericht op basis van diezelfde onderliggende ideeën over het belang van economische prikkels en tegenprestaties. In de zorg worden medewerkers afgerekend op aantallen klanten, de politie op aantallen afgehandelde cases, en wetenschappers op aantallen gepubliceerde artikelen. We noemen het New Public Management.

Corona als contrastvloestof

De tegenbeweging is inmiddels in gang gezet. Daar is niet één persoon of organisatie verantwoordelijk voor. Deze beweging is de optelsom van allerlei barstjes in het sociaal-economische systeem en ons wat naïeve egalitaire zelfbeeld. Dat leidt ertoe dat we steeds explicieter de nadelen benoemen van de manier waarop we Nederland de laatste dertig jaar hebben ingericht. Dat proces van bezinning is door corona versneld. Corona heeft bijgedragen aan het hernieuwde besef dat ongelijkheid een probleem is.

Tijdens corona gingen de talkshows over de grote verschillen in de gevolgen van corona voor Nederlanders. Ondernemers die hun zaak moesten sluiten versus mensen in loondienst. Mensen met een vaste baan versus mensen die als zzp-er hun geld verdienden. Gezinnen waar voor ieder kind geld was voor een eigen tablet en een eigen kamer om thuisonderwijs te volgen versus gezinnen waar kinderen met één tablet samen op de bank in de woonkamer hun thuisonderwijs moesten doen. Gezinnen waar ouders de gemiste school prima konden opvangen omdat ze zelf goed kunnen lezen en schrijven versus gezinnen waar de ouders dat niet konden compenseren. Niet omdat ze niet willen. Maar omdat ze het vereiste sociale, culturele en economische kapitaal niet hebben.

Corona maakte duidelijk dat de leefwerelden van Nederlanders ver uit elkaar liggen. We hebben met massale overheidssteun de grootste spanningen tussen groepen afgekocht, maar corona heeft wel als contrastvloestof gediend omdat het bestaande scheidslijnen haarscherp aan het licht bracht.

Een nieuwe atlas van Nederland

Parallel aan corona is er vanuit de wetenschap een ontwikkeling geweest die de discussie over ongelijkheid heeft versneld. Sociale wetenschappers en gezondheidswetenschappers hebben steeds betere gegevens over de mate waarin de verschillen in sociaal, economisch, cultureel en persoonlijk kapitaal ertoe doen. Tot op het niveau van gemeenten en wijken. Dat er verschil was in gezonde levensjaren tussen mensen met veel kapitaal en mensen met weinig kapitaal wisten we al wel. Maar als er ineens een concreet getal staat van bijna zes jaar eerder dood en meer dan tien ervaren gezonde levensjaren minder voor mensen met weinig kapitaal, dan is er geen ontkennen meer aan. Zeggen dat ongelijkheid ertoe doet is één ding. Concluderen dat iemand zoveel jaren eerder overlijdt, is nogal wat anders. Zeker als de redenen hiervoor teruggaan tot waar zijn of haar wieg stond. Dan wordt ongelijk oneerlijk.

En daar reageren mensen op. In hun *Atlas van Afgehaakt Nederland* beschrijven Josse de Voogd en René Cuperus gedetailleerd op wijkniveau hoe deze maatschappelijke verschillen in kapitaal samengaan met voorkeuren voor politieke partijen en vooral met de keuze om helemaal niet (meer) te stemmen. Los van de vraag of de term 'afgehaakt' de juiste is (het suggereert dat mensen zelf bewust afhaken, terwijl nog maar de vraag is of mensen ooit wel de kans hebben gehad om aan te haken) heeft dit rapport beleidsmakers en politici voor en met name achter de schermen wel wakker geschud.

Opwaartse sociale mobiliteit is het idee dat je het beter krijgt dan je ouders. Maar

juist die sociale mobiliteit staat onder druk. En de combinatie van toenemende ongelijkheid en afgenomen sociale mobiliteit leidt tot teleurstelling, stress en boosheid. Daar komt nog iets bij. En dat heeft te maken met hoe we als samenleving aankijken tegen deze toegenomen verschillen in kansen om er iets van te maken.

***‘Dat bepaal ik zelf wel!’*, sprak de geïndividualiseerde Nederlander**

Generatie na generatie is geïndividualiseerd. De boomers die na de oorlog geboren zijn, hebben individuele vrijheden bevochten en elke generatie die volgde heeft die strijd verder voortgezet. Die vrijheid heeft veel goeds gebracht. Maar individualisering staat al een paar jaar in de top-drie van grootste zorgen van Nederlanders als ze gevraagd wordt naar hun zorgen over Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau noteert vaak reacties van bezorgde burgers in zijn enquêtes als ‘doorgeslagen individualisering’. Het is een reactie op het gemis aan gemeenschap.

Het proces van individualisering loopt parallel aan de economisering van de samenleving de afgelopen decennia. Dat is geen toeval. Het ideaal dat elk individu zich moet kunnen ontplooiën in alle vrijheid is een prachtige ambitie die liberalen delen met sociaal-democraten. Individuele keuzevrijheid gaat samen met individuele verantwoordelijkheid. Het idee dat je sociaaleconomische positie afhangt van je eigen inzet is op papier een mooi ideaal. Maar eigen inzet en eigen verantwoordelijkheid zijn niet hetzelfde. Vooral als de startkansen van Nederlanders zo verschillen en de kans om van een dubbeltje een kwartje te worden onder druk staat.

Ik constateer het volgende:

- ▶ De kaarten worden bij iemands geboorte niet opnieuw geschud.
- ▶ In het geïndividualiseerde Nederland van nu houden we mensen zelf verantwoordelijk voor hun succes en falen.

- ▶ De kans om van een dubbeltje een kwartje te worden staat onder druk – juist ook bij de middenklasse.

Kiezers zijn niet blind. Je zou verwachten dat kiezers dit aangrijpen om op politieke partijen te stemmen die een agenda hebben om hier wat tegen te doen. En toch gebeurt dat nauwelijks. Opgeteld zijn PvdA, SP, de PvdD en GroenLinks op dit moment kleiner dan de VVD in de Tweede Kamer. Een belangrijke oorzaak hiervoor zoek ik in diezelfde individualisering.

Weg met het monopolie op verdriet

Als gevolg van die individualisering wordt het maatschappelijk verdriet – veroorzaakt door iemands achtergestelde sociaaleconomische positie – verdeeld over allerlei groepen. Die groepen monopoliseren vervolgens hun verdriet. In mijn boek beschrijf ik hoe het mo-

Het is voor linkse politieke partijen verleidelijk om elke groep die achterstand claimt uniek te noemen en zo hun grote belang te benadrukken

opolie op verdriet en onrecht problematisch wordt *zodra het vervalt tot een recht op speciale behandeling*. De toegenomen behoefte aan erkenning bij veel Nederlanders voor hun eigen individuele succes betekent niet alleen maar dat we elkaar op sociale media duimpjes en high fives geven. Hetzelfde proces voltrekt zich bij mensen die sociaaleconomisch op achterstand staan. De samenleving (en soms het individu zelf ook!) is geneigd dit toe te schrijven aan iemands eigen individuele beslissingen.

Andersgezegd, mijn sociaaleconomische verdriet is niet het jouwe. Individueel falen gaat samen met een toege-eigend monopolie op verdriet. Voor elk 'uniek' verdriet moet erkenning komen en gestreden worden. In werkelijkheid vindt dit proces niet plaats op het niveau van 17,5 miljoen Nederlanders, maar op kleiner groepsniveau.

Zodra er een groep opstaat die met recht claimt dat hun positie achtergesteld is, gaat dat samen met een behoefte aan erkenning van de eigen, unieke positie. De behoefte aan erkenning van de eigen identiteit gaat hand in hand met een monopolie op uniek verdriet en is vaak gekoppeld aan een discussie over discriminatie en achtergestelde sociaaleconomische posities. Dat is te begrijpen en er is niets mis mee.

Sterker nog, het is vaak de enige manier om krachtige stappen voorwaarts te zetten in de emancipatie van de groep. Ik denk aan de manier waarop Hedy d'Ancona binnen de PvdA voor gelijke rechten en behandeling van vrouwen streed. Zij deed dat echter niet met het idee om speciaal behandeld te worden, juist niet.

Helaas wordt de behoefte aan erkenning steeds meer verward met de noodzaak om andere groepen in een kwaad daglicht te zetten. De behoefte aan gelijke behandeling en erkenning vervalt dan in wij-zij denken waarbij de eenheid van de ene groep soms vooral lijkt te bestaan uit het feit dat ze juist niet tot de andere groep behoren. Als iemand uit de stad komt, wil dat niet automatisch zeggen dat iemand tegen het platteland is of andersom. Radicale identiteitspolitiek ligt op de loer, zeker wanneer daar politiek op wordt bedreven.

Dat is jammer, want zo komen groepen tegenover elkaar te staan en belangrijker nog, in dat proces wordt te vaak over het hoofd gezien dat structurele ongelijkheid de grote gemene deler is die de groepen verbindt. En dat wreekt zich. Want de exclusieve erkenning voor de positie van het individu of de groep maakt het steeds lastiger om tot een inclusieve structurele aanpak te komen. De behoefte aan inclusivi-

teit vertaalt zich op die manier in exclusiviteit die het vinden van een structurele oplossing voor de onderliggende oorzaak (ongelijkheid dus) steeds moeilijker maakt.

Je ziet dit proces bij de huidige discussie over armoede. We spreken van energie-armoede, menstruatie-armoede, groente- en fruit-armoede, nieuws-armoede, ontbijt-armoede en ik ben er vast nog een paar vergeten. Dat al deze vormen van armoede worden benoemd is prima. Maar het zijn geen unieke problemen die op zichzelf staande oplossingen

Het proces van individualisering loopt parallel aan de economisering van de samenleving de afgelopen decennia

vragen. Het zijn allemaal uitkomsten van structurele ongelijkheid in sociaal, cultureel, persoonlijk en economisch kapitaal. Nog beter dan het gratis beschikbaar stellen van tampus, ontbijt op school, kranten, en tijdelijke financiële steun voor het betalen van de energierekening, zou het zijn als we de oorzaken van de structurele ongelijkheid aanpakken.

Het is voor linkse politieke partijen verleidelijk om elke groep die achterstand claimt uniek te noemen en zo hun grote belang te benadrukken. Want iedereen mag er zijn. Dus iedereen mag en moet gehoord worden. Maar het tegendeel wordt bereikt als voor elke groep uniek beleid ontwikkeld wordt. Want als elke groep een unieke aanpak vraagt, is er voor elke groep ook een eigen politiek vereist. Boeren, vrouwen, migranten, scholieren, praktisch geschoolden, homoseksuelen en nakomelingen van tot-slaaf-gemaakten.

Voor een partij als de PvdA is de geïndividualiseerde samenleving een politieke valkuil. Niet omdat de unieke achterstandsposities

van deze groepen er niet toe doen. Juist niet. Maar het geclaimde verdriet van elke individuele groep is geen monopolie en dient te worden vertaald naar verschillen in sociaal, cultureel, persoonlijk en economisch kapitaal die *alle* groepen met elkaar verbindt.

De paradox van de sociaal-democratie vraagt om een nieuw verhaal

De prijs voor de verheffing van het geïndividualiseerde volk is de ontkenning dat ongelijkheid een collectief probleem is. Dat is de paradox van de sociaal-democratie. Die paradox heeft grote gevolgen voor de toekomst van de PvdA. Er is in mijn ogen dan ook maar één smaak voor wat betreft de toekomst van de PvdA. En dat is een partij rond een verhaal waar ongelijkheid in startkansen leidend is. Al het andere zou een afgeleide hiervan moeten zijn. Dus niet: vervallen in identiteitspolitiek van groepen die uniek verdriet claimen. En wel: de grote gemene deler van structurele ongelijkheid in startkansen als uitgangspunt nemen bij belastingbeleid, klimaatbeleid, woonbeleid, het primair onderwijs en de organisatie van de verzorgingstaat.

Armoedebeleid zou eigenlijk niet mogen bestaan. In de eerste plaats omdat het fijn is als er geen armoede zou zijn. Maar vooral ook omdat armoedebeleid maar beperkt en tijdelijk effect heeft als al het andere beleid niet wordt ingericht op het beperken van de ongelijkheid en generationele overdracht van verschillen in sociaal, cultureel, persoonlijk en economisch startkapitaal. We kunnen tampons, bananen en energievouchers blijven uitdelen, maar als we niets doen aan ongelijke startkansen door bijvoorbeeld ons belastingstelsel of de rol van woningcorporaties te herzien, zullen de leefwerelden van Nederlanders steeds verder uit elkaar lopen.

De A in de PvdA staat met zo'n nieuw verhaal over gelijkheid in startkansen nog steeds voor 'arbeid'. Maar wel op een andere manier dan in het verleden. Arbeid krijgt nieuwe betekenis in de zin dat werken loont, in de betekenis van arbeid als inzet, als in dat van een meritocratisch ideaal maar dan zonder schuld en boete bij falen, van een land waar een dubbeltje een kwartje kan worden. Als dat van een land waarin de kaarten bij geboorte niet radicaal opnieuw worden geschud, maar de generationele overdracht van ongelijkheid in startkapitaal wel kleiner is dan nu.

Natuurlijk is dit uitgangspunt niet een sluitend antwoord op alle vragen van vandaag en morgen. Want wat te doen met ongelijkheden na geboorte? Bijvoorbeeld mensen die zich hebben opgewerkt en als ondernemer steenrijk zijn geworden? Een radicale keuze voor ongelijkheid in startkansen zou impliceren dat we dergelijk succes ondersteunen. Niks mis met iemand die zich heeft opgewerkt. Maar als we het uitgangspunt van gelijkheid in startkansen serieus nemen, is de keerzijde van datzelfde maatschappelijk succes na geboorte wel een discussie over erfbelasting om de overdracht van economisch kapitaal enigszins binnen de perken te houden. Wat 'enigszins' dan is, is de uitkomst van een politieke discussie. Wat telt is dat het uitgangspunt van gelijke startkansen goed kan helpen bij het innemen van positie in maatschappelijke discussies.

Afwachten tot het maatschappelijk tijt keert en hopen dat de kiezer misschien uit ontevredenheid over andere partijen weer eens op de PvdA zal stemmen is een keuze uit armoede. De optimistische en meest kansrijke route naar meer zetels en invloed op het beleid is een scherpe keuze voor gelijkheid in startkansen als leidraad bij alles wat de PvdA aan plannen lanceert.

Deelarmoede serieus nemen is juist sociaal-democratisch

Door **Janneke Holman**

Medewerker WBS en raadslid in Den Haag

‘God behoeft ons voor de menstruatiecoach’ zei Tim ’S Jongers in een interview in het *Financieele Dagblad*. Hij kaartte aan dat mensen in armoede met een stoet aan beweeg-, energie- en budgetcoaches te maken krijgen, terwijl niemand meer naar het échte probleem kijkt: een gebrek aan geld. Ook Sjoerd Beugelsdijk stelt in dit nummer dat ‘deel-armoedes’ als energiearmoede en ontbijtarmoede niet om een op zichzelf staande oplossing vragen, maar uitkomsten zijn van structurele ongelijkheid.

Toch wil ik dit omkeren vanuit mijn ervaring als gemeenteraadslid in Den Haag: wanneer je ‘deel-armoedes’ serieus neemt, ben je juist bezig met het constant agenderen en bestrijden van structurele ongelijkheid en de daaruit voortkomende armoede. Juist datgene waar de sociaal-democratie voor zou moeten staan.

Neem mijn stad, waar nu de eerste stappen worden gezet in de energietransitie. We zouden de meeste klimaatwinst boeken als we grote woningen met de slechtste energielabels zo snel mogelijk isoleren. Sommige partijen pleiten hier dan ook voor. Het probleem? In de praktijk zijn dit gigantische villa’s in de Vogelwijk waar bewoners prima zelf de portemonnee kunnen trekken.

Om het duurzaamheidsbeleid beter te richten, wil ik weten waar mensen wonen met een laag inkomen, slecht geïsoleerde woningen en een torenhoge energierekening – mensen met energiearmoede. Daar moeten we als gemeente als eerste aan de slag met subsidies voor isolatie en collectieve zonnedaken. Aangezien

dat morgen nog niet allemaal is geregeld, sturen we alvast een energiecoach langs: iemand die je cv-ketel waterzijdig inregelt, radiator- en raamfolie voor je plakt en met een apparaatje in beeld brengt waar je huis het meeste tocht, en dat oplost. Scheelt zo honderden euro’s per jaar op de energierekening. Dat is toch het minste wat de gemeente nu moet doen.

Hetzelfde geldt voor sportbeleid. Waarom wordt er in sommige wijken minder gesport, en is er dus ‘beweegarmoede’? Dat zijn de dichtbevolkte volksbuurten als de Schilderswijk waar ouders met kinderen niet zomaar de Tesla pakken naar het hockeyveld aan de rand van de stad. Juist daar zet je je dan in voor een nieuwe sporthal.

Of neem het mobiliteitsbeleid: leggen we een snelle tramlijn aan voor toeristen zodat ze snel op het strand van Scheveningen zijn, of investeren we in een snelle verbinding tussen de treinstations en de armere wijk Zuidwest? Door onderzoeken naar vervoersarmoede weten we dat die laatste tramlijn voor veel bewoners baankansen en een sociaal netwerk letterlijk dichterbij brengt.

En ja, dat geldt ook voor menstruatiearmoede. Mensen die zich druk maken om armoede en de fundamentele ongelijkheid tussen vrouw en man, zijn bondgenoten in de strijd tegen structurele ongelijkheid. Die moeten we koesteren, niet van ons vervreemden.

Natuurlijk moeten we ervoor waken dat door de aandacht voor ‘deel-armoedes’ de discussie over structurele ongelijkheid niet buiten beeld raakt. Moeten we daarom nu met onze ogen rollen als iemand begint over menstruatiearmoede of energiearmoede? Ik hoop het niet, want dat werkt enkel verlamdend en het staat het doel van de bestrijding van structurele ongelijkheid juist in de weg.

Tussen superdiversiteit en nativisme

Progressieve partijen zouden veel meer nadruk moeten leggen op maatschappelijke wensen die Nederlanders breed delen: collectief investeren om duurzaamheid te bereiken, een redelijk inkomen voor alle werkenden, woningen in de binnensteden voor modaal verdieners en effectieve samenwerking in internationale fora.

MENNO HURENKAMP & JAN WILLEM DUUVENDAK

Menno Hurenkamp is publicist en politicoloog aan de Universiteit voor Humanistiek. Jan Willem Duyvendak is directeur van het NIAS en hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

In ons recent verschenen boek *De macht der gewoonte* constateren we dat ‘gewoon’ doen en ‘de gewone man’ weer terug zijn in de Nederlandse politiek (van nooit helemaal weggeweest).¹ Deze populariteit van ‘gewoon doen’ is niet bepaald erg inclusief bedoeld. Mark Rutte verkondigde luidruchtig de opdracht om je biezen te pakken wanneer je je niet aan wilde passen aan de Nederlandse (Hollandse) cultuur, het ‘gewoon doen of wegwezen’.

En ‘doe gewoon, pas je aan’, lieten ook andere prominente politici zich regelmatig ontvallen in de afgelopen twintig jaar. Iedereen kan toch gewoon doen en op die manier aangeven bij het land te horen, in het land geworteld te zijn? Gedraag je als een arbeidzame, post-christelijke seculier. Werk en belijd hardop dat je dit een heerlijk land vindt, anders kun je je biezen pakken.

Op deze hernieuwde populariteit van ‘de gewone man’ kwamen de afgelopen jaren twee reacties. Ten eerste werd er door radicaal-

linkse identiteitsdenkers met vreugde op gewezen dat ‘gewoon doen’ tegenwoordig helemaal niet meer bestaat. Superdiversiteitsdenkers veronderstellen dat het hele idee van een groot midden achterhaald is, dat we nu leven in een zeer divers, geïndividualiseerd land waarin iedereen vrolijk een eigen identiteit knutselt. En dat dit maar goed (‘super’) ook is. Maatschappijcritici op zoek naar meer ruimte voor talloze identiteiten vinden iedere gewoonte verdacht, want die is altijd het gevolg van ongelijke machtsverhoudingen. Of het om de koloniale geschiedenis, de christelijke erfenis of heteroseksuele vanzelfsprekendheid gaat – mensen moeten zich van iedere hegemoniale normaliteit bevrijden.

De spiegelbeeldige reactie op deze veronderstelde superdiversiteit kwam van radicaal-rechts. Daar stelt men dat gewoon doen in Nederland een gebrek aan ruggengraat bewijst. Vraag een van de verbeterde twitterende nationalistische zolderkameractivisten naar de gewone toestand van het land, en hij begint te

fulmineren over genderneutrale wc's en voorrang op de woningmarkt voor asielzoekers.

Mensen die dergelijke zaken gewoon vinden, hebben volgens de opvattingen van radicaal-rechts hun ogen in de zak. Ze zien niet dat we worden aangestuurd door 'reptilianen', in geheime machtsstructuren, door de wetenschap die onnodige vaccinaties voorschrijft of door een economische kliek uit Davos. Met succes zet radicaal-rechts het beeld van falende mainstream media neer, waartoe nota bene ook *De Telegraaf* wordt gerekend.

Deze drie vertogen over 'gewoon doen' nemen alle ruimte om te bespreken hoe de feiten ook weer zitten — gewoon doen *moet*, is *onmogelijk*, is *laf*. We stellen daar een pleidooi tegenover om 'gewoon doen' weer te leren zien zoals het ooit bedoeld was, namelijk als een manier om te emanciperen. Ooit was dat streven letterlijk gericht op de gewone man — alleen die heeft zowel statistisch als cultureel opgehouden te bestaan.

Die gewone man leeft enkel nog voort als voertuig voor populisme en nativisme. Maar dat is geen reden om gewoonheid af te schrijven — laat staan dat we gewoonheid zouden moeten willen inwisselen voor de bejubeling van het bijzondere, het alternatieve en het superdiverse. Want hoe verderfelijk de hedendaagse 'gewone man' ook is, dat betekent nog niet dat alledaagse gewoonheid niet zou bestaan en geen nuttige rol zou spelen.

In ons boek laten we — in navolging van de socioloog Ervin Goffman — zien hoe gedeelde alledaagsheid nog altijd een voorwaarde is voor samenleven. Daar zijn we ons regelmatig onvoldoende van bewust, juist omdat de gedeelde praktijken zo alledaags zijn. Of, zoals de fraaie ondertitel van het recente *Taken for Granted* luidt: het gaat om *The remarkable power of the unremarkable*.²

Deze gedeelde alledaagsheid toont zich in gedrag, in het begrijpen van lichaamstaal, zoals het kunnen 'lezen' van een oogopslag, in het verstaan van wat niet gezegd hoeft te worden. Gewoonheid is vaak 'stom' omdat zij zo vanzelf spreekt. Maar die gewoonheid zit

ook in gedeelde opvattingen, in kwesties waar we hetzelfde over denken, waar zoveel overeenstemming over bestaat dat we ze niet alleen gewoon vinden — als in vaak voorkomend — maar ook in normatieve zin gewoon. Denk alleen al aan hoe we — natuurlijk ook met protest en aarzelingen — toch lange tijd leefden met het nieuwe normaal van covid. Of dat uit solidariteit of eigenbelang was, doet er hier minder toe dan dat we het makkelijk konden.

Progressieve politiek

Wat betekenen deze inzichten voor progressieve politiek? Het is begrijpelijk dat de linkse partijen nu vooral kijken naar *hoe* een eventuele samenwerking eruit zou moeten zien. In de peilingen maakt de combinatie GroenLinks-PvdA kans om de grootste partij te worden (in een inderdaad nogal versplinterd partijlandschap). Het premierschap voor de lijsttrekker? Allicht dat dit tot opwinding leidt. Maar ondertussen is het de hoogste tijd om te kijken naar de sociologische basis waarop de progressieve politiek zich zou kunnen baseren.

Want opvallend genoeg wordt de gewoonheid van veel gedeelde meningen over het hoofd gezien. Veel opiniemakers denken dat we nog nooit zo verdeeld zijn geweest, nog nooit zo gepolariseerd als op dit moment. Dit is empirisch gesproken kletskoek (pardon).³ We zijn op veel onderwerpen niet meer maar minder van mening gaan verschillen.

In de publieke opinie is de afgelopen decennia meer convergentie dan divergentie te zien, constateert ook een recente bundel onderzoeken naar politieke polarisatie. Er is 'over de hele linie geen bewijs voor toenemende polarisatie als dominante trend'.⁴ Wel is sprake van verschillen in vertrouwen in instituties tussen wat nogal eens 'de kosmopolieten' worden genoemd en de 'gemeenschapsmensen', maar wat daar oorzaak en gevolg is staat te bezien. Stel dat de tegenstelling stad-platteland vooral aangejaagd wordt door boze boeren die daar baat bij hopen te hebben? Mogelijk dramatiseren we de polarisering te graag.⁵

Zie in dit verband ook het werk van de Duitse socioloog Steffen Mau, die constateert dat onderlinge verschillen in opvattingen *niet* groeien. Het zijn politieke ondernemers die het beeld van polarisering uitventen, liet hij eerder dit jaar in *NRC Handelsblad* optekenen. ‘Je ziet dat mensen in alle sociale klassen de afgelopen dertig jaar maatschappelijk gesproken steeds liberaler worden in hun opvattingen. Ook op het gebied van klimaat en milieu neemt de polarisering snel af. Bijna iedereen is daar bezorgd over. Het aantal “ontkenners” verdampst snel. De enige echte verdeeldheid gaat niet over dat thema zelf, of over de vraag of we er iets aan moeten doen, maar over wie ervoor betaalt.’⁶

Gedeelde gewoonheid

Dit betekent niet alleen dat de populaire gedachte van polarisatie weinig hout snijdt maar ook dat degenen die claimen dat we ‘superdivers’ zijn geworden – in meningen, maar ook in gedrag – eraan zitten. Nogal wat sociologen claimen zonder veel bewijs dat, omdat er nu zoveel migranten zijn die ook nog eens onderling steeds diverser zijn, de Nederlandse bevolking zo divers is geworden dat er van een *mainstream*, van een meerderheid, geen sprake meer is. Het gekke is echter dat de verschillen tussen mannen en vrouwen, homo’s en hetero’s, boeren en grotestadsbewoners, jongeren en ouderen, katholieke en protestanten en ga zo maar door, nog nooit zo klein zijn geweest.

Onze levens zijn sterk op elkaar gaan lijken en onze meningen ook. Datzelfde geldt voor migranten die in opvattingen en gedrag na verloop van de tijd de meerderheidsbevolking gaan imiteren: hun interne diversificatie (niet meer alleen jonge mannen die als gastarbeider kwamen, maar nu ook vrouwen, ouderen, levend in steden en in dorpen, et cetera) maakt niet dat het midden verdwijnt maar precies het tegenovergestelde: migranten gaan onderdeel uitmaken van dat midden.⁷

Het erkennen van de gedeelde gewoonheid is niet alleen een kwestie van sociologie,

maar ook een manier om te ontkomen aan het machteloze gevoel dat veel mensen overhouden aan paniekerige analyses over toeneemende polarisatie. De overeenkomsten tussen burgers zijn groot. De ruzie over resterende verschillen is onvermijdelijk, maar we hebben wel veel meer erkenning nodig van wat we delen. Al was het maar omdat het midden in Nederland in vergelijking met veel buurlanden ook nog eens opvallend progressief is. Zonder dat prudent-progressieve midden als basis voor een brede linkse partij zal de accentuering van resterende verschillen al snel alle aandacht opeisen – met herhaling van het inmiddels overbekende debat over te ver uiteenlopende ‘vleugels’.

De enige echte verdeeldheid over het klimaat gaat niet over dat thema zelf, of over de vraag of we er iets aan moeten doen, maar over wie ervoor betaalt

Links leed lang aan ‘het narcisme van het kleine verschil’, de beroemde omschrijving van Sigmund Freud waarmee hij schetste dat mensen hun identiteit en zelfrespect definiëren aan de hand van subtiel onderscheid met directe naasten, omdat daar de grootste bedreiging vandaan lijkt te komen.⁸ Freud trachtte daar onder meer het Europese antisemitisme mee te verklaren: zo dichtbij, zo gelijk en juist daarom gehaat. Maar het kost niet veel moeite datzelfde mechanisme te ontdekken in de interactie tussen de linkse partijen.

Tegen de achtergrond van overweldigende overeenkomsten zien we het scherpst waar we onszelf socialer, slimmer, groener, vinden. Die zelfdefinitie via het contrast met nabije naasten knaagt aan het midden. Men kan een

drama maken van het kakkinieuze karakter van de Volt-mensen, de onverbetere trokistische neigingen van SP'ers, de pedanterie waar GroenLinksers schijnbaar mee geboren worden, de eeuwige compromisbereidheid van PvdA'ers. Of het electoraat dat soort emoties deelt, staat echter te bezien.

Collectief investeren om duurzaamheid te bereiken, een redelijk inkomen voor alle werkers, woningen in de binnensteden voor modaal verdiemers, overtuigde samenwerking in internationale fora, dat zijn breed gedeelde maatschappelijke verlangens. Zie ook de politicoloog Matthijs Rooduijn eerder in dit blad, die liet zien dat centrumlinks successen weet te boeken wanneer het economisch-linkse posities met cultureel-progressieve standpunten combineert. Een cultureel-conservatief profiel lijkt daarentegen een minder kansrijke strategie voor links.⁹

Identiteitsbewegingen

Dat is een belangrijke conclusie die nog veel te weinig aandacht heeft getrokken. Nogal wat opiniemakers menen namelijk dat progressieve 'identiteitsbewegingen' verantwoordelijk zijn voor de opkomst van radicaal-rechts, omdat ze de 'working class' zouden hebben verwaarloosd. In recente boeken schrijven Michael Sandel, Didier Eribon en Mark Lilla dat vooral de 'native' arbeidersklasse zich verlaten en verraden voelt.¹⁰

Dit argument is nog het meest eloquent verwoord door Piketty in zijn laatste boek *Capital and Ideology*.¹¹ Hij claimt dat het ontbreken van een linkse sociaaleconomische politiek ervoor heeft gezorgd dat arbeiders (radicaal) rechts zijn gaan stemmen. Dat linkse partijen 'neoliberaal' beleid zijn gaan voeren, komt volgens hem doordat niet langer lager opgeleiden maar hoger opgeleiden de dienst uitmaken in deze partijen. Hij stelt dat deze 'Brahmin Left' geen herverdelingsbeleid voorstaat omdat zij daar geen belang bij heeft. De progressieve 'elite' zou zich zijn gaan richten op issues die haar na aan het hart liggen,

zoals gender en seksualiteit, en zou de arbeidersklasse hebben verraden.

Al deze auteurs menen dat aandacht voor minderheidsidentiteiten moeilijk samengaat met progressief sociaaleconomisch beleid: de eerste moet wel ten koste gaan van de tweede ('crowding out'). Sterker nog, links is neoliberal sociaaleconomische beleid gaan voeren *vanwege* haar aandacht voor culturele verschillen.

Progressieve politiek kan én over culturele verschillen gaan én over economische ongelijkheid

Zou het heus? Gek genoeg gaat geen van deze auteurs in op de vraag waarom progressieve politiek niet én over culturele verschillen zou kunnen gaan én over economische ongelijkheid. Zij veronderstellen simpelweg dat dit een negatieve, zero-sum relatie is. En dat geheel ten onrechte, zoals recent onderzoek opnieuw uitwijst. Politicologen laten namelijk overtuigend zien dat steun voor liberale waarden en minderheidsgroepen prima samengaat met steun voor economisch herverdelingsbeleid: 'We contend that the new middle classes that support parties of the left are largely in favor of economic redistribution.'¹²

Waarom zouden hoopopgeleiden alleen maar solidair kunnen zijn met zichzelf? Is dat nu niet precies die vermaledijde platte identiteitspolitieke veronderstelling, waarin mensen gedetermineerd zouden zijn door hun (klasse)positie? Hoe adequaat is het om homo's en lesbo's, moslims, bruine en zwarte Nederlanders de schuld te geven van de historische vergissing van linkse partijen om neoliberal beleid te gaan voeren? Lager opgeleiden zijn niet weggelopen omdat progressieve

partijen voor het homohuwelijk hebben gestemd (daar zijn, zeker in Nederland, rechtse en zelfs radicaal-rechtse partijen ook voor), maar vooral omdat links geen aansprekend sociaaleconomisch alternatief had.

Een progressieve agenda op sociaaleconomisch gebied kan dus heel goed samengaan met vooruitstrevend beleid op sociaal-cultureel gebied. Dat komt ook doordat beide agenda's één waarde delen: gelijkheid, een waarde die steeds breder in de hele samenleving wordt onderschreven. Bijna niemand accepteert het meer om als minder gezien en anders behandeld te worden. Minderheden maken zich boos dat ze onder discriminatie lijden. Meerderheden zijn verlegen met het verwijt dat zij privileges hebben.

Bijna geen enkele vorm van ongelijkheid is nog legitiem: economische ongelijkheid wordt minder geaccepteerd (wie is er nog 'neoliberaal'?), vrouwen en mannen zijn

steeds gelijk, homo's zijn (bijna) net zo normaal als hetero's, stadsburgers niet beter dan buitenlui, ouderen horen erbij, evenals mensen met een beperking, en ga zo maar door. Voelt een groep zich slecht behandeld, dan wordt dat op straat en in het parlement meteen duidelijk. Onheuse behandeling van ouderen en dieren heeft recent immers nog aanleiding gegeven tot partijvorming.

Dat we met z'n allen steeds progressiever denken betekent niet automatisch ook een progressieve beleidsagenda, laat staan dat er direct eensgezindheid zou ontstaan over de inhoud van die agenda. In ons sterk door culturalisering getekende politieke klimaat zijn het nogal eens juist incidenten die de toon zetten. Maar waar het om gaat is dat wat gewoon gevonden wordt, op veel terreinen opmerkelijk vooruitstrevend is. Dat moet een nieuwe partij – in wat voor vorm dan ook – toch als muziek in de oren klinken.

Noten

- 1 Hurenkamp, M. en J.W. Duyvendak (2022). *De Macht der Gewoonte. Populisme in de polder*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 2 Zerubavel, E. (2018). *Taken for Granted: The Remarkable Power of the Unremarkable*. Princeton: Princeton University Press.
- 3 'Ongeveer driekwart is het eens met de stelling dat in ons land de meningsverschillen steeds groter worden. Mensen noemen de mentaliteit, de media en de multiculturele samenleving als oorzaken daarvan. [...] Afgaande op bevolkingsenquêtes is er weinig reden tot zorg over toenemende meningsverschillen en verharding. Er is over de hele linie geen sprake van afnemende overeenstemming in de publieke opinie. De stelling 'Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpun-

- ten die zij innemen' krijgt in 2018 iets meer steun (16%) dan in 2012 (13%), maar minder dan in 1970 (19%).' Dekker, P., & den Ridder, J. (2019). *Burgerperspectieven 2019*, p. 1.
- 4 Dekker, P. (2022). Polarisation en de publieke opinie sinds de jaren '70. In P. Dekker (red.) *Politieke polarisatie in Nederland*, Utrecht: Het Wereldvenster, p.39.
- 5 Hurenkamp, M. (2022). Polarisation bestrijden? Laten we het democratisch houden. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2022/3.
- 6 NRC (2022). De samenleving is minder gepolariseerd dan we denken, 19 september 2022.
- 7 Alba, R., & Duyvendak, J. W. (2019). What about the mainstream? Assimilation in superdiverse times. *Ethnic and racial studies*, 42(1), 105-124.
- 8 Hurenkamp, M (2021). Nog niet is alles verloren, *Socialisme & Democratie*, 2021/2.

- 9 Zie voor een samenvatting van deze literatuur: Mattheijs Rooduijn (2021). 'Something old, something new, nothing borrowed, nothing blue'. *Socialisme & Democratie* 2021/3, p. 27.
- 10 Eribon, D. (2009). *Retour à Reims*. Parijs: Fayard; Lilla, M. (2018). *The once and future liberal: After identity politics*. Oxford: Oxford University Press; Sandel, M.J. (2020). *The tyranny of merit: What's become of the common good?* Londen: Penguin.
- 11 Piketty, T. (2020). *Kapitaal en ideologie*. Amsterdam: De Geus.
- 12 Abou-Chadi, T., & Hix, S. (2021). Brahmin Left versus Merchant Right? Education, class, multi-party competition, and redistribution in Western Europe. *The British Journal of Sociology*, 72(1): 79-92.

Armoedebelief veroorzaakt een vissenkomeffect

Door **Tim 'S Jongers**

Directeur Wiardi Beckman Stichting

Houden we in onze samenleving armen systematisch arm? Ik stelde mezelf die vraag nadat Barbara Baarsma, hoogleraar toegepaste economie, het idee voor een persoonlijk CO₂-budget dropte.¹ De kern van Baarsma's idee: armen, die weinig autorijden of vliegen, kunnen CO₂-rechten verkopen aan rijken die dat wel veel doen.

Win-win zou je denken: rijken kunnen blijven doen wat ze altijd deden en armen gaan er financieel op vooruit. Ik betwijfel dat.

Het sociologische concept van het Matthewseffect stelt dat overheidsbeleid rijken rijker maakt en armen armer. Exemplarisch is de subsidie voor een Tesla: het levert belastingvoordeel op, maar lang niet iedereen bezit over voldoende geld om een Tesla te kopen. Ook wat betreft onderwijs, infrastructuur, pensioenen et cetera gaat het effect op: iedereen mag de dienst gebruiken, maar niet iedereen kan de dienst (in dezelfde mate) gebruiken.

Om te onderzoeken of armen ook letterlijk armer worden, moeten we kijken naar regelingen die voor deze doelgroep bedoeld zijn. Bieden zij nog wel de kans om (terug) volwaardig deel te nemen aan de samenleving?

De bijstand geldt als het laatste vangnet om armoede te voorkomen. Het idee erachter was dat iedereen met opgeheven hoofd door het leven moet kunnen gaan. Halverwege de jaren tachtig was de bijstand echter geen vangnet meer, maar een permanente verblijfplaats.² Bijgevolg is de wet de laatste decennia veelvuldig gewijzigd. Om uit te komen waar we nu staan: een wet die streng én onrechtvaardig is.³

Een laatste vangnet is de bijstand niet langer: driekwart van de bijstandstrekkers leeft in armoede. Ook komen mensen in de bijstand elke maand tientallen euro's tekort en moet spaargeld worden afgebouwd. Hulp krijgen van buitenaf is geen optie: het krijgen van boodschappen van familie kan leiden tot terugvorderingen of zelfs boetes.⁴ En eens in de bijstand beland, is er niet zomaar aan te ontkomen. Dat heeft persoonlijke redenen zoals het verlies van werk-skills. Maar het heeft evengoed te maken met complexe regels, terugvorderingen en de inkomensonzekerheid aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt.

Bovendien is ruim de helft van de bijstandontvangers (zo'n 200.000 mensen) ziek. Een groot deel van hen kampt daarnaast met andere problemen: schulden, huiselijk geweld, dakloosheid.⁵ Kortom: de bijstand is geen vangnet meer, het is een wielklem: je komt niet meer vooruit en je komt niet meer achteruit.

Ook bij andere inkomensondersteuning is het niet vanzelfsprekend dat deze mensen helpt hogerop te komen. Dat heet de armoedeval: mensen blijven in (relatieve) armoede leven omdat (meer) werken financieel geen vooruitgang betekent. Zo kan een tientje extra verdienen in de praktijk neerkomen op een korting op de zorgtoeslag en de huurtoeslag, omdat je plotseling te veel verdient. Ook kan datzelfde tientje leiden tot terugvorderingen van toeslagen, want deze worden vooruit berekend. Waardoor je ook nog met schulden kan komen te zitten.

Op papier een stap vooruit, in de praktijk drie stappen achteruit dus. Daardoor ziet iemand die in deeltijd werkt, met voltijds werken (50% meer dus) niet zelden de koopkracht met maar 10% stijgen.⁶

Re-integratie op de arbeidsmarkt werkt lang niet altijd: zes op de tien mensen die vanuit een uitkering gaan werken, ervaren eenmaal aan het werk financiële onzekerheid en zelfs achteruitgang.⁷ De praktijk van ‘werken naar vermogen’ is dus weerbarstig. Simpelweg omdat werken niet altijd loont en er vanuit een achtergestelde positie vele beren op de weg liggen.

Aan de bovenstaande voorbeelden van de bijstand, andersoortige uitkeringen en werken zonder vooruit te komen, zijn er nog tig toe te voegen. Denk aan mensen met problematische schulden die jarenlang perspectiefloos door het leven gaan. Voor deze groepen is er geen sprake van een Mattheuseffect, maar eerder van een vissenkomeffect: ze worden niet per se armer, maar ruimte om te groeien is er amper. Klein (c.q. arm) blijven is dan het gevolg. Dat is niet ondanks een complex web van voorzieningen, maar dankzij.

De vraag of het vissenkomeffect bewust is, laat ik in het midden. Wel weten we dat mensbeelden en systemen op elkaar inspelen. Als het dominante mensbeeld dat van de luie, profiterende of calculerende burger is, zal dit na verloop van tijd in de systemen sluipen.

En eens vervat in het systeem, is dat mensbeeld er moeilijk uit te krijgen.⁸ Dat is niet zonder gevolgen. Armoede, financiële druk,

sociale uitsluiting en schulden schaden de gezondheid: chronische stress, een ongezonde leefstijl en meer kans op chronische ziekten zoals diabetes en hart- en vaatziekten.⁹

Daarnaast kan armoede het intelligentievermogen negatief beïnvloeden.¹⁰ En zet de complexe regelgeving het denk- en doenvermogen van mensen – die al onder druk staan – nog meer onder druk.¹¹ Foutjes in aanvraagformulieren zijn dan snel gemaakt: het leven wordt een vicieuze cirkel van ellende.

Kortom, eens terechtgekomen in de visenkomp wordt niet alleen mogen meedoen moeilijk, ook kunnen meedoen wordt dat. De volgende stap is niet meer willen meedoen.

Nu kunnen we hardnekkig volhouden dat iedereen er zelf maar moet weten uit te komen en dat men al blij moet zijn dat er überhaupt ondersteuning is. Punt is dat met de huidige uitdagingen die op ons land afkomen, we alle handjes en hoofdjes goed kunnen gebruiken.

Dan terug naar de vraag die ik wilde onderzoeken: Houden we in onze samenleving armen systematisch arm? Het vissenkomeffect lijkt alvast te bestaan. Eens afhankelijk van de overheid, maken we het verdomd moeilijk om te groeien. Dat de overheid geen geluksmachine is, kan ik nog begrijpen. Maar ze zou wel een perspectiefmachine moeten zijn.

Noten

- 1 BNR-radio, Zakendoen, 1 augustus 2022.
- 2 Canon sociaal werk Nederland, 1965, Marga Klompé en de Bijstandswet.
- 3 T. Kampen, M. Sebrechts, T. Knijn & E. Tonkens (red.). ‘Streng maar Onrechtvaardig. De Bijstand Gewogen’ Amsterdam: Van Gennep.
- 4 De Rechtspraak, Gemeente vorderde terecht bijstand terug vanwege boodschappen, 23 augustus 2021.
- 5 Monique Kremer en Jelle van der Meer (2020). De bijstand kan veel beter, *Sociale Vraagstukken* 16 oktober 2020.
- 6 Welingelichte kringen (2022). Meer werken loont vaak amper, 7 mei 2022.
- 7 Adriaan de Jonge (2021). ‘Stel het inkomen van de inwoner voorop, niet de wet’, *Binnenlands Bestuur*, 5 maart 2021.
- 8 Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2021). *Machtige Mensbeelden*, Den Haag.
- 9 RVM, Cijfers en feiten over relatie tussen armoede en gezondheid.
- 10 Behavioral Insights Company (2022). De invloed van financiële stress op brein en gedrag, 5 oktober 2022.
- 11 WRR (2017). *Weten is nog geen doen*. Den Haag.

Help ook lagere inkomens bij verduurzaming van hun huis

Door de stijgende energieprijzen zijn veel huishoudens in de problemen gekomen, alle energietoelagen en aangekondigde prijsplafonds ten spijt. Het enige dat op termijn soelaas biedt is een geïsoleerd huis en toegang tot duurzame energie. Maar juist voor lagere inkomens is dat lastig te realiseren, omdat ze vaak huren, omdat voorlichting niet op hen gericht is én omdat veel subsidies voor hen onbereikbaar zijn.

MEIKE BOKHORST

Redacteur S&D. Deze bijdrage schreef Meike Bokhorst als projectleider armoede bij de Nationale ombudsman op basis van het rapport van de Nationale ombudsman 'Ongelijke toegang tot de energietransitie. Laagdrempeliger toegang tot de voorzieningen'.

Zo'n vier miljoen Nederlanders zijn niet in staat zelf hun eigen huis te verduurzamen. En lang niet iedereen weet de weg naar de landelijke en gemeentelijke subsidiepoten voor het verduurzamen van hun woning te vinden. Het in december verschenen rapport *Ongelijke toegang tot de energietransitie. Laagdrempeliger toegang tot de voorzieningen* van de Nationale ombudsman laat zien dat juist huishoudens met een laag inkomen relatief weinig ondersteuning krijgen bij de energietransitie. Het rapport geeft aanknopingspunten voor gemeenten om de toegang tot voorzieningen voor de energietransitie te verbeteren voor alle huishoudens.

Duurzaam doen uit geldnood

De energietransitie was tot voor kort voor veel mensen met weinig geld een ver van hun bed

show.¹ Maar nu de kosten voor het verwarmen van woningen in de winter en het verkoelen in de zomer structureel stijgen, komen vooral de lagere inkomens in de problemen.² TNO heeft onderzocht dat ruim een half miljoen huishoudens kampt met energiearmoede.³ Dat is 7% van het totaal aantal huishoudens, waarvan driekwart in corporatiewoningen woont, een achtste in de koopsector en een achtste in de particuliere verhuur.⁴

Uit onderzoek van het SCP blijkt dat veel meer burgers zich zorgen maken over de betaalbaarheid van de energierekening en de toenemende ongelijkheid als gevolg van de stijgende energieprijzen.⁵ De meeste Nederlanders hebben geen vast energiecontract meer en zijn sinds 1 januari 2022 geconfronteerd met aanzienlijke prijsverhogingen.

In de landelijke plannen voor de energietransitie signaleert Divosa-voorzitter Erik

Dannenberg een nieuwe tweedeling: 'Mensen met een dikke portemonnee kunnen van alles aanschaffen: warmtepomp, isolatie, zonnepanelen. Mensen zonder financiële buffers halen via Marktplaats een goedkope tweedehands koelkast met energielabel G. Help mensen gericht hun energielasten te verlagen. Alleen geld geven om de gestegen onkosten op te vangen werkt niet. Zorg met isolatie en slimme apparaten dat hun lasten dalen.'⁶

Energiearmoede tegengaan

Deze maand valt voor veel mensen een onbetaalbare eindafrekening van de verbruikte energie in 2022 op de deurmat. De energietoeslag van € 1300 voor huishoudens met een laag inkomen biedt voor hen tijdelijk enig soelaas, maar is geen structurele oplossing voor de hoge energierekening.⁷

Overigens bestaan er grote verschillen tussen gemeenten in de manier waarop zij huishoudens ondersteunen: in veel grote steden krijgt iedereen met een inkomen tot 150% van de bijstandsnorm de energietoeslag, veel kleinere steden en dorpen hanteren 120%. Veel gemeenten geven vouchers waarmee inwoners energiezuinige lampen, douchekoppen en radiatorfolie kunnen krijgen. Andere gemeenten hebben klusteams of fixbrigades die bij mensen thuis komen hiervoor. En bijvoorbeeld Arnhemmers die de energierekening niet kunnen betalen kunnen bovenop de € 1300 energietoeslag nog eens € 250 extra wintertoeslag krijgen vanuit een lokaal energiearmoedefonds van € 10 mln.⁸

Alle goede initiatieven ten spijt zijn er daarnaast snel structurele maatregelen nodig, en dat betekent woningen energiezuiniger maken. We zien ook hierbij aanzienlijke verschillen in de aanpak van gemeenten. Zo zijn er gemeenten die proactief handelen door huis-aan-huis advies te geven. Andere gemeenten bieden vooral hulp aan via een website. Soms is die informatie geschreven op een manier die voor de meeste mensen goed te begrijpen is, maar dat is niet altijd het geval.

Gemeenten kunnen nog veel meer leren van elkaar en op die manier ook de meest kwetsbare groepen bereiken. Het fysieke domein van de energievoorzieningen werkt aanbod-gedreven en lange termijn gericht. Het sociale domein van het welzijnswerk werkt vanuit de sociale behoeften van burgers in nood. Gemeenten zouden de samenwerking tussen deze professionals kunnen stimuleren zodat burgers die het nodig hebben een passend aanbod krijgen om hun woningen te verduurzamen.

Beleid rond energietransitie

Om de energietransitie te versnellen zetten de Europese Unie, de rijksoverheid en gemeenten drie soorten instrumenten in. Ten eerste informatie en bewustwording. Het Rijk is in 2019 gestart met een brede publieksaanpak om burgers bewust te maken van hun eigen rol en hen te stimuleren hun gedrag te veranderen. Gemeenten gebruiken vooral websites om burgers te informeren over de energietransitie.

Juist de burgers die in de knel dreigen te komen met de energierekening weten voorzieningen voor verduurzaming niet goed te vinden

Ten tweede regelgeving en afspraken. Het Rijk heeft onder meer prestatieafspraken gemaakt met woningcorporaties, waarbij woningen met een slecht energielabel na 2028 niet meer mogen worden verhuurd. Ook is vastgelegd dat huishoudens vanaf 2026 geen nieuwe cv-ketel meer mogen plaatsen. Gemeenten maken onder andere afspraken met corporaties over alternatieve energiebronnen en verduurzaming van woningen.

En ten derde financiële ondersteuning. Het Rijk biedt subsidies en leningen, net als sommige gemeenten. En gemeenten en maatschappelijke organisaties geven ook hulp in natura. De EU stelt ook subsidies beschikbaar voor organisaties, zoals aan de Amsterdamse fixbrigade, die werken aan sociale voorzieningen voor de energietransitie.⁹

Voorals subsidies voor woningeigenaren en hogere inkomens

In alle gemeenten die de Nationale ombudsman heeft bekeken, zijn er verschillende vormen van subsidies en leningen voor de verduurzaming van de woning. Deze zijn echter veelal alleen beschikbaar voor woningeigenaren. De burgers die wonen in (sociale) huurhuizen van woningcorporaties lijken voorlopig aangewezen te zijn op kortetermijnoplossingen gericht op besparen, zoals een energiebox met tips en strips en de energietoeslag.

Uit evaluatie van het subsidiebeleid blijkt dat algemene voorzieningen voor de energietransitie, zoals leningen en subsidies voor warmtepompen en zonnepanelen, vooral de rijkere voorlopers in de energietransitie bereiken, maar niet de achterhoede van huishoudens in energiearmoede.¹⁰ Bovendien bereikt informatie over voorzieningen die gemeenten aanbieden huurders minder goed. Niet iedereen heeft daardoor gelijke toegang tot voorzieningen.

Voorzieningen waarmee mensen op de lange termijn hun energierekening structureel kunnen verlagen, bereiken dus juist niet de mensen die dat het hardst nodig hebben. Deels ligt dat aan kenmerken van de (woonsituatie van) mensen zelf en deels ligt het aan de manier waarop de overheid voorzieningen aanbiedt.

Zowel uit het documentenonderzoek als uit de straatinterviews van de Nationale ombudsman blijkt dat de groep burgers die goed hun weg binnen de gemeente weten te vinden, in veel gevallen ook de groep burgers is die gedeels zelf in staat is om de nood-

zakelijke aanpassingen aan de woning te verrichten en te financieren. De groep burgers die nu (verder) in de knel dreigt te komen met het betalen van de energierekening weet informatie over de mogelijkheden die er zijn voor verduurzaming en de voorzieningen die de overheid aanbiedt juist niet goed of helemaal niet te vinden.

Veel subsidies en leningen veronderstellen ten onrechte dat mensen de middelen hebben om investeringen voor te financieren

Subsidies voor verduurzaming van de woning worden pas wordt uitgekeerd nadat de desbetreffende investering is gedaan. Maar niet iedereen heeft de mogelijkheid om verduurzamingsmaatregelen zoals betere isolatie eerst volledig zelf te betalen, of om het risico te nemen dat achteraf blijkt dat de maatregelen toch niet voor subsidie in aanmerking komen.

Uit een analyse van De Nederlandsche Bank blijkt dat de bestaande regelingen, bedoeld om huiseigenaren te helpen hun huis te verduurzamen, vooral de midden- en hoge inkomens helpen.¹¹ Voor de lagere inkomensgroepen zijn de regelingen aanzienlijk minder effectief. Huurders hebben minder zeggenschap over de verduurzaming van de woning dan woningeigenaren. Huurders krijgen van de gemeenten vooral informatie over 'tips en strips', terwijl huiseigenaren ook worden geïnformeerd over structurele maatregelen.

Gemeenten proberen wel de transitie maatregelen steeds meer toe te spitsen op lagere inkomensgroepen, maar deze aanpak stuit soms op gevoeligheden op het gebied van informatiedeling en de privacywetgeving. Om

te beginnen is inzicht nodig in welke huishoudens het hardst worden getroffen door energiearmoede. Daarvoor moeten gemeenten weten welke woningen als eerste moeten worden aangepakt, hoe dat het beste kan gebeuren getoet op de kenmerken van de mensen zelf. Lang niet alle gemeenten hebben dit inzicht.

Samenwerking van gemeentebestuurders en professionals in het fysieke en sociale domein kan helpen om de aandacht te verschuiven van vroeg-signalering naar preventie van energieschulden. Uit de Divosa Monitor *Vroegsignalering Schulden* blijkt dat in 2021 gemeenten maar een klein deel van de burgers na signalering kunnen bereiken en helpen.¹² Als gemeenten begrijpen waarom mensen de aangeboden hulp niet aanpakken, kan de overheid de aangeboden hulp daar beter op afstemmen.¹³

Het verhaal van de energietransitie wordt regelmatig als een vrij technische aangelegenheid gebracht en daarmee komt de transitie wat meer op afstand te staan in de hoofden van burgers. Veel informatie wordt aangeboden via internet. Dat is niet voor iedereen een toegankelijk medium. Bovendien is de informatie soms ingewikkeld geschreven of is de website zo gestructureerd dat het lastig is om de relevante informatie te vinden. Zowel ontoegankelijk taalgebruik als onduidelijke sites kunnen ervoor zorgen dat niet iedereen zijn weg kan vinden in de beschikbare informatie.

In het ombudsmanonderzoek *Met te weinig genoegen nemen* vertelden ouderen bijvoorbeeld dat zij moeite hebben met het begrijpen van informatie van de overheid.¹⁴ Vooral wanneer zij laaggeletterd zijn of als ze de Nederlandse taal niet of onvoldoende beheersen. Daarnaast ontbreekt het ze soms aan digitale vaardigheden. Ook bij andere groepen speelt

dit. Daardoor is er een risico dat mensen geen gebruikmaken van de voorzieningen waar zij recht op hebben. Hoe meer gemeenten burgers kunnen ontlasten hoe beter een aanpak lijkt te werken, zoals het geval is met de klusteam ofwel fixbrigades.

Een wereld te winnen

Rijk en gemeenten moeten zorgen dat voorzieningen voor de energietransitie alle burgers in gelijke mate bereiken. Nu zijn subsidievoorzieningen vaak beter toegankelijk voor vermogende huiseigenaren dan voor huurders met weinig middelen, kennis en vaardigheden. Veel subsidies en leningen veronderstellen ten onrechte dat mensen de middelen hebben om investeringen voor te financieren.

Veel beleidsaandacht is op dit moment gericht op compensatiemaatregelen, die ook nog eens sterk uiteenlopen per gemeente. Dat is symptoombestrijding en geen oplossing voor de lange termijn. Het kan zelfs prikkels om te gaan verduurzamen verminderen.

Het is noodzakelijk om zo snel en grootschalig mogelijk slecht geïsoleerde én slecht geventileerde woningen aan te pakken. Gemeenten hebben daarvoor in de eerste plaats inzicht nodig in de samenstelling van het woningbestand en moeten weten welke inwoners het meest kwetsbaar zijn. Daardoor kan de gemeente prioriteiten stellen en ook gericht proactief hulp bieden. Gemeenten kunnen van elkaar leren hoe ze het aanbodgedreven fysieke domein van de energievoorzieningen beter kunnen laten samenwerken met het sociale domein van de welzijnswerkers. Burgers die de hulp het hardst nodig hebben, krijgen dan sneller een passend hulpaanbod om hun woningen te verduurzamen.

Noten

- 1 Movisie (2019). De sociale opgave van de energietransitie, p. 3.
- 2 De Telegraaf (2022). Rabobank

verwacht nog jarenlange hoge gasprijzen, 14 oktober 2022.

- 3 Energiearmoede raakt huishoudens die wonen in huizen die niet goed geïsoleerd zijn,

die hoge energiekosten en een laag inkomen hebben. Als hun energiecontract afloopt krijgen ze vaak te maken met aanzienlijke kostenstijging.

- Vooral in Noordoost Nederland hebben mensen te maken met energiearmoede. TNO (2021). De feiten over energiearmoede in Nederland: Inzicht op nationaal en lokaal niveau.
- 4 TNO. TNO Energiearmoede kaart Nederland. Per gemeente en wijk.
 - 5 SCP (2021). Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving. De energietransitie vanuit burgerperspectief, p. 49-51.
 - 6 Movisie (2022). Energiearmoede. Een journalistiek onderzoek naar oorzaken, impact en oplossingsrichtingen van energiearmoede, p. 7.
 - 7 Zie ook VNG (2022). Standpunt debat energietoeslag, 7 juli.
 - 8 Arnheems Coalitieakkoord 2022-2026, p. 20.
 - 9 NOS (2021). Europese Commissie presenteert ambitieuze klimaatwetten: iedereen gaat het merken, 14 juli 2021.
 - 10 TNO (2021). *Evaluatie van de Subsidieregeling energiebesparing eigen huis 2016-2020*.
 - 11 DNB (2022). *Financiering voor de verduurzaming van de woningvoorraad*.
 - 12 Divosa (2022). Jaarrapportage Divosa Monitor Vroegsignalering Schulden, 29 mei 2022.
 - 13 Jungmann, N. (2022). Een effectieve schuldenaanpak vraagt meer dan vroegsignalering. In: *NVVK essay bundel Denken over hulp bij financiële zorgen*, p. 33.
 - 14 Nationale ombudsman (2022). *Met te weinig genoeg nemen*.

Europa en de nieuwe Koude Oorlog

De kans dat de wereld een nieuwe oorlog ‘instruikelt’ is bepaald niet ondenkbaar. Internationale verhoudingen zijn scheef gegroeid en de spanningen lopen op. Maar het is niet waarschijnlijk dat Oekraïne de vonk in het kruitvat van een nieuwe wereldoorlog zal zijn.

BEN DANKBAAR

Ben Dankbaar publiceerde eerder over alternatieve verdedigingsstrategieën

In de afgelopen jaren is in de media regelmatig melding gemaakt over de komst van een nieuwe Koude Oorlog. De spanningen tussen China en de Verenigde Staten worden dan vergeleken met die tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog. Voor militaire denkers voelt dat in eerste instantie als een bevrijdende terugkeer naar bekend gebied. Komt er na drie decennia een einde aan de verwarrende situatie waarin niet staten, maar allerlei ongrijpbare terroristische groeperingen en nationalistische en religieuze fanatici de internationale verhoudingen op scherp zetten?

Een belangrijke overeenkomst tussen de huidige situatie en die tussen 1945 en 1989 is het enorme militaire overwicht van de Verenigde Staten – waarbij natuurlijk altijd de vraag gesteld kan worden of het overwicht ook nuttig gebruikt kan worden. In 2021 bedroegen de militaire uitgaven van de Verenigde Staten \$ 801 mrd. Dat is ruim meer dan de militaire uitgaven van China (\$ 293 mrd), India (\$ 77 mrd), het Verenigd Koninkrijk (\$ 68 mrd), Rusland (\$ 66 mrd), Frankrijk (\$ 57 mrd),

Duitsland (\$ 56 mrd), Saoedi-Arabië (\$ 56 mrd), Japan (\$ 54 mrd) en Zuid-Korea (\$ 50 mrd) bij elkaar (cijfers SIPRI).

Wat in bovenstaande opsomming meteen opvalt, is dat de militaire uitgaven van China in 2021 meer dan viermaal zo groot waren als die van Rusland. Waar communistisch China tijdens de Koude Oorlog nog een soort junior partner was voor de Sovjet-Unie, zijn de rollen nu omgekeerd. Dat geldt niet voor de verhoudingen aan Westerse zijde. Europa blijft een junior partner van de Verenigde Staten.

Toch is er ook aan Westerse kant wel iets veranderd. Door de economische en militaire opkomst van China heeft het simpele gegeven dat de Verenigde Staten niet alleen aan de Noord-Atlantische Oceaan maar ook aan de Stille Oceaan liggen, een grotere militaire betekenis gekregen dan zeventig jaar geleden. De potentiële bedreiging door Rusland na de ineenstorting van de Sovjet-Unie is in de jaren negentig verschrompeld. De aanval op Oekraïne heeft de Russische dreiging weliswaar weer wat kleur op de wangen gegeven, maar voor de VS blijft China nu een belangrijker

opponent. De druk op Europa om meer aan de eigen verdediging te doen is dan ook onverminderd hoog. Uit bovenstaande cijfers blijkt overigens ook dat alleen al Frankrijk en Duitsland samen hogere militaire uitgaven hebben dan Rusland.

Tijdens de Koude Oorlog werden de tegenstellingen op twee manieren omschreven. In termen van economische systemen: kapitalisme tegen communisme. En in termen van politieke systemen: democratie tegen dictatuur. Dat is nu anders. Er zijn in feite geen communistische landen meer, alleen nog maar kapitalistische landen. Nergens is meer sprake van een door de staat geleide planeconomie. De huidige tegenstellingen worden ideologisch eigenlijk alleen nog maar in termen van democratie versus dictatuur geschilderd.

De aanloop naar de Eerste Wereldoorlog

Een conflict dat ideologisch gekleurd is in termen van democratie tegen dictatuur, dat hadden we al eens. Het herinnert aan de Eerste Wereldoorlog, waarin President Wilson het Amerikaanse Congres opriep om in te stemmen met een oorlogsverklaring tegen Duitsland om de wereld ‘safe for democracy’ te maken. In vele opzichten lijkt de situatie van nu minder op die van na de Tweede Wereldoorlog en meer op die van vóór de Eerste Wereldoorlog.

Ook toen stonden er uitsluitend kapitalistische landen tegenover elkaar met zeer uiteenlopende politieke systemen: het opkomende Japanse keizerrijk, het Russische tsarenrijk, het Duitse keizerrijk, de Oostenrijks-Hongaarse monarchie, het Britse Rijk, het Ottomaanse rijk. Net als nu was er toen sprake van een langdurige periode van globalisering, waarin internationale handelsstromen sterk waren gegroeid, koloniën gesticht en invloedssferen afgebakend.

Net als nu waren sommige landen niet tevreden met de wijze waarop invloedssferen en toegang tot allerlei belangrijke hulpbronnen verdeeld waren. Net als nu werden verschil-

lende landen geleid door staatshoofden die hun ego, hun macht en hun eigen belangen lieten prevaleren boven het gezond verstand en het algemeen belang.

Er zijn talloze boeken geschreven over de vraag wie er schuld had aan de Eerste Wereldoorlog. De Britse politicus Lloyd George zei achteraf dat Europa er min of meer ‘in-struikelde’. Vaak wordt de moordaanslag op Oostenrijks troonopvolger Aarts Hertog Franz Ferdinand in Sarajevo (28 juni 1914) als aanleiding genoemd voor de Eerste Wereldoorlog. Meer dan een aanleiding was het natuurlijk niet. De geradicaliseerde anarchist Princip kon niet vermoeden dat hij met zijn aanslag heel Europa in brand zou zetten — evenmin als de vliegtuigkapers van 11 september 2001 konden vermoeden dat als gevolg van hun actie vele tienduizenden Afghanen zouden sterven. Kleine groepjes en zelfs individuen kunnen incidenten veroorzaken, die wellicht later worden gezien als de lont in het kruiwat.

Het is heel onwaarschijnlijk dat botsende economische belangen zullen leiden tot een direct militair conflict tussen de Verenigde Staten en China. In dat opzicht zal de nucleaire afschrikking ook hier zijn werk doen. Maar de economische en militaire macht van China is veel groter dan die van Rusland ooit was tijdens de Koude Oorlog. Misrekeningen zijn altijd mogelijk.

Als de Oeigoeren in China zich onder druk van culturele repressie tot gewapende terroristen ontwikkelen, zullen de ‘democraten’ in het Westen dat niet zo gauw veroordelen. Wat gebeurt er wanneer die terroristen blijken te beschikken over Amerikaanse drones? Het gevaar van een nieuwe oorlog zit niet zozeer in een dreigende nucleaire apocalyps, ook al is die dreiging nooit nul. Het gevaar zit hem veel meer in uit de hand lopende incidenten, misrekeningen, overmatig vertrouwen in technologie, misplaatst zelfvertrouwen en eigendunk in de hoogste regeringskringen, racistische karikaturen van de tegenstander en angst voor gezichtsverlies.

Klimaat en instabiliteit

Wanneer we de huidige situatie in de wereld vergelijken met die van vóór de Eerste Wereldoorlog, springen twee belangrijke verschillen in het oog: er is sprake van een wereldwijde klimaatcrisis en de militaire technologieën van tegenwoordig verschillen radicaal van die van toen. Er is nog een derde verschil: de koloniale rijken zijn verdwenen en de koloniën zijn zelfstandige staten geworden. De overgrote meerderheid van deze staten in Zuid-Amerika, Afrika en Azië is echter nog steeds relatief arm, economisch afhankelijk en militair onbeduidend. In dat opzicht is er weinig veranderd.

Voedsel- en watertekorten ten gevolge van klimaatverandering veroorzaken schokgolven die over de hele wereld gaan.¹ De zomer van 2010 was de heetste die tot dan toe in Rusland was gemeten. Overal in het land braken natuurbranden uit. Op 5 augustus stelde de toenmalige Eerste Minister Poetin een embargo in op alle exporten van graan en graanproducten. Tegelijkertijd waren er ook elders problemen met de oogst door overmatige regenval (Canada, Pakistan) of aanhoudende droogte (Australië, China). Als gevolg daarvan schoten de prijzen op de wereldvoedselmarkten omhoog. In december ontketenden protesten tegen de hoge voedselprijzen in Tunesië een reeks van opstanden in de Arabische wereld. Deze 'Arabische lente' betekende het einde voor verschillende regimes in de regio. In Libië verdween Khadafi van het toneel, in Egypte Moebarak, in Syrië begon de opstand tegen Assad, die het land in chaos en totale vernietiging stortte. Terreurgroepen zagen kans zich in verschillende landen te vestigen. Enorme vluchtelingenstromen kwamen op gang. Het is onomstreden dat klimaatverandering bij al deze gebeurtenissen een rol speelde.

Van een andere orde zijn spanningen tussen de grootmachten ten gevolge van klimaatverandering. Door het smelten van het ijs op de Noordpool krijgt de wereld er een nieuwe

ocean bij, de Arctische Oceaan, waar slechts vijf staten aan liggen: Rusland, Noorwegen, Groenland (Denemarken), Canada en de Verenigde Staten (Alaska). Door het wegsmelten van de ijskap worden ook allerlei minerale grondstoffen toegankelijk. Niet alleen over het eigendom van die grondstoffen, maar ook over de toegang tot de noordelijke vaarroutes wordt gestreden.

Begin 2018 heeft ook China aangekondigd wetenschappelijk onderzoek te willen doen in het gebied. Tegelijkertijd beschreef China zichzelf in een officieel document als een 'bijna-Arctische staat' en wees het op de mogelijkheden van een 'polaire zijderoute'.² Begin 2019 eiste de Amerikaanse marine het recht op om met haar schepen over de noordelijke zeeroute te varen. Dat zien de Russen uiteraard als een veiligheidsrisico. In het verleden dacht men dat conflicten in het hoge Noorden een afgeleide zouden zijn van conflicten in Europa. Nu zouden conflicten daar ook kunnen starten.

Waar China tijdens de Koude Oorlog nog een soort junior partner was van de Sovjet-Unie, zijn de rollen nu omgekeerd

Verontrustend zijn ook de gevolgen van het krimpen van de gletsjers in de Himalaya. De grote rivieren die van het gebergte afstromen zijn onmisbaar voor drinkwater en irrigatie. De Brahmapoetra stroomt eerst door China en daarna door India en Bangladesh. De langlopende conflicten tussen China en India over het verloop van de grens in Noordoost-India zullen bij een verhoogd watergebruik in China een extra dimensie krijgen. Wanneer een militair conflict daar zou uitlopen op een catastrofale nederlaag voor India (het tegen-

overgestelde wordt niet verwacht), zouden de Verenigde Staten zich genoodzaakt kunnen zien om in te grijpen.

Nieuwe militaire technologie

Een belangrijk verschil tussen 1914 en nu is natuurlijk het bestaan van nucleaire wapens. Op de inzet van deze wapens is in de afgelopen zeventig jaar een dermate groot taboe gaan rusten, dat gehoopt mag worden dat geen enkel land die als eerste zal gebruiken. De afschrikkingstheorie leert ons dat het niet geloofwaardig is wanneer een partij zich in een alles of niets situatie manoeuvreert. Dreigen met een aanval met Amerikaanse atoomraketten op Moskou in reactie op een grensoverschrijding van de Russen in Estland, is niet erg geloofwaardig. Daarom worden er tussenliggende, conventionele escalatiestapen bedacht en Europa doet er goed aan om die serieus te nemen.

Onder de nucleaire paraplu is de ontwikkeling van conventionele bewapening onverminderd verder gegaan. Het 'geautomatiseerde slagveld' wordt beheerst door drones, GPS-gestuurde raketten en de daarbij behorende geïntegreerde systemen voor 'command, control, communications, computers, intelligence, surveillance & reconnaissance' (C4I/SR).

De oorlog tussen Armenië en Azerbeidzjan in 2020 over Nagorno-Karabach liet zien dat de inzet van drones doorslaggevend kan zijn wanneer slechts één van beide partijen (in dit geval Azerbeidzjan met steun van Turkije) daarover beschikt. De oorlog in Oekraïne toont aan dat drones ook een rol kunnen spelen in een oorlog waarin beide partijen over drones beschikken. In deze oorlog lijken gewapende drones en artillerie ondersteund door drones en satellieten (GPS) in belangrijke mate de rol van vliegtuigen over te nemen. Dat maakt nogal wat uit, want vliegtuigen zijn peperduur vergeleken met drones en bovendien veel moeilijker te bedienen.

Oorlog gaat steeds meer lijken op een computerspelletje. Voor de mensen die ach-

ter de console van een drone zitten, voelt het doden van echte mensen niet anders aan dan het doden van tegenstanders in een spel. De volgende stap is dat command en control op basis van kunstmatige intelligentie volledig geautomatiseerd worden. Feitelijk worden beslissingen om een voertuig of een gebouw te beschieten nu al genomen op basis van door computers bewerkte en geanalyseerde beelden. Er zijn autonome drones in ontwikkeling, die boven het slagveld hangen en hun eigen doelen uitzoeken. Ethisch is het natu-

Door het smelten van de Noordpool krijgt de wereld er een nieuwe oceaan bij; om de grondstoffen en de vaarroutes wordt gestreden

lijk problematisch wanneer beslissingen over leven en dood door een algoritme worden genomen, maar een voordeel is dat deze drones geen last hebben van afweersystemen die proberen het signaal waarmee ze bestuurd worden, te verstoren.³

De keerzijde van deze capaciteit om op grote afstand vrijwel zonder risico voor de eigen mensen oorlog te voeren is dat de drempel om militair geweld te gebruiken wordt verlaagd. Een voorbeeld is de moordaanslag op de Iraanse generaal Qassem Soleimani op 3 januari 2020. De generaal werd dichtbij de luchthaven van Bagdad gedood met een raket afkomstig van een Amerikaanse drone. Hij was op weg voor een bezoek aan de Eerste Minister van Irak. Het was een indrukwekkende combinatie van inlichtingenwerk, observatietechnologie en precisiegeleide wapens, maar het internationaal recht staat natuurlijk niet toe dat een generaal van een land waarmee men formeel niet in oorlog is, wordt gedood op het

grondgebied van een land waarmee men formeel verbonden is.

Op 8 januari vuurde Iran in reactie op de moord een aantal raketten af op Amerikaanse bases in Irak. Diezelfde dag werd een Boeing 737 van Ukraine Airlines kort na vertrek uit Teheran per ongeluk door een Iraanse raket neergeschoten, waarbij alle 167 passagiers en de negenkoppige bemanning om het leven kwamen. Na deze blamage voor de regering van Teheran bleef verder escalatie in het conflict over de moord op Soleimani achterwege.

Oekraïne

Er zullen altijd meer dan genoeg aanleidingen zijn voor gewapende conflicten. Die zullen ook niet altijd voorkomen kunnen worden. Grootste zorg is dat een ogenschijnlijk simpele aanleiding voor een militaire interventie door één van de grootmachten het startpunt wordt voor een oorlog waarbij de hele wereld betrokken raakt.

Kan de huidige oorlog in Oekraïne zo'n startpunt zijn? Op dit moment lijkt dat niet aan de orde. Zelfs als Rusland tactische kernwapens zou inzetten, valt niet te verwachten dat daarop gereageerd wordt met kernwapens. Waar zouden die moeten worden ingezet? Oekraïne zal er geen voorstander van zijn om op het eigen grondgebied zulke wapens in te zetten; inzetten tegen doelen in Rusland zou een verregaande escalatie zijn zonder duidelijk doel.

De oorlog in Oekraïne kan vergeleken worden met de oorlog in Vietnam: soldaten van één grootmacht vechten tegen de soldaten van een regering die door andere grootmachten wordt gesteund en bewapend. Doel van die steun is te verhinderen dat de grootmacht zijn strategische doelen bereikt. In Afghanistan gebeurde in de jaren tachtig iets vergelijkbaars toen de moedjahedien met Amerikaanse wapens de Russen verdreven.

Het strategische doel van Rusland in Oekraïne lijkt te zijn verschoven van omverwerping van de regering naar annexatie van een deel

van het land. Beide zijn niet acceptabel voor Oekraïne en zijn bondgenoten. Robert Serry, voormalig ambassadeur van Nederland in Oekraïne, betoogde onlangs dat vrede voorlopig niet in zicht is, maar dat er wel moet worden nagedacht over de termen waarop een wapenstilstand met internationale garanties kan worden gesloten.⁴ Want wat betekent winst voor Oekraïne? Terugkeer naar de situatie van vóór 24 februari 2022? Terugkeer naar de situatie vóór de annexatie van de Krim in 2014? Zelfs de eerste bescheiden doelstelling zou een enorme nederlaag zijn voor Rusland.

De Amerikaanse minister van Defensie Austin ging in april nog een stap verder door te verklaren dat Rusland zodanig verzwakt moet worden dat het niet meer in staat is om zo'n aanval als op Oekraïne te ondernemen. Dat is een doelstelling die veel verder reikt dan het verhinderen dat Oekraïne gebied moet afstaan en het is de vraag of de belangen van Oekraïne daarmee gediend zijn.

Een systeemoorlog voorkomen

De situatie zou volledig anders worden wanneer China zou besluiten van de internationale onrust gebruik te maken door Taiwan met militaire middelen in te lijven. Het is zeer waarschijnlijk dat Chinese en Amerikaanse militairen in dat geval direct met elkaar in gevecht zouden raken. De mogelijkheid dat de oorlogen in Oekraïne en Taiwan met elkaar vermengd zouden raken in een wereldbrand is dan verre van denkbeeldig.

De Nederlandse auteur Ingo Piepers betoogt in zijn boek met de omineuze titel *De Onvermijdelijkheid van een Nieuwe Wereldoorlog* dat oorlogen waarbij alle grootmachten direct betrokken zijn, altijd systeemoorlogen zijn.⁵ Dat wil zeggen dat die oorlogen de aanzet vormen voor een aanpassing van het systeem van internationale verhoudingen, die blijkbaar op geen enkele andere manier bereikt kon worden.

Systeemoorlogen waren bijvoorbeeld de Dertigjarige Oorlog, de Napoleontische oorlogen en de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Wie

in dat perspectief naar het huidige systeem kijkt, ziet dat er onmiskenbaar behoefte is aan verandering. Het is onomstreden dat de instituties en spelregels die zijn gecreëerd na de Tweede Wereldoorlog geen recht doen aan de enorme politiek-economische veranderingen die sindsdien hebben plaatsgevonden. Verschillende naoorlogse instituties lijden aan verlamingsverschijnselen omdat één of twee grootmachten vinden dat ze er te weinig te vertellen hebben.

De oorlog in Oekraïne kan vergeleken worden met de oorlog in Vietnam

Inmiddels heeft China met de New Development Bank een soort alternatief voor de Wereldbank en het IMF opgericht. De Verenigde Staten blokkeren de benoeming van nieuwe rechters bij de Wereldhandelsorganisatie WTO, waardoor er geen uitspraken meer gedaan kunnen worden in handelsconflicten. Onder president Trump beëindigden de VS hun financiële bijdrage aan de Wereldgezondheidsorganisatie WHO, iets wat door president Biden weer ongedaan is gemaakt. Het doel van al deze organisaties is dat staten in gesprek blijven over problemen en gezamenlijk naar oplossingen zoeken. Hoe minder er gesproken wordt, des te groter de kans op misverstanden over interpretaties en intenties, die kunnen onttaarden in een gewapend conflict.

In plaats van te berusten in de onvermijdelijkheid van een nieuwe 'systeemoorlog' om de internationale instituties aan te passen aan de nieuwe verhoudingen, verdient het natuurlijk de voorkeur om op vreedzame wijze dergelijke aanpassingen te realiseren. Het is tijd voor nieuwe wereldwijde afspraken over veiligheid. De rol die Europa daarbij kan spelen, moet niet overschat worden, maar ook niet onderschat.

De Europese Unie is geen militaire grootmacht, maar de militaire middelen waarover de Europese staten beschikken zijn aanzienlijk. Belangrijker is dat de Europese Unie een economische wereldmacht is. Initiatieven die uit Europa komen, hebben gewicht.

De Europese Unie zou formeel moeten erkennen dat de huidige instituties van de internationale orde niet meer passen in de eenentwintigste eeuw. Er moeten realistische voorstellen voor al die instituties ontwikkeld worden. Neem de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Het was na de Tweede Wereldoorlog begrijpelijk, maar nu moeilijk uit te leggen, waarom Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wel en Japan en Duitsland geen permanente leden van de Veiligheidsraad zijn. Het is ook niet eenvoudig uit te leggen waarom staten als India en Brazilië een dergelijke status ontberen.

Het zou logisch zijn dat de EU een permanente zetel krijgt ten koste van Frankrijk en Groot-Brittannië. India, Brazilië en uit Afrika bijvoorbeeld Nigeria zouden ook permanente leden kunnen worden. Tegelijkertijd zou het vetorecht van permanente leden afgezwakt kunnen worden, bijvoorbeeld doordat het veto van een enkel permanent lid ongedaan gemaakt kan worden door een gekwalificeerde meerderheid van de Algemene Vergadering.

Als Europa het internationale gesprek langs dit soort lijnen initieert, kunnen grote struikelpartijen wellicht voorkomen worden. Wanneer perspectief ontstaat op een wezenlijke aanpassing van de internationale instituties, zou China wellicht ook geïnteresseerd kunnen zijn in de rol van bemiddelaar in het conflict tussen Rusland en Oekraïne. Het is daarvoor veel geschikter dan Turkije, omdat Rusland de steun van China nodig heeft. Europa kan in dit spel dan hopelijk enige terughoudendheid bij de haviken in de VS bewerkstelligen, die het liefst een totale vernedering van Rusland zouden zien, al was het maar om hun eigen vernedering van 2021 in Afghanistan te doen vergeten.

Een dergelijk optreden van Europa betekent wel dat het streven naar 'strategische autonomie', dat de Europese Unie op haar vaandel heeft geschreven⁶, een substantiële industriepolitieke⁷ én militaire⁸ invulling moet krijgen. Hoewel het op dit moment even anders lijkt, ligt het zwaartepunt van de huidige spanningen toch echt in het Verre Oos-

ten. Dat heeft gevolgen voor de mate waarin Europa kan rekenen op militaire, politieke en economische steun van de Verenigde Staten. Dit risico van verhoogde kwetsbaarheid kan ook gezien worden als een kans voor Europa om een zelfstandige positie te ontwikkelen in de nieuwe Koude Oorlog, die dan wellicht wat minder bipolair wordt dan de eerste.

Noten

- 1 Michael T. Klare (2019). *All Hell Breaking Loose. The Pentagon's Perspective on Climate Change*, New York: Metropolitan Books.
- 2 The State Council Information Office of the People's Republic of China (2018). *China's Arctic Policy*.
- 3 In de Duitse Bondsdag is uitgebreid gediscussieerd over de juridische en ethische aspecten van de inzet van bewapende drones. Verteidigungsausschuss 5 oktober 2020.
- 4 Robert Serry (2022). *Vrede is een illusie. Een eind aan de oorlog niet*. NRC, 22 oktober.
- 5 Ingo Piepers (2020). *De onvermijdelijkheid van een nieuwe wereldoorlog*. Amsterdam: Prometheus.
- 6 Europese Unie (2016). *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. Sindsdien is mede op aandringen van Nederland het adjectief 'open' toegevoegd aan strategische autonomie om te benadrukken, dat Europa geen isolement zoekt: Europese Commissie COM (2021). 66 final, *Trade Policy Review — An Open, Sustainable and Assertive Trade Policy*.
- 7 Adviesraad Internationale Vraagstukken AIV (2022). AIV-advies 120.
- 8 Council of the European Union (2022). *A Strategic Compass for Security and Defence*, 21 maart; Co Colijn (2022). *Praat juist nu over Europese veiligheidsstrategie*, NRC 8 juli. Bij het nadenken over Europese defensie kan teruggerepen worden op conventionele alternatieven die aan het einde van de Koude Oorlog ontwikkeld werden: Dankbaar (1984). *Alternative Defense Policies and the Peace Movement*, *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No 2, pp. 141-155.

Herstel van de internationale rechtsorde

De oorlog in Oekraïne dreigt de vorm aan te nemen van een ‘frozen conflict’. Hoe kan een goed vredesverdrag tussen Oekraïne en Rusland worden bereikt? Hoe komen we tot een nieuwe internationale rechtsorde die de basis vormt voor langdurige stabiliteit in Europa?

CAMIEL HAMANS & JAN MARINUS WIERSMA

Beiden research fellow bij de WBS

Wat niemand geloofde, gebeurde toch op 24 februari 2022. Niets – geen enkele Europese afspraak of dialoog – bleek Poetins troepen in de weg te hebben gestaan om Oekraïne binnen te vallen. Hebben we in het Westen met zijn allen zitten slapen? Deden we aan struisvogelpolitiek? Hadden we de invasie kunnen voorkomen? Waarom zijn Oost en West zo uit elkaar gegroeid?

Achteraf gezien is duidelijk dat de oorzaak van het huidige conflict gezocht moet worden in de jaren negentig. Rusland verviel in chaos, geleid door een grillige president, Jeltsin. Economisch ging het land bijna ten onder. Het Westen, de Europese Unie, liet zich daaraan evenwel niet veel gelegen liggen. Integendeel. Westerse bedrijven en investeerders zagen nieuwe markten en nieuwe kansen. Bovendien bleek dat er in Rusland zaken gedaan konden worden zonder veel regelgeving en zonder veel fiscaal ingrijpen, dus met uitzicht op snelle en grote winsten. Niet alleen waaghalzen vonden zo de weg naar Moskou, het grote bedrijfsleven volgde.

Jeltsin was in Westerse ogen beter dan een communistisch alternatief. Daarom werd hij gesteund en hield in het bijzonder Duitsland hem met grote leningen overeind. Maar de meeste Russen verloren elk vertrouwen in de democratie, die zij associeerden met een kapitalistische graaicultuur waarin hun spaarcenten verdampt waren. We weten nu dat wat toen gezaaid werd, Poetin twee decennia later oogstte.

Poetins eerste jaren

Op het moment dat Poetin vanaf 2000 als een baron Von Münchhausen Rusland uit de modder begon te trekken, had de EU nauwelijks aandacht voor de toestand in het land. We keken met een optimistische blik naar het Oosten en ook de uitlatingen van de nieuwe Russische president gaven geen aanleiding tot verontrusting. Hij sloeg aanvankelijk immers een gematigde toon aan.

De NAVO was gezien de nieuwe veiligheids-situatie op een lager pitje gezet – minder geld voor collectieve verdediging en meer inzet

op out-of-area operaties. De EU breidde snel uit. Soft power en effectief multilateralisme werden de nieuwe kernbegrippen in Brussel. Eeuwige vrede lag in het verschiet, zo leek het.

Vanaf 2007 is Poetin een steeds hardere toon gaan aanslaan. Met directe en indirecte interventies vergrootte Moskou de greep op Oekraïne, Moldavië en de zuidelijke Kaukasus. De Europese Unie weigerde lang de werkelijkheid onder ogen te zien; het mocht geen Brussel tegen Moskou worden. Bovendien geloofde men zeer in de verbindende kracht van wederzijdse economische afhankelijkheid – Europa afhankelijk van Russisch gas en olie en Rusland afhankelijk van Westerse valuta. Als die niet tot toenadering en liberale verandering zou zorgen, dan zou die toch minstens

In de jaren na 2009 bleef Rusland erop hameren zich in zijn veiligheid door de NAVO bedreigd te voelen

een garantie voor stabiliteit zijn. Misschien dat er daarom weinig werd ondernomen om mogelijk onheil af te wenden. Het zou zo'n vaart niet lopen met het zwakke Rusland, werd gedacht.

In de tussentijd kwam er echter wel de klad in de wapenbeheersingsafspraken die begin jaren negentig waren afgesproken. Rusland onttrok zich aan het akkoord over de beperking van de conventionele bewapening, mede in reactie op de eis van de Westerse landen dat Moskou zijn militaire aanwezigheid in Moldavië zou beëindigen. En terwijl de NAVO er niet in slaagde de 2% doelstelling te halen aan defensie-uitgaven, zette Poetin in op herbewapening.

We zagen nauwelijks dat Poetin zich in Moskou omringde met steeds meer auto-

cratische collega's uit landen als Belarus en Kazachstan en dat hij hielp om internationale organisaties op te zetten die met de NAVO en EU concurreerden, zoals de Euraziatische Economische Unie (EEU) en de Collective Security Treaty Organization (CSTO).

In Brussel gaf men de voorkeur aan overleg en gerichte samenwerking, aan de politiek van pappen en nathouden. Ook na de annexatie van de Krim en de Russische interventie in Oost-Oekraïne in 2014 veranderde de Westelijke houding ten opzichte van Rusland niet wezenlijk. Er werd met beperkte sancties gereageerd, maar de energieafhankelijkheid bleef.

Uitbreiding NAVO

De van Moskou bevrijdde Midden- en Oost-Europese landen hadden ondertussen stuk voor stuk geopteerd voor het NAVO-lidmaatschap: Hongarije, Polen, Tsjechië in 1999, Bulgarije, Estland, Letland, Litouwen, Roemenië, Slovenië en Slowakije in 2004, en Albanië en Kroatië in 2009, gevolgd door Montenegro in 2017 en Noord-Macedonië in 2020. Aanvankelijk was er nog wel enige discussie over de mogelijke vervanging van zowel NAVO als Warschau Pact door één Europese veiligheidsorganisatie, maar de voormalig Oostbloklanden vertrouwden hun Russische buur hier niet voldoende voor.

Protesten van Russische zijde tegen deze NAVO-uitbreiding werden genegeerd, wat de NAVO tot op de dag van vandaag zeer kwalijk wordt genomen. Dat verwijt heeft intussen mythische vormen aangenomen en is de kern van de Russische propaganda rond de invasie in Oekraïne en tegelijk een rechtvaardiging ervan. Het Westen zou uit zijn op het ondergraven van gebied dat historisch bij Rusland hoort. Oekraïne zou volgens dezelfde opvatting geen bestaansrecht hebben.

Het geopolitieke motief van verzet tegen de NAVO en grip houden op de burens, speelt voor Poetin ontegenzeggelijk mee. Daarnaast is het niet bizar te veronderstellen dat een meer vulgair motief als lijfsbehoud van de Russische

elite eveneens een rol speelt. Een democratische samenleving verlangt namelijk meer transparantie en dat is iets wat de Moskouse kleptocratie niet kan gebruiken.

De teloorgang van de OVSE

Ondertussen had de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) haar functie van platform voor de aanpak van conflicthaarden verloren. Doordat de OVSE een consensusprincipe hanteerde, was het ongeschikt in te grijpen bij conflicten waarover Oost en West van menig verschilden. De organisatie raakte verlamd.

Het Westen toonde bovendien weinig bereidheid tot serieuze investeringen in een pan-Europese aanpak van veiligheid. Alle aandacht ging uit naar de uitbreiding van de NAVO en van de EU.

Toen Dmitri Medvedev in 2008 Poetin opvolgde als president leek er na de korte oorlog in Georgië even een ‘window of opportunity’ te ontstaan. President Obama sprak van een ‘reset’. Medvedev presenteerde in 2009 vervolgens een ontwerpverdrag voor een nieuw Europees veiligheidsarrangement. Het concept bevatte een bijstandsartikel in geval van agressie tegen een lidstaat, dat bedoeld was ter vervanging van artikel 5 van het NAVO-verdrag. Het initiatief leidde tot niets. Medvedev ontpopte zich dit jaar overigens als uitgesproken voorstander van de aanval op het buurland Oekraïne.

In de jaren na 2009 bleef Rusland erop hameren zich in zijn veiligheid door de NAVO bedreigd te voelen. De Amerikanen boden een gesprek daarover aan, dat uiteindelijk tijdens het presidentschap van Joe Biden begin 2022 plaatsvond. Moskou wilde een garantie dat de NAVO niet verder zou uitbreiden, dat de NAVO zou toezeggen niets te ondernemen in Oost-Europa, de Zuidelijke Kaukasus en Centraal Azië en wilde bovendien dat de NAVO-eenheden die na 1997 gestationeerd waren in de Midden- en Oost-Europese landen, die NAVO-lid geworden waren, zouden worden

teruggetrokken. Intussen was zichtbaar hoe Poetin Russische troepenmachten had geconcentreerd rond Oekraïne. Het overleg raakte op dood spoor. Poetin had klaarblijkelijk al besloten het buurland binnen te vallen.

Sociaal-democratische invalshoek

De Europese sociaal-democratie kent een traditie van voorrang geven aan dialoog. Tijdens de Koude Oorlog waren het vooraanstaande sociaal-democraten, zoals Olaf Palme en Willy Brandt, die deze politiek in de praktijk brachten. Zij stonden aan de wieg van de Helsinki Akkoorden van 1975. Deze akkoorden, die later vooral bekend geworden zijn vanwege de erkenning van mensenrechten die erin opgenomen is, legden de onaantastbaarheid van de grenzen in Europa vast en bevestigden de rol van de CVSE, en later de OVSE, als toezichthouder op de veiligheid en samenwerking in Europa. Vooralsnog luidden ze echter niet het einde van de ideologische tegenstelling in.

De ‘Ostpolitik’ die Willy Brandt en zijn strateeg Egon Bahr vanaf 1966 hanteerden ten opzichte van de DDR stond model voor de relatie met Moskou. Deze politiek was gebaseerd op een de facto erkenning van de Duitse – en Europese – deling. Alleen door samenwerking en acceptatie van de wederzijdse afhankelijkheid kon aan de opheffing daarvan gewerkt worden. Toenadering door handel, heette het of in het Duits ‘Wandel durch Handel’. De Sovjet-Unie werd daardoor de grootste energieleverancier van West- en Zuid-Europa en de daarvoor in ruil verkregen harde valuta uit met name Duitsland vormde de belangrijkste stut onder de Russische economie.

Er zullen weinig sociaal-democraten zijn die denken dat er met Poetin op dezelfde manier zaken te doen is als indertijd met Breznev. Toch klinkt er in sociaal-democratische kring nog wel zo nu en dan de roep om overleg – om een diplomatieke oplossing. Dat kan inmiddels een gepasseerd station zijn, maar binnen een partij als bijvoorbeeld de Duitse SPD is er een vleugel die moeite heeft met mi-

litaire steun aan Oekraïne. Ze zijn erfgenamen van de pacifistische traditie binnen die partij en van het verzet tegen een indeling van Europa in blokken. Ook de linkse Italiaanse filosoof Donatella de Cesare, spreker op de Amsterdamse Nexus-conferentie van november 2022, verzet zich met vergelijkbare argumenten welbespraakt tegen militaire steun aan Kiev.

Ondanks het feit dat er geen enkele reëel zicht meer is op succes, hebben vooraanstaande SPD'ers zoals fractievoorzitter Mützenich nog lang volgehouden dat er diplomatiek meer ondernomen zou moeten worden.

President Steinmeijer kreeg uit Oekraïense regeringskringen zelfs het verwijt dat hij als SPD-minister van Buitenlandse Zaken in het verleden te vriendelijk was geweest voor Moskou. Na een aanvankelijk uitgesteld bezoek aan Oekraïne in oktober 2022 sloeg Steinmeijer echter een harde toon aan; 24 februari markeerde, verklaarde hij toen, het bittere falen om het verschrikkelijke moment te voorkomen. Het vredesdividend was op, zo zei hij. Het was nu nodig fors te investeren in de Bundeswehr. 'No sham peace'.

Overigens wijkt deze opvatting niet af van de sociaal-democratische mainstream. Zie bijvoorbeeld de opstelling van de partijgenoten in Finland en Zweden, van de S&D-fractie in Brussel maar ook van de PvdA. Allen spreken zich uit voor sancties, voor militaire steun aan Kiev, voor hogere nationale defensie-uitgaven en NAVO-bijdragen en tegen concessies aan Poetin.

Een wapenstilstand is het enige denkbare scenario

Het heeft weinig zin te speculeren over de militaire afloop van de Russisch-Oekraïense oorlog. Er zijn legio uitkomsten denkbaar, maar wat al deze scenario's gemeenschappelijk hebben is dat de oorlog niet snel beëindigd zal worden. Een 'frozen conflict' lijkt het vooruitzicht.

Rusland mag hopen op een strenge winter die het eigen Russische leger de kans geeft op

hergroepering en versterking, op een door energiegebrek en koude uiteenvallen van de Westerse steun aan Oekraïne en op een door de algehele vernietiging van de Oekraïense infrastructuur en energievoorziening ontstane onmogelijkheid voor Zelenski en de zijnen hun leger te versterken. Maar zelfs in het voor Poetin gunstigste scenario zal het hem niet lukken, zijn militaire doelen te bereiken. De Oekraïense tegenstand is te krachtig, te taai en te gemotiveerd.

Zelfs in het voor Poetin gunstigste scenario zal het hem niet lukken zijn militaire doelen in Oekraïne te bereiken

Een wapenstilstand is zo ongeveer het enig mogelijk denkbare scenario. Maar die kan alleen aanvaard worden op de termen van de aangevallene. En Oekraïne zal, gezien wat er allemaal gebeurd is, niet bereid zijn toegeeflijkheid te tonen in de richting van Moskou.

Zo'n wapenstilstand kan evenmin afgedwongen worden door de Westerse 'bondgenoten' van Kiev, zij kunnen hooguit behulpzaam zijn bij het banen van de diplomatieke weg waarlangs zo'n wapenstilstand bereikt kan worden. Zeker nu bij de Amerikaanse midterm-verkiezingen president Biden en de Democraten, die zonder voorbehoud de Kievse zijde hebben gekozen, succesvol geweest zijn, is er weinig kans dat het Westen Zelenski een onwelkom compromis zal willen opdringen.

Een wapenstilstand mag ook niet de gelegenheid bieden voor een 'reculer pour mieux sauter', mag dus geen rustperiode zijn voor hergroepering en herbewapening ter voorbereiding van een hernieuwd offensief. En evenmin mag een wapenstilstand een voor-

uitlopen zijn op een latere definitieve grenscorrectie. Een wapenstilstand mag geenszins een de facto acceptatie betekenen van de Russische annexaties. De betwiste gebieden zullen desnoods onder internationaal mandaat gebracht moeten worden.

Het betekent dat een wapenstilstand meer moet zijn dan het zwijgen van de kanonnen en het neerleggen van de wapens. Het zal het resultaat moeten zijn van een veel ruimer overleg, dat op termijn de aanzet moet vormen voor een nieuwe vrede- en veiligheidspolitiek in Europa en een internationale rechtsorde. Hoe dit overleg tot stand moet komen is op dit moment en in deze fase van de strijd volstrekt onhelder. In de openbaarheid kan het niet, want geen van de strijdende partijen zal zich zo'n 'gezichtsverlies' willen en kunnen permitteren. Maar waar het duidelijk geworden is dat er, ondanks alle grote woorden, achter de schermen tussen de VS en Rusland toch contact is over zaken zoals de nucleaire dreiging, moet er getracht worden op deze wijze verder te gaan en bij voorkeur zelfs uitbreiding te geven aan dit overleg. Aangezien het hier gaat om een conflict in Europa, kan Europa, en dit betekent naast de NAVO ook de EU, zich niet permitteren niet mee te doen aan zulk inderhaal diplomatiek overleg.

Hoe nu verder?

Een nieuwe vrede en een nieuwe Oost-West-verhouding kunnen alleen bereikt worden met veel voorbereiding en na een langdurige inzet. Het Westen kan daarbij een aantal elementen inbrengen. Het eerste is afdoende eigen bewapening. Beide partijen dienen over zoveel militaire kracht te beschikken dat daarmee de tegenstander afgeschrikt wordt. Een hernieuwde containment-politiek op NAVO-niveau dus. En niet alleen met Amerikaanse inzet, maar juist ook door de Europese lidstaten.

Maar wat betekent dit voor Oekraïne en andere voormalige Sovjet-staten die vrezen voor hun toekomst? Een NAVO-lidmaatschap lijkt voorlopig niet mogelijk, want dan is de beer

los. Rusland zal, naar het zich nu laat aanzien, mordicus tegen een NAVO-lidmaatschap blijven en dus liever tot in lengte van dagen een 'frozen conflict' prefereren dan op dit punt toe te geven. Toch vraagt Oekraïne terecht om veiligheidsgaranties.

Een wapenstilstand zal meer moeten zijn dan het zwijgen van de kanonnen en het neerleggen van de wapens

Oud-NAVO secretaris-generaal Anders Rasmussen en Andriy Yermak, kabinetschef van president Zelensky, hebben met een werkgroep een voorstel geformuleerd, het *Kyiv Security Compact Report*, waarin voorgesteld wordt dat de landen die nu Oekraïne van wapens voorzien deze steun blijvend maken. Anders gezegd dat ze garanderen dat Oekraïne zich kan blijven verdedigen. *Mutatis mutandis* zou deze garantie desgevraagd ook aan andere ex-Sovjetstaten, die (nog) geen NAVO-lid zijn gegeven moeten worden. Een ander maar even belangrijk punt uit het rapport is dat schending van de nationale soevereiniteit van Oekraïne automatisch weer zal leiden tot het opnieuw instellen van alle Westerse sancties.

Wat betreft Oekraïne is dit niet het einde van het verhaal. Rusland ziet de EU als minder bedreigend dan de NAVO. Inbedding in de EU is voor een land als Oekraïne echter wel het bewijs dat het deel uitmaakt van het Westen, economisch maar ook rechtstatelijk. Vanzelfsprekend is toetreding van Oekraïne tot de EU geen sinecure. Het zal nog jaren duren voor het land aan de Kopenhagen-criteria kan voldoen. Daarom kan voor Oekraïne en andere zich bedreigd voelende ex-Sovjetstaten een relatie via een vriendschapsband — zoals een

paar maanden geleden voorgesteld door de Franse president Macron – voorlopig een uitweg bieden, mits deze relatie inhoudelijk ook voldoende voorstelt.

Door ruimhartig financiële steun te bieden aan de wederopbouw van Oekraïne kan de EU laten zien dat het haar ernst is met de vriendschapsband. Steun bij de heropbouw van de Oekraïense defensie zal niet snel van de EU komen – de EU kan op dit punt zelf nauwelijks een vuist maken. Toch is die hulp nodig en die zal daarom moeten komen van de landen die zich op basis van Rasmussen-Yermak-voorstel garant stellen voor de verdedigingskracht van Oekraïne.

Vanzelfsprekend horen herstelbetalingen door de agressor deel uit te maken van een vredesverdrag. Te overwegen valt om daar niet alleen de in het Westen geblokkeerde Russische staatsmiddelen voor te gebruiken, maar ook de door de sancties bevroren tegoeden van Russische oligarchen, die zich hebben weten te verrijken door aan te schurken tegen het Moskouse kleptocratische regime.

Berechting van oorlogsmisdadigers, waar nodig van beide zijden, dient eveneens opgenomen te worden in een uiteindelijk verdrag. Of dit moet bij het Internationaal Strafhof of bij een speciaal voor deze zaken in te stellen hof is op dit moment geen interessante vraag.

Een herziene Oost-Westrelatie vereist echter meer dan een goed vredesverdrag tussen Oekraïne en Rusland. Het gaat er vooral om de instituties aan te passen aan de nieuwe verhoudingen, zoals ook Ben Dankbaar in dit nummer van *S&D* betoogt. Deze nieuwe internationale rechtsorde moet de basis vormen voor een langdurige stabiliteit in Europa. En

hier komt de traditionele sociaal-democratische voorkeur voor dialoog goed van pas.

Op het gevaar af voor wereldvreemde idealisten versleten te worden, stellen wij voor te streven naar een nieuw soort Helsinki Akkoord en naar een verbeterde OVSE. We moeten werken aan een nieuw verdrag tussen de Europese partijen, waarbij de soevereiniteit van staten en de onaantastbaarheid van hun grenzen worden erkend. Gewelddadige annexaties zijn derhalve uit den boze. Deze erkenning impliceert meteen dat we, hoezeer we ook overtuigd zijn van de waarden van ons democratisch systeem, het bestuursstelsel van een land als Rusland respecteren en niet zelf actief zullen trachten aldaar een ‘regime change’ tot stand te brengen. Andersom natuurlijk ook niet. We mogen natuurlijk wel hopen dat de Russen zelf naar een democratische omwenteling toe werken waarbij ze alle steun verdienen.

Handhaving van deze nieuwe overeenkomst moet afgedwongen kunnen worden. Met andere woorden: het is zinloos een OVSE nieuwe stijl in te stellen als die alleen op basis van consensus kan handelen. Besluiten moeten met meerderheid van stemmen, dan wel met een tevoren bepaalde gekwalificeerde meerderheid, genomen kunnen worden. Afdwingen betekent daarbij niet automatisch met geweld, maar dat kan ook door economische sancties, het uitsluiten van stemmen of andere strafmaatregelen, zo lang die maatregelen maar een meer dan symbolische werking hebben.

Op deze wijze wordt een realistische doelstelling – ‘containment’ van het conflict – gecombineerd met een idealistische doelstelling: een nieuw Helsinki Akkoord.

Waar gaan we heen?

Door **Max Schipfelfelt**

Student

Links is zijn ideologie kwijt. Onze samenleving heeft grote veranderingen meegemaakt sinds de zogenaamde overwinning op het communisme in de jaren negentig. Bijna vijftig procent van de mensen is hoogopgeleid en technologie heeft de wereld drastisch veranderd. Is het niet langzaam tijd voor een herijking van linkse waarden voor de eenentwintigste eeuw?

What's left? Is een goeie vraag om eens mee te beginnen. Zeker binnen de traditionele kaders van tegenstellingen tussen werkgever en werknemer, politiek en economie, rechts en links en regering en oppositie.

Daarbovenop komen politieke waarden onder druk te staan door de beperkte houdbaarheid van onze aarde. In Sharm al Sheik hielden de vertegenwoordigers van landen binnen het Parijsakkoord begin november een klimaatconferentie en geen van de landen lijkt zijn klimaatdoelstellingen halen. Wat is de verhouding tussen deze realiteit en het linkse gedachtengoed?

De Partij van de Arbeid is de enige partij op links met bestuurservaring. Linkse partijen komen geloofwaardigheid tekort om als geldig alternatief te dienen voor een rechts-conservatief narratief. Hoe de vertaalslag te maken van ideologische standpunten naar geloofwaardig overheidsbeleid lijkt mij een belangrijk onderdeel van de sleutel naar politieke invloed in Den Haag. Dat kan niet een overtuigend antwoord zijn als linkse partijen onderverdeeld zijn in allerlei belanggroepen die momenteel de linkervleugel van de kamer bevolken. De PvdA en zijn voor-

ganger de SDAP vinden hun 'roots' in mas-sabijeenkomsten, manifesten en protesten waar ideeën samen kwamen in de gedeelde gemeenschappelijke hoop voor een betere toekomst voor iedereen. Tegenwoordig staat Denk voor de stem van mensen met een migratieachtergrond, Bij1 voor een inclusieve samenleving, de SP voor oude marxistisch-leninistische waarden en de PvdA voor de oudere generatie sociaal-democraten die het liefst teruggaat naar de tijd van Den Uyl of 'in geluk kun je niet wonen' op de arm getatoeerd heeft. Hoe kan het dat een wooncrisis bestaat, terwijl de middelen en het geld wel voor handen zijn?

Moeten dan totaal nieuwe waarden worden geschapen die bij deze tijd passen? Nee, ideeën en discussies over een nieuwe koers worden overal gevoerd van de keukentafel tot aan partijcongressen en alles ertussenin. Het wiel hoeft niet opnieuw te worden uitgevonden. Zelfs de huidige regering heeft stappen gezet om mensen bij te staan bij het betalen van hun energierekening, iets wat voor overtuigde liberalen ondenkbaar zou zijn geweest dertig jaar geleden.

Linkse opvattingen zijn allang niet uitsluitend links meer, maar wat dan wel? Daar ligt nou juist de uitdaging. Hoe verenig je zoveel mogelijk bevolkingsgroepen onder één sociaal politiek containerbegrip. Dat is moeilijk, zeker in onze samenleving die gebouwd is op individuele zelfontplooiing. Mij lijkt een partij-overstijgende open discussie en toenadering tot de verschillende vleugels die de kleurrijke linkse kant van de kamer rijk is essentieel voor dit proces. Het liefst vandaag al, want ik zou graag ook kinderen willen krijgen zonder te moeten nadenken of de mensheid over vijftig jaar nog kan bestaan.

Haal het woord ‘ras’ uit de Grondwet

Het gelijkheidsbeginsel in artikel 1 van de Grondwet biedt in deze tijd van grote polarisatie en wantrouwen niet langer voldoende waarborgen om iedereen te beschermen.

Aanpassing is nodig. Het woord ‘ras’ moet geschrapt worden en gewaarborgd moet worden dat de overheid zelf ook aangesproken kan worden als zij discrimineert.

RABIN S. BALDEWSINGH

Regeringscommissaris in de rol van Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme. Voormalig wethouder in de gemeente Den Haag.

Nederland is misschien wel het enige land in de wereld dat een Grondwet heeft dat begint met het gelijkheidsbeginsel, ook wel de anti-discriminatiegrond genoemd. Al in 1798 was onderscheid maken bij wet hier verboden. In de Staatsregeling van 1798¹ staat in artikel 3: ‘Alle leden der maatschappij hebben, zonder onderscheiding van geboorte, bezitting, stand, of rang, eene *gelijke* aanspraak op dezelver voordeelen.’

Deze gedachte van wat wij nu zouden definiëren als *inclusie* kreeg in de Grondwetten van 1814 en 1815 een plek in artikel 4. Ongelijkheid werd toen als volgt gereguleerd: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hetzij ingezetenen of vreemdelingen,

hebben gelijke aanspraak op bescherming van personen en goederen.’

Thorbecke en Donker Curtius bouwden hierop voort. Ze breidden het concept van *inclusie* en *gelijkheid* uit en verankerden die in hun Grondwet van 1848 in artikel 3 als volgt: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden hetzij ingezetenen of vreemdelingen, hebben gelijke aanspraak op bescherming van personen en goederen. De wet regelt de toelating en de uitzetting van vreemdelingen, en de algemene voorwaarden, op welke ten aanzien van hunne uitlevering verdragen met vreemd Mogendheden kunnen worden gesloten.’

Onder aanvoering van de ministers De Gaay Fortman, Wiegels en Van Thijn werd bij

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

de grondwetwijziging van 1983 door het parlement ervoor gekozen om gelijke behandeling en het discriminatieverbod op te nemen in artikel 1. De reeds gehanteerde teksten in eerdere versies werden hierin in 1983 als volgt vertaald: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'²

Alle artikelen en alle grondrechten in de grondwet staan op gelijke hoogte, maar het is symbolisch dat juist dit artikel als eerste wordt genoemd. Immers, zonder gelijkheid geen andere grondrechten. De Grondwet richt zich overigens niet rechtstreeks tot de individuele burgers. Daarvoor werden andere wetten verder uitgewerkt, zoals de Algemene wet gelijke behandeling (Awgb).³ Later meer hierover.

Gelijkheidsbeginsel in de grondwet

De tekst van artikel 1 van de Grondwet bevat eigenlijk twee onderdelen. Ten eerste, 'allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld'. Het gaat hier om een *gebod* tot gelijke behandeling: de overheid moet actief optreden.

Dit gelijkheidsgebod klinkt logisch en aanvaardbaar, maar politiek en bestuur zijn gebaseerd op selecties en keuzes maken, dus de ene groep anders behandelen dan de andere. De kern van de eerste zin is dat voor die andersoortige behandeling er een objectieve rechtvaardiging moet bestaan. De overheid moet motiveren waarom het onderscheid bestaat.

Ten tweede, 'discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan'. Hier gaat het om een *verbod* van bepaalde handelingen: de overheid mag niet discrimineren. Dit discriminatieverbod is het spiegelbeeld van het eerste gedeelte van artikel 1 van de Grondwet. Hierin komt tot uitdrukking dat het verboden is de ander te discrimineren, op grond van eigenschappen

waarvan men geen of moeilijk afstand kan doen: huidskleur, geslacht, geloofsovertuiging, politieke gezindheid, beperking, seksuele gerichtheid.

Het is geen overbodige luxe om leeftijdsdiscriminatie expliciet een plek te geven als non-discriminatiegrond in artikel 1 van de Grondwet

De opsomming van deze gronden is onderdeel van een politiek compromis. Zo werd 'op welke grond dan ook' toegevoegd op aandringen van CPN-er, Marcus Bakker.⁴ Hij wilde namelijk dat de mogelijkheid open werd gehouden dat maatschappelijke ontwikkelingen leiden tot nieuwe vormen van ongewenste discriminatie. Een actueel voorbeeld hierbij is het initiatiefvoorstel om seksuele gerichtheid en handicap aan artikel 1 van de Grondwet toe te voegen. Een amendement om die beide noties op te nemen is met grote meerderheid aangenomen in Tweede Kamer.⁵

Dit initiatief is toe te juichen en de hoop is dat de Eerste Kamer ook in tweede lezing spoedig instemt met deze toevoeging. De meerwaarde om seksuele gerichtheid en handicap (en dus ook de andere gronden) expliciet op te nemen in artikel 1 is dat de erkenning van beschermde groepen beter tot uitdrukking komt, en dat de rechterlijke toets meer rekening houdt met gronden die in artikel 1 benoemd zijn.

Discriminatie van een specifieke groep onder 'op welke grond dan ook' laten vallen, is juridisch niet voldoende gebleken om die groepen volledig te beschermen. Het expliciet benoemen van bepaalde gronden in artikel 1 van de Grondwet betekent dan ook niet alleen

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

volledige erkenning voor die groepen, maar biedt ook echt meer juridische bescherming. Rechters houden hier rekening mee omdat het gewoonweg expliciet benoemd is. Dat is een belangrijke meerwaarde die niet uit oog verloren moet worden.

Om deze reden is het ook geen overbodige luxe om leeftijdsdiscriminatie expliciet een plek te geven als non-discriminatiegrond in artikel 1 van de Grondwet. Leeftijdsdiscriminatie komt veelvuldig voor in onze samenleving, vooral op de arbeidsmarkt.

Dat ligt net anders bij op grond van opleidingsniveau. Recent is in de Tweede Kamer een voorstel gedaan door de PvdA en Groen-Links gezamenlijk om opleidingsniveau als discriminatiegrond toe te voegen aan de Awgb. Dit naar aanleiding van het feit dat mbo-ers anders behandeld worden dan hbo-ers door allerlei instellingen en in uitgaangelegenheden. Dit uitwerken in de Awgb vind ik verstandig, maar discriminatie op grond van opleidingsniveau opnemen in artikel 1 van de Grondwet lijkt inderdaad niet nodig.

'Ras' niet meer van deze tijd

Wat mij stoort in artikel 1 van de Grondwet is de term 'ras'. De term 'ras' is een sociaal construct dat is gebaseerd op denkbeelden uit de negentiende eeuw toen Westerse antropologen mensen indeelden in rassen, waarbij de superioriteit van het Westers denken over volkeren uitgangspunt was. Dit soort denken is wetenschappelijk gelukkig achterhaald. Er is immers één ras, en dat is het menselijke ras, met diverse uiterlijke kenmerken.

Eerder hebben allerlei belangengroeperingen gepleit voor het schrappen van deze term in de Grondwet. Ik ben het daarmee zeer eens. Ik vind dat de term 'etniciteit' betere hier past dan de term 'ras', dat indachtig het VN Verdrag voor de uitbanning van rassendiscriminatie ruim uitgelegd wordt.

Dit betekent overigens niet dat de term 'racisme' ook afgeschaft moet worden. Bij

racisme gaat het om theorieën, ideeën, opvattingen of een reeks van bewuste of onbewuste handelingen, gedragingen en uitingen, waarmee superioriteit van een bepaalde groep tot uitdrukking komt op grond van afkomst, huidskleur of religie. Er zijn nog altijd mensen die deze gedachte aanhangen. Dit heeft echter niets te maken met de term 'ras'. Daarom moet de term 'racisme' in gebruik blijven om het fenomeen op een adequate wijze te kunnen blijven regarder.

Discriminatie tegengaan

Vier artikelen uit de Grondwet, die nauwe met elkaar samenhangen, spelen een rol in de aanpak van discriminatie:

- ▶ artikel 1 (gelijkheidsbeginsel)
- ▶ artikel 2 over de toelating van vreemdelingen (Nederlandschap; vreemdeling; uitlevering; recht tot verlaten van land)
- ▶ artikel 7 (vrijheid van meningsuiting)
- ▶ artikel 23 (vrijheid van godsdienst)

Deze artikelen hebben allemaal betrekking ook de gelijke behandeling maar staan soms ook op gespannen voet met elkaar. Neem artikel 7, de vrijheid van meningsuiting. Door sommigen wordt gesteld dat artikel 7 van de Grondwet absoluut is: je mag zeggen wat je wil, al druist dat in tegen of schuurt het met de grondbeginselen van artikel 1. En sommige christelijke scholen beroepen zich op artikel 23 van de Grondwet wanneer ze bijvoorbeeld leerlingen met een andere seksuele gerichtheid dan de gangbare willen uitsluiten.

In artikel 7, lid 3 staat: 'Voor het openbaren van gedachten of gevoelens door andere dan in de voorgaande leden genoemde middelen heeft niemand voorafgaand verloop nodig wegens de inhoud daarvan, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.'

Bij artikel 7 kunnen op z'n minst enkele vraagtekens geplaatst worden. Immers, die zinsnede 'behoudens ieders verantwoordelijk-

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

heid voor de wet' betekent dat de meningsvrijheid niet absoluut kan zijn. Daar lijkt het nu in het debat op sociale media en zelfs in de politiek wel op.

Vooraf aan de uiterst rechterzijde van het politiek landschap in Nederland wil men wel eens vergeten wat 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet' precies inhoudt. Immers, ook de vrijheid van meningsuiting is aan beperkingen onderhevig. Denk aan het verbod op alcoholreclames gericht op jongeren of aan het verbod op het aanzetten tot

De term 'ras' is een sociaal construct dat is gebaseerd op denkbeelden uit de negentiende eeuw

haat en geweld. En in de artikelen 137 c en 137 d van het Wetboek van Strafrecht zijn groepsbelediging en aanzetten tot haat, geweld of discriminatie strafbaar gesteld. Ook kan bij demonstraties de vrijheid ingeperkt worden wegens openbare orde en veiligheid, opstopping van verkeer of gevaar voor de volksgezondheid.

De manier waarop de vrijheid van meningsuiting nu in de Grondwet staat, is wat mij betreft veel te vrijblijvend. Ik zou graag wensen dat er meer helderheid komt nu de enorme polarisatie artikel 7 van de Grondwet steeds op de proef stelt.

Het geen kwaad dat op het punt van de vrijheid van meningsuiting de overheid wat meer verantwoordelijkheid naar zich toetrekt. Neem bijvoorbeeld het fenomeen 'online haat' op Twitter. De overheid zou Twitter net zo hard aan moeten pakken zoals dat eerder in diverse landen is gebeurd met Facebook. Social media zijn nu vrijhavens om alles te kunnen zeggen. Hun impact op de samenleving is groot. Op

basis van de huidige wetgeving kan veel, maar de overheid blijkt toch weinig mogelijkheden te hebben om 'online haat' bij Twitter in te kunnen grijpen. Een wettelijke grondslag ontbreekt. Hier moet, al dan niet in Europees verband, snel aan gewerkt worden.

Uitwerking Algemene wet gelijke behandeling, Awgb

De hierboven genoemde non-discriminatie artikelen zijn, zoals gezegd, nader uitgewerkt in de Algemene wet gelijke behandeling, Awgb. De grondslag van deze wet is voornamelijk artikel 1 van de Grondwet. PvdA-minister Ien Dales heeft in 1992 de Awgb door het parlement gelooft. Een punt van discussie was of christelijke organisaties homoseksuelen mochten weigeren als werknemer. Uitkomst was dat dat in de meeste gevallen tot verboden onderscheid leidt.

Deze wet heeft twee aspecten die niet goed doordacht zijn. Eén is waarom in deze wet het begrip 'onderscheid' staat en niet 'discriminatie'? Bij invoering werd als reden genoemd dat 'discriminatie' te negatief geladen was en uitging van slechte intenties van iemand die onderscheid maakt. Opvallend, want in alle andere EU-lidstaten wordt wel 'discrimination' of 'Diskriminierung' genoemd.

'Onderscheid' is wat mij betreft een veel te neutrale term. Immers, je kunt onderscheid maken zonder te discrimineren. Kijk maar naar de op maat gesneden behandeling in de medische sector. De gezondheidszorg heeft te maken met mensen die bijvoorbeeld anatomisch anders gebouwd zijn, of lichaamskenmerken vertonen die niet eender zijn. Daarom pleit ik ervoor om deze wet tegen het licht te houden en te bezien of de term 'discriminatie' niet beter gebruikt kan worden. Vooral ook omdat discriminatie, ondanks het gelijkheidsbeginsel van onze Grondwet met een hele lange traditie, zeer manifest is in onze samenleving en in opeenvolgende jaren zelfs aantoonbaar toeneemt.⁶

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

Een tweede reden waarom het wenselijk is om deze wet tegen het licht te houden is dat deze niet in extenso van toepassing is op de overheid. De huidige wetgeving over gelijke behandeling⁷ is van toepassing op rechtsverhoudingen tussen partijen die in beginsel een gelijkwaardige positie hebben.⁸

De wetten zijn niet van toepassing op 'eenzijdig overheidshandelen'. Daarbij gaat het om zelfstandige beslissingen van overheidsorganen, genomen op basis van de bevoegdheden of in het kader van de wettelijke taak die een wet aan die organen toekent en om gedragingen van overheidsfunctionarissen bij de uitoefening van hun wettelijke taak.⁹ Denk aan overheidsbeslissingen en -handelen die individuele burgers raken. Alleen bij de sociale bescherming is het verbod van onderscheid op grond van ras wel van toepassing op eenzijdig overheidshandelen.

Discriminatie door een overheidsinstelling valt dus niet onder de bescherming van de gelijkebehandelingswetgeving.¹⁰ Het College voor de Rechten van de Mens en de rechter zijn niet bevoegd dergelijke gevallen onder die wet te beoordelen. In de loop van de tijd is verschillende malen geadviseerd om te overwegen de uitzondering voor eenzijdig overheidshandelen te laten vervallen.¹¹ De regering heeft de werkingssfeer van de betrokken wetten niet willen uitbreiden, omdat zij van mening was dat de overheid gebonden is aan het non-discriminatiebeginsel van artikel 1 van de Grondwet en omdat er voldoende bestuursrechtelijke rechtsbescherming bestaat tegen eenzijdige, publiekrechtelijke rechtshandelingen.¹²

Volgens de regering moet bij overheidshandelen rekening worden gehouden met het algemeen belang, wat niet in de afwegingskaders van de Awgb is opgenomen. Recente ontwikkelingen, met name de kindertoeslagaffaire en de frauderisicoprofilering bij de inkomstenbelasting, hebben echter aangetoond dat discriminatie door overheidsorganen voorkomt en dat de toetsing daarvan door de bestuursrechter moeilijk of vrijwel onmogelijk is.

Het zou goed zijn te onderzoeken of de wetgeving voor gelijke behandeling uitgebreid dient te worden met eenzijdig overheidshandelen. Om discriminatie te kunnen bestrijden is immer een wettelijke grondslag nodig. Het van groot belang dat de wet voor eenieder helder, eenduidig en consistent is. Zo zorg je ervoor dat daadwerkelijk iedereen in Nederland, ook krachtens deze wet, meetelt.

De grondwet: een paraplu voor iedereen

De Nederlandse Grondwet, die volgend jaar 175 jaar bestaat, heeft een opdracht aan de overheid. Het is daarmee een paraplu waar burgers onder kunnen schuilen. De geschiedenis van artikel 1 is een mooi voorbeeld van hoe de samenleving zich ontwikkeld heeft: van een beperkte werking in de negentiende eeuw naar een erkenning van de rechten van minderheden, zoals mensen met een beperking en de LHBTIQ+-gemeenschap.

Wat dat betreft heeft die geschiedenis de Nederlandse samenleving een spiegel voorgehouden. Een spiegel die, in retrospectief, laat zien dat op twee punten de ontwikkeling van het gelijkheidsbeginsel nog steeds niet voltooid is: de term 'ras' in artikel 1 van de Grondwet is niet meer van deze tijd en moet vervangen worden door een term die voor allen die zich op Nederlandse grondgebied bevinden draagvlak geniet. Een term die niet alleen inclusiviteit uitstraalt, maar die ook omarmt.

Verder is het buitengewoon jammer, zelfs verontrustend, dat met de Awgb, de wet die artikel 1 van de Grondwet in de praktijk handen en voeten geeft, de overheid niet kan worden aangesproken op discriminerend gedrag. Erkenning en reparatie van deze leemte getuigt van volwassenheid van onze democratie en staatsinrichting. Zo laten we daadwerkelijk zien dat voor de Grondwet iedereen, alle burgers én de overheid en zijn instellingen, ten opzichte van elkaar gelijk zijn en gelijkwaardig behandeld dienen te worden.

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

Noten

- 1 De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk werd geproclameerd in *den Hage den 23 Maart 1798* en is in werking getreden op 4 mei 1798.
- 2 De bedoeling is om in 2022 handicap en seksuele gerichtheid als non-discriminatiegrond toe te voegen. Deze wijziging ligt thans bij de Eerste Kamer.
- 3 De Awgb trad in werking op 1 september 1994.
- 4 Kamerstukken II 1976/77, nr. 18 (Amendement-Bakker).
- 5 Initiatiefwetsvoorstel 2021 (dossier 32.741) van Hammelburg (D66), Bromet (Groen-Links) en De Hoop (PvdA), voortbouwend op het initiatiefwetsvoorstel van Bergkamp (D66), Özütok (Groen-Links) en Van den Hul (PvdA) uit 2020.
- 6 Rapport Kenniscentrum Art.1, 2022. Zie ook SCP-Rapport *Erva- ren discriminatie in Nederland II*, maart 2020 en LECD Rapport 2020.
- 7 Awgb, Wgb m/v, Wgbh/cz, Wgbl.
- 8 Dick Houtzager, notitie voor de NCDR, september 2022. Ook met dank voor het meelesen van een eerdere versie van dit artikel.
- 9 J.P. Loof, Toekomstige uitdagingen voor het gelijkebehandelingsrecht, in: NTM/NJCM-Bull., jrg. 45/2020, nr. 2, p. 273.
- 10 Zie bijvoorbeeld College voor de Rechten van de Mens, 29 augustus 2016, oordeel 2016-91 (Afhalen paspoort en gebouwverbod).
- 11 Zie: Parlementaire onderzoekscmissie effectiviteit antidiscriminatiewetgeving, *Gelijk recht doen. Een parlementair onderzoek naar de mogelijkheden van de wetgever om discriminatie tegen te gaan*, Den Haag: Eerste Kamer der Staten-Generaal 2022, p. 70.
- 12 Kamerstukken II 2001/02, 28 481, nr. 1, p. 17.

Van de maker

Wat is onze morele taak als vluchtelingen uit een buurland zich aan onze grens melden? *Acts of Citizenship* van Via Berlin gaat over de complexiteit van verantwoordelijkheid en schuld. Over hoe goedbedoelde daden soms schadelijke gevolgen kunnen hebben.

Tussenkomen of niet tussenkomen, dat is de morele vraag die centraal staat in de voorstelling *Acts of Citizenship*. Er is veel discussie over 'vredesmissies' door de westerse landen. Maar hoe reageren wij als deze zich hier voor de deur zouden afspelen? Kunnen wij neutraal blijven? Mogen wij ons afzijdig houden? Of is het onze morele taak altijd de zwakste groep te beschermen? Goedbedoelde daden kunnen een effect hebben dat totaal niet voorzien was. Maar moet je dan passief aan de zijlijn blijven staan?

Ik schreef *Acts of Citizenship* samen met Rachida Lamrabet en Joep van der Geest. Een voorstelling die door de Russische invasie in Oekraïne ineens hoogst actueel werd. We maakten de voorstelling in de overtuiging dat elk land zich, samen met de internationale gemeenschap, zou moeten bekommeren om slachtoffers van conflictsituaties en klimaatproblematiek.

De voorstelling speelt zich af aan de Nederlands-Vlaamse grens. In België heerst onrust. De roep om Vlaanderen en Wallonië op te splitsen groeit al decennia. Als Vlaanderen zich daadwerkelijk losscheurt en zich onafhankelijk verklaart, verzamelen zich voor onze landsgrens meer en meer vluchtelingen.

Dagmar Slagmolen

Artistiek leider muziektheatergezelschap Via Berlin

De grenswachters aan Nederlandse zijde hebben echter één duidelijke opdracht: niemand doorlaten.

Naarmate de situatie aan de andere kant van de grens schrijnender wordt, ontstaan er steeds meer twijfels over de te volgen orders. Met het verstrijken van de tijd melden zich weldoeners, influencers en politici die zich vol goede intenties met de situatie komen bemoeien. De grenswachters raken daardoor steeds verder verstrikt in loyaliteitsconflicten, bureaucratische rompslomp, humanitaire overwegingen en politiek.

Acts of Citizenship maken we samen met het Berlage Saxophone Quartet. Zij zijn verantwoordelijk voor de klassieke klanken van vier saxofoons die zich samen met stuwende live electronics vermengen met de confronterende teksten. Over de oorzaak naar inhumane regelgeving deden we in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam een groot live-onderzoek op Oerol. Waarbij we zochten naar antwoorden op de vraag of we in Nederland een tekort aan empathie hebben en hoe manipuleerbaar empathie is? Om een groter en breder gesprek te voeren toert de voorstelling nu met de uitslagen van dit onderzoek, de wetenschappers en speciale gasten door het land.

NEDERLANDSE
PREMIER

Acts of Citizenship

Tussenkomen of niet tussenkomen, dat is de morele vraag.

GRENSWACHT

Het speelveld staat vol met zwarte paal-kokertjes in een strak raster. Vijf paaltjes diep bij dertien paaltjes breed. Aan de buitenzijdes van het raster staan aan elke kant twee zwarte wachthuisjes. De spelers dragen een bord met de tekst GRENSWACHT.

THEUN:

Het lijkt wel of ze op vakantie gaan met al die bagage.

...

Ze zien er wel anders uit dan ik dacht.

PETER:

Hoe bedoel je?

THEUN:

Zijn het wel Belgen?

PETER:

Jezus Teun!

THEUN:

Sorry ik zal wel weer heel dom zijn.

MARJO:

België bestaat niet meer.

THEUN:

Ze staan daar maar

MARJO:

Ze gaan wel weer terug.

THEUN:

Denk je?

PETER:

Volgens mij kunnen ze niet terug.

(Muziek)

THEUN:

Waar wachten ze nou op

MARJO:

Ze gaan weer terug.

PETER:

Ze kunnen helemaal niet terug.

MARJO:

Wij mogen ze in elk geval NIET doorlaten.

(Muziek)

THEUN:

Ze hebben van alles bij zich; rugzakken, matjes, koffers, kinderwagens...

PETER:

en die moeten wij allemaal tegenhouden?

MARJO:

Ze keren weer om. Die gaan weer omkeren.

PETER:

Omkeren, ze zijn daar in Vlaanderen hun leven niet zeker! Ze worden daar vervolgd!

MARJO:

Ze worden helemaal niet vervolgd.

PETER:

Zeker wel. Ik hoorde ze op de radio zeggen

dat 'een steeds grotere groep "niet etnische Vlamingen" zich bedreigd voelt door het op-laaierende geweld!'

THEUN:
Hè niet etnische Vlamingen?

MARJO:
Ja Vlamingen die niet al honderden generaties in Vlaanderen wonen, maar bijvoorbeeld uh, weet ik veel, ouders hebben die uit Congo ge-emigreerd zijn o.i.d.
Alle burgers moeten daar nu een taaltest doen.

PETER:
Oh ja dat, maar ze noemen het een 'taalkeuze'. Vlamingen die niet het Nederlands als moedertaal hebben, vrezen dat deze 'Taalkeuze' tegen hen zal worden gebruikt en dat dit dan dus ook gevolgen zal hebben voor hun rechten in 'het nieuwe Vlaanderen'.

MARJO:
Jaja, bang maken door discriminerende maatregelen.

PETER:
Discriminerende maatregelen? Je bedoelt gewoon discriminatie, toch?

MARJO:
Weet je wat ik gehoord heb; dat Frankrijk en Duitsland 'garanties' willen van die nieuwe Vlaamse regering dat 'minderheden' veilig zullen zijn.

PETER:
Ja, dat 'alle burgers van het nieuwe Vlaanderen

gelijke rechten moeten hebben en dat er geen enkele groep buitengesloten of gediscrimineerd mag worden'. Dat we dat binnen Europa tegen elkaar moeten zeggen! Pfff... Garanties. Garanties van wie??

THEUN:
Van die creep van de volkspartij gaan ze die garanties niet krijgen. No way.

PETER:
En wat als er géén garanties komen? Gaan Duitsland en Frankrijk zeker huilen? Of sancties instellen? Of gaan ze die 'minderheden' dan opnemen?

MARJO:
Niemand gaat hun minderheden opnemen. Die vragen alleen om garanties om hun eigen geweten te sussen.

PETER:
Om beter te kunnen slapen.

(...)

PASPOORT
Een terreinwagentje komt van achter naar de grens rijden. Op het wagentje staat een zwarte paal met een wit, leeg, rechthoekig bordjes

VLAAMSE VROUWENSTEM
... Oh. U wilt natuurlijk mijn paspoort zien?

THEUN
Nee ook met paspoort, maakt niet uit. Wij mogen tot nader order niemand doorlaten.

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

VLAAMSE VROUWENSTEM
Tot nader order? En wanneer is dat?

PETER
Nader order is nader order.

THEUN
Het spijt ons maar u zult weer moeten omkeren.

VLAAMSE VROUWENSTEM
De grens gesloten?
Ik heb gewoon een paspoort, ik ben een EU-
burger.
Hier is mijn paspoort.

Hier.
Kijk dan.
Hallo meneer?
Hallo?

Meneer?
Mevrouw. Ik heb gewoon een paspoort

THEUN
Orders zijn orders en wij mogen u niet door-
laten.

VLAAMSE VROUWENSTEM
Maar waarom niet?

Hallo?
Meneer?
Waarom mogen we er niet door?

Mevrouw??
Hallo!
Waarom mogen we er niet door?

Hallo?

(Het wagentje trekt zich terug.)

THEUN:
(Als karretje buiten gehoorsafstand is.)
Ze zien er misschien anders uit als wij
en ze zijn niet zo wit als wij... maar ze spreken
wel onze taal...

MARJO:
Onze taal?

PETER:
En om ze dan te moeten tegenhouden dat
maakt het toch...
ja dat vind ik wel... lastig

THEUN:
En voor 'niet etnische Vlamingen' ... spreken ze
wel verdomd goed Vlaams euh Nederlands...
dus ja, ze spreken gewoon onze taal en -

MARJO:
Vind je?

THEUN:
Ja toch?

MARJO:
Technisch gezien misschien wel.

PETER:
Technisch gezien? Nederlands is toch gewoon
Nederlands?

MARJO:
Nou, ja zij spreken misschien wel Nederlands,

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

maar zij geven niet dezelfde betekenis aan woorden als wij, als jij en ik.

THEUN:
Hoe bedoel je?

MARJO:
Nou, jij en ik, wij zijn Nederlands. Wij zijn deze taal.

Het zit in elke vezel van ons lijf. Onze ouders spreken hem, onze grootouders, onze overgrootouders... Dat gaat generaties terug hè, één grote ketting van toen tot nu.

Wij, jij en ik, zij ook, wij zijn de eeuwenoude concentratie van deze taal, deze cultuur, dit volk.

Het Nederlands is voor hen toch anders... als... ja ik ga het toch gewoon zeggen, een jas die ze niet helemaal past.

Een jas die ze bovenop al hun andere kleren dragen.

Dat zit niet altijd lekker.

Dus ik denk niet dat zij dezelfde betekenis geven aan woorden als wij.

PETER:
Hè wat? Wat probeer jij nu te zeggen??

(...)

THE BORDER IS CLOSED

THEUN:
Ze staan daar maar...

PETER:
Het worden er steeds meer.
Jongens...

Het worden er steeds meer...

MARJO:
(Door megafoon)
Ladies and Gentlemen
We see more and more of you coming here hoping to get through.
But we cannot let you through.

THEUN:
(Door megafoon)
We are sorry but we cannot let you through.

PETER:
Ze spreken toch gewoon Nederlands?

THEUN:
(Door megafoon)
We cannot let you through. Er is geen – no room here
no gymnastic – gymzaal were you can stay for the night and
we don't have veldbedden and so on.

MARJO:
(Door megafoon)
Ladies and gentlemen.
We kindly ask you to go back to where you came from.

PETER:
Nederlands... Nederlands... ze spreken en verstaan gewoon Nederlands!!

MARJO:
(Door megafoon)
The border is closed.

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

NAAR EER EN GEWETEN

*Marjo heeft een bord gepakt met de tekst
NEDERLANDSE PREMIER.*

Dames en Heren.

Dankuwel.

Dankuwel dat ik hier mag staan en het woord tot u mag richten.

Laat me eerst en vooral zeggen dat het goed is hier te zijn.

De situatie in voormalig België, en ook hier aan de grens, is zorgelijk en we moeten ervoor waken dat Nederland, maar ook de internationale gemeenschap, niet opnieuw tekortschiet in het bieden van voldoende bescherming.

De Nederlandse regering, als lid van die internationale gemeenschap, draagt hiervoor een medeverantwoordelijkheid.

Wij hebben ons aandeel in dramatische gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis, in de geschiedenis van de Balkan, en in onze eigen nationale geschiedenis gehad.

Ik wil vermijden dat er nog meer zwarte bladzijden in ons boek bijkomen.

Wij hebben lessen geleerd over het omgaan met internationale vredesoperatie en etnische zuiveringen; en deze lessen worden sindsdien toegepast. Nederland wil actief blijven bijdragen aan handhaving en – waar nodig – herstel van de internationale rechtsorde.

Ik wil iedereen recht in de ogen kunnen blijven kijken.

Ik wil steeds naar eer en geweten handelen...

PETER (*met bord INFLUENCER*):

Dit soort teksten...

Wie verzint dat?!

Dat kàn toch niet?

Wij staan daar maar staan daar maar...

En wij doen helemaal niks...

Niks!!

Wat nou medeverantwoordelijkheid?

Wàt is medeverantwoordelijkheid als je niets

doet? Als je niets mag doen?

Medeverantwoordelijkheid..

Medeverantwoordelijkheid?

Medemenselijkheid!

Menselijkheid!

Alle mensen.

Alle mensen.

Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.

Broederschap broederschap broederschap

MARJO (*met bord PREMIER*):

Ik wil iedereen recht in de ogen kunnen blijven kijken.

Ik wil steeds naar eer en geweten handelen.

Die overtuiging hād ik en die overtuiging wordt alleen maar versterkt nu ik het hier met eigen ogen zie en de mensen die het aangaat ook echt spreek.

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

Nederland neemt nadrukkelijk niet de verantwoordelijkheid op zich voor deze verzameling van duizenden vluchtelingen aan de Nederlands-Vlaamse grens.

Dit blijft een Vlaams-Waalse crisis – en niet de onze.

Wél wordt erkend dat wij een politieke medeverantwoordelijkheid hebben voor de ordentelijke afhandeling van deze humanitaire crisis.

Ik wil op deze plaats ook nogmaals onderstrepen dat de grenswachters die hier nu onze grenzen beschermen,

(stem vanaf hier onversterkt)

niet verantwoordelijk zijn voor wat hier gebeurt.

Zij doen onder bijzonder moeilijke omstandigheden met grote inzet hun werk.

Nederland is neutraal, en blijft neutraal.

(...)

AISHA OF ANNEMARIE

VLAAMSE VROUWENSTEM

Meneer?

Beeldt u zich eens in dat ik uw dochter ben.

Of uw vrouw of uw zus of uw moeder.

Iemand die op u lijkt.

Stelt u zich eens voor dat ik diegene ben.

Beeldt u zich dat eens in.

Ik die uw dochter had kunnen zijn.

Of ik die U kan zijn.

U die mij kan zijn...

En als u zich dat inbeeldt.

U die in mijn schoenen staat.

Zou u dan niet ook wanhopig zijn?

Wat denkt u?

Wat vindt u van mij?

Kunt u mij vertrouwen?

Maakt het voor u uit hoe ik eruitzie?

Wat voor naam zou u mij geven?

Aisha of eerder Annemarie?

'Acts of Citizenship' van Via Berlin i.s.m. het Berlage Saxophone Quartet is tot 22 januari 2023 te zien in de theaters met speciaal voor- en naprogramma. Ga voor meer informatie naar www.viaberlin.nl.

Register S&D 2022

Vetgedrukte cijfers verwijzen naar het editienummer van deze jaargang. Op de website van de Wiardi Beckman Stichting staat het register van S&D vanaf 1939 en staan alle artikelen vanaf 2015. Oudere artikelen zijn te downloaden via DNPP van de Rijksuniversiteit Groningen.

- Arts, Hiske
– *Kantelpunten* 1-67
- Bakker, David
– *Een streep door het Pensioenakkoord* 2-53
- Bakker, Kristian
– *De samenleving als sociaal contract: van verhulling naar onthulling* 1-33
- Baldewingsh, Rabin S.
– *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet* 6-49
- Bäumer Escobar, Vinzenz
– *Het fossiele drama van Rotterdam?* 5-20
- Beer, Paul de
– *De arbeidsmarkt is geen markt* 3-7
– *De nieuwe verzorgingsstaat* 5-6
- Bender, Claire
– *Uit het theater Class Warfare Forever* 2-67
(zie ook: Heegstra, Joeri & Veen, Samir)
- Berg, Joop van den
– *Een kabinet verwerkt in rancune* 1-7
- Berghuis, Roel
– *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland* 5-10
(zie ook: Brouns, Sjoerd)
- Beugelsdijk, Sjoerd
– *De paradox van de sociaal-democratie* 6-15
- Blokland, Hans
– *Een programma tegen democratisch verval* 2-43
- Bokhorst, Meike
– *Gratis advies* 3-6
– *Help ook lagere inkomens bij verduurzaming van hun huis* 6-30
- Bolhuis, Wimar
– *Maak snel een gezamenlijk verkiezingsprogramma* 6-6
- Boonstra, Klara
– *Ongelijke zeggenschap over de werkplek* 2-19
- Bracht, Zarah
– *Uit het theater-Being wrong and how to admit it* 1-73
- Brinkman, Onno
– *De menselijke maat* 2-28 (Vonk, Gijsbert)
- Brouns, Sjoerd
– *Pak energiearmoede gericht aan* 1-17
(zie ook: Croon, Tijn)
– *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland* 5-10
(zie ook: Berghuis, Roel)
- Burgering, Lukas
– *Ook landelijke partijen zijn lokaal geworteld* 3-55
- Chahim, Mohammed
– *Wie gaat er straks het dak op?* 5-28
(zie ook: Jongerius, Agnes & Tukker, Arnold)
- Croon, Tijn
– *Pak energiearmoede gericht aan* 1-17 (zie ook: Brouns, Sjoerd)
- Dankbaar, Ben
– *Europa en de nieuwe Koude Oorlog* 6-35
- Derksen, Wim
– *Tien plagen van het openbaar bestuur* 5-36
- Dirks Frank
– *Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij* 4-7 (zie ook: Klaveren, Susan van & Wassenberg, Frank)
- Dunk, Thomas von der
– *Hoe de Westerse neoliberale marktideologie Poetins macht hielp opbouwen* 3-30
- Duyvendak, Jan Willem
– *Tussen superdiversiteit en nativisme* 6-23
(zie ook: Hurenkamp, Menno)
- El Hamidi, Lotfi
– *Tolerantie, brandstof voor de smeltoven* 4-56
- Hamans, Camiel
– *Kernwapens terug op de Europese agenda* 4-55
(zie ook: Wiersma, Jan Marinus)
– *Een nieuwe wende* 5-50
(zie ook: Wiersma, Jan Marinus)
– *Herstel van de internationale rechtsorde* 6-42
(zie ook: Wiersma, Jan Marinus)

- Hanegraaff, Marcel
– *Hoe het bedrijfsleven de politieke beïnvloedt* 6-7
- Heegstra, Joeri
– *Uit het theater–Class Warfare Forever* 2-67 (zie ook: Bender, Claire & Veen, Samir)
- Heinhuis, Lian
– *De valse belofte van een nieuw contract* 1-37
- Hetzel, Julian
– *Uit het theater–There will be light* 3-57
- Hoek, Hermen
– *Vrijmipo–Rodaan Al Galidi–Vergadering* 1-4 (zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–K. Michel–Onder bankiers (in de City)* 2-4 (zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–Paul Rodenko–Bommen* 3-4 (zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo István Kemény–De tv* 4-4 (zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–Vicky Francken–Grondbeginsel* 5-4 (zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–Risto Oikarinen–Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen (Adriaan van der Hoeven)* 6-4 (zie ook: Osch, Marc van)
- Holman, Janneke
– *Deelarmoede serieus nemen is sociaal-democratisch* 6-22
- Hurenkamp, Menno
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43 (zie ook: Meijers, Maurits; Praag, Philip van; Rooduijn, Matthijs & Woltring Naomi)
– *Tussen superdiversiteit en nativisme* 6-23 (zie ook: Duyvendak, Jan Willem)
- Huybrechtse, Saskia
– *Uit het theater–SNIKHEET* 5-67
- Jansen, Matijs
– *Uit het theater–Work harder* 4-61 (zie ook: Wine Dierickx)
- Jongerius, Agnes
– *Verdedig de welvaartsstaat* 2-41
– *Wie gaat er straks het dak op?* 5-28 (zie ook: Chahim, Mohammed & Tukker, Arnold)
- Kalk, Jacqueline
– *Politiek verlof* 1-53
- Kampen, Thomas
– *Klem in de bijstand* 1-54
- Klaveren, Susan van
– *Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij* 4-7 (zie ook: Dirks, Frank & Wassenberg, Frank)
- Kleinknecht, Alfred
– *Krappe arbeidsmarkt is historische kans voor Nederland* 4-14
- Koole, Ruud
– *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet* 5-51
- Kriens, Jantine
– *Lokale partijen zijn geen bedreiging maar een kans* 2-14
- Linthorst, Marijke
– *Minder autonomie voor schoolbesturen* 1-6
- Magendane, Kiza
– *Valse tegenstellingen* 2-6
- Meijers, Maurits
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43 (zie ook: Hurenkamp, Menno; Praag, Philip van; Rooduijn, Matthijs & Woltring Naomi)
- Melkert, Ad
– *Progressieve samenwerking: eenheid in verscheidenheid* 3-52
- Miedema, Christie
– *De schaduw van de Duitse Ostpolitik* 2-61
- Nierop, Annemarieke
– *Fractiediscipline* 4-6
– *Weg met die hulp voor iedereen* 6-14
- Osch, Marc van
– *Vrijmipo–Vergadering* 1-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–K. Michel–Onder bankiers (in de City)* 2-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–Paul Rodenko–Bommen* 3-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo István Kemény–De tv* 4-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–Vicky Francken–Grondbeginsel* 5-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–Risto Oikarinen–Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen (Adriaan van der Hoeven)* 6-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
- Otjes, Simon
– *Stabiliteit en versplintering in het progressieve blok* 2-7

- Piri, Kati
– *De Europese geopolitieke vakantie is voorbij* 4-48
- Ploeg, Rick van der
– *Kapitalisme en vrijhandel houden dictators niet tegen* 4-39
- Praag, Philip van
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43
(zie ook: Hurenkamp, Menno; Meijers, Maurits; Rooduijn, Matthijs & Woltring Naomi)
- Pronk, Jan
– *Gelijke rechten zonder grenzen* 1-64
- Riedstra, Rimmert
– *De spiegel van de samenleving* 1-41
- Rietveld, David
– *Klagen over geld* 1-16
- Rooduijn, Matthijs
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43
(zie ook: Hurenkamp, Menno; Meijers, Maurits; Praag, Philip van & Woltring Naomi)
- Sas, Peter
– *Samen tegen het kapitalisme* 1-45
- Sent, Esther-Mirjam
– *Zoektocht naar linkse samenwerking* 3-41
- Schippefelt, Max
– *Waar gaan we heen?* 6-48
- 'S Jongers, Tim
– *Van kloof naar brug* 4-26
– *Meer dan wetenschap alleen* 5-7
– *Armoedebeleid veroorzaakt een vissenkomeffect* 6-28
- Slagmolen, Dagmar
– *Uit het theater-Via Berlin-Acts of Citizenship* 6-55
- Strik, Tineke
– *Een alternatief voor Europa's falende asielsysteem* 3-19
(zie ook: Verheul, Julia)
- Swaak, Klaas
– *Bottom-up partij* 1-63
- Tang, Paul
– *Sociale media: weg van de ophef* 5-43
- Thijssen, Noortje
– *Verblind door het licht* 5-42
- Tukker, Arnold
– *Wie gaat er straks het dak op?* 5-28 (zie ook: Jongerius, Agnes & Chahim, Mohammed)
- Veen, Samir
– *Uit het theater Class Warfare Forever* 2-67
(zie ook: Bender, Claire & Heegstra, Joeri)
- Velde, Henk te
– *De keerzijde van de Grondwet van 1848* 5-60
- Verhagen, Frans
– *Lessen van een oude man II* 3-30
- Verheul, Julia
– *Een alternatief voor Europa's falende asielsysteem* 3-19
(zie ook: Strik, Tineke)
- Vonk, Gijsbert
– *De menselijke maat* 2-28 (Brinkman, Onno)
- Waal, Lodewijk de
– *Automatische prijscompensatie: terug van weggeweest* 2-26
- Waalkens, Harm Evert
– *Innovatieboer* 2-60
- Wassenberg, Frank
– *Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij* 4-7 (zie ook: Klaveren, Susan van & Dirks, Frank)
- Wiersma, Jan Marinus
– *Kernwapens terug op de Europese agenda* 4-55
(zie ook: Hamans, Camiel)
- *Een nieuwe wende* 5-50
(zie ook: Hamans, Camiel)
- *Herstel van de internationale rechtsorde* 6-42
(zie ook: Hamans, Camiel)
- Wind, Barend
– *Sociaal-democraat, hou je oog op de bal* 1-28
- Wine Dierickx
– *Uit het theater-Work harder* 4-61
(zie ook: Jansen, Matijs)
- Woltring Naomi
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43 (zie ook: Hurenkamp, Menno; Meijers, Maurits; Praag, Philip van & Rooduijn, Matthijs)

- 3 *Redactioneel* Wat delen we nog?
- 4 *Vrijmipo* **Risto Oikarinen** Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen
- 6 *Column* **Wimar Bolhuis** Maak snel een gezamenlijk verkiezingsprogramma
-
- 7 **Marcel Hanegraaff** Hoe het bedrijfsleven de politiek beïnvloedt
- 14 *Column* **Annemarieke Nierop** Weg met die hulp voor iedereen
- 15 **Sjoerd Beugelsdijk** De geïndividualiseerde samenleving is een politieke valkuil
- 22 *Column* **Janneke Holman** Deelarmoede serieus nemen is juist heel sociaal-democratisch
- 23 **Menno Hurenkamp & Jan Willem Duyvendak** Tussen superdiversiteit en nativisme
-
- 28 *Column* **Tim 'S Jongers** Armoedebeleid veroorzaakt een vissenkomeffect
- 30 **Meike Bokhorst** Help ook lagere inkomens bij verduurzaming van hun huis
- 35 **Ben Dankbaar** Europa en de nieuwe Koude Oorlog
- 42 **Camiel Hamans & Jan Marinus Wiersma** Herstel van de internationale rechtsorde
-
- 48 *Column* **Max Schipperfelt** Waar gaan we heen?
- 49 **Rabin S. Baldewsingh** Haal het woord 'ras' uit de Grondwet
- 55 *Uit het theater* **Dagmar Slagmolen** Acts of citizenship
- 64 Register 2022

